DJÅWÅ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN

R. A. Prof. Dr. HOESEIN DJAJADININGRAT, Dr. G. W. J. DREWES,

J. KATS, S. KOPERBERG EN M. SOERIADIRADJA.

ELFDE JAARGANG,
1931.

SECRETARIAAT VAN HET JAVA-INSTITUUT, KWEEKSCHOOLLAAN 5,
JOGJAKARTA, JAVA, N. O. I.

INHOUDSOPGAVE VAN DJÅWÅ

JAARGANG XI, 1931.

In den Elfden Jaargang (1931) van Djåwå is ook verschenen, als nummer 5/6, met afzonderlijke nummering der bladzijden (bldz. 1-222):

De Inheemsche Nijverheid op Java, Madoera, Bali en Lombok, Deel I. Algemeen overzicht over de verbreiding van het Ambacht en Kunstambacht, met nijverheidskaart van Java, Madoera, Bali en Lombok.

DJÅWÅ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN:

Professor Dr. RADEN ARIA HOESEIN DJAJADININGRAT,
Dr. G. W. J. DREWES, J. KATS, S. KOPERBERG
en M. SOERIADIRADJA

Aflevering 1 en 2 **11e Jaargang**

INHOUD:

MEDEDEELING

Den Leden van het Java-Instituut wordt medegedeeld, dat begin AUGUSTUS a.s. over de contributies en abonnementsgelden over het 1e halfjaar 1931 per kwitantie zal worden beschikt.

De Secretaris-Penningmeester.

MEGALITHISCHE OVERBLIJFSELEN IN BESOEKI

door

H. R. VAN HEEKEREN.

Inleiding.

De archeoloog verstaat onder een megalithisch monument een bouwwerk van zeer groote, weinig of niet bewerkte, steenen, dateerend voornamelijk uit het eind van het neolithicum en het begin van het koperen en het bronzen tijdperk, die hierop volgden.

Deze ruwe steenmonumenten, waarvan de „dolmen" wel de meest bekende en meest verspreide is, komen vrijwel over de geheele wereld voor, voorzoover de geologische bodemgesteldheid dit toelaat. Wij zouden kortheidshalve kunnen volstaan met te verwijzen naar het overzichtelijke werkje van Peet [1]), ware het niet dat, vooral in de laatste jaren, voor dit soort steencultuur door velen een gemeenschappelijke oorsprong wordt aangenomen.

Ook in Nederland komt deze ruwe steencultuur in het Oostelijk gedeelte van het land voor en is vertegenwoordigd in de bekende Hunebedden. Dr. Holwerda [2]), die den oorsprong van deze Hunebedden tracht na te gaan, gaat uit van het Nyldal, waar in het vóór-dynastisch Egypte een eigenaardig volk zou geleefd hebben, nauw verwant aan de latere Lybische stammen van Afrika, dat de gewoonte had hun lijken in gehurkte houding te begraven, vergezeld van talrijke steenen voorwerpen en van aardewerk.

Dit zelfde volk vindt men terug in Griekenland's voortijd, zoowel op het vaste land als op de Grieksche eilanden. Dezelfde bijgaven, in den vorm o.a. van gebruiksvoorwerpen, vindt men in de hurkgraven en in de rotsgraven, in de rotsen uitgehouwen grafkamers.

De cultuur van dit volk schijnt dan een verhoogde beteekenis te krijgen, hetgeen vooral tot uiting komt op Kreta, en ontwikkelt zich verder langs het Westelijk gedeelte van de Middellandsche zeekust, waar grotwoningen en rotsgraven veelvuldig voorkomen.

Naast het rotsgraf zien wij vanaf het Zuiden van Italië en Sicilië de dolmen optreden, die volgens sommigen slechts kunstmatige rotsgraven zijn.

Tot Spanje is deze cultuurstrooming duidelijk te volgen, waar in de dolmen soms inscriptie's worden aangetroffen, die nauwe verwantschap vertoonen met die van Kreta, doch ook het overige gedeelte van Europa is er door beïnvloed. In het Westelijk gedeelte, zooals in Frankrijk, België, Engeland, het Oostelijk gedeelte van Nederland, Noord-Duitschland en Skandinavië zijn het voornamelijk de Hunebedden die hiervan zouden getuigen, terwijl in midden-Europa het meer de hurkgraven met hun bijgaven zijn, die spreken van deze cultuur. Heeft het bovenstaande alleen betrekking op de verspreiding in Europa, een nieuwe opvatting, uitgaande van verschillende Engelsche anthropologen als Ellioth Smith, Jackson, Rivers en Perry, zoekt naar een nog wijder verband en tracht aan te toonen dat de megalithische cultuur over de geheele wereld afkomstig is van één uitgangspunt, nl. het Nijldal [3]). Ook op vele eilanden van den Indischen Archipel, alsmede op die van Oceanië, komen steenmonumenten veelvuldig voor en worden vaak toegeschreven aan reeds lang verdwenen volken, doch hier en daar, vooral waar men nog niet in zoo'n nauw contact is gekomen met een hoogere beschaving, is men tot den huidigen dag met het vervaardigen er van doorgegaan. Zoo richtte men tot voor kort op Nias de vaak zoo fraai

1) T. E. PEET, *Rough stone monuments.*

2) Dr. J. H. HOLWERDA, *Nederland's vroegste geschiedenis.*

3) PERRY, *The Children of the sun.*

versierde en kunstig gehouwen steenen zetels op ter eere van de overledenen, om hun zielen in de gelegenheid te stellen de vergaderingen en festiviteiten bij te wonen, terwijl men op Soemba nog dolmenachtige graven maakte en ruwe steenen beelden vervaardigde, waarin de voorouders vereerd werden.

De Phoeniciërs en andere volken uit het Oostelijk Middellandsche Zeegebied zouden het voornamelijk geweest zijn die deze cultuur over de wereld verspreidden. Deze zeevaarders bij uitnemendheid kwamen via het Maleische schier-eiland van eiland tot eiland tenslotte in Polynesië, waar zij geen bevolking aantroffen en waar zij hun eerste nederzettingen stichtten. Vandaar verspreidden zij zich in alle windrichtingen en kwamen Noordelijk tot in Japan, Oostelijk in Amerika en Westelijk tot in Madagascar. Tot het uitspreken van een oordeel over een dergelijke hypothese acht ik mij niet bevoegd. Aldus bepaal ik mij tot eenige opmerkingen.

Deze steenmonumenten hebben alle een religieuzen oorsprong en berusten op hoogstaande animistische grondslagen. Zij zijn op te vatten als zichtbare uitingen van een uitgebreide vooroudervereering en zonnecultus.

Animistische opvattingen vindt men bij alle halfbeschaafde volken over de geheele aarde, vaak met een treffend overeenkomende tendens. Doch wie zou hier een onderling verband durven veronderstellen? Men zou op zijn hoogst de gevolgtrekking kunnen maken, dat de „ontwakende" mensch van alle windstreken één en de zelfde is, dat zij zich slechts in hun evolutie van elkaar onderscheiden: dat hier een beschaving in korten tijd een ongekend hooge vlucht kan nemen en dat elders de mensch eeuwen, ja duizenden jaren, op den zelfden lagen trap van ontwikkeling kan blijven staan.

De primitieve mensch, die de beschaving en ontwikkeling mist, die anderen van geslacht op geslacht is deelachtig geworden, nam verschillende natuurverschijnselen waar, gelijk aardbevingen, vulcanische uitbarstingen, bandjir's, onweer enz. en meende die te moeten toeschrijven aan booze geesten en demonen. Men had de overtuiging dat alles in de natuur bezield was, niet alleen in de dieren- en plantenwereld, doch ook zgn. doode voorwerpen (feticisme). Tevens kende men dien geesten de macht toe zich van het voorwerp of lichaam los te maken en onbelichaamd vrij rond te waren of in iets anders over te gaan. Hieruit ontstond het spiritisme, de vereering van de onzichtbare onbelichaamde geesten en zielen der overledenen.

Indien wij nu de megalithische overblijfselen in Besoeki nader beschouwen, dan blijken deze in hoofdzaak niet veel af te wijken van gelijksoortige voorwerpen elders aangetroffen.

De aanwezigheid van dolmenachtige graven (richting O.-W.), van steenen doodkisten (eveneens O.-W.), van rotsgraven en ruwe steenen beelden, die waarschijnlijk de voorouders moesten belichamen enz.: dit alles wijst op een uitgebreide voorouder-vereering en zonnecultus.

Blijft voor ons de vraag wie de vervaardigers geweest zijn, waarmede wij een zeer lastig terrein naderen.

De tegenwoordige bevolking, voornamelijk Madoereezen, bewonen deze streken eerst betrekkelijk kort; van hen is het niet te verwachten dat zij opheldering zullen brengen, zij noemen de graven vaak „makam tjina" (Chineesche graven).

Merkwaardig is, dat deze steencultuur, practisch gesproken, op het overige gedeelte van Java niet voorkomt en zich dus bepaalt tot een betrekkelijk klein gedeelte van Besoeki.

Verder is de Indische Archipel, en in het bijzonder Java, gedurende eeuwen en eeuwen zoodanig door uitheemsche invasie's beïnvloed, dat de anthropologen ook waarschijnlijk geen uitkomst kunnen brengen, tenzij men bij eventueele openleggingen van dolmen met de gevonden beenderen en schedels voorzichtiger te werk gaat dan tot nu toe is geschied. Verschillende stroo-

mingen, in de meeste gevallen komende via het Maleische schiereiland, in praehistorischen tijd ook wel vanuit het N., hebben zich verspreid over het eilandenrijk van den Indischen Archipel, en zich vermengd met de bewoners die zij er aantroffen, die ze ook wel terug drongen naar het binnenland of naar afgelegen eilanden.

Langs allerlei wegen heeft men getracht om daar waar geschriften ontbreken, deze volksmengingen tot in hun oorsprong na te gaan. Veel blijft ook op dit gebied nog te onderzoeken.

Vrij zeker is het echter dat de Negrito's tot de stambevolking van den Indischen Archipel behooren. Hier en daar vindt men er nog gedeelten van terug, opgedrongen tot in onherbergzame oorden of bijna onbereikbare eilanden. Zoo treffen wij nog op Malakka de Semangs en Pangans aan, de Aeta in het bergland der Philippijnen, de Mincopie's op de Andamanen ten N. van Sumatra en de Pygmeeën in het binnenland van Nieuw Guinea. Zij staan allen op een zeer lagen trap van beschaving en geven nauwelijks eenig blijk van cultuur. Hun kenmerken zijn: kleine lichaamslengte, kroeshaar, donkere huid, zwartbruine oogen en breede schedel. De neus is breed met een vlakken neuswortel, de oogholten rond en de lippen dik.

In de Molukken, op Timor en Flores is het Negrito-element nog sterk merkbaar, evenals bij de Melanesiërs.

Op sommige eilanden, zooals b.v. Celebes, vindt men geen spoor van hen terug en de vraag rijst wel eens of het ooit door Negrito's bevolkt is geweest. Op Java meenen sommigen het Negrito-element nog terug te vinden o.a. in de Kalangs, een laagstaande volksgroep, in den Hindoetijd algemeen veracht, die ook in de latere Javaansche maatschappij een zeer geïsoleerde plaats innemen en er aparte religieuze ceremoniën en gebruiken op na houden[1]).

In Zd. Bodjonegoro bestaat van hen een legende dat deze Kalangs indertijd in een Djatibosch woonden in de grot Glègok, die bestond uit een gallerij en vijf bijgrotten. De Kalangs worden als volgt beschreven: met kort, vrij sterk gekroesd haar, grof gelaat, breede mond en breede platte neus. Het verhaal over de afstamming van een hond, dat men telkens weer terugvindt over geheel Indië, wordt vooral van hen verteld.

Ook zou voor eenigen tijd een negerachtig element onder de bevolking der geïsoleerde dessa's Tjiboeloe en Tjikareo in Zd. Priangan zijn ontdekt. Een restant van wat sommigen noemen het tweede oerras (protomorphe ras) vormen de Wedda's, die evenals de Negrito's klein van gestalte zijn en donker, doch die een kort gezicht hebben, toegespitst naar de kin, terwijl het hoofdhaar golvend is. Zuivere Wedda's schijnen niet meer voor te komen, op Ceylon zijn zij nog het best bewaard gebleven en hebben de hoogere beschaving overgenomen. Zij schijnen echter door inteelt tot uitsterven gedoemd te zijn. De Dravida's van Voor-Indië vertoonen met hen verwantschap, evenals de Australiërs. Verder vindt men het Wedda-element bij de Senoi op het Maleische schiereiland en in Zuid-Oost Celebes bij de Toala's.

Latere stroomingen zijn die der Oer- en Deutero-Maleiers, die voornamelijk de voorouders zijn der huidige bevolking van onzen Archipel en tevens de brengers van het Mongoolsche en Kaukasische element[2]).

Eigenaardig is dat de Polynesische eilanden, ten Oosten van Australie met inbegrip van Hawaii, Nieuw-Zeeland en het Paascheiland, bewoond worden door de lichtkleurige Polynesiers, die zeer verschillen van de donkere, diklippige en platneuzige Melanesiers, die Nieuw-Guinea en de eilanden ten Zuid-Oosten daarvan bewonen, met inbegrip der Fidzji eilanden, Nieuw-Caledonie en Norfolk, en de Micronesiers met hun sluike of in lokken afhangende haartooi, de bewoners der Carolinen, Marianen, Marshall en Gilbert eilanden.

1) T. ALTONA, *Over den oorsprong der Kalangs.* Tijdschr. voor Ind. Taal- Land- en Volkenkunde, deel LXII Afl. 2, 1923.

2) Prof. J. P. KLEIWEG DE ZWAAN, *De rassen van den Indischen Archipel.*

Deze Polynesiers zijn vrij zeker uit het W. gekomen en hebben zich via Burma over Java naar de Oostelijke eilanden verspreid. Of zij hier reeds een bevolking aantroffen, is niet met zekerheid te zeggen. Langzamerhand komt hier echter ook eenig licht in.

Zoo meende men eerst dat Nieuw-Zeeland onbewoond was, toen de Polynesiers daar neerstreken, vijf of zes eeuwen geleden; thans is echter bekend dat reeds een tiental generaties vroeger een volksverhuizing van de eilanden naar Nieuw-Zeeland had plaatsgehad.

De Maori's hebben een hemelgod „Hawaiki", een naam die door geheel Polynesie nog wordt teruggevonden. Hun oorspronkelijk vaderland zou Uru geheeten zijn, van waar een volksverhuizing plaats vond naar Irihia, een zeer heet land met een donkere bevolking (Vrihìa=Indië?).

Door oorlogen of voedselgebrek werden zij daarna genoodzaakt zich verder naar het O. te begeven.

Van hun vaardigheid ter zee schijnt men thans ten volle doordrongen te zijn. In hun open ruwe booten maakten zij tochten van duizenden mijlen over de grootste wereldzee, waarvan Europa het bestaan nog niet wist. Hawaiianen maakten tochten naar de Marquesas- en Vriendschapseilanden. Verder maakten de Polynesiers tochten van de verspreide Carolinen tot het Paasch eiland, van Hawaii in het N. tot Nieuw-Zeeland in het Z. Zelfs bestaan er op Rorotonga overleveringen van een wonderlijke tocht door zekere Rui-te rangiora gemaakt, die Zuidwaarts zeilde tot hij ijsbergen en pakijs ontmoette, in het verhaal beschreven als gelijkend op een zee vol pia (bereide arrowroot) [1])

De Polynesiers worden vaak beschreven als een volk van middelmatige tot groote gestalte. In velerlei opzicht toonen zij gelijkenis met Europeanen. Zij worden door sommigen op grond van taalverwantschap, op één lijn gesteld met de Oer-Maleiers in de binnenlanden der groote eilanden. Tot de Oer-Maleiers worden gerekend: de Batak's, de bewoners der Mentawei-eilanden, Niassers, Dajak's, de Toradja's op Celebes, de bewoners der Kleine Soenda-eilanden en de Alfoeren der Molukken.

Tot de Deutero-Maleiers behooren: Minangkabauers, Atjehers, Palembangers Djambiers, en Lampongers, dus het grootste gedeelte der Sumatranen, voorts Javanen, Balineezen, Makassaren, Boegineezen en tenslotte vindt men hen langs de kusten en langs de rivieren van den geheelen Archipel.

Op taalkundige gronden wordt aangenomen dat de Oer- en Deuteromaleiers een gemeenschappelijk stamland hebben en afkomstig zijn van Boven-Azië. Als buren der Chineezen werden zij door dezen opgedrongen naar Achter-Indië, vanwaar zij, ongeveer vijfhonderd jaar voor het begin van onze jaartelling, over het eilandenrijk zouden zijn uitgezwermd.

Deze volken nu, die in den loop van duizenden jaren zich over den Archipel verspreid hebben, zich met elkaar vermengden of reeds als een mengvolk zich hier vestigden, elkaar bestreden en verdrongen, soms naar het O. uitzwermden en later denzelfden tocht in omgekeerde volgorde maakten, deze volken, die zich aanpasten aan de omstandigheden van het land, soms door te zware levensomstandigheden of voortdurende oorlogen tenonder gingen, van hen vindt men hier en daar overblijfselen terug als stille getuigen uit het verleden.

Zoo vinden wij b.v. op het Paasch-eiland, in het midden der Stille Zuidzee, enorme steenen beelden met het gelaat naar het W. gekeerd en rotsversierselen met figuren, die voorstellingen zijn gedeeltelijk van een mensch, gedeeltelijk van een vogel [2]).

En zoo treft men op de Pasemah-landen op Sumatra ook steenen beelden aan, wier afkomst echter nog niet is uitgemaakt.

Deze beelden zijn menschenfiguren met

1) *Polynesische Argonauten*, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. Tweede serie deel XXXVI 1919.

2) Mrs. SCORESBY ROUTLEDGE, *The Mystery of Easter Island.*

groote oogen, vooruitstekende kaak en dikke lippen, hun beenen zijn bedekt met vijf of zeven ringen, en vaak hebben zij een tasch op den rug, een pijlkoker en een breed zwaard. Veelal rijden ze op-of zijn zij in strijd met een olifant of een rund. Is de afkomst dezer beeldhouwers wellicht te zoeken in Achter-Indië (de oorlogsolifanten wijzen in die richting), dit soort sculptuur, die vrij hoogstaand is, neemt een aparte plaats in; eigenaardig is echter dat ook hier dolmenachtige graven en sarcophagen zijn gevonden [1]).

Ook de overblijfselen in Besoeki mogen tot die resten uit het verleden gerekend worden, die de belangstelling ten volle verdienen.

Onderzoekingen.

Zooals reeds in het voorwoord werd gezegd, is van een systematisch onderzoek nog steeds geen sprake geweest.

H. E. Steinmetz, toenmaals assistent-resident te Bandawasa, was de eerste die de aandacht vestigde op deze „prae-historische" overblijfselen. Eigenaardig is het zeker wel, dat in zijn tijd (1890), noch bij de Inlanders noch bij de Europeanen, iets van deze dolmenachtige graven en steenen doodkisten bekend was.

„Zelfs de bejaarde en bekwame patih dezer afdeeling, die zijn geheele diensttijd hier gesleten heeft, zeide, dat hem geen andere steenen doodkisten bekend waren, dan de beide, welke nabij de hoofdplaats werden gevonden en door alle inwoners gekend worden" schrijft Steinmetz, die zich de moeite gaf talrijke gegevens om en bij Bandawasa te verzamelen. Zijn beschrijving vormt nog steeds de belangrijkste literatuur, die over dit onderwerp verschenen is [2]).

Hij wijst er terecht op, dat men hier met een wijze van begraven te doen heeft, die geheel afwijkt van de elders op Java gebruikelijke. Behalve dat hij de resten persoonlijk bezocht en de figuren, voorkomende op de doodkisten, nateekende, verrichtte hij hier en daar ook kleine opgravingen. Van zijn verzamelde gegevens zal ik herhaaldelijk gebruik maken.

Na Steinmetz vond J. B. Hubenet, Hoofdingenieur der S. S. in 1903 eenige oude graven, gelijkend op de Hunebedden in Drenthe, tijdens den aanleg van de spoorlijn Kalisat-Banjoewangi bij de grens der afdeelingen Djember en Banjoewangi.

In één dier graven vond hij een 75 tal bontgekleurde kralen of knikkers en wat beenderen, die opgezonden werden naar den Oudheidkundigen Dienst.

Buiten deze graven vond hij een steen met een vlakke zijde, waarin een rond gat was met een diameter van 15 cM. en een diepte van eveneens 15 cM., dat van onderen een vernauwing vertoonde, die vermoedelijk gediend heeft tot het ontbolsteren van een graansoort [3]).

Hij merkt voorts op, dat het terrein vroeger 80 à 90 cM. lager moet geweest zijn. De bovenste laag bestaat uit een dikke laag vulcanisch zand, vermoedelijk afkomstig van uitbarstingen van den naburigen vulcaan, de G. Raoeng (Zeer hevige uitbarstingen van den Raoeng in historischen tijd moeten vooral die van 1638 en van 1730 geweest zijn).

Naar aanleiding van deze vondsten werd in speciale opdracht van het waarnemend Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, de heer B. de Haan, bouwkundig Inspecteur bij genoemden Dienst, belast met een onderzoek van deze streek. Deze liet een uitgraving verrichten van een dolmenachtig graf bij het gehucht Pasaralas, tusschen Garahan en Mrawan gelegen.

Na het verwijderen van den sluitsteen werd, 20 cM. binnenwaarts achter dezen steen, de eerste kraal gevonden, terwijl andere, groote en kleine, successievelijk en willekeurig werden aangetroffen.

In den Noord-West hoek, 30 cM. achter de afsluitplaat, kwam het eerste bot te

1) WESTENENK, Oudheidkundig Verslag 1922.
2) H. E. STEINMETZ, Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde deel XL, 1898.

3) Notulen van het Bat. Gen. v. Kunsten en Wetenschappen deel XLI 1903.

voorschijn, dat echter bij het uitnemen tot stof verviel, hetgeen met de overige beenderen en met den schedel eveneens het geval was.

In het geheel werden gevonden: 79 kralen, 54 tanden en kiezen, een steenen voorwerp, een klein gouden ringetje en een aantal beenderen.

De grootste kraal had een doorsnede van 4½ cM. en de kleuren waren: geel en groen, wit en groen, indigo, effen geel, effen groen, rood en goudgeel. De motieven of teekeningen op deze kralen waren verschillend; op de groote kwam er één voor, het best te vergelijken met een eenvoudig sarong-motief: bij een groen fond, gele spiraalsgewijs getrokken streepen. De kleintjes hadden allen de terracotta-kleur.

De gevonden tanden en kiezen werden verdeeld in: 43 kiezen, 5 hoektanden en 6 snijtanden. Uit het aantal kiezen zou dus, mits zij niet als versiering dienden, en hiervan zijn geen sporen gevonden, op te maken zijn, dat er drie personen in dit graf waren bijgezet. Het gevonden steenen voorwerp had een spits toeloopenden vorm, als een dolk met stompe punt. De eene zijde was bolvormig, de andere had twee vlak geslepen kanten. De lengte bedroeg 13½ cM. bij een grootste breedte van 4.8 cM.

Het gouden ringetje was een eenvoudig staafje goud met eenigszins opgestuikte einden die tegen elkaar waren gebogen [1]).

Tenslotte verzamelde steller dezes gegevens. De door Steinmetz vermelde resten vond ik bijna allen terug, maar sommige figuren op de steenen doodkisten waren door weer en wind ernstig geschonden, en een enkele was in het geheel niet meer terug te vinden.

Daartegenover staat, dat ik zoo gelukkig was verschillende nieuwe vondsten hieraan te kunnen toevoegen, waarvan die van het terrein te Pakaoeman wel de voornaamste zijn [2]). Immers vond ik op dit terrein bij elkaar zoowel dolmenachtige graven van tweeërlei soort, fragmenten van steenen doodkisten, monolithen van tweeërlei soort met halfbolvormige verhevenheid op het bovengedeelte, die op twee plaatsen nog in oorspronkelijke opstelling, n.l. in een rechthoek aanwezig waren, terwijl er ook van hetzelfde waḍasgesteente een groot Polynesisch beeld aangetroffen werd, van het meest voorkomende type in Besoeki. De meening van sommigen dat Polynesische beelden en dolmen nimmer tezamen zijn aangetroffen, wordt hierdoor weerlegd.

Mijn verdere vondsten bestaan voornamelijk uit een vijftal Polynesische beelden en een „grafteeken" met versierden deksteen. Te Ardjasa vond ik een onderaardsche grafkist, bestaande uit dunne steenen platen, een graftype geheel afwijkend van het tot nu toe bekende, terwijl de vondsten van monolithen in dezelfde desa en in de desa Baratan erop wijzen dat de vervaardigers een veel uitgestrekter gebied bewoond hebben dan tot nu is aangenomen.

Voorts vond ik, behalve bontgekleurde kralen, eenige koperen en bronzen armbanden en een bronzen ringetje, waarvan echter niet met zekerheid is te zeggen of zij wellicht afkomstig zijn van latere bewoners.

Tenslotte vond ik buiten eenige minder belangrijke vondsten, de grot in de desa Pring tali in het bovengedeelte van het diepe ravijn Klampokan, waarboven primitieve menschen- en dierenfiguren zijn aangebracht.

Indeeling der Megalithische overblijfselen.

A. Dolmen.

1. eenvoudige dolmen bestaande uit een krans van opstaande steenen, waarop een groote deksteen rust.
2. Grafteekens, een krans van gedeeltelijk bewerkte, gedeeltelijk onbewerkte opstaande steenen, met een massieven deksteen in den vorm van een deksel van een sarcophaag.
3. versierde dolmen en varianten.

1) Oudheidkundig Verslag tweede kwartaal 1921. Rapport over de werkzaamheden op Oost-Java.

2) H. R. van HEEKEREN, *Over prae-historische overblijfselen in Besoeki.* Soer. Handelsbl. van 6 December 1929.

B. Steenen doodkisten
(Sarcophagen).

1. eenvoudige steenen doodkisten met uitgehold deksel.
2. steenen doodkisten met lijstwerk en deksel met inschuifraam.
3. versierde steenen doodkisten met ingegrifte figuren.
4. versierde steenen doodkisten met figuren „en relief".
5. onderaardsche grafkist.

C. Rotscholen.

D. Polynesische beelden.

* * *

A. Dolmenachtige graven.

1. De eenvoudige dolmen (afgeleid van het Bretonsche *dol* = tafel en *men* = steen) komt overeen met de Hunebedden in Drenthe en bestaat uit een boog van opstaande kalisteenen, waarvan de hoeksteenen meestal grooter zijn dan de andere, waarop een groote onbewerkte deksteen rust.

Bij den ingang zijn de opstaande steenen weggelaten en bevindt zich een steenen drempel. Soms zijn de opstaande steenen met elkaar verbonden door platte steenen, zoodat men een eenigszins afgesloten ruimte verkrijgt. Men treft in deze ruimte geen bevloering aan.

Vaak bevindt zich voor den ingang een halve cirkel van opstaande steenen, die een palissade vormen. De ingang zelf wordt door een steen gesloten. Op Soemba en vele andere eilanden worden de dooden eerst in vezels gewikkeld met de armen over de borst gekruisd en veelal in zittende of hurkende houding bijgezet. Verschillende bijgaven werden hun in het graf meegegeven, hetgeen in Besoeki blijkbaar eveneens gebruik was, daar er talrijke versierselen en gebruiksvoorwerpen in de dolmen zijn gevonden. Ook bestond op sommige eilanden de gewoonte bij de begrafenisplechtigheid eenige slaven dood te knuppelen, die eveneens in het graf werden meegegeven. Mogelijk is dat ook in Besoeki deze gewoonte bestond, daar uit het aantal kiezen blijkt dat er drie personen in de dolmen te Pasaralas waren bijgezet.

De richting dezer graven is bijna altijd O.-W. terwijl de ingang zich aan de O.-zijde bevindt (foto 1).

2. Grafteeken. De beschrijving van den heer Steinmetz, die zulk een graf blootlegde, laat ik hieronder volgen:

„Grafteeken, bestaande uit een zeer grooten deksteen, gelijkende op het deksel van een steenen doodkist, doch hooger aan het hoofdeinde, en massief, met een zeer gelijk grondvlak, rustende aan weerszijden op drie hooge neuten van nagenoeg gelijke afmeting en aan het voeteneind op een zevende neut, breeder dan de andere. De twee eerste neuten, aan weerszijden van het hoofdeinde, zijn van kalisteen; de andere van waḍas, evenals de steen zelf. Deze neuten gelijken op beren (muurstutten) of op tanden. Zij steken eenigszins uit boven den benedenrand van den deksteen, welke daar iets naar binnen loopt. 't Hoofdeinde rustte op een deurkozijn, dat weder op twee platte steenen rustte, die een stoepje voor den drempel vormden.

Als deur diende een losse plaat, eenigszins gebogen, als een pantserplaat van een oorlogschip. Op het bolle- of buitenvlak is, mede van steen of waḍas, in de bovenste helft een oog aangebracht, waardoor horizontaal iets tot sluiting kan gestoken worden. Wat dit sluitmiddel geweest is, heb ik ondanks oplettende beschouwing niet kunnen ontdekken.

't Binnenvlak van deze deur steekt aan weerszijden en aan het boveneind uit. Deze uitstekende lijst correspondeert met een gleuf of sponning in de deurkozijnen en met een horizontale gleuf in het onderste gedeelte van het hoofdeinde van den deksteen. Dit zou doen denken dat de deur er van boven ingeschoven wordt. 't Oog zou dan hebben kunnen dienen om er een touw of rottan of iets anders door te steken tot

ophijsching der deurplaat, als zij in de sponning geplaatst was. Bij de ontgraving werd de deur verzakt gevonden, zoodat de deuropening niet meer gesloten was. Nog is een dikke platte steen gevonden (behalve kleinere steenbrokken). Deze werd wellicht voor de deur gep aatst tot betere sluiting, of is misschien een losgeraakte trede. Deze brokken waren te zwaar en te moeilijk te hanteeren om door proefneming de juiste plaatsing ervan te leeren kennen.

Ter weerszijde van de deur zijn als borstwering groote en dikke waḍasplaten, van ongelijke afmeting, op hun kant geplaatst. Zij convergeeren een weinig naar het midden van het graf, gelijk zulks ook 't geval is met de deuropeningen en de kozijnen. De richting van het graf (te Telagasari) is N. W. (hoofdeinde) — Z. O. De deksteen is aan de benedenzijde zeer effen. Boven ruw en geschonden" (afbeelding 1).

Dat de deksteen der grafteekens niet altijd massief is, is mij gebleken bij zulk een graf te Pakaoeman, waar de deksteen uitgehold was, zooals dit eveneens bij die der steenen doodkisten het geval is.

3. De dolmenachtige graven zijn over het algemeen onversierd, doch te Telagasari vond ik een grafteeken, waarvan de deksteen aan de voorzijde een vrouwen (Godinne?) figuur „en relief" vertoonde, met uitgespreide ledematen, opgetrokken knieën en omhooggeheven armen, vrouwelijke borsten en groote ooren (foto 2).

Een dergelijke figuur komt voor op een groote steen in den vorm van een halven klapperdop, die zich niet ver verwijderd bevindt van het zooeven genoemde versierde grafteeken. Deze figuur is beter bewaard gebleven en vooral het gezicht is minder geschonden, zoodat hieraan te onderscheiden zijn: een breede mond met dikke lippen en lange (kunstmatig gerekte?) ooren, waarvan de oorlellen doorboord zijn (afbeelding 2).

Boven het hoofd op den top van den steen bevindt zich een rond gat van 15 cM. diepte en 16 cM. doorsnede.

De veronderstelling van Steinmetz, dat dit gat misschien zou hebben kunnen dienen voor het insteken van een pajong, komt mij onwaarschijnlijk voor. Het zou hebben kunnen dienen voor offers. Iets dergelijks vindt men bij de dolmen op Soemba, waarin soms aan de bovenzijde een gat is aangebracht, waarin sirih pinang wordt geofferd.

Daar de Oudheidkundige dienst om nadere inlichtingen omtrent dezen steen verzocht, liet ik hem nogmaals ontgraven.

De steen bestaat uit waḍas. Door een verweeringsproces komen er eenige roodgekleurde gedeelten op voor, maar dat men hier met gebakken steen te doen zou hebben lijkt mij niet juist. Het grondvlak van den steen is vlak, het geheel bestaat uit een massief steenbrok.

Dat de steen zou behooren bij het fragment der steenen trog of der kleine smalle doodkist, dat zich niet ver van hier bevindt, is niet waarschijnlijk. Hij is hiervoor te groot en te zwaar. Naar alle waarschijnlijkheid is het een deksteen van een soort grafteeken.

Een steenen afsluitplaat, reeds door Steinmetz gevonden en ook door mij weder onder de aarde aangetroffen, wijst ook in die richting.

De afmetingen van den steenen klapperdop zijn: Hoogte van de basis langs het buitenvlak tot aan den top gemeten, 1.65 M. Omtrek grondvlak 6 M. Ter vergelijking laat ik hieronder de maten volgen van de gelijksoortige vrouwenfiguren voorkomend op het grafteeken te Telagasari en den steenen klapperdop te Pakisan.

Pakisan		*Telagasari*
108 cM.	spreiding van hand tot hand	72 cM.
127	lengte onder tot boven	72
25	lengte oor	—
12	breedte oor	—
43	lengte hoofd	24
57	breedte hoofd	42
52	schouderbreedte	47
16	hals	11
18	breedte mond	—
11	dikte mond	—

De omhooggeheven armen drukken waarschijnlijk het gebaar van het gebed uit om de gave der Godheid in ontvangst te nemen; in dit geval is deze figuur wellicht de verpersoonlijking van de Aardgodin, die, met de armen ten hemel geheven, den Zonnegod, het mannelijk beginsel, uitnoodigt naar de aarde af te dalen om deze te bevruchten.

Het kunstmatig uitrekken der ooren schijnt een algemeen verspreide gewoonte over den geheelen Archipel te zijn geweest.

Dergelijke figuren komen tevens voor op de Salomonseilanden en in het hieroglyphenschrift op het Paascheiland en op de dolmen te Apo Kajan (Borneo) (afbeelding 3).

Zou hier, evenals bij het kunstmatig uitrekken en doorboren der ooren, van Melanesischen invloed sprake zijn?

B. *Steenen doodkisten* (Sarcophagen).

1. De eenvoudige steenen doodkist bestaat uit een langwerpige diepe kist, waarop het buikige deksel past, dat meestal van boven door verweering ruw is, doch van binnen glad. Gebleken is dat het hoofdeinde zich meestal aan de O. zijde, het voeteneinde zich aan de W.-zijde bevindt.

Het deksel is uitgehold, doch veel minder diep dan de kist zelf. Soms zijn de kisten zelf ook zeer weinig diep en bezitten zulke kleine afmetingen (er zijn er die nog geen meter lang zijn), dat de vraag rijst of men hier werkelijk met doodkisten te maken heeft, dan wel met een soort trog of drinkbak. Het deksel vindt men er echter meestal in de nabijheid van terug. Het zouden doodkisten voor kinderen kunnen zijn. Bij de eenvoudigste sarcophagen vindt men geen sporen van lijstwerk.

2. Bij sommige sarcophagen vertoont het deksel een opening aan het voeteneinde in den vorm van een gelijkbeenig trapezium (foto 3).

Deze opening diende waarschijnlijk voor het inschuiven van het lijk, waarna dit gat werd afgesloten door een grooten steen, die weer gesteund werd door andere steenen. Ook zou het gat kunnen dienen om de bijgaven, in den vorm van voedsel b.v. van tijd tot tijd te kunnen vernieuwen tot de ziel het lichaam voorgoed verlaten had.

Een dergelijke kist met deksel, waarvan de kist bovendien een lijstwerk vertoont waarin het deksel past, bevindt zich thans op een erf van één der laatste Europeesche woningen van Bandawasa aan den weg naar Djember. Deze kist schijnt opgegraven te zijn bij het maken van brug No. 700.

Volgens ooggetuigen, die bij het openen der kist tegenwoordig waren, hetgeen in 1880 plaats vond, werden beenderen aangetroffen van een menschelijk lichaam, die door Dr. W. S. Cramer werden herkend als die van een vrouwelijk individu. Voorts werd erin gevonden een aarden wierookvat, terwijl de kistbodem bedekt was met 9 kalisteenen.

De afmetingen van deze kist zijn: Deksel buitenwerks: lengte bovenvlak 2.30 M. breedte 1 M., voeteneinde 0.89 M., hoogte zijvlakken 0.60 M., hoogte van het raam aan de opstaande zijde van het voeteneinde 0.40 M., breedte boven 0.47 M. Kist binnenwerks gemeten: randlengte 1.70 M., breedte hoofdeinde 0.55 M. breedte voeteneinde 0.52 M., hoogte 0.42 M., dikte wand aan den rand 0.20 M., op andere plaatsen, vooral op den bodem, dikker.

Alle kisten en deksels zijn uit één stuk gehouwen.

3. Verschillende kisten of fragmenten hiervan, andere malen de deksels, vertoonen ingegriffelde figuren.

In de desa Kretek op de hellingen van het G. Bèsèr gebergte bevindt zich een geschonden, doch nog zeer duidelijk te herkennen, deksel van een sarcophaag met ingegrifte ovalen in kruisverband (foto 4), terwijl in de desa Kemoeningan op een doodkistfragment twee zeer primitieve menschenfiguren zijn gegrift, beide voorzien van een puntbaard en groote ronde oogen en ronde oogappels (foto 5).

Op een heel wat hooger plan staan de ingegrifte geometrische figuren voorkomende op fragmenten te Toenggoelangin, bestaande uit: concentrische cirkels, halve cirkels, gelijkbeenige driehoeken enz. (afbeelding 4).

Steinmetz vermeldt dat één der figuren (c) bekend is als batikpatroon onder den naam Kawoeng, terwijl de beide anderen gelijken op die welke Dr. Herman ten Kate op eenige dolmenachtige graven op Soemba aantrof [1]). Deze figuren lijken mij op pleisterwerk gegrift te zijn. Het vlak waarop zij aangebracht zijn is van een donker-roodbruine kleur.

4. Een andere wijze van versiering is het aanbrengen van menschen- en (of) dierenfiguren „en relief".

Zij worden niet op vaste plaatsen aangebracht; soms vindt men ze op het deksel, soms op de kist zelf, maar ook wel aan het voeten- of aan het hoofdeinde.

In de desa Kretek bevindt zich een groote steenen doodkist, waarop aan de Oostzijde de volgende beeltenissen aanwezig zijn (foto 6):

In het geheel komen er vijf menschenfiguren op voor, terwijl een zesde op een afgebroken brokstuk door Steinmetz werd teruggevonden. Voorts twee dierenfiguren, waarvan er één waarschijnlijk een tijger moet voorstellen even voor den sprong, terwijl de andere misschien een roofvogel met opgeheven klauw is.

Bij de menschenfiguren valt het onmiddellijk op dat twee ervan veel grooter zijn dan de overige en bovendien is één der groote figuren met het hoofd naar beneden afgebeeld. Het andere is, zooals de vrij goed zichtbare genitalien aanduiden, van het vrouwelijk geslacht.

Steinmetz veronderstelt dat de kleine figuren kinderen moeten voorstellen, doch ze zouden, naar ik meen, ook de verpersoonlijking van de zon, maan en verschillende sterren kunnen zijn. Op West Seram is b.v. bij de Bergalfoeren de volgende overlevering bekend: Toewali is de verpersoonlijking van de zon, Dapie van de maan, hun zoons Taoele, Toelole, Lahatale zijn sterren, en de eenige dochter, Bo-oewa, is de morgenster [2]).

Dergelijke overleveringen komen verder vooral voor in het Oostelijk gedeelte, waar de zon, de maan en de sterren nog een groote rol spelen in de religie der huidige bevolking. Op andere eilanden neemt de aarde de plaats van de maan in, als echtgenoote van de zon.

De groote staande vrouwelijke menschenfiguur zou de maan, de omgekeerde figuur de zon voorstellen, terwijl de kleinere de sterren zouden verpersoonlijken.

De dieren zijn waarschijnlijk totemdieren. De tijger speelde op Java een groote rol in de gedachtenwereld der inboorlingen. Ook bestond omtrent dit gevreesde roofdier een soort weerwolfgeloof (lycanthropie), waarbij één der zielen van den mensch (men kende den mensch op Java vaak twee zielen toe), tijdelijk kon overgaan in een tijger [3]). Ook vogels speelden een groote rol, vooral op de Melanesische eilanden. De bewoners der Salomonseilanden b.v. houden er een verdeeling op na in totemgroepen. Iedere groep heeft zijn eigen totemvogel, waarmee zij verwant zouden zijn of van zouden afstammen. Zij dooden zoo'n vogel nimmer noch eten die, terwijl het huwelijk tusschen leden van dezelfde totemgroep verboden is.

In dezelfde desa vond Steinmetz nog een fragment van een doodkist, waarop „en relief" een visch met dikken kop was aangebracht. Ondanks herhaalde nazoekingen vond ik het niet meer terug.

Afbeeldingen van visschen vindt men zoowel op de dolmen op Soemba alsook meer naar het O. In de overleveringen over het ontstaan van den eersten mensch spelen zij hier en daar een rol.

1) Dr. HERMAN F. C. TEN KATE, *Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië*, Tijdschrift v. h. Kon. Nederl. Aardr. Genootschap, 2de serie deel XI, 1894.

2) G. DE VRIES, *Bij de Bergalfoeren op West-Seran.*

3) Prof. Dr. A. W. NIEUWENHUIS, *Animisme, Spiritisme en Feticisme onder de volken van den Nederl. Ind. Archipel.*

5. Een grafkist, weder geheel afwijkend van de tot nu toe gevonden graven in Besoeki, vond ik in de desa Ardjasa.

Dit graf, dat overeenkomt met dergelijke grafkisten in Europa, die het einde van het neolithische tijdvak en het begin van het bronzen tijdperk aankondigen, bestaat uit een onderaardsche rechthoekige ruimte, gevormd door vier groote dunne steenplaten en gedekt door een andere steenplaat.

De lengte van het graf bedroeg ruim 2 M., de breedte 0.75 M.

Het graf bevond zich onder een bamboezen woning, die vroeger bewoond was, doch verlaten toen de bewoners door tegenspoed en ziekte werden vervolgd.

De holle klank onder den vloer was hun opgevallen en bij uitgraving stuitte men op het deksel van de grafkist.

Toen ik dit graf bezocht, bleek het reeds geopend. Er was een gat in het deksel gemaakt. De ruimte was geheel leeg en ik trof er geen bevloering aan.

C. Rotsholen.

Behalve dolmen en sarcophagen vindt men in Besoeki tevens de bekende rotsholen van verschillenden vorm. Evenals elders, waar zij naast dolmenachtige graven worden aangetroffen, worden zij hier ook als grafsteden beschouwd. Bewijzen hiervoor zijn echter niet aanwezig, daar er nimmer gebeente in gevonden is, zoodat het doel dezer holen niet met zekerheid valt vast te stellen.

Eenige der kleinere holen, gehouwen in den waḍasbodem, vertoonen echter inwendig denzelfden vorm als de doodkisten te Genṭong en Nagasari. Andere kunnen beschouwd worden als een overgang tusschen rotsgraven en sarcophagen. Zoo treft men te Wanakoesoema een hol aan in den waḍasbodem, dat gedekt wordt door een deksel, overeenkomend met dat der doodkisten. Ook zijn er verschillende grotten, die een lijstwerk vertoonen of ook wel deurposten, die ons bekend zijn van sacrophagen en grafteekens. Kan men dus met vrij groote zekerheid aannemen dat de kleinere rotsholen eveneens als graven hebben gediend en waarschijnlijk de oorspronkelijke begraafplaatsen zijn geweest der „steenhouwers", van de groote is dit nauwelijks te aanvaarden.

Het zijn juist de grootere rotsholen, die over het algemeen op een hoogere ontwikkeling wijzen. Zelfs heeft één dier graven voor sommigen als bewijs moeten dienen, dat de megalithenbouwers in Besoeki met hun cultuur tot ver in den Hindoetijd zijn voortgegaan, die hiervan den invloed onderging [1]).

De bedoelde grot is die te Soekaredja in het bovengedeelte van de steile en diepe tjorah Angkrek in de mantel van den oorspronkelijken vulcaan de Idjèn, n.l. de G. Kendeng. Om deze grot te bereiken dient men zich thans langs boomwortels een eind in het ravijn af te laten zakken tot men zich op een klein plateau bevindt. Dan staat men tegelijkertijd voor de grot (foto 7).

De ingang is driehoekig en aan den top heeft men een gedeelte der rots uitgespaard, zoodat men den indruk krijgt van een zolderingsbalk, die naar achteren doorloopt. Overigens is deze grot vrij onregelmatig en vernauwt zich eenige meters binnenwaarts, zoodat men nog slechts kruipend verder kan gaan. Doch ook bij deze grot vindt men restanten van het welbekende lijstwerk der megalithenbouwers. In den linkerrotswand is een jaartal aangebracht in Kawischrift, dat naar aanleiding van de foto die ik ervan maakte, door den adjunct-Oudheidkundige Dr. Crucq met vrij groote zekerheid werd vastgesteld als Çaka 1283 = A. D. 1361. Naast dit jaartal bevindt zich een zeer fraai gehouwen, realistische, Kala-kop, die 1.20 M. hoog is.

Eenige uren hiervan verwijderd, in het bovengedeelte van de tjorah Klampokan, ontdekte ik een kleine grot, waarboven zich eenige figuren in den rotswand bevonden. Deze grot, die zeer lastig te bereiken is,

---

1) Dr. N. J. KROM, *Het oud Java en zijn Kunst* blz. 25.

heeft zeer kleine afmetingen, nauwelijks 1 M. diep en ruim 2 M. breed. Boven de grot rijst de naakte rotswand loodrecht omhoog. Op dezen rotswand komen de volgende figuren voor: vlak boven de grot een ingegrifte hagedissenfiguur, hierboven in relief een klein zeer primitief menschenhoofd en eenige meters hierboven een gestijleerd slangenmotief (afbeelding 5).

Links van deze afbeeldingen ziet men nog een eenvoudige ingegrifte vogelkop en daaronder de onduidelijke resten van een ander slangenmotief. Afbeeldingen van hagedissen zijn verspreid over vele halfbeschaafde volken van Indonesië. Men vindt ze als houtsnijwerk bij de Toradja's in de Lobo's (offerhuisjes), verder in de Bataklanden en op Nias, doch ook bij de Papoea's in Zuid. Ned. Nw. Guinea.

Vogelmotieven komen vooral voor in het Oostelijk gedeelte van den Archipel, waar zij bij de Melanesiërs als totemdier vereerd worden, doch ook wel als waarzeggers bij het wichelen dienst doen.

De (wereld)slang is vooral bij de Maleische volken bekend als degene, die de aarde schraagt en door hevig schudden aardbevingen kan veroorzaken.

In de desa Mandira bevindt zich een ruime grot, waar de overblijfselen van een bevloering deels uit wadasblokken, deels uit baksteenen (0.32 × 0.15 × 0.07), gevonden zijn. De ingang is ruim 7 M. breed en 1.70 M. hoog. Binnenwaarts betreedt men een ruim gewelf, dat 15 M. lang en 13 M. breed is.

Vele der kleinere rotsholen, vooral die in den loop der Kali Sampéan, zijn waarschijnlijk op natuurlijke wijze gevormd, wat niet wegneemt dat zij later door menschen in gebruik kunnen genomen zijn. Bij andere grotten zijn menschenhanden de natuur waarschijnlijk te hulp gekomen en zijn deze grotten hier en daar wat bijgewerkt of wat regelmatiger gemaakt.

D. Polynesische beelden.

Deze ruwe steenen, vaak bijna vormelooze, beelden zijn vooral bekend van de terrasheiligdommen in West-Java en werden weleer Padjadjaran-beelden genoemd. Eerst later duidde men hen aan met den meer algemeenen naam van „Polynesische Beelden".

De z.g.n. Polynesische beelden, die men soms in Besoeki naast en bij de megalithen aantreft, vertoonen over het algemeen groote gelijkenis.

Allereerst valt het op dat neus, mond en oogen ontbreken, de ooren daarentegen zijn wel aangebracht en wel bijzonder groot (foto 8). Het geheel bestaat uit een brok gele wadas.

Men onderscheidt: een hoofd, een rompstuk met twee armen, waarvan de handen tegen elkaar op de buik rusten, evenals dat bij vele beelden op Nias, de „adoea zatoea" en bij die op het Paascheiland het geval is.

Van het onderlijf zijn de dijen nog te herkennen, het overige gaat over in een ruw voetstuk, in den vorm van een afgeknotten kegel, dat in de aarde geplant werd.

De genitalien zijn hier nauwelijks te onderscheiden, in tegenstelling met dergelijke beelden op andere eilanden, waar zij vaak overdreven groot worden voorgesteld.

In de meeste gevallen is niet meer na te gaan in welke richting deze beelden gestaan hebben, daar ze meestal door de latere bevolking uitgegraven en omvergeworpen zijn. Een beeld echter in de desa Kamal, door mij gevonden en uitgegraven, stond nog overeind, met het gelaat naar het W. gekeerd. Bij uitzondering waren van dit beeld de (vrouwelijke) genitalien zeer duidelijk te herkennen. Eenige honderden meters hiervandaan, bevindt zich een tweede, waarschijnlijk mannelijk, beeld.

De grootte dezer beelden verschilt van ruim één tot ruim anderhalve meter.

De z.g.n. Polynesische beelden worden tegenwoordig als vooroudeerbeelden beschouwd, waarin de ziel van den overledene vereerd werd.

Hoe men zich zoo'n zielsverhuizing op Nias voorstelt vertelt Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan ons als volgt:

„Volgens de meening der Niassers in bepaalde streken van het eiland, verlaat na het overlijden de ziel niet terstond het lichaam. Dit geschiedt eerst eenige dagen na de begrafenis. De ziel verlaat dan het lichaam van den overledene in de gedaante van een spin, de z.g.n. mako-mako.

Dan gaan de nabestaanden naar het graf en trachten dit spinnetje te vangen. Is hun dit gelukt, dan plaatsen zij dit op de „adoea zatoea", die men van den overledene gemaakt heeft.

Men meent dan dat het diertje in het beeld zal binnendringen, waardoor het bezield wordt door de ziel van den overledene. Daardoor hebben de nabestaanden in zulk een beeld gekregen een medium, een bezield organisme, een fetisch dus, waardoor men in moeilijke omstandigheden, b.v. in geval van ziekte of in andere gevallen, waarin men de bijstand van den overledene vraagt, diens hulp en raad kan inroepen.

Bij allerlei plechtigheden en feesten moeten aan de voorouderbeelden offers gebracht worden, waarbij dan tevens aan den overledene wordt medegedeeld om welke reden de plechtigheid of het feest plaatsvindt enz." [1]).

De hurkende houding der beelden vindt waarschijnlijk haar verklaring in het geloof, dat als de ziel het beeld binnendringt, het met beide handen in elkaar geslagen begint te trillen en te beven.

Vertoonen de beelden bijna altijd een groote onderlinge gelijkenis, in de desa Soekasari vond ik een beeld dat geheel van het meest voorkomende type afweek (foto 9). Ook was dit beeld van een andere steensoort gehouwen. De armen zijn over de borst omhooggebogen, de beenen in hun geheel afgebeeld. Oogen, neus en mond zijn zeer primitief door gaten voorgesteld. De houding van het beeld is zittend. Eenige tientallen meters van dit beeld verwijderd, bevindt zich een gewoon Polynesisch beeld.

1) Prof. Dr. J. P. KLEIWEG DE ZWAAN, Nederl. Indië Oud en Nieuw afl. 11 1927: *Het eiland Nias en zijn bewoners.*

De bouwers.

In het voorgaande hebben wij aangetoond dat er in hoofdzaak vier soorten van steengraven van de megalithen-bouwers bekend zijn n.l.: de rotsgraven, dolmen, sarcophagen en de „grafteekens".

De verspreiding der sarcophagen vindt wellicht haar verklaring in het feit dat de kustbewoners, zeevaarders als zij waren, hun lijken bijzetten in prauwen, die op stellages werden geplaatst. Later naar het binnenland gedrongen, maakten zij eenvoudige houten doodkisten, die vaak den vorm hadden van een prauw en eveneens op een stellage van boomstammen of dergelijke rustten. Men vindt dit gebruik van prauwen of van houten doodkisten nog op verschillende plaatsen in Indonesië bewaard. Dr. Montano trof houten doodkisten op stellages aan op eilanden bij de Philippijnen. De kisten waren met houten deksels gesloten en hadden den vorm van een prauw.

Doch ook in het uiterste Z. O. komen zij voor, b.v. bij de Noeforen op Nieuw-Guinea, waar het lijk wordt bijgezet in een tusschen het kreupelhout op palen rustende prauw of ook worden de dooden wel in lange doodkisten geplaatst, die eenigszins den vorm hebben van een prauw en die op een stevige staak in den grond rusten.

Deze gewoonte bestaat nog op de Kei-eilanden, Timor-laoet, Tanimbar en Babar en voorts bij de Toradja's en o.a. op het eiland Sabiroet. Ook de steenen doodkisten hebben soms den vorm van een prauw, terwijl op enkele eilanden zij ook op een stellage van steenen pilaren rusten.

Het is duidelijk dat de „grafteekens" een combinatie zijn van de dolmen en de sarcophagen.

Elke soort der steengraven is vrijwel beperkt tot een eigen gebied. De dolmen komen vooral voor in het Zuidelijk gedeelte van Besoeki nabij Garahan, de „grafteekens" Noordelijker te Telagasari en de sarcophagen in de nabijheid van Bandawasa en ten N. hiervan op de hellingen van het G. Bèsèr gebergte.

De rotsgraven vindt men daar waar de bodemgesteldheid zich ervoor leent, n.l. in de wanden van ravijnen, in de steile oevers van de Kali Sampéan en aan den voet van enkele heuvels.

De tegalans te Pakaoeman schijnen een centrum te zijn van vrijwel alle cultuuruitingen der megalithenbouwers.

Hier vindt men op een kleine uitgestrektheid talrijke fragmenten van steenen doodkisten, eenvoudige dolmen en een grafteeken.

Doch bovendien zijn er talrijke monolithen aanwezig, die vaak den vorm hebben van een kegel of cylinder, met één of soms twee halve bollen, op het bovengedeelte aangebracht (foto 10), die nog op twee plaatsen in de oorspronkelijke opstelling, n.l. in een rechthoek, staan.

Deze steenen worden wel als neuten van een gebouw beschouwd, waarop de pijlers zouden moeten rusten. Hoe men zich de constructie van zoo'n gebouw voorstelde, is mij niet bekend.

Wellicht dat opgravingen hier meer licht kunnen brengen. In de ruimte van den rechthoek te Pakaoeman zijn dezelfde gele kralen gevonden als in de dolmen te Pasaralas (foto 11).

Deze rechthoeken zouden ook gemeenschappelijke graven kunnen zijn b.v. voor den minderen man en de steenen zelf zouden een ithyphallische beteekenis kunnen hebben.

Eigenaardig is dat deze monolithen tevens buiten het gebied der steenen graven voorkomen. Men kan hen naar het Westen vervolgen tot in de desa's Kamal, Ardjasa en Baratan, waar zij soms in de nabijheid van Polynesische beelden zijn gevonden.

Ook op het meergenoemde terrein te Pakaoeman komt zulk een beeld voor, van de zelfde wadas gehouwen als het materiaal waaruit de daar aanwezige steengraven zijn samengesteld.

Het spreekt vanzelf dat alleen aan vooraanstaande menschen zulk een begrafenis als het bijzetten in dolmen of sarcophaag ten deel viel want met de middelen die hun ten dienste stonden was het vervaardigen hiervan ongetwijfeld een inspannende en tijdroovende bezigheid.

Welke die middelen waren of hoe men het transport der geweldige steenbrokken uitvoerde is niet met zekerheid te zeggen.

Toch kan men zich hier wel eenigszins een voorstelling van maken, indien men weet hoe men in Soemba en Nias te werk gaat.

Men maakt aldaar gebruik van ruwe V. vormige houten sleden en een lange rottan, waaraan vier- tot vijfhonderd man aan 't werk werden gezet. Op deze wijze was men in staat zerken van soms acht tot tien ton gewicht over groote afstanden, vaak over heuvelachtig terrein, te vervoeren. De deksteen werd daarna langs een houten stelling met een sleephelling boven het graf geplaatst, waarna de stelling afgebroken werd [1]).

Daar er tot nu toe weinig opgravingen op groote schaal zijn geschied, is het niet te verwonderen dat het aantal en de aard van de gevonden sieraden en gebruiksvoorwerpen onvoldoende is om tot belangrijke gevolgtrekkingen te leiden. Zij bestaan o.a. uit een aantal steenen voorwerpen van neolithischen aard, waaronder de steenen met een zich naar beneden vernauwend gat, die waarschijnlijk dienst hebben gedaan bij het ontbolsteren van een graansoort, de bekendste zijn. Deze steenen vond ik op drie verschillende plaatsen, doch altijd in de nabijheid van andere megalithische resten (foto 12). Verder zijn er gevonden wat potscherven, een waterkruik en een aarden wierookvat, die echter allen verdwenen zijn.

Voorts veel bontgekleurde kralen en eenvoudige gouden ringetjes, die vermoedelijk import zijn of middels (onpersoonlijke ?) ruilhandel verkregen. Te Soekakerta adjong zijn bovendien, behalve de bekende gele kralen, tevens fragmenten van koperen arm- en beenringen en van ijzeren lanspunten of korte zwaarden gevonden en ook een

1) Dr. N. J. KROM, *Hindoe-Javaansche Geschiedenis*, hoofdstuk II.

versierd onderstuk van een lans uit koper en ijzer [1]).

Bronzen voorwerpen zijn tot nu toe nog nimmer gevonden.

Wel heb ik in mijn particuliere verzameling een aantal koperen en bronzen armbanden en een bronzen ringetje, afkomstig van een terrein waar monolithen met een halven bol op het bovengedeelte voorkomen en waar tevens de bekende geelgroene kralen zijn aangetroffen.

Daar er ook op Bali, Soemba en Flores dolmen en (of) sarcophagen voorkomen, is het niet onmogelijk dat de bouwers ervan tot hetzelfde volk behoorden als die van Besoeki (foto 13).

Eigenaardig is het dat de dolmen op Soemba (riti ndjai), ook wel riti djawa worden geheeten. Dr. Herman ten Kate wijst er echter op, dat „djawa" op Soemba behalve Javaansch, ook alles beteekent wat uitheemsch is. Doch vooral zouden voor een eventueele vergelijkende studie, de resten te Apo Kajan, afd. Samarinda op Borneo, in aanmerking komen.

Niet alleen dat er rotsgraven, sarcophagen en dolmen tezamen voorkomen, doch het zijn vooral de beeltenissen die zulk een overeenkomst vertoonen met die van Besoeki, dat aan een toeval nauwelijks gedacht kan worden. Men heeft een vermoeden dat ze vervaardigd zijn door een volk, de Ga-ai's, die deze streken nog bewoonden toen de Oemah-Timei's en de Oemah-Lekens Kajans zich er kwamen vestigen, waarvan de afstammelingen nog de beneden-Kajan bevolken, waar zij echter geen steenen graven, misschien als gevolg van gebrek aan geschikt materiaal, meer maken [2]).

Ook in Midden-Celebes komen steenen doodkisten voor en steenen „mortieren" voor het ontbolsteren van een graansoort, waarvan de herkomst eveneens onzeker is.

Doch zou het mogen blijken dat de bouwers van deze eilanden en die van Flores, Soemba, Bali en Besoeki tot het zelfde volk behoorden, vanwaar zijn zij dan gekomen? Zijn zij van het N. gekomen en via Borneo en Celebes waaiervormig naar het Z. uitgezwermd of is de beweging juist andersom geschied?

Daar de meeste stroomingen uit het Z. W. kwamen, voornamelijk via Malakka, is het mogelijk dat ook de bouwers der megaltihen met één dezer stroomingen zijn meegekomen en zich in twee vertakkingen over den Indischen Archipel hebben verspreid, waarvan de eene tak zich naar Sumatra kan hebben begeven, terwijl de andere Noordelijker op Borneo en Celebes zich heeft gevestigd, waarvan de uitloopers zich tenslotte in tegengestelde richting over de Kleine Soenda eilanden en het Oostelijk gedeelte van Java begaven, zoodat het overige gedeelte van Java van de invasie dezer steenhouwers verschoond is gebleven.

Indien deze veronderstelling juist mocht blijken te zijn, is deze cultuur waarschijnlijk uit Voor-Indië afkomstig, dat aan megalithische resten bijzonder rijk is. In de Dekan alleen zijn reeds ongeveer 2200 dolmen bekend. Temeer zijn wij geneigd de herkomst daar te zoeken, omdat het Oost-Aziatisch Moessongebied geen belangrijke rol speelt voor deze cultuur. Korea schijnt de uiterste grens te zijn waar de echte dolmen voorkomen. In Japan b.v. zijn ze niet aangetroffen.

Doch deze veronderstellingen, meer van belang voor de kennis der verspreiding der megalithen over den geheelen Archipel, valt buiten het bestek van dit opstel. Bovendien is het altijd mogelijk dat de steencultuur hier is ontstaan en niets met uitheemsche invloeden heeft te maken.

Daarom keeren wij nog eenmaal terug tot de megalithische overblijfselen in Besoeki. Uit de bouwwerken en beeltenissen kunnen wij met vrij groote zekerheid het volgende concludeeren:

Lang voor de komst der Hindoe's op Java werd Besoeki bevolkt door een stam met breeden schedel, dikke lippen en een

1) Dr. N. J. KROM, *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst.*

2) Oudheidkundig Verslag 1929. Derde en Vierde Kwartaal, blz. 162.

platte, breede neus. Voornamelijk zetten zij zich, waarschijnlijk uit veiligheidsoverwegingen, neer op hooge en afgelegen gronden.

Zij hadden de gewoonte de ooren uit te rekken en de oorlellen te doorboren.

Van de begrafenis der „grooten" maakten zij veel werk en zetten hen bij in steenen doodkisten, in dolmen of in, in de rotsen uitgehouwen, grafkamers.

Men gaf deze dooden versierselen en enkele gebruiksvoorwerpen mee in het graf. Ook maakte men wel ruwe steenen beelden voor den overledene, waarin diens ziel overging, die dan vereerd werden en waaraan de nabestaanden in moeilijke tijden hun wenschen konden duidelijk maken.

Zij vereerden de zon als vruchtbrengend element en waarschijnlijk de aarde als de barende kracht, de Almoeder, terwijl verschillende sterren als hun kinderen vereerd werden. Zij kenden wat astronomie.

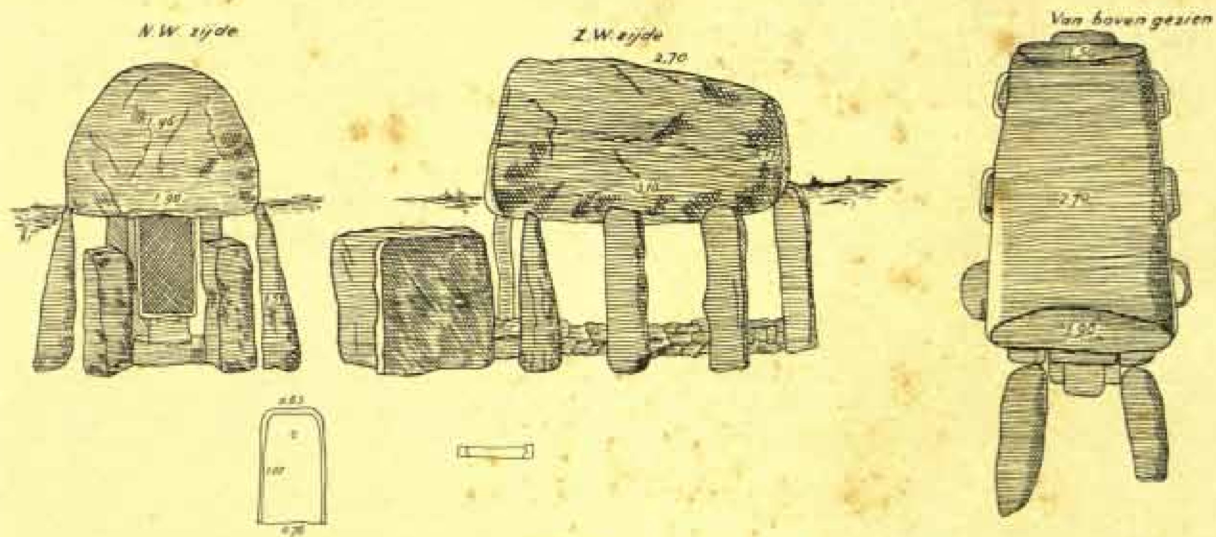
Verschillende dieren, zooals de tijger, vogels, slangen, hagedissen en visschen speelden waarschijnlijk een rol als totemdier.

Hoewel gedeeltelijk nog levende in omstandigheden overeenkomende met het eind van het neolithicum in Europa, waren zij reeds hier en daar, voor de komst der Hindoe's, in het koperen en bronzen tijdperk getreden. Bovendien kenden zij het gebruik van ijzer.

Zij verbouwden een graansoort, die zij met eenvoudige steenen werktuigen ontbolsterden.

Bij de komst der Hindoe's leefden zij, waarschijnlijk beschut door de geïsoleerde ligging hunner verblijfplaatsen, nog langen tijd onder dezelfde omstandigheden voort. Doch in de veertiende eeuw deed de Hindoecultuur zich ook hier gelden. Eenige Polynesische beelden en het jaartal in de grot te Soekaredja getuigen hiervan.

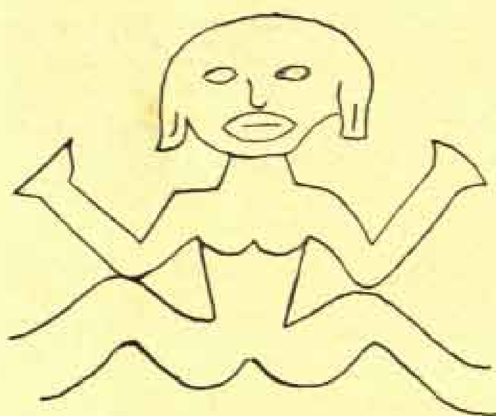
Langzamerhand zijn zij toen in het overige gedeelte van de bevolking opgenomen of door te zware levensomstandigheden ten onder gegaan.

Afbeelding 1. Graf te Telagasari.

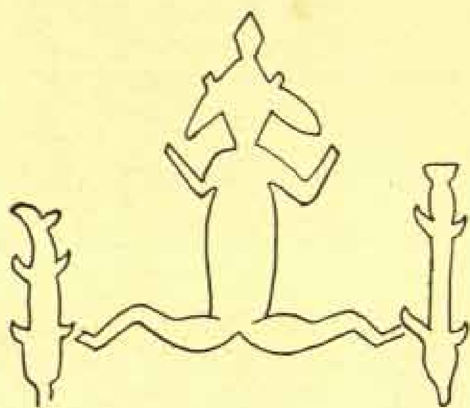
Afbeelding 2. Versierde steen in den vorm van een halven klapperdop te Pakisan.

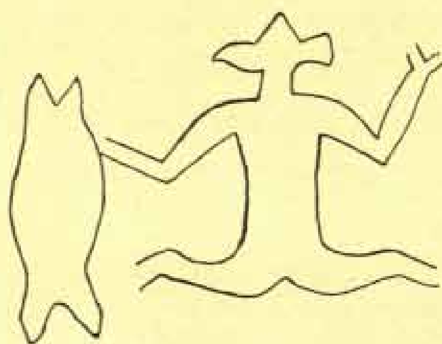
Besoeki.

Apo-Kajan.

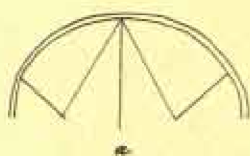

Paasch-eiland.

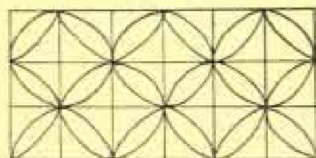

Salomons-eilanden.

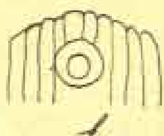
Afbeelding 3.

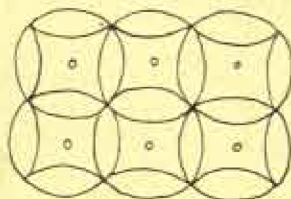
a.

c.

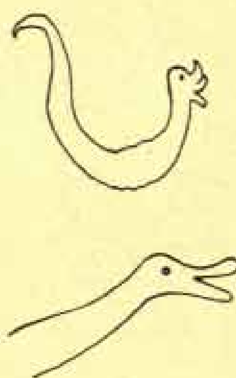

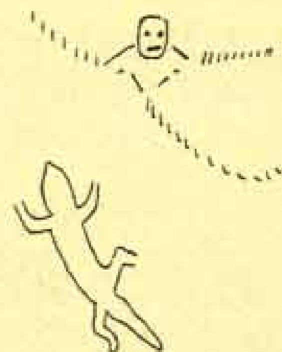
b.

d.

Afbeelding 4. Geometrische figuren op doodkistenfragmenten te Toenggoelangin.

Afbeelding 5. Dieren- en menschenbeeltenissen boven de grot te Pringtali.

Foto 1. Eenvoudige dolmen te Pakaoeman.

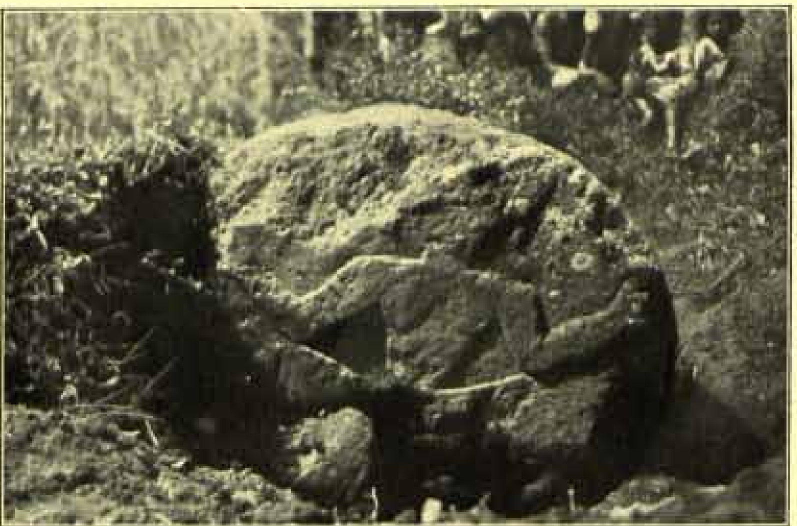

Foto 2. Versierd „grafteeken" te Telagasari.

Foto 3. Dehsel met inschuifraam van een sarcophaag te Kreteh.

Foto 4. Dehsel van een sarcophaag met ingegrifte ovalen in kruisverband te Kreteh.

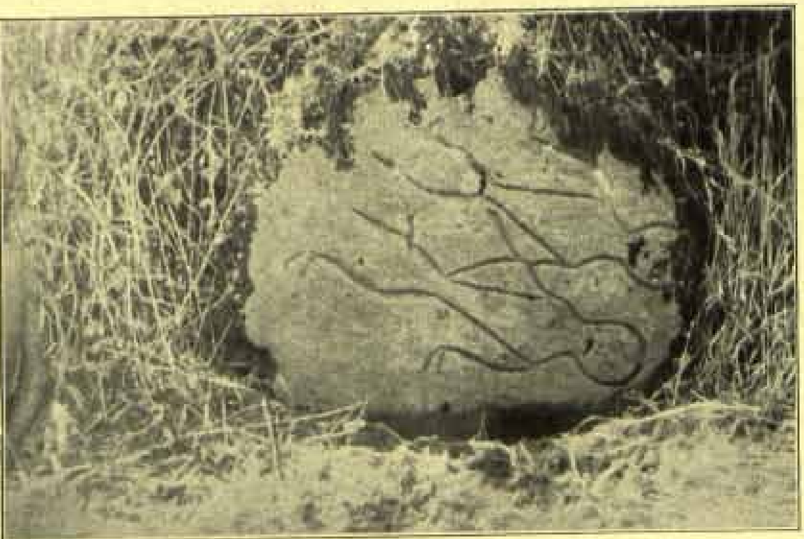

Foto 5. Fragment van een sarcophaag met ingegriffelde primitieve menschenfiguren te Kemoeningan.

Foto 6. Versierde sarcophaag te Kretek. Aan het bovengedeelte ziet men het lijstwerk waarop de dehsel past.

Foto 7. Grot te Soekaredja.

Foto 10. Monolithen te Pakaoeman.

Foto 8. Polynesisch beeld te Pakaoeman.

Foto 9. Beeld te Soekasari.

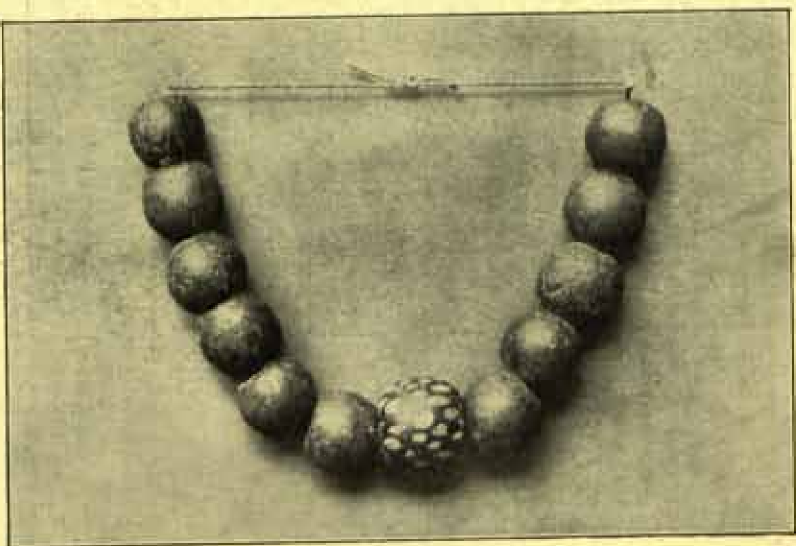

Foto 11. Halssnoer van bontgekleurde kralen afkomstig van Pakaoeman.

Foto 12. Steenen werktuig om een graansoort te ontbolsteren te Ardjasa.

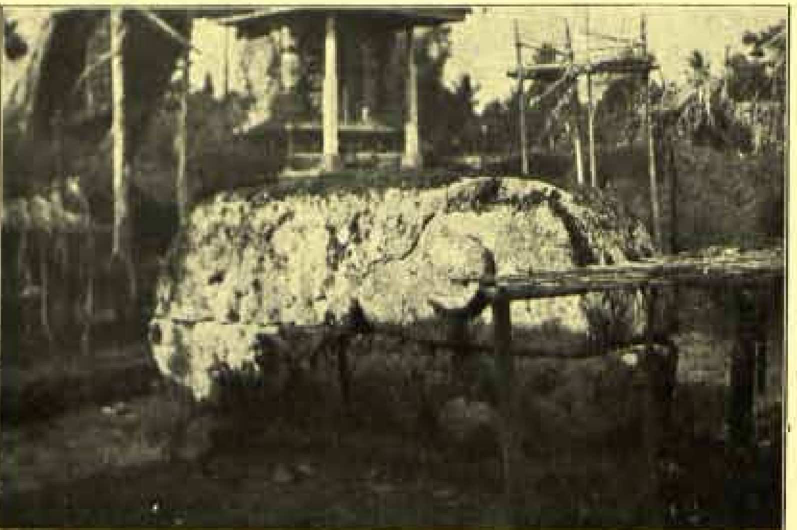

Foto 13. Sarcophaag op Bali.

Foto 14. Grot te Soember Kokap.

Foto 15. Polynesisch beeld te Kamal.

OPGAVE DER MEGALITHISCHE OVERBLIJFSELEN IN BESOEKI.

1. (Steinmetz No. 27) Desa Nangkaan. Steenen doodkist, op haar zijde liggend, met ernaast een steenen deksel, met een opening in het voeteneind in den vorm van een gelijkbeenig trapezium. Op een der laatste Europeesche erven van Bondowoso aan den weg naar Djember bij brug No. 700.
2. (S. 28) Desa Nangkaan, steenen doodkist met eenvoudige lijst. Nabij het vorig nummer Westelijk van den grooten weg, op een heuvel.
3. (S. 29) Desa Tjorahpoh. Negen steenen doodkisten, richting O. W. eenige deksels verspreid in tegalans.
4. (S. 31) Desa Senṭong, Monolith in den vorm van een afgeknotten kegel. Op het bovenvlak in het midden een half-bolvormige verhevenheid.
5. (S. 32) Desa Senṭong. Kleine steenen doodkist, lengte 1.31 M. Richting O.W. Nabij de Kali Sampean.
6. (S. 58) Desa Tegalampel. Steenen doodkist, gebroken (Niet meer aanwezig).
7. (S. 15) Desa Toenggoelangin. Fragment van steenen doodkist met ingegrifte geometrische figuren. volgens afb. 4c.
8. (S. 13) Idem. Idem. vlg. 4a.
9. (S. 14) Idem. Idem. vlg. 4b.
10. Idem. Idem. vlg. 4d.
11. (S. 18) Desa Mandira. Grot met lage doch breede ingang, binnen-waarts zich verruimend tot een groot vrij regelmatig gewelf. Overblijfselen van een bevloering van baksteenen en waḍa blokken.
12. (S. 64) Desa Pedjatèn. Kleine steenen doodkist, op haar zijde liggend. Geen deksel.
13. (S. 51) Desa Kretek. Steenen doodkist met ingegrifte
52 ovalen in kruisverband. Verdere brokstukken
53 in de nabijheid, waarvan een versierd met ingegrifte menschenfiguur (Thans niet meer te herkennen).
Op een ander en relief, drie schijven onder elkaar, waarvan de middelste de grootste is.
14. (S. 50) Desa Kretek. Aan de andere zijde van het voetpad, een deksel (?) waarin in het midden een paar treden zijn uitgehouwen. Misschien een steenen zetel.
15. (S. 46) Desa Kretek. Iets Noordelijker hiervan, ver-
47 schillende fragmenten van doodkisten, waar
48 van op een, en relief, een visch met dikke kop is afgebeeld (Niet meer terug te vinden).
16. (S. 45) Desa Kretek. Groote steenen doodkist met lijstwerk. Richting O. W. Op het Oostelijk deel (hoofdeinde) en relief zes menschen en een tweetal dierenfiguren.
17. (S. 62) Desa Pagoewan. Onregelmatige grot in de loodrechte wand der Kali Sampéan. Hoogte 2 M., breedte 3 M., diepte 1½ M.
18. (S. 63) Desa Traktakan. Grot nabij de kali Sampéan, in de nabijheid van het vorig nummer, doch meer stroomafwaarts en aan de andere zijde der kali. Breed 5 M., diep 6 M., hoog 0.90 M.
19. (S. 54) Desa Kokap. Onregelmatige grot in den wand van een zijdal der Kali Sampéan. Zeer diep, waarschijnlijk natuurlijk. Door de grot stroomt water (foto 14).
20. (S. 55) Smbr. Penang. Goewa Amperi. Zeer lage grot, hoogte 0.50 M. Diepte 2 M. Vrij regelmatig gewelfd. Deze grot ligt in den wand van een ondiep ravijn.
21. (S. 56) Smbr. Penang. Goewa Kesambek. Een dertig tal maters verwijderd van het vorig nummer, een tweede grot, gelijkend op de vorige doch breeder en lager.
22. (S. 37) Desa Genṭong. Tjeding. Een gewelfd hol met vierkante opening. Hoogte 1 M., breedte 1.14 M. diepte 2.16 M. Op den bodem heeft zich water verzameld.
23. (S. 38) Desa Genṭong. Vlak naast het vorig nummer een tweede, kleiner hol.
24. (S. 40) Desa Kemoeningan. Boven de desa verschillende fragmenten van steenen doodkisten, aan de linker zijde van het voetpad. Rechts van het pad en iets Noordelijker op een plateau een achttal zwaar geschonden doodkisten.
25. (S. 41) Desa Kemoeningan. Op een der doodkistenfragmenten van het vorig nummer, rechts van het voetpad, op het hoofdeinde, een voorstelling van een mensch en daarboven van een dier (niet teruggevonden).
26. (S. 41) Desa Kemoeningan. Op het voeteneinde van het fragment van vorig nummer, twee ingegrifte menschenfiguren. Beide hebben een puntbaard.
27. (S. 42) Desa Kemoeningan. Iets Zuidelijker, verschillende brokstukken van een kist. Op een daarvan een onduidelijke afbeelding van een menschelijk figuur met opgeheven armen.
28. (S. 71) Desa Genṭong. Doekoeh Blongan. Een gewelfd hol. Aan den ingang een lijst. Hoogte 0.93 M., breedte 0.93 M., diepte 2.6 M. In het hol heeft zich water verzameld.
29. (S. 72) Desa Genṭong. In de nabijheid van het vorig nummer, een gat in den wadasbodem, overeenkomende met den vorm van een doodkist. Lengte 1.90 M. breedte hoofdeinde 0.90 M. Voeteneinde 0.58 M, diepte 0.70 M. Richting O. W.
30. (S. 90) Desa Wanakoesoema. Deksel van een steenen doodkist direct op den waḍasbodem rustend.
31. (S. 25) In de nabijheid van het vorig nummer. Een kop met uitpuilende oogen en slagtanden. Grootste omtrek 0.91 M. Gehouwen uit lichtgele waḍas (niet meer aanwezig).
32. (S. 92) Desa Wanakoesoema. Noordelijk van het vorig nummer; een beeldengroep van gele waḍas gehouwen, voorstellend zeer primitief drie menschelijke figuren (man, vrouw en kind?) Niet meer aanwezig. Indertijd opgezonden naar het Oudheidkundig Museum te Batavia, doch ook aldaar niet meer aanwezig.
33. (S. 93) Desa Nagasari. Groote steenen doodkist. Geschonden. Afmetingen binnenwerks: diepte kist 1.53 M., lengte 2.44 M., breedte voeteneinde 0.60 M., breedte hoofdeinde 0.83 M. Richting O. W. Eenige onbeduidende beenfragmenten.
34. (S. 94) Desa Nagasari. Grot in den vorm van een doodkist, lengte 1.73 M.
35. (S. 95) Desa Nagasari. Een hol, waarschijnlijk een graf. Breed 1.12 diepte 2.05 M.
36. (S. 96) Desa Nagasari. Grot in de nabijheid van het vorig nummer. Primitief lijstwerk. Grondvlak waterpas, waarvan in het midden een rond onregelmatig gat met een middellijn van 0.32 M. en een diepte van 0.60 M. Ingang boogvormig.
37. (S. 97) Desa Nagasari. Deksel van een steenen doodkist, rustend op den waḍasbodem. Hierbij een sluitsteen. Lengte deksel (van binnen gemeten) 1.98 M.
38. (S. 85) Desa Pakesan. Steen in den vorm van een halve klapperdop. Hoogte 1.65 M. Aan de Noord-west zijde en relief een vrouwenfiguur met omhooggeheven armen. Het grondvlak van den steen is vlak. Boven bevindt zich een klein rond gat.

39. (S. 84) Desa Pakesan. Kleine steenen doodkist, een vijftigtal meters van vorig nummer verwijderd, van binnen zeer smal 0.52 M.
40. (S. 82) Desa Pakesan. Eenige monolithen in den vorm van afgeknotte pyramiden.
41. (S. 83) Desa Pakesan. Een smalle doch hooge grot in den bergrug Woeloehan.
42. (S. 81) Desa Petjelongan. 1 dierenmuil van fantastischen vorm van gebakken steen en een olijfkleurige schotel, de rand golfvormig uitgesneden, beide voorwerpen bevinden zich thans in het museum te Batavia (No. 744 en No. 2004). Voorts eenige gouden voorwerpen.
43. (S. 86) Desa Telagasari. Een grafteeken.
44. Desa Telagasari. Een grafteeken, waarop aan de Noordwestzijde en relief een vrouwenfiguur is afgebeeld met opgeheven armen.
45. (S. 87) Desa Telagasari. Vier steenen afgeknotte kegels, tezamen een vierkant vormend, met zijden van 3.5 M.
46. (S. 88) Desa Telagasari. Een massieve deksteen van een grafteeken. Aan het hoofdeinde een gleuf voor den sluitsteen.
47. (S. 89) Desa Telagasari. Een grafteeken. Iets kleiner dan nummer 43. Afmeting deksteen: lengte zijden 2.43 M, voeteinde 1.69 M.
48. (S. 73) Desa Tal, ḍoekoeh Salak. Een gewelfde grot. Hoog 0.59, breed 1.32 M., diep 2.50 M. Vloer waterpas. Bij den ingang overblijfselen van lijstwerk.
49. (S. 74) Desa Tal. In den rotswand een (offer) gat in den vorm van een parallelepipedum.
50. (S. 75) Desa Tal. Een twintigtal meters boven No. 48, een tweede grot met een platform ervoor van 2 M. breedte. Ingang van de grot zeer klein en voorzien van een driedubbel lijstwerk. Afmetingen ingang, binnen de deurposten: hoogte 0.72 M., breedte 0.50 M., dikte drempel 0.44 M. Binnen de grot aan beide zijden kleine gewelven. Voorts eenige bewerkte waḍasbrokken.
51. (S. 99) Desa Soekaredja, ḍoekoeh Smbr. Tjanṭeng. Grot in het bovengedeelte van het ravijn Angkrek. Doorsnede van dit hol driehoekig. Bij de snijlijn der opstaande zijde een gedeelte van den rotswand uitgespaard, dat als een topbalk van voren naar achteren loopt. Breedte ingang 4.5 M., hoogte 5 M. Bij den ingang overblijfselen van lijstwerk.
52. (S.100) Desa Soekaredja. In de grot bevonden zich eenige overbijfselen van een vrouwelijk beeld. Thans niet meer aanwezig.
53. (S.101) Desa Soekaredja. Binnenwaarts in den linkerwand van de grot, en relief een jaartal ((Çaka 1283 = A. D. 1361). Hoogte der cijfers 0.27 M. en 0.15 M.
54. (S.102) Desa Soekaredja. Iets meer binnenwaarts, naast het jaartal, een groote realistische Kalakop, met uitpuilende oogen en geopende mond met slagtanden. Hoogte van den kop 1.20 M., breedte 1.25 M.
55. Pringtali. Een kleine grot in den loodrechten wand van de tjorah Klompakang. Zeer ondiep (1 M.) en 1 M. breed.
56. Pringtali. Boven deze grot eenige zeer primitieve figuren deels ingegrift, deels en relief. Deze figuren moeten voorstellen: een hagedis, mensch, slang, vogelkop.
57. Desa Pakaoeman (Tasnan). Eenvoudige dolmen op het erf van een inlander. Reeds geopend. Volgens ooggetuigen werden hierin eenige beenderenfragmenten van een mensch aangetroffen alsmede een kralen snoer. De kralen zijn thans in mijn particuliere verzameling. Richting O.-W.
58. Desa Pakaoeman. Tasnan. In de tegalan's verspreid, een tiental steenen doodkisten, zeer ruw gehouwen en weinig diep. De deksels zijn er van afgeschoven en liggen er meestal niet ver vandaan. Sommige kisten hebben zeer kleine afmetingen (lengte 1 M.), misschien voor kinderen. Richting O.-W.
59. Desa Pakaoeman. Een grafteeken, reeds geopend en zwaar geschonden. Bij uitzondering is het deksel ook uitgehold als van de steenen doodkisten. Richting. O.-W.
60. Desa Pakaoeman. Een Polynesisch beeld.
61. Desa Pakaoeman. Monolithen in den vorm van cylinders, kegels enz. Op het bovenvlak een halve bol. Andere monolithen bestaan uit twee kegelvormige uitsteeksels met een gemeenschappelijk onderstuk. Op een tweetal plaatsen bevinden zij zich nog in de oorspronkelijke opstelling, n.l. in een rechthoek. De andere liggen meest langs een voetpad verspreid.
62. Desa Maésan. Een viertal monolithen als vorig nummer.
63. Desa Adjoeng (Kalisat) een klein dolmenachtig graf. Achter de adminstrateurswoning der B. T. M.
64. Desa Adjoeng (Kalisat). Een kegelvormige steenblok van 1 M. hoogte. Bovenin bevindt zich een rond gat. Misschien om een graansoort te ontbolsteren. Een twintigtal meters van het vorig nummer verwijderd.
65. Desa Garahan, Pasaralas. Eenige dolmen, waarvan er twee geopend zijn tijdens den aanleg van de spoorlijn Kalisat-Banjoewangi. Behalve menschelijke resten zijn hierin gevonden kralen, een gouden ringetje en eenige steenen voorwerpen van neolithischen oorsprong.
66. Desa Soekasari. Een Polynesisch beeld op een erf van een Chinees aan den grooten weg.
67. Desa Soekasari. Een ruw steenen beeld aan de andere zijde van den grooten weg bij een begraafplaats. Bevindt zich thans in mijn particuliere verzameling.
68. Desa Kamal. Een Polynesisch beeld. Vrouwelijk.
69. Desa Kamal. Een Polynesisch beeld eenige honderden meters van het vorig nummer verwijderd. Bevindt zich thans in mijn particuliere verzameling (foto 15).
70. Desa Ardjasa. Een graftombe bestaande uit dunne steenen platen. Reeds geopend.
71. Desa Ardjasa. Een tweetal kegelvormige monolithen met er boven op een halve bol. Naast het station Ardjasa.
72. Desa Ardjasa. Een steenen voorwerp met een rond gat bovenin, waarschijnlijk tot het ontbolsteren van een graansoort.
73. Desa Ardjasa. Eenige monolithen met halven bol op het bovendeel in den vorm van een halven bol. Voorts een steenen voorwerp met twee uitsteeksels. Op elk hiervan bevindt zich een halve bol.
74. Desa Baratan. Een tweetal monolithen. Op het bovengedeelte een verhevenheid in den vorm van een halven bol.

Hadji Hasan Moestapa.

HADJI HASAN MOESTAPA'S ADATGEBRUIKEN DER SOENDANEEZEN

vertaald door

R. MEMED SASTRAHADIPRAWIRA.

Inleiding.

Toen mij door de Redactie van dit tijdschrift het vereerende verzoek werd gedaan om het boek van Hadji Hasan Moestapa, in leven Hoofdpanghoeloe te Bandoeng, getiteld: *Bab adat-adat oerang Priangan djeung oerang Soenda lian ti eta*, voor Djâwâ in het Nederlandsch te vertalen kreeg ik het gevoel alsof er een groote last op mijn schouders werd gelegd, daar ik maar al te goed wist, dat het overbrengen van een half-wetenschappelijk werk in een vreemde taal geen sinecure is, vooral niet wanneer de origineele tekst geschreven is op een wijze, zooals bovengenoemde Hoofdpanghoeloe het heeft gedaan.

De auteur toch verstond heel goed de kunst om, in tegenstelling met andere goede schrijvers, zijn gedachten op een voor niet-ingewijden onbegrijpelijke manier uit te drukken. Stijl zit er niet in; het is een chaos van neergeschreven gedachten met noten van halve pagina's lengte, bedoeld als toelichting op een of andere moeilijk te begrijpen zin, doch die „toelichting" zelf behoeft vaak een nog duidelijker verklaring.

Ziet hier mijn teleurstellend oordeel over genoemd werk, althans vanuit literair standpunt bezien, en ik ben er van overtuigd, dat er zeer velen zijn, die met mij deze zelfde meening zijn toegedaan.

Desniettegenstaande heb ik de mij opgelegde moeilijke taak met blijmoedigheid aanvaard, omdat ik van het nut ervan doordrongen ben. Immers het boek, dat vanwege den moeilijken stijl ongenietbaar is en bijgevolg onder mijn landgenooten over het algemeen niet die waardeering heeft gevonden, waarop het — in overeenstemming met de belangrijkheid van zijn inhoud — aanspraak heeft, zou op den duur wel in vergetelheid kunnen geraken, terwijl het gevaar ook niet denkbeeldig is, dat de meer en meer verwesterschte jongere generatie over eenige jaren zelfs van het bestaan ervan onkundig zal zijn. Door het boek in het Nederlandsch te vertalen, waardoor de inhoud onder de aandacht komt van wetenschappelijk georiënteerde personen, waartoe de lezers van Djâwâ over het algemeen behooren, mag men ongetwijfeld verwachten, dat de kennis hiervan, voornamelijk voor de niet-inheemschen, in ruime mate zal kunnen bijdragen tot het beter begrijpen en waardeeren van den Soendanees.

Zooals uit den titel blijkt, handelt het boek over adatgebruiken van het Preangervolk in het bijzonder en den Soendanees in het algemeen. Het zijn dus typische Soendaneesche opvattingen en gebruiken, welke door genoemden schrijver vlijtig zijn verzameld en toegelicht, zij het, wat het laatste betreft, ook minder geslaagd. Het bestaat uit 12 hoofdstukken met eenige bijvoegsels, gemerkt met de letters a tot en met q. Ik heb getracht den tekst zoo getrouwelijk mogelijk weer te geven, doch mocht de vertaling aan duidelijkheid veel te wenschen overlaten, dan is het euvel te zoeken in het volgende:

a. of de tekst is niet voor een duidelijker uitlegging vatbaar, b. of de bedoeling van den auteur is niet juist begrepen of geraden.

Daarom wensch ik hierbij al dadelijk de verklaring af te leggen, dat de door mij geleverde vertaling geen aanspraak op volmaaktheid kan maken; het is slechts een poging om den inhoud van het werk ter kennisse van belanghebbenden te brengen, hopende op een waardeering hunnerzijds voor den man, die met veel moeite en ijver de adatgebruiken van zijn volk in zijn eigen taal heeft te boek gesteld.

HOOFDSTUK I.

Voorwoord.

Het woord adat is van Arabischen oorsprong en heeft in het Soendaneesch de beteekenis van: *gewoon* (biasa), *alledaagsch* of *niet bijzonder* (djamak) en *algemeen* (ilahar), waarmee bedoeld wordt alles, wat steeds of regelmatig bij levende wezens aangetroffen wordt. Zoo spreekt men van „*koeda aloes adatna*", een paard dat gelukaanbrengende eigenschappen heeft, en omgekeerd van „*koeda goreng adatna*", een paard met ongelukaanbrengende eigenschappen; dit zegt men echter nooit van hout, steen of iets dergelijks.

Het Arabische woord adat is in beteekenis dus bijna gelijk aan *tabe'at*.

De adat in het algemeen dient om onzen levenswandel te verbeteren (verfijnen), wat noodig is om zooveel mogelijk in goede verstandhouding te leven met andere menschen, die dezelfde gewoonten er op na houden, die in dezelfde desa of hetzelfde land wonen, denzelfden godsdienst belijden, of aan gelijke landswetten onderworpen zijn. Het resultaat daarvan is, dat men tot „*djĕlĕma pĕrtĕngahan*" [1]) behoort en zich aan de gewone omgeving goed aanpast. Van zulke menschen kan niet gezegd worden dat zij de orde, de gewoonten, de eigenaardigheden of gebruiken schenden.

Wanneer men evenwel opzettelijk die gewoonten, gebruiken enz. saboteert, b.v. door het dragen van een jas met de voering naar buiten, of het dragen van een hoofddoek op ongewone wijze, dan wel door al te opgesmukt of al te schunnig gekleed te zijn, of door dingen te zeggen, die anderen niet zouden zeggen, dan wel in zijn doen en laten anders te zijn dan zijn's gelijken, dan treedt men uit den kring van menschen, die wel de adat in acht nemen [2]).

Noot van den vertaler:

1) Tegenstelling van „djĕlĕma doesoen" (iemand die geen manieren kent).

Noot van den vertaler:

2) Letterlijk staat in den tekst: eta djĕlĕma kaloear tina kalangan adat rasiah sabatoerna. Wat de auteur hier met *rasiah* bedoelde, is mij niet recht duidelijk. Rasiah beteekent immers: geheim.

Ook is er b.v. een adat ten opzichte van steenen *(batoe angkik* of *Selong)*, d. w. z. dat men er een gewoonte van maakt deze soort steenen als *mata ali* (ringsteenen) te gebruiken. Deze gewoonte ligt echter niet opgesloten in den steen als zoodanig, maar komt voort uit den gebruiker; men spreekt dan van *pirasat* of *tjatoerangga*, dan wel van *tandjĕk* of *pĕrbawa*; men zegt ook *tĕpoesan* of *maoenat*. B. v. een stuk ijzer, dat tot een of ander wapen is gemaakt, zooals: een kris, een sabel, een zwaard, wordt geacht den bezitter geluk aan te brengen, zoodat men voorspoed ondervindt in zijn stand, in den handel of op reis. Dit alles is van onze voorouders overgeleverd, en een dgl. voorwerp wordt door bijgeloof *(tahajoel ati)* en het er ingestelde vertrouwen als *djimat* (amulet) of *kaboejoetan* (heilig voorwerp) beschouwd, door hen die er in gelooven.

Ook zijn er vogels, paarden, hanen, katten met driekleurige haartooi, waarvan men gelooft dat ze ter bereiking van het een of ander doel nuttig zijn voor den bezitter.

Dit alles is geen adat waaraan men geloof heeft te hechten, doch het is adat uit het bijgeloof ontstaan. Men kent in het Soendaneesch het spreekwoord: *koeat adat batan warah* (*adat bawa ti koedrat*). Men zegt dit van iemand die steeds voorspoed en geen tegenspoed wenscht te ondervinden, die alleen aangename doch geen onaangename dingen wil beleven, die slechts voordeel en geen nadeel wil deelachtig worden, die in hoog aanzien geraken wil, maar geen vernedering wenscht te ondergaan; dit alles is zijn *adat bawa ti koedrat* (natuurlijke aanleg), die veel sterker is dan een later tot adat geworden gewoonte, welke aangeleerd is, omdat de eerste oorspronkelijk is en stevig geplant in het hart van dengene, die de nieuwe adat leert. Vooral als iemand niet verschilt van zijn's gelijken, zal men van hem zeggen: *moal ngarobah adat bawa ti koedrat* of *ti bali bawa ngadjadi*, dan wel *adat isĕli* of *pitoein*,

wat men ook *ti tapel Adam* noemt, of *adat poesaka*, dan wel *ti wiwitan bibit boeit:* hij zal wel niet van de oorspronkelijke adat afwijken.

Men geeft anderen soms de volgende vermaning: „*Oelah poho kana kadar, takdir, ka bali geusan ngadjadi, ka asal ka pitoein, bibit-boeit, kawiwitan oerang*, hetgeen zeggen wil: „Vergeet Uw kadar (voorbeschikking), Uw oorsprong enz. niet". In het Javaansch spreekt men van: *Oelah (adja?) adam lalining tapel*, welke vermaning men aan eigen bloedverwanten of menschen van denzelfden landaard pleegt te geven. Men zegt ook tegen iemand, die een valsch gebit heeft, dat niet erg duurzaam is, of tegen een man op leeftijd, die zijn grijze haren uittrekt, doch die weer aangroeien, het volgende: „*Moal bisa ngoembah damelan koedrat*", Gij kunt hetgeen door de koedrat is geschapen, niet wasschen (veranderen).

Indien een tot adat geworden gewoonte later in conflicht komt met de „*adat asal bawa ti koedrat*" [1]), dan zal de eerste door de laatste worden verdrongen, wijl eerstgenoemde adat — al zit deze ook reeds diep ingeworteld — slechts een aangeleerd iets is, dat gewoonlijk door den oorspronkelijken aanleg wordt te niet gedaan, in welk geval men dan zegt: „*koeat adat batan warah, oetjing njandingkeun paisan*" (De adat is sterker dan de aangeleerde gewoonte, zooals blijkt uit het spreekwoord: de kat die visch in een paisan naast zich heeft) [2]).

HOOFDSTUK II.

Over aangeleerde adat.

Het doel van dit boek is de mededeeling van aangeleerde gewoonten, die reeds een vast karakter hebben aangenomen en die zoozeer overeenkomen, zoowel met het geloof van dengene die ze onderricht als van hem, die ze leert kennen, dat deze gewoonten tot adat zijn geworden en op den duur niet gemakkelijk te schenden zijn; want wie ze opzettelijk overtreedt, zal door andere menschen voor: *djĕlĕma koerang marwah* (*koerang ingĕtan hade*)— van Lotje getikt,

---

Noot van den schrijver:

1) Koedrat is een Arabisch woord. Het is bezwaarlijk om dit woord met ander dan Arabisch letterschrift te schrijven. In het Soendaneesch heeft het — onverschillig in welk schrift geschreven — de beteekenis van: *pangabisa* (kunde of kennis) en *pangawasa* (macht).

Omdat het een Arab. oorsprong heeft, heeft het een religieus karakter; het behoort als No. 7 tot de 20 sipat's (sipat doea poeloeh). Het woord koedrat heeft in het Soendaneesch de beteekenis van: *macht en kunde*, doch aangezien men niet weet, wie die macht en die kunde bezit, is men geneigd uit bijgeloovigheid te zeggen: het is onmogelijk dat die niet bestaat. Men noemt den machthebber, die bedoelde dingen heeft geschapen, God (Goesti Allah), want de ervaring heeft geleerd dat alles wat men waarneemt, beheerscht wordt door een macht, waarvan men in het volgende spreekwoord een duidelijke verklaring kan vinden: "Oeteuk tongo, walangtaga sadjĕroning desa aja dina pangawasa menak", hetgeen zeggen wil, dat alles zelfs de kleinste dingen die in de desa aanwezig zijn onder de macht van den menak (het Inl. bestuur) staan.

Nu is tongo een heel klein beestje, een soort mijt, die in de huid van een mensch kan dringen; de hersenen van dit beestje zijn natuurlijk zeer klein. De walangtaga is een soort hondenluis, een klein en zwart beestje dat bij het bijten op de huid jeuk veroorzaakt.

Men kent evenwel den mensch en het dier nimmer die macht en kunde toe, die boven is bedoeld. Men zegt nooit: „Dit huis is gebouwd door de koedrat van den heer N." Die heer N. heeft echter wel degelijk macht en kunde (kawasa, pangabisa) . Als men zegt: „Het huis van den heer N. is mooi", dan zal men daarvan de volgende verklaring

(Vervolg noot 1).

geven: „dat is de macht (kawasa) van het geld", maar niet „de koedrat van het geld."

Daarom zegt men ook: „Enja-ĕnjana mah kawasaning Goesti Allah". In werkelijkheid is de macht van God, wijl het geloof slechts tot zoover reikt.

Men gebruikt het woord *koedrat* in bijna dezelfde beteekenis als *takdir*. Zoo geschiedt ongeluk of dood buiten den wil van den mensch; als het ons overkomt, zegt men stellig: „Geus tĕpi ka takdirna atawa kana djangdjina, atawa kana adjalna" de takdir is gekomen, of: men komt tot zijn bestemden tijd, dan wel: zijn einde is gekomen". Eens had ik een bevel ontvangen van hoogerhand, toen er een zeer besmettelijke ziekte heerschte, de pokken, welk bevel aldus luidde: „Pangoeloe, misti ngadjaga tepana panjakit, parentahan ka djalma-djalma, koedoe beberesih tempat-tempat, soemoer-soemoer, kahakanan2, maleh sabisa-bisa tjarek noe kapapatenen montong rioengan njatoe, ngopi di noe paeh. Pangoeloe ati2 oelah boga omong „takdir". Naon takdir? Ngarti?" Diwangsoelan: „Mangga". Pangoeloe, gij moet het besmettingsgevaar van de ziekte helpen tegengaan, gelast de menschen, dat zij hun woonerven schoon maken, evenzoo hun waterputten, hun eten, ook moet gij de bloedverwanten van den doode zooveel mogelijk verbieden een offermaaltijd te houden. Pas op, Pangoeloe, beweer niet dat het takdir is. Wat is takdir? Begrijpt ge wat dat is?" Ik antwoordde: „Zoo als gij wenscht".

Opmerking van den vertaler.

2) Met dit spreekwoord wil men te kennen geven dat al is een kat ook zoo goed gedresseerd, haar diefachtig karakter echter niet te veranderen is, want zoodra zij wat lekkers ziet, zal zij het toch bemachtigen; gewoonte is een tweede natuur.

worden uitgemaakt en van zoo iemand zegt men gewoonlijk: *djatmika, atawa teu loembrah djeung batoer atawa mintjoelak, atawa miwah,* excentriek, zelfs al neemt hij de *adat bawa ti koedrat* tegenover iedereen goed in acht: de allen gemeenzame oorspronkelijke aanleg, die nog niet door nieuwe opzettelijk toe te passen gewoonten is gewijzigd; in wezen is *adat bawa ti koedrat* dus geen adat waarvoor men een zekere *niat* (Arab. = voornemen) moet hebben.

Als iemand zich voorneemt opzettelijk den schijn te wekken alleen oorspronkelijke adat te bezitten, dan zullen andere menschen meenen dat hij krankzinnig is, daar hij de dieren tot voorbeeld neemt.

Bovenbedoelde verandering zal evenwel plaats vinden als men er een gewoonte van maakt, alle vermaningen van ouders, leermeesters en den vorst [1]) ter harte te nemen, want deze geven goeden raad, ter vermijding van ongeluk, schuld, zonde of onheil; daarom zegt men van iemand, die zich zelf in het ongeluk stort: *bangkawarah* of *ngamaha papatah* dan wel *doraka ti kolot* of *kawalat koe papatah,* hij is ongehoorzaam, of: hij slaat goeden raad in den wind, dan wel: hij laadt den vloek van zijn ouders op zich, of: hij ondervindt den kwaden invloed van het niet opvolgen van goeden raad. Maar aangezien de oorspronkelijke adat gewoonlijk over den nieuwen zegeviert, zegt men: *da geus tĕpi kana takdirna kana tjilaka* [2]), het is nu eenmaal tot zijn ongeluk zoo voorbestemd.

Tot degenen, die bevoegd zijn dit onderricht te geven, behooren allen, die ouder zijn dan zij, die dat onderricht behoeven, voorts die groote ervaring [3]) bezitten (*gede loeangna*), die veel ondervinding hebben, of die nauw door den band des bloeds zijn verbonden; gedreven door liefde voor hun jonge familieleden, opdat dezen de adat, welke door andere menschen algemeen wordt in acht genomen, opvolgen *(noe oemoem djeung batoer, atawa tjara desa).*

(Het Soendaneesche woord *tjara* gebruikt men gewoonlijk in dezelfde beteekenis als *saperti* = *zooals,* of *als,* althans ten opzichte van een handeling of een gedachte. Een soortgelijk woord is *kawas,* dat dezelfde beteekenis heeft als *saroepa* = aan elkaar gelijk. Nog een ander woord is *djiga,* dit zegt men alleen van kleur, vorm enz. terwijl *asa* van *rasa* komt, hetgeen smaak of gevoel beteekent en *sada* van *sora*; sora = *geluid, stem*). Daarom spreekt men ook hier van *tjara,* waarmede handelingen bedoeld worden, die algemeen en door iedereen worden verricht. Het geven van onderricht hierin geschiedt soms op eigen initiatief, door zich voorbeeldig te gedragen; dit voorbeeldig gedrag dringt door in het hart van de jongeren, zoo degene althans, wiens handel en wandel zij tot voorbeeld hebben geno-

Noot van den schrijver:

1) Papatah kolot noe djadi goeroe kalakoean hade (de raad van ouders die leermeesters zijn, is goed, of: de raad van ouders is de bron van het goede *), waarvan zij het nut (aangename gevolgen) reeds hebben ondervonden. De basis waarop de raad van onze ouders berust is: kolotz mah noe ngamimitian, noe ngora noe ngalakonan; kolot mah ngan mihape tjeuli, mihape mata, de ouders zijn het die het begin hebben gemaakt, de jongeren hebben het te aanvaarden; de ouders willen niet hebben, dat zij iets te hooren krijgen dat onaangenaam voor het oor is en iets zien, dat onaangenaam voor het oog is.

*) *Opmerking van den vertaler:*
In dit geval zou *goeroe* geen leermeester, doch voornaamste of bron beteekenen.

Noot van den schrijver:

2) Ofschoon de raadgevingen niet verkeerd zijn, spreekt men, indien deze komen van iemand, die onbevoegd is vermaningen te geven, van: „bisa wae mapatahan tatjan tjoekoep keur sorangan'', andere menschen geeft hij wel een vermaning, maar voor zich zelf weet hij geen raad.

3) Men stelt de beteekenis van het woord *loeang* gelijk aan *loeangan*, dit laatste is een grafkuil voor het begraven van dooden; loeangan of roeangan wordt uitsluitend gebruikt in deze beteekenis, omdat het ontleend is aan de „basa siloka Soenda'' (verbloemde taal). Immers, in de basa siloka beteekent *majit*: hij, die tijdens zijn leven groote droefheid heeft ondervonden (?). Het spreekt van zelf dat de jongeren steeds worden vermaand datgene te doen wat blijdschap kan brengen en datgene na te laten, hetgeen droefheid kan veroorzaken. Vandaar dat men (in het Soend.) een spreekwijze heeft, die men spottenderwijs bezigt tegen een gestudeerde jonge man, die geen werk heeft kunnen vinden: „*gede daloeangna, koerang loeangna*'' (groot is zijn grafkuil, maar gering is zijn ervaring).

Opmerking van den vertaler:
Voor zoover ik weet, is daloeang geen grafkuil, doch: van boomschors vervaardigd papier, dat in den ouden tijd als schrijfmateriaal werd gebruikt. Tegenwoordig heeft men er nog veel overblijfselen van, meestal in den vorm van een omslagvel van een of ander boek.

Ook oude wawatjans die op daloeang geschreven zijn, bestaan nog. *Gede daloeangna, koerang loeangna* wil dus zeggen: Groot is zijn kennis (die hij heeft opgeschreven o. die hij uit boeken heeft geput) maar gering is zijn ervaringf

men en in wien zij vertrouwen stellen, inderdaad een voorbeeldig mensch is.

Soms maakt men bij het geven van een vermaning gebruik van de taktiek, die de voorouders pleegden toe te passen, bestaande in het vertellen van vrees-aanjagende verhalen, met het doel de vermaande persoon bang te maken [1]), of men spiegelt hem allerlei heerlijkheden voor, als aansporing tot het doen van goede dingen, tot versterking van het geloof en tot vermijding van het kwade. Zoo geeft men een kind de volgende vermaning: „Zit niet op een wan".

Dan vraagt het kind: „Waarom?"

De vader of moeder antwoordt: „*Pamali*" (Het is verboden).

Het kind vraagt weer: „Wat zullen dan de gevolgen zijn?"

Dan zegt de vader of moeder: „*Naha koedoe dipĕtjeh esena bae?*" (Moet ik dan de pit er uit halen? of: Moet ik je alles verklaren?).

En als het kind op de gevraagde verklaring aandringt, waarom het verboden is, dan snauwt de vader of moeder het kind de volgende woorden toe: „Gij loopt de kans in een vreemd land te sterven!"

Behalve „*pamali pondok*" (verboden, die in een paar woorden vervat zijn), zijn er nog andere handelingen, die ongunstige gevolgen zouden kunnen veroorzaken (*matak*), zooals: *oelah oelin sandekala bisi kasambĕt, atawa sieun djoerig*, het verbod aan kinderen om buiten te spelen als de zon ondergaat [2]); *atawa oelah njatoe haseum-haseum geus boerit*, het verbod om zure dingen te eten tegen het vallen van den avond; *atawa sapĕrti oelah ngoenghak ka kolot, matak doraka*, het verbod om oudere menschen te beleedigen, want degene die dat doet begaat een groote zonde; *atawa sapĕrti oelah ngalengkahan pare (nji-sri), matak kabadi*, het verbod om over padiaren te stappen, omdat degene die dat doet zich den toorn van de Godin van de rijst op den hals haalt, enz. en dat alles heeft ten doel om de kinderen bang te maken voor een ongeluk dat hen onverwachts zou kunnen treffen.

Nadat die verschillende verboden de kinderen tot nadenken hebben gebracht en zij de vermaningen hunner ouders ter harte nemen en bijgevolg geen ongewone dingen doen, zullen zij door hun ouders voor hunne gehoorzaamheid worden geprezen. Men zegt dan: *eta boedak aja bakalna hade daradjatna*, dat kind belooft een gelukkige toekomst te hebben, *sabab adat bawa ti koedrat, ditoemboean koe pangwarah adat noe loembrah* [3]), omdat hij zijn oorspronkelijke adat heeft vermeerderd met aangeleerde gewoonten, die algemeen gevolgd worden.

Des te grooter is de lof die men aan kinderen toezwaait, als ze, jongeling geworden zijnde, onderricht krijgen in den godsdienst, die algemeen beleden wordt en die hen tot geluk brengt; men legt hun dan verbodsbepalingen op, zooals *pamali* of *doraka*, waarvan de overtreding tot hun ongeluk leidt, dat hen ten aanschouwe van andere menschen, tot hun eigen schade, treft.

Hetzelfde kan worden gezegd ten aanzien van hen, die de landswetten gehoorzamen. Men heeft er veel voorbeelden van

Noot van den schrijver:

1) Blijken aanschouwelijke angstwekkende of prettige voorbeelden niet voldoende, dan probeert men het met gefantaseerde angstaanjagende of prettige voorstellingen-zoolang (het kind?) niet in staat is op onze vermaningen te antwoorden: omdat zoo nu eenmaal het lot is — fantasieën, die op de werkelijkheid van toepassing zijn. Want wacht men totdat zij kunnen zeggen: „koemaha djaga, atawa koemaha takdir, atawa rĕdjĕki tara pahili, bagdja teu paala-ala", wij zullen wel zien wat er van komt, of wat het lot geeft, of: ieder krijgt zijn eigen deel, dan is het, zooals iedere leermeester wel weet, zeer moeilijk om zulke karakters te vermanen.

Opmerking van den vertaler:

Wat Schrijver met de tusschenzin: Samemeh koeat ngadjawab, koe sabab koemaha bagdjana bae, bedoelde is mij niet recht duidelijk.

Opmerking van den vertaler:

2) Men gelooft nl. dat in die tijdsruimte de geesten ronddolen, vandaar dat men zegt: *sieun djoerig* = wees bang voor geesten.

Noot van den schrijver:

3) Men vermeerdert de oorspronkelijke aanleg met goede aangeleerde gewoonten om later gelukkig te kunnen zijn. Er zijn evenwel andere menschen, die den oorspronkelijken aanleg met aangeleerde slechte gewoonten verrijken, waardoor zij later ongelukkig zijn. Het is daarom uit den booze om alles aan *kadar* (lot) over te laten, omdat nu de tijd is om alles te probeeren ter bereiking van een of ander doel, zoolang men geluk boven ongeluk verkiest. Wel heeft men in het Javaansch een spreekwoord, dat luidt: *Oentoeng betjik oentoeng ala, saking Allah*, doch men wil hiermede alleen te kennen geven, dat de oorsprong van geluk of ongeluk in de koedrat ligt, of de wil van God is.

gezien, dat zulke menschen niets dan voordeel genieten, terwijl omgekeerd zij, die zich daartegen verzetten, niets dan nadeel ondervinden. Vandaar dat men een spreuk kent: *djadi djĕlĕma teh soepaja asak djeudjeuhan* [1]) *agamana, drigamana, gĕde sangka tjoeriga, wiwaha, tĕmah wadi, tata, titi, soerti, ati-ati sabisa*[2], *tangtoe beunang diarĕp-arĕp bagdjana, rĕdjĕkina, toeroetaneun barajana*, een mensch moet zooveel mogelijk beleidvol en nadenkend zijn, zoowel bij het opvolgen van godsdienstige als van de landswetten, hij moet op gevaar bedacht zijn, moet met bezinning of overleg handelen, hij moet manieren kennen, oplettend, schrander en voorzichtig zijn, wil hij tot voorbeeld zijn van zijn familieleden en voorspoed deelachtig worden.

Als een kind dat een nakomeling is van iemand met onberispelijken levenswandel, in de maatschappij een goede positie heeft, dan zegt men: *pantĕs kitoe oge, wantoening anak mĕrak koekoentjoengan, oejah tara tees ka loehoer* [2]), het is niet te verwonderen dat hij zoo is, want zoo een pauw een kuif heeft, zoo ook hij; als het zout vochtig is, wordt niet het deksel, doch de bodem van het vat nat.

De door onze voorouders toegepaste adat dient om de *adat bawa ti koedrat* te verbeteren, opdat men steeds gelukkig blijft tot men oud is geworden en de familieleden dat zullen beleven.

Als hij oud geworden zijn kinderen een vermaning geeft, zal deze ter harte worden genomen, omdat het een raad is van een oud man, die veel ervaring in zijn leven heeft gehad. Dan zal ieder, jong en oud, voelen, dat die vermaning werkelijk ten doel heeft om van hen goede menschen te maken.

Hoofdstuk III.

Gewoonten en gebruiken bij zwangerschap.

De gewoonten en gebruiken die tot adat zijn geworden, leggen, zoowel aan de ouders als aan andere familieleden, altijd zekere verplichtingen op in de volgende gevallen: 1e. *bevalling*, 2e. *besnijdenis*, 3e. *huwelijk* en 4e. *begrafenis*, en deze gewoonten der vaderen worden zoo goed mogelijk geëerbiedigd, onverschillig of men rijk dan wel arm is [3]).

Allereerst zal dit hoofdstuk die adat behandelen, welke in verband staat met de zwangerschap d.w.z. als iemand het geluk heeft een vrouw te hebben, bij wie de teekenen worden waargenomen dat zij over eenigen tijd een kind ter wereld zal brengen, d.i. vanaf het tijdstip waarop de menstruatie ophoudt, waarop dan een toestand intreedt welke „*njiram*" [4]) wordt genoemd.

Deze wordt bij *awewe darah*, d.i. een vrouw die voor de eerste maal een kind

---

Noot van den schrijver.

1) *Djeudjeuh* beteekent een lengtemaat, een voet, oorspronkelijk een tijdmaat, doordat men de lengte van de schaduw van een rechtop staand voorwerp mat, waarbij een voet een djeudjeuh werd genoemd. Zoo ontstond voor menschen van goeden levenswandel en goed gedrag de uitdrukking: asak djeudjeuhan, synoniem met djĕdjĕg oekoeranana, goed van maat, behoorlijk.

Noot van den schrijver:

2) Deze spreekwijze dient om iemand aan te duiden als een afstammeling van een te goeder naam en faam bekend persoon: is de vader een goed mensch, zoo zal het ook zeker met den zoon goed gaan. Maar het komt wel eens voor, dat dit niet het geval is, doch men vindt daarvoor nog altijd wel een uitdrukking: de pauwen hebben altijd een kuif, doch bij menschen gaat dat niet altijd op.

Noot van den schrijver:

3) Men zegt van een getrouwd echtpaar: veel gelukkiger is het veel kinderen te hebben dan gefortuneerd te zijn. Ontmoeten twee kennissen elkaar dan vragen ze elkaar nooit naar hun rijkdom, dus zij vragen niet hoeveel paarden of karbouwen zij elk hebben, doch zij informeeren naar het aantal kinderen, waarmede zij gezegend zijn. Zoo zegt de baker tegen een vrouw, bij wie zekerheid bestaat, dat zij zwanger is: „Kawas meunang bagdja titipan, pasihan noe Maha Soetji" (Het komt mij voor, dat U door den Almachtige tijdelijk geluk is beschoren).

Opmerking van den vertaler:

De auteur spreekt hier van *bagdja titipan* en bedoelt daarmede: geluk, dat ten allen tijde weer kan worden teruggenomen, geen blijvend geluk dus. Immers, *titipan* beteekent: iets dat men iemand in bewaring geeft. Daarmede wil hij zeggen: dat wanneer het kind sterft, ook het geluk meteen verdwijnt.

Noot van den schrijver:

4) Men noemt deze toestand *njiram*, ontleend aan het woord „njiram", wat besproeien (van planten) beteekent. Men geeft de beteekenis van *besproeien* aan het *begin van zwangerschap* uit het geloof, dat het zaad van den mensch, evenals een kiem eener plant, op besproeiing wacht. De zwangere is te vergelijken met moeder aarde, waarin een plantkiem ligt, die dorstig op besproeiing met levend water wacht. Daarom spreekt men van „njiram" alleen bij een vrouw die voor het eerst zwanger wordt.

het leven zal schenken, gekenmerkt door verandering in haar doen en laten; de a.s. moeder wordt gauw driftig, veeleischend, onverdraagzaam en zij heeft vooral grooten trek in alles wat eetbaar is en zuur smaakt. Bovendien heeft zij dikwijls grooten afkeer van bepaalde personen, waarvoor zij dit in normale omstandigheden niet heeft, b.v. voor haar eigen man en anderen, hoe goed die zich ook gedragen. Het is haar ook verboden dingen te zien die haar afkeer zouden kunnen opwekken, zooals: leelijke dieren, b.v. apen e.d.g. Ook mag zij geen menschen zien met lichaamsgebreken, of iets waarnemen dat bij haar vrees kan verwekken, zooals een zieke, een doode, of een graf bezoeken enz. Naar alles wat er daarentegen mooi en aantrekkelijk uitziet, moet zij met al haar aandacht kijken, zooals naar iemand die, hetzij man of vrouw, een knap gezicht heeft; het is zelfs aan te bevelen, dat een in njiram-toestand verkeerende vrouw de etensresten van zulk een persoon opeet. Ziet zij een kind met een mooi uiterlijk, dan moet zij zijn nek bespuwen. Dat alles spruit voort uit het geloof, dat het leelijke dat zij ziet evenals het mooie invloed zal hebben op het kind (welke invloed „*noeroet boeat*" wordt genoemd).

Voorts wordt zij gauw verdrietig (ontevreden over zich zelf) doordat zij niet krijgt wat zij verlangt, en men schrijft dit toe aan den invloed van het kind, dat nog niet geboren is. Men zegt ook van een vrouw die, hoewel niet zwanger, toch gauw driftig wordt: „*gĕde ambĕk kawas noe njiram bae*" (zij is gauw boos, net als een vrouw die in njiramtoestand verkeert).

Verder behoort tot de kenmerken van een zwangere vrouw het onweerstaanbaar verlangen naar iets, dat zij uit schaamte niet durft te vragen. Zoo gebeurt het weleens dat een zwangere vrouw huilt om eterijen, welke gegeten worden door iemand, voor wien zij, vanwege zijn hooge ouderdom of positie, verlegen is.

Maar gewoonlijk verlangt zij naar iets, dat zij ziet, zooals versnaperingen, die door een ander worden gegeten, of de resten daarvan, zooals koffiedik. Het spreken over lekker eten alleen is voldoende om haar verlangen op te wekken en het komt dikwijls voor, dat een vrouw in njiramtoestand huilt om het eten, waarover gesproken wordt. Ja, er zijn er zelfs die klei uit een pannenbakkerij (*wĕngka*) of uit de sawah (*taneuh tĕla*) eten.

Vanaf den tijd dat de njiramtoestand is ingetreden, heeft men allerlei spreekwijzen (*babasan*), benamingen voor een of ander voorwerp of handeling (*lalandian*), verboden (*pantangan* en *pamalian*), veel meer dan in gewone omstandigheden. Deze worden verteld aan de „*awewe darah*" (de vrouw die voor het eerst zwanger wordt). Aan vrouwen die geen awewe darah meer zijn, behoeven die verboden enz. gewoonlijk niet meer door de ouders te worden geleerd, omdat zij meestal daarvan reeds op de hoogte zijn. De adat schrijft voor dat men een zwangere vrouw haar zin moet geven, dus alles zonder uitstel geven wat zij vraagt, omdat men medelijden met haar heeft, en meestal zijn de dingen, waarom zij vragen, niet van groote waarde. En als iemand, hetzij man of vrouw, aanhoudend om goedkoope lekkernijen vraagt, zegt men: „*kawas noe njiram bae*" (het lijkt wel of zij of hij in njiramtoestand verkeert). Als een zwangere vrouw zoo iets doet, zegt men: „Geef haar gauw wat zij vraagt, want zij is in toestand, opdat haar kind later niet overmatig speeksel afscheidt". Immers, men gelooft, dat wanneer zij haar zin niet krijgt, haar kind later last zal hebben van overmatige afscheiding van speeksel.

Treft men een kind aan, dat aan zulk een ziekte lijdt, dan zal men de moeder, die het kind op den arm draagt, vragen: „Wat verlangdet gij toch, toen ge in njiramtoestand verkeerdet?".

Wanneer na verloop van drie maanden of 100 dagen gebleken is, dat een vrouw werkelijk zwanger is, dan neemt de vreugde van haar ouders toe en ze omringen haar met hun teedere zorgen. Dan wordt het verborgen bestaan van het kind met een *slamĕtan* (heilmaaltijd) herdacht, meer of

minder luisterrijk naar gelang van de middelen, waarover zij te beschikken hebben. Aan den maaltijd nemen gewoonlijk oude menschen deel, onverschillig wie, maar meestal familieleden, die een *doenga-salamĕt* (heilsgebed) uitspreken. Het is een vereischte, dat over de odeur of het water, dat de zwangere vrouw gebruikt, eerst de *doenga noerboeat* d. i. het gebed om kwade invloeden te bezweren, uitgesproken wordt; zulks doet men voor het welzijn van het kind dat nog niet geboren is, omdat daarbij zeer vele verboden (*pepatangan* of *pamalian*) gelden, welke zoowel de zwangere vrouw als haar echtgenoot niet mogen overtreden. Komt het kind niet goed ter wereld, hetzij met een letsel op de huid, hetzij met een of andere onvolmaaktheid in een lichaamsdeel, dan zegt men dat het „*noeroet boeat*" is, d.i. getroffen door den kwaden invloed van hetgeen de moeder of de vader van het kind gedurende zijn verborgen bestaan heeft gedaan. Men zegt dan ook van een baby, die met wondjes op zijn hoofd geboren wordt: *Bongan kolotna taja pantangna, sok ngadoe hajam teuing,* het is de schuld van zijn ouders — in dit geval de vader — want hij heeft de verboden overtreden; hij heeft n.l. te veel aan hanengevechten gedaan. Onverschillig welk verbod men overtreedt, de kwade invloed er van ondervindt het kind. Komt het kind ter wereld met lichaamsgebreken, dan maakt men gebruik van de heilzame werking eener djampe (magische spreuk) over water, waarmede het kind wordt gewasschen, en deze spreuk is de *djampe noerboeat*. Het gebeurt weleens, dat een pas geboren kind niet op een mensch gelijkt, doch de gedaante heeft aangenomen b.v. van een kat of een aap, dan wel van een varken [1]). In zulk een geval dekt men den nieuwen wereldburger weder met een of ander voorwerp toe en men spreekt dan het heilsgebed (doenga noerboeat) uit, daarbij den vader de volgende verwijten naar het hoofd slingerend: *Bongan bapana boga pamadjikan njiram, ngoekoet monjet, rĕsĕp teuing ka oetjing, sok gĕtol moro bagong; ajeuna kitoe baloekarna,* het is de schuld van zijn vader, waarom hield hij er een aap op na, waarom hield hij dan ook overdreven veel van een kat, en waarom ging hij al te ijverig op de varkensjacht, terwijl zijn vrouw zwanger was; nu zien wij wat er van zijn kind is geworden. Daarom zijn de verboden voor een zwangere vrouw, vanaf de njiram-toestand tot haar bevalling en zelfs nadat zij weer gezond is geworden, veel en veel talrijker dan voor anderen. Opgelet, ik zal ze opnoemen:

Een deel der verboden spruit voort uit de adat, die tot bijgeloof is geworden; overtreding er van kan ongeluk veroorzaken, al zegt men ook niet waarom. Zoo antwoordt een vader of moeder op de vraag van zijn of haar kind, waarom de een of andere handeling pamali (verboden) is: *hĕnteu koedoe dipĕtjeh esena,* ik hoef de pit niet er uit halen, d. w. z. jonge menschen behoeven de verklaring daarvan niet te weten, immers: *ngaranna oge saoer sĕpoeh, matakna oge dirasiahkeun,* het is een gezegde van onze voorouders, daarom is de verklaring daarvan ook verborgen. Dit blijkt uit het feit, dat men zich tegen de kwade gevolgen, veroorzaakt door het overtreden van van verbod, slechts middels *dĕrma* [2]) beschermt (*sapĕrti matak pĕrdjagaanana oge ngan koe dĕrma bae*).

Zoo is het zitten op den drempel verboden (*pamali*), aan welk verbod men de beteekenis toekent van: *matak nongtot djodo,* men loopt de kans telkens tevergeefs op een huwelijksaanzoek te wachten; verder behooren tot *kapamalian* (verboden): *oelah toe-*

Noot van der vertaler:

1) Ik persoonlijk heb nog nimmer zoo iets gezien. Het geloof aan zulke dingen is echter zoodanig bij de Soendaneezen ingeworteld, dat zelfs wijlen de Hoofdpanghoeloe van Bandoeng, blijkens zijn positieve bewering, aan het bestaan ervan niet twijfelde.

Noot van den vertaler:

2) Dĕrma = darma, een Sanskr. woord dat in het Soend. *alleen maar* of *slechts* beteekent. Het woord darma duidt in het Soend. een zekere gelatenheid of fatalisme aan. Men zegt immers: Goesti Allah noe kawasa, djĕlĕma mah ngan darma bae (God is almachtig, de mensch heeft slechts te schikken naar Zijn wil). Zoo zegt men van zijn kind: „koering mah ngan darma katitipan" (ik ben slechts degene, wien het kind toevertrouwd wordt).

roen toetoeroeboen, oenggah loeloentjatan, matak reuntas koe pamolah, laat U niet afstorten bij het naar beneden gaan en spring niet bij het opgaan, om niet de kans te loopen door eigen handeling te vallen (vrij vertaald: Haast U zich niet, opdat gij daardoor geen ongeluk krijgt; haastige spoed is zelden goed); voorts: *boedak ngora oelah miloe njeupah djeung semah, pamali, matak sareseheun (kaloear palangan keur pangan-ten),* een jong meisje mag geen sirih met een gast samen kauwen, omdat zij anders de kans loopt in den huwelijksnacht te bloeden (menstruatie); *boedak ngora oelah njeupah seureuh boedoeg, matak paeh anak tjikalna,* een jong meisje mag geen sirih kauwen waarvan de bladjes beschadigd zijn, anders loopt zij gevaar later haar oudsten zoon te verliezen; *boedak landjang oelah garawagan (gagabah baranghakan), pamali, matak tjombong (teu kasampak tjawene koe salaki),* een maagd moet kieskeurig zijn in haar eten, anders zal zij haar maagdelijkheid verliezen.

Behalve bovengenoemde verboden, welke door jonge menschen dienen te worden in acht genomen, zijn er nog vele andere, welke betrekking hebben zoowel op jonge mannen als op jonge vrouwen (maagden), volwassenen en kinderen.

Vraagt men naar de reden, waarom men iets verbiedt, dan volstaat men gewoonlijk met te zeggen: *pamali*; men zal alleen dan de gevolgen daarvan mededeelden, als men daartoe gedwongen wordt. Is dat verbod op grond van godsdienstige overwegingen ontstaan, dan acht men het voldoende te zeggen: *haram* of *makroeh*, maar als er gevraagd wordt, waarom het haram of makroeh is, zal men daarop antwoorden: „Anders zult gij in het hiernamaals hellestraffen ondergaan".

Daarom begrijpt zoowel degene die het zegt, als degene die het hoort, niet recht wat eigenlijk *pamali* is, evenmin wat haram en makroeh is, maar men kent aan die woorden een zekere beteekenis toe, omdat men bij ondervinding heeft geleerd, dat degene die bedoelde verboden overtreedt, soms onaangename gevolgen daarvan ondervindt, d.i. dus straf. Daarom is het beter maar nooit te vragen „waarom" iets verboden is, want men zal toch gewoonlijk zeggen: *Teu njaho teuing, da saoer kolot,* Weet ik het, ik heb het ook van oude menschen gehoord; zelf is hij dus niet een „oude".

Zoo gaat het ook met godsdienstkenners, die, als zij in het nauw gebracht worden, maar zeggen: „Het is volgens de kitab", een bewijs dat zij zelf geen agama [1]) (godsdienst) zijn, vandaar dat men de zegswijze heeft: *wallahoe a'lam* (alleen God weet het).

De verboden, welke uit de adat voortkomen, zijn niet aan vaste regels gebonden, omdat deze niet in heilige geschriften of boeken neergelegd zijn; de grondslag, waarop die verboden gebaseerd zijn, vindt men in de gezegden van oude menschen, welke men als vermaning aan jongeren pleegt te geven, in de hoop dat ze aan de verborgen gevolgen dier verboden zouden willen gelooven.

Als voorbeeld diene het volgende: *Oelah njoö beas, pamali, sok disěboet: matak didjoeal koe toa,* het verbod om met rijst te spelen, daar men anders de kans loopt door zijn oom (als slaaf) te worden verkocht; *oelah molongokeun pabeasan (těmpat beas, padaringan) matak longlongan (babari beak*

Noot van den schrijver:

1) Hij is zelf geen (ingewijde in den) godsdienst, want zoo hij dat was zou hij de ware bedoeling van de kitāb (boeken over godsdienst) duidelijk kunnen verklaren. Hij heeft alleen het geschrift gelezen, maar kent de bedoeling van den schrijver niet, evenmin de strekking van het boek. Zoo is het ook het geval met de door mij behandelde adatgebruiken, welke niet in toepassing kunnen worden gebracht door menschen met andere adat. Ook is het voor die menschen niet aangenaam om deze adatgebruiken op te volgen; een hoog geplaatste Javaansche of Soendaneesche ambtenaar vindt het prettig als zijn landgenooten voor hem op de hurken gaan zitten, immers dit is een teeken van beleefdheid. Komt daarentegen een persoon, die even hoog in aanzien is, doch van een anderen landaard, dan zal de Javaan of de Soendanees voor hem rechtop gaan staan, welke houding eveneens een beleefdheidsvorm is, althans voor dien vreemdeling. Want gaat een Javaan voor hem op de hurken zitten, dan zal deze verbaasd staan. Evenzoo is het gesteld met de Arabische boeken over adat. De lezers zijn Soendaneezen of Javanen, die heel andere gewoonten en gebruiken er op na houden dan de Arabieren. Daarom is het moeilijk die boeken te begrijpen indien men niet beschikt over voldoende onderscheidingsvermogen.

disoro djoerig), het verbod om de opslagplaats van de rijst ongesloten te laten, daar anders de inhoud ervan zal inslinken, doordat een geest er een gedeelte van zal wegnemen; *oelah nodong daloeng, pamali, matak dihakan maoeng*, het verbod om uit een rijstpot te eten, omdat men anders de kans loopt door een tijger te worden opgegeten; *oelah ngising ngarendeng doeaan, matak pamali, matakna matak totos seëng* (*ari kiasna paheula-heula njidoeh*), het verbod om samen en naast elkaar een groote boodschap te doen, omdat men anders de kans loopt in zijn seëng (koperen of blikken ketel met nauwen hals om er rijst mee te stoomen) een lek te krijgen, (om dat te voorkomen moet men op den grond spuwen); *oelah beuki polo, pamali matak hoeisan ngorangora*, het verbod om veel hersenen te eten, omdat men anders op jeugdigen leeftijd grijze haren zal krijgen; *oelah njatoe lopang pamali, matak bĕlĕt*, het verbod om lopang (*vrucht van een klimplant*) te eten, omdat men daardoor onbevattelijk kan worden; *oelah njatoe djantoeng, pamali, matak loba kabingoeng*, het verbod om de bloem van een pisangboom te eten, omdat men daardoor veel moeilijkheden kan krijgen; *oelah ditobas koe daoen, matak dihina deungeun*, het verbod om een pisangblad als bord bij het eten te gebruiken, omdat men daardoor de kans loopt door anderen te worden beleedigd; *oelah njatoe hampas kalapa, pamali, matak dihampas koe deungeun* (*hĕnteu dihargaan, diadjenan*), het verbod om het overblijfsel van uitgeknepen klappervleesch te eten, omdat men daardoor de kans loopt door anderen geminacht te worden; *oelah njaba heuleut beurang heuleut peuting, pamali, matak kabadi koe sanekala*, het verbod om tusschen licht en donker uit te gaan, omdat men anders de kans loopt zich den toorn van de sanekala op den hals te halen, waardoor men ziek wordt; *oelah njĕboet ngaran bapa, pamali, matak hapa hoei* (*mĕlak hoei teu beutian*), het verbod om 's vaders naam te noemen, omdat men daardoor de kans loopt geen groote knollen van zijn oebi-aanplant te krijgen; *awewe oelah keupat ti kentja, pamali matak hamboer kaolahan*, het verbod voor vrouwen om bij het loopen met de linkerhand te zwaaien, omdat daardoor voedende bestanddeelen verloren gaan; *boedak oelah lalanggiran* (*dadapangan, oelin nangkoeban*), *matak teu boga indoeng*, het verbod voor kinderen om te liggen als een schorpioen, d.i. het liggen op den buik met zijn beide voeten omhoog, omdat men daardoor zijn moeder zou verliezen; *oelah njatoe haseum erang-erang, pamali, matak ditinggalkeun indoeng*, het verbod om zure dingen tegen zonsondergang te eten, omdat men anders de kans loopt zijn moeder te verliezen; *boedak lalaki oelah ngalengkahan pakara* [1]) (*pakara parabot paranti ninoen*), *pamali, matak pĕloeh*, het verbod voor jonge mannen om over het weeftoestel heen te stappen, omdat men daardoor impotent zou kunnen worden; *oelah ngamandian oetjing* [2]), *pamali, matak hoedjan angin*, het

Noot van den schrijver:

1) Het is verboden over een weeftoestel te stappen, zoo lang de tijd daarvoor nog niet is aangebroken; wanneer de tijd daar is daarentegen, nl. op den huwelijksdag, is het zelfs verplicht om met den voet op een toendjangan (een plank behoorende tot het weeftoestel en dienende om er onder het weven de uitgestrekte voeten tegen aan te zetten), een eleka (een spoel van bamboe) en een kippenei te trappen zoodat zoowel de elekan als het ei stuk gaan. Men moet over de plank en de spoel, welke onderdeelen zijn van een weeftoestel, bij die ceremonie heenstappen, omdat men tot de deur des verbods, welke eerst voor jonge mannen gesloten was, gekomen is.

Noot van den schrijver:

2) Het is verboden een kat te wasschen (baden) indien het tijdstip daarvoor nog niet is gekomen. In het Soendaland is het nl. adat geworden, dat, als er watergebrek heerscht voor de bevloeiing van padiaanplant — indien de rivieren dus geen voldoende water verschaffen — de tani's bij elkaar komen om den regen af te smeeken. In het baden van een kat meent men een middel te hebben gevonden om regen te doen vallen. Men houdt dan een bijeenkomst, waarbij mannen, vrouwen en kinderen aanwezig zijn, opgeluisterd door muziek en onder leiding van het hoofd der desa. Dan gaat men in optocht de desa rond, met de kat voorop in een mand, waarna de stoet zich naar de naastbijzijnde kali begeeft, waarin men met de kat een bad neemt, zingende en joelende, even geanimeerd als wanneer men een kind besnijdt.

In dit geval overtreedt men het verbod niet.

Hoewel men nu een andere methode meent te hebben gevonden om den regen af te smeeken, nl. door een gemeenschappelijke *salat* op een open veld, waarna een slametan wordt gehouden volgens voorschriften van de *kitab bab istiska*, is het geloof van den doorsnee desaman in alle mogelijke oude middelen ter verkrijging van regen, onverminderd gebleven. Zoo is het in Midden-Java gewoonte geworden, om, behalve het houden van de *salat istiska*, ook een wajangvoorstelling te organiseeren en wel midden op een sawah, met als lakon: Dewi Sinta Watoe Goenoeng. Ook zij doen dit uit verlangen naar regen.

verbod om een kat te wasschen, omdat daardoor een groote storm zou kunnen ontstaan; *boedak leutik oelah ngeunteung, pamali, matak titeuleum,* het verbod voor kleine kinderen om in den spiegel te kijken, omdat ze daardoor zouden kunnen verdrinken; *oelah ngĕdĕng dina sare (paloepoeh), pamali, matak kalengkahan bagdja,* het verbod om op een bamboevloer te slapen, omdat men daardoor de kans loopt dat ons geluk ons door een ander wordt ontnomen; *oelah njangoeloe ka panto, pamali, matak paeh ngora-ngora,* het verbod om te slapen met het hoofd naar de deur gekeerd, omdat men daardoor de kans loopt jong te zullen sterven; *oelah ngĕdĕng nangkarak handapeun pangĕrĕt, pamali, matak ditindihan eureup-eureup,* het verbod om op den rug te liggen onder een dwarsbalk van den zolder, omdat men de kans loopt een nachtmerrie te krijgen; *oelah njidoeh ka loehoer, pamali, matak ninggang ka sorangan,* het verbod om naar boven te spuwen, omdat men het speeksel op zijn gezicht zal krijgen; (figuurlijk: het verbod om oude menschen of hooggeplaatste personen van raad te dienen, omdat men daardoor de kans loopt een terechtwijzing van deze te ontvangen).

Dit zijn voorbeelden van verboden, welker verklaring verborgen is, evenals van die, welke hun grondslag vinden in den godsdienst, n.l. „*haram*" en „*makroeh*", waarvan de overtreding met straf wordt bedreigd.

Daarom noemt men de adat, welke uit vermaningen van oude menschen is voortgekomen, „ouder" dan de gewoonten, die door den godsdienstkenner worden onderwezen; eerstgenoemde verboden dringen dan ook dieper in de harten van de menschen door dan de laatstgenoemde.

Behalve de pamali's of de verboden, welke zeker een ongeluk veroorzaken, (*matak tjilaka*) zoo ze overtreden worden, heeft men nog andere verboden, die minder kwade gevolgen kunnen hebben. Men spreekt dan ook niet van *matak* (waarin een zekere bedreiging schuilt), maar slechts van *bisi* (opdat niet), b.v.: *oelah ngodjaj, bisi titeuleum,* zwem niet, opdat gij niet verdrinkt; *oelah tataekan, bisi ragrag,* klim niet, opdat gij niet valt.

Dit is een algemeen verbod, waarvan het overtreden meestal niet tot een ongeluk leidt. Verder zijn de eerder genoemde verboden van geheel anderen aard dan die, welke men *tjadoe* of *boejoet* noemt; deze hebben alleen betrekking op een bepaalde familie (geslacht), een zaak dus tusschen de voorouders en hun nakomelingen.

Zoo is het den Soemĕdangschen adel (afstammelingen van de aldaar bestuurdhebbende regenten) verboden (tjadoe of boejoet), om een bruinen schimmel in bezit te hebben [1]), of er zijn ook (afstammelingen van een ander regentengeslacht) die geen *koeda boeloe radjĕg* (een witten schimmel met zwarte manen) er op na mogen houden [2]), dan wel die geen vleesch van een ree (*mĕntjĕk*) mogen eten of een *baligo* (een soort pompoen) mogen nuttigen; ook is het bekend, dat het de nakomelingen van aanzienlijken uit het district Batoewangi verboden is den kop van een kip te eten [3]), terwijl de afstammelingen van menschen uit Panembong Garoet geen *koekoek* (een fleschvormige kalebas) mogen eten.

Dit alles zijn verboden, die door alle afstammelingen van den verbodgever moeten worden in acht genomen. Overtreedt één van hen ze, dan zal hij of zij de kwade gevolgen daarvan ondervinden en het is moeilijk om het weer goed te maken, evenals schurft of krankzinnigheid, welke

Noot van den vertaler:

1) Dit verbod vindt zijn oorzaak in het feit, dat de meest beroemde regent van Soemĕdang, Pangeran Koesoemah Dinata, bijgenaamd „Pangeran Kornel" en voorvader van de Soemedangsche regenten, die na hem die hooge functie bekleedden, in een gevecht met de Cheribonsche opstandelingen bijna den dood vond. De regent zat toen juist op een bruinen schimmel, welk paard door den vijand onder hem werd doodgestoken, waardoor de berijder kwam te vallen en bijna werd neergesabeld. Vanaf dien tijd, had hij gezworen, zou hij en zijn nageslacht zulk een paard niet meer in bezit hebben.

Noot van den vertaler:

2) De oorsprong van dit verbod is mij niet bekend, doch vergelijk Soend. Volksalmanak 1927, waarin vele patjadoean zijn opgenomen.

3) Batoewangi is het voormalige district van het opgeheven regentschap Soekapoera, het tegenwoordige district Tjikadjang, ressorteerende onder het regentschap Garoet.

ziekten dikwijls door de menschen en de doekoens als gevolgen van het overtreden van een verbod (*tjadoe* of *boejoet*) worden beschouwd. Men is verder bij zoo'n verbod niet gebonden aan een bepaalde regel of hoeveelheid; zoo is het niet vastgesteld, tot welke hoeveelheid men, als eerbetoon, geen reebout of vleesch van een witte karbouw mag eten, evenmin als er regelen bestaan ten aanzien van het verbod inzake den bruinen schimmel of den kop van een kip, ten teeken van afschuw, omdat deze dieren de voorouders in het ongeluk hebben gestort (door het uitbarsten van het oog van een kip is één der voorouders aan één oog blind geworden bij een bruiloftsmaal). Immers, degene, die het verbod uitvaardigt, zegt: „*Ngĕproelkeun lĕboe, noeroenkeun tjadoe*" (ik strooi asch en zweer dat en dat niet te zullen doen). Soms strekt het verbod zich tot het 7de geslacht uit en deze afstammelingen nemen het, uit vrees voor ongelukken, trouw in acht. Zoo sterk is de invloed die van zulk een verbod uitgaat, dat als men het vergeet, er nog altijd wel iemand is, die het in herinnering brengt.

Of als men later de kwade gevolgen er van ondervindt, dan zegt men: *Bongan ngarĕmpak patjadoean, koedoe kiparat, tobat ka noe noeroenkeun patjadoean*, het is zijn eigen schuld, waarom heeft hij dan ook het verbod overtreden; hij moet vergiffenis vragen aan dengene die dat verbod in het leven heeft geroepen.

Opgemerkt zij verder nog dat het woord *tjadoe* door de bewoners van Oost-Priangan wordt gebruikt, terwijl bij die van het Westelijk gedeelte der Preanger het woord *boejoet* meer in zwang is, maar beide woorden hebben hetzelfde doel en dezelfde beteekenis.

(*Wordt vervolgd*).

MODERNE WELLEVENDHEID.

Het met den eersten prijs bekroonde antwoord op de door het Bestuur van het Java-Instituut uitgeschreven prijsvraag over de „Tatakrama" of de Javaansche wellevendheid, ingezonden door den heer Sastrawirja te Lembang (Bandoeng).

Het manuscript is in Javaansche karakters geschreven en bestaat uit 90 bladzijden, folio-formaat.

Zooals reeds vermeld in het verslag van de betrokken beoordeelingscommissie, heeft de schrijver zijn opstel gegoten in den vorm van een verslag eener vergadering van Javanen ter bespreking van het onderwerp: „*Ambangoen Tatakrama*" (de hervorming der Javaansche wellevendheid).

Dit vraagstuk werd op die bijeenkomst zeer uitvoerig en systematisch behandeld. De uit de besprekingen getrokken conclusies werden in een staat verzameld, welke verzameling als de samenvatting van het betoog van den schrijver kan worden beschouwd. Een Nederlandsche vertaling hiervan wordt bij dit opstel gevoegd.

Na het voorwoord liet de auteur van het manuscript den voorzitter der vergadering zijn inleiding uitspreken, waarbij de regelen der wellevendheid, in acht te nemen op vergaderingen, al dadelijk aan een bespreking werden onderworpen. De 8 daaruit getrokken conclusies zijn in bovenbedoelden staat opgenomen.

Vervolgens zette de voorzitter zijn inleiding voort, welke in het kort op het volgende neerkomt.

In verband met den veranderden tijd, waarin wij thans leven, moet alles ook veranderen. Er zijn talrijke nieuwe uitvindingen en dito opvattingen. Bedoelde veranderingen zullen zich gestadig uitbreiden. Wat wij thans op dit gebied zien is pas als het begin daarvan te beschouwen.

De gemakkelijke communicatie tusschen de verschillende werelddeelen heeft ten gevolge een intensiever verkeer tusschen de verschillende volken, waarbij noodwendig een uitwisseling en onderlinge beïnvloeding van cultuur plaats hebben moet.

Het behoeft geen betoog, dat daarbij de regelen der Javaansche wellevendheid, vooral in het verkeer met vreemdelingen, zich moeten aanpassen aan de veranderde omstandigheden. Een algemeene regel daarvoor hebben de Javanen momenteel niet, zoodat een ieder in deze volgens zijn eigen inzichten handelt. Inderdaad zijn de vormen der oude Javaansche wellevendheid zeer beschaafd te noemen, maar vele daarvan passen niet meer in het kader van dezen nieuwen tijd. Een en ander wordt voldoende gedemonstreerd op bijeenkomsten met een gemengd auditorium, waarbij dus Javanen en vreemdelingen aanwezig zijn.

Op grond daarvan verdient het door het Bestuur van het Java-Instituut ondersteunde initiatief van Z. H. Pangeran Adipati Ario Mangkoenegoro VII tot hervorming van de Javaansche tatakrama, toejuiching.

Meerdere eenheid van bovenbedoelde vormen of regelen der tatakrama kan bovendien veel twist daarover onder de Javanen zelve voorkomen.

Bij een diepere beschouwing zal men zien, dat de tatakrama in nauw verband staat met de zeden en gewoonten en zelfs met het karakter, zoodat men het karakter van een volk kan toetsen aan zijn tatakrama of de vormen zijner wellevendheid.

De volken van het Oostelijk wereldrond hebben meestal zeer fijne wellevendheidsvormen, welke moeten dienen om iemands aanzien te verhoogen.

Doch diezelfde vormen zijn helaas vaak oorzaak van de vernedering van die volken door vreemdelingen.

Het is daarom voor den vooruitgang der Javanen urgent, dat hun tatakrama hervormd wordt.

De tatakrama van een volk veranderen staat gelijk met het veranderen van zijn karakter. Het aanzien van een individu is afhankelijk van zijn karakter, terwijl dat van een volk bepaald wordt door het karakter van de tot dat volk behoorende personen.

De hervorming van de tatakrama moet als een ideaal van elk volk worden beschouwd. Een volk, dat geen idealen heeft, is bestemd om als zoodanig van deze wereld te verdwijnen.

De verandering van tatakrama is een onvermijdelijk iets, waaraan men zich te onderwerpen heeft. Zij, die de oude tatakrama hardnekkig wenschen te behouden, zullen in dezen tijd moeilijkheden ondervinden. Zij doen beter zich aan de veranderde omstandigheden aan te passen. Op deze wijze werken zij mee aan het vinden van een algemeene gedragslijn bij den omgang met vreemdelingen en eigen landgenooten van den hoogen-, midden- en lagen stand.

Het is wel is waar begrijpelijk, dat de ouderen onder de Javanen zich heel moeilijk kunnen los maken van de bestaande tatakrama, maar zij worden hiertoe onwillekeurig gedwongen door hun eigen kinderen, die zich wegens hun schoolopleiding nieuwe vormen van wellevendheid eigen hebben gemaakt. Immers zij, die in de leer komen bij een vreemdeling, nemen eenige cultuuruitingen van hun leermeester over, zooals zijn gewoonten en gebruiken alsmede zijn taal. Toen de Javaan den Hindoe tot leermeester had, werd zijn cultuur ook beïnvloed door de Hindoe-cultuur.

Aan de ouderen, die beweeren dat de Javaansche tatakrama-vormen goed zijn en niet gewijzigd behoeven te worden en dat ze zelfs zeer in den smaak vallen van vreemdelingen, kan de vraag worden voorgelegd of er iets in deze wereld bestaat, dat niet aan veranderingen onderhevig is. De thans door hen aangehangen tatakrama heeft zich ook voortdurend naar de heerschende verhoudingen gewijzigd, totdat ze is geworden wat ze nu is.

Tot zoo ver de inleiding van den voorzitter. Daarop volgen achtereenvolgens de beschouwingen van de vier inleiders, waaraan het volgende is ontleend.

De Javaansche tatakrama is zoo verweven met de Javaansche zeden en gewoonten, dat men vaak moeilijk het een van het ander kan onderscheiden. Daarom is het in verband met de noodzakelijk geachte wijziging noodig, eerst vast te stellen wat tatakrama is, waarna men kan bepalen, welke vormen daarvan gewijzigd dienen te worden en welke behouden kunnen blijven en op welke wijze de eventueele wijziging moet geschieden.

Zooals boven reeds is opgemerkt, is het wijzigen eener tatakrama gelijk te stellen met het wijzigen van het karakter van den Javaan. De vraag is nu of het wel mogelijk is het karakter van een mensch te wijzigen. Die vraag moet bevestigend worden beantwoord. Het spreekt van zelf, dat de wijziging dient te geschieden door den betrokkene zelf, die daarvoor een vaste wil moet hebben.

Immers waar een wil is, daar is ook een weg.

De grondslag nu, waarop de wellevendheid rust, wordt bepaald door het „offer", dat men brengt aan een ander, met wien men te maken heeft. De mate van dat offer wordt bepaald door de onderlinge verhoudingen tusschen verschillende personen. De wellevendheid staat derhalve in nauw verband met de zeden en gewoonten en is ontstaan door den omgang van de menschen met elkaar. Het doel van de wellevendheid is om dien omgang soepel te maken. Hiervoor is „geven en nemen" jegens elkaar de eerste voorwaarde.

Voorts kan men niet alleen te maken hebben met zijn medemenschen, maar ook met onnatuurlijke personen, z.a. de overheid van den staat, een naamlooze vennootschap e.d. In beide gevallen heeft men de regelen der wellevendheid in acht te nemen. Wanneer men zich deze eigen kan maken, dan is men beschaafd. De beschaving is een der cultuuruitingen van een volk.

Het verkeer met natuurlijke personen heeft verschillende nuances, n.l. tusschen

twee personen, met meer dan twee personen en middels een briefwisseling.

De vormen der wellevendheid worden verder beheerscht door den maatschappelijken stand van den persoon, met wien men te maken heeft, de plaats, waar men den ander ontmoet of te woord staat en het doel, waarvoor men een ander spreekt, voor zich zelf dan wel voor het algemeen belang enz. Het in acht nemen van de regelen der wellevendheid uit zich in de wijze van doen en laten en de wijze van spreken van den persoon, die zulks doet. Een Javaansche zedenleer zegt terecht, dat men bij elken stap, dien men doet en elk woord, dat men uit, voorzichtig moet zijn. De strekking van die leer is geen andere dan dat men een ander niet moet kwetsen en zulks in het belang van den goeden gang van zaken. Bij diepere beschouwing kan men zeggen, dat de wellevendheid een deel is van de wetenschap, die het welzijn van de menschheid beoogt.

Door den modernen tijd zijn nieuwe verhoudingen in de Javaansche samenleving geschapen. Nieuwe opvattingen hebben zich baan gebroken in die maatschappij. Men beseft zijn waarde als mensch als ieder ander volk in deze wereld. Men wil door een ander als een gelijkgerechtigde worden behandeld en laat zich een minderwaardige bejegening niet meer welgevallen.

Volgens de Javaansche zeden werd een overdreven hormatbetoon niet als een laagheid aangemerkt. Integendeel, het zich overwonnen geven werd als een deugd beschouwd en zeer aanbevolen. In den modernen tijd zijn de opvattingen ten deze geheel veranderd. De oude Javaansche beleefdheidsvormen waren wellicht goed in den tijd, toen het Javaansche volk nog geïsoleerd leefde. Maar thans zijn de toestanden hier te lande gansch anders dan vroeger. We hebben hier thans een gemengde maatschappij, die in vele gevallen dezelfde nooden en behoeften heeft en andere eischen stelt.

Een der sprekende bewijzen, dat de oude Javaansche beleefdheidsvormen zoo spoedig mogelijk moeten worden gewijzigd, is het volgende.

De onderdanigheid van den Javaan wordt door vreemdelingen vaak verkeerd opgevat. Deze denken, dat het Javaansche volk nog op een lagen trap van beschaving staat of nog geen beschaving heeft.

Op grond van het voorgaande is het duidelijk, dat de hervorming der tatakrama naar de volgende beginselen dient te geschieden:

1e. De wederzijdsche bejegening moet in een goede verhouding worden gehouden.
2e. Alle beleefdheidsvormen mogen niet nadeelig zijn voor de gezondheid, noch het nationaal gevoel beleedigen.
3e. Kwetsende uitlatingen, voor welke natie ook, moeten vermeden worden.
4e. Zeden en gewoonten, die in nauw verband staan met de tatakrama, mogen niet nadeelig zijn voor de natie en de gezondheid.
5e. Ten aanzien van de kleeding en inrichting van het huis en andere behoeften des levens moeten ruimere opvattingen worden gehuldigd.
6e. Het doel van de hervormde tatakrama zij gelijk aan dat van de oude, n.l. om den goeden omgang te bevorderen voor het welzijn van de menschheid.

De moderne tijd eischt, dat de rechten van den mensch als individu worden geëerbiedigd volgens beginselen, die goed zijn of door de massa worden geaccepteerd.

Aangeteekend wordt hierbij, dat het ook bij de nieuwe tatakrama niet uitgesloten zal zijn, dat men ter bereiking van eenig doel zich overgeeft aan een overdrijving van het eerbetoon, aangezien een dergelijke handelwijze gewoonlijk een gevolg is van een zwakheid.

De diepere grondslag van de tatakrama is de liefde in den meest uitgebreiden zin van het woord. Die liefde (voor zijn medemenschen) uit zich in het brengen van een

„offer" of het betoonen van verdraagzaamheid aan anderen en wel

1e. aan de menschen van hoogen adel, autoriteiten, ouders en dergelijke personen.
Deze uiting wordt genoemd: het bewijzen van eer, het hoog houden of het betuigen van eerbied.
Daarbij gedraagt men zich onderdanig en gehoorzaam.

2e. aan personen van gelijken rang en stand; bedoelde uiting wordt genoemd: eer bewijzen, waarbij men vriendelijkheid jegens genoemde personen aan den dag legt.

3e. aan ondergeschikten of jongeren; deze uiting wordt genoemd: genegenheid, medelijden, hulpvaardigheid, waarbij men genoemde personen als het ware in bescherming neemt.

Samenvatting van het opstel over de nieuwe regels der Javaansche wellevendheid. (Tatakrama).

Bij de toepassing van bedoelde regels dient rekening te worden gehouden met:

1e de gezondheid,
2e de vrije meeningsuiting en
3e het aanzien der natie.

I. *De wellevendheid op vergaderingen.*

1. Men kome *op tijd* ter vergadering.
2. Men opene de vergadering op den vastgestelden tijd.
3. De geest der vergadering mag niet verstoord worden.
4. Bij gebleken noodzaak mag men de vergadering wel velaten.
5. De duur der vergadering behoeft niet onnoodig gerekt te worden.
6. Alle genomen besluiten moeten uitgevoerd worden.
7. Bij de komst van laatkomers gaat de vergadering gewoon door.
8. Men make geen misbruik van het woord „namens".

II. *De Javaansche wellevendheid.*

1. Het schema. Hierbij wordt gestreefd naar de bevordering van de gezondheid, de vrijheid van meeningsuiting en het aanzien der natie.
De gemakkelijkheid van beweging en spreken worde ook bevorderd.

III. *Handelingen behoorende bij de wellevendheid.*

1. Het maken van een sĕmbah ware te handhaven, doch slechts 2 keer, terwijl het maken van een sĕmbah voor vreemdelingen ware af te schaffen.
2. Het hurken (voor een meerdere) ware af te schaffen.
3. Het zich gehurkt bewegen ware te handhaven bij het zitten op den grond. Wanneer men het minder handig doet, worde zulks niet als een onbeleefdheid aangemerkt.
4. Het al bukkende naderen of voorbijgaan,
5. Het staan met samengevouwen handen en over elkaar gekruiste vingers,
6. Het zitten in sila-houding (met gekruiste beenen) met samengevouwen handen en over elkaar gekruiste vingers,
7. Het sila-zitten met gebogen lichaam,
8. Den hoed afnemen,
9. Iets met den duim aanwijzen,
dit alles (Nos. 4 t/m 9) ware te handhaven.
10. De hand geven (op Europeesche wijze) ware in te voeren bij kennismaking of afscheidnemen.
11. De hand geven (op Arabische wijze) idem.
12. Het maken van een buiging bij kennismaking of afscheidnemen ware te handhaven.
13. Het wuiven met de hand bij het afscheid nemen ware in te voeren.

IV. *Verschillende gebruiken, welke met de wellevendheid in verband staan.*

1. Bij gelegenheden, waarbij men op stoelen zit, zitten alle aanwezigen zonder uitzondering op een stoel.
2. Bij gelegenheden, waarbij men op den grond zit, zitten alle aanwezigen zonder uitzondering op den grond.
3. Het zitten op den grond voor een meerdere worde afgeschaft. Daarvoor krijge men een houten bank (dingklik) of iets dergelijks.
4. Men kan wel op den grond zitten voor een meerdere, maar dan moet deze eveneens op den grond zitten.
5. Men kan naar eigen smaak zijn huis inrichten.
6. Ook in de wijze, waarop men zich kleedt, zij men volkomen vrij. Alleen bij plechtige gelegenheden is men verplicht in het zwart te verschijnen.
7. Bij het presenteeren van een onthaal en bij het aannemen daarvan moet men oprecht zijn.

V. *Eenige te bezigen woorden en uitdrukkingen.*

1. Voor de Overheid worde het woord „*Dalem*" niet meer gebruikt. Voor den 1en persoon bezige men het woord „*kawoela*", voor den 2en persoon: „*Parentah*".
   Tegenover de onderdanen (het volk) bezige de Overheid (het Bestuur) de Krama-taal.
2. Het woord „*sampejan*" voor personen van gelijken stand of rang worde vervangen door „*pandjenengan*".
3. Het woord „*tjina*" te vervangen door „*tijong hwa*". Maar wat moet gebeuren met de woorden „*negara tjina*"?
4. Het gebruik van onwelvoeglijke spreekwoorden en uitdrukkingen worde nagelaten, tenzij zulks noodzakelijk is bij een wetenschappelijke bespreking.
5. Het gebruik van woorden en uitdrukkingen, spreekwoorden en dergelijke, welke andere bevolkingsgroepen kunnen kwetsen, moet vermeden worden.

VI. *Voorstellen van allerlei aard.*

1. Het gebruik van woorden en uitdrukkingen naar verschil in rang en stand dient ook gewijzigd te worden. De wijze, waarop zulks moet geschieden ware over te laten aan taalkundigen.
2. Brieven aan de Overheid of vereenigingen gericht, worden ingediend of verzonden langs den hierarchischen weg. Doch degenen, die die brieven hebben door te zenden, moeten hun plicht goed vervullen.
3. Bij het stellen van vragen aan iemand, dien men te voren niet kent, bezige men het Krama.
4. Moet men de vraag beantwoorden van een ander, hetzij een landgenoot of een vreemdeling, dan doet men zulks in dezelfde taal, waarin de vraag gesteld wordt. Kent men deze taal niet, dan gebruike men tegenover een vreemdeling liever het Maleisch.
5. Het gebruik van woorden en uitdrukkingen, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk om zijn bescheidenheid tot uitdrukking te brengen, worde nagelaten. Men moet oprecht zijn.
6. In boeken dan wel artikelen, in dagbladen of andere periodieken, waarin men schrijft, late men de eigen meeningen en die van anderen duidelijk uitkomen. Aanhalingen uit- en afschriften van andere artikelen moeten vergezeld gaan van een bronvermelding. Voorts streve men er naar, daarbij zoo eenvoudig mogelijk te zijn. Overdreven bescheidenheid is niet noodig.

VII. *Voorstellen met betrekking tot verschillende handelingen.*

A. Bij het bezoeken van iemand.

1. Ingeval de heer des huizes niet verhinderd is, kan men hem direct spre-

ken. De wijze waarop en waar men ontvangen wordt, late men aan den heer des huizes over.

2. Wanneer de heer des huizes bezig is zich te amuseeren, dan doet men zoo veel mogelijk hieraan mede, indien zulks ten minste niet hinderlijk wordt geacht en wanneer men niets anders te doen heeft.
3. Wanneer de heer des huizes ziek is dan wel een zieke in huis heeft, dan moet men zulks in acht nemen. Alleen met toestemming van den heer des huizes gaat men den zieke bezoeken.
4. Verkeert de heer des huizes in droevige omstandigheden, z.a. bij een sterfgeval als anderszins, dan moet men zulks in acht nemen en hem zooveel mogelijk troosten.
5. Is de heer des huizes bezig te eten, moet men desgevraagd de waarheid zeggen, n.l. dat men de uitnoodiging tot medeeten al dan niet aanneemt. Kan men van een dergelijke uitnoodiging geen gebruik maken, dan geve men den heer des huizes de volle vrijheid.
6. Wanneer de heer des huizes slaapt, moet men wachten tot hij opgestaan zal zijn of eerst naar huis gaan.
7. Is de heer des huizes druk bezig met zijn werk, dan moet men hem niet langer ophouden dan strikt noodig is.
8. Is de heer des huizes bezig met een ander bezoek, terwijl men hem noodzakelijk moet spreken, dan moet men hem verzoeken, zich even te willen verwijderen.
9. Is de heer des huizes bezig zijn godsdienstplichten te verrichten, dan moet men wachten.
10. Is de heer des huizes afwezig, dan kan men wachten of wel terugkeeren.
    Bij het wachten leze men echter geen boeken of andere geschriften, die niet ter lezing zijn gelegd. Kranten, die buiten in de voorgalerij op tafel liggen, kunnen worden gelezen.
11. Is de heer des huizes bezig een feest te geven, dan wordt het aan den bezoeker overgelaten welke houding hij wil aannemen.
12. Als men als gast een feest bijwoont, heeft men zich te onderwerpen aan de heerschende plaatselijke gebruiken. Men onthoude zich van elke kritiek op het onthaal en de versiering van het huis.
13. Wanneer de heer des huizes zich even verwijderd heeft, moet men wachten.
14. Bij een inspectie van eenig werk zorge men er voor, dat den betrokkene geen schrik wordt veroorzaakt. Men eische voorts geen meerdere eerbewijzen dan ons rechtmatig toekomen (zie de z.g. hormat-circulaire dd. 26 Juli 1917 No. 1531).

B. Bij het ontvangen van een bezoek.

1. Terwille van de doelmatigheid moeten de mannen en vrouwen in eenzelfde lokaal of op dezelfde plaats ontvangen worden.
2. Een meerdere of chef, die het werk van zijn ondergeschikte komt inspecteeren, worde door dezen op gepaste wijze ontvangen. Daarbij behoeft aan dien meerdere geen overdreven hormat te worden betoond, hetgeen als een lage daad moet worden aangemerkt evenals de handeling van een chef, die, zij het bedektelijk, van zijn ondergeschikte meer eerbewijzen verwacht dan noodig zijn.
3. De plicht van een gastheer is het zijn gasten zoo aangenaam mogelijk te maken. Hoe dit geschieden moet, wordt aan zijn beleid overgelaten.
4. Krijgt men een logé, dan schenkt men dezen zoo veel mogelijk vrijheid.
5. Krijgt men bezoek, terwijl men niets te doen heeft, dan moet men zijn gast dadelijk verwelkomen.
6. Is men bezig met een spoedwerk, dat geen uitstel gedoogt, dan moet men zijn gast niettemin even verwelkomen en diens toestemming vragen om het werk af te maken.

7. Is men juist aan tafel, dan noodige men zijn gast uit om mee aan tafel te zitten dan wel om even te willen wachten. In het eerste geval moet de uitnoodiging werkelijk gemeend zijn, dus niet slechts bij wijze van vriendelijkheid.
8. Als men slaapt of op het punt staat naar bed te gaan, behoeft men desverkiezende zijn gast niet te ontvangen. Het is echter wenschelijk om ingeval men nog niet in slaap is gevallen, zijn gast even te ontvangen en zich daarna te verontschuldigen.
9. Is men bezig met het verrichten van zijn godsdienstplichten, dan kan men hiermede gerust doorgaan.
10. Als men verhinderd is zijn gast te ontvangen, hetzij omdat men zich even verwijderen moet, hetzij om andere redenen, dan moet men zich bij zijn gast laten verontschuldigen.
11. Is men in een gewichtig gesprek met een anderen bezoeker, die eerder is gekomen dan de nieuwe, dan moet men dezen even verwelkomen en diens toestemming vragen om het gesprek voort te mogen zetten en te beëindigen.
12. Als men ziek is, wordt het aan het beleid van den gastheer overgelaten om zijn gast al dan niet te ontvangen.
13. Heeft men een sterfgeval, dan moet men zijn gast even verwelkomen. Men is echter niet verplicht het zijn gast zoo aangenaam mogelijk te maken.
14. Geeft men een feest, dan is men verplicht het zijn gasten zoo aangenaam mogelijk te maken.

C. Handelingen buiten de eigen woning.

I. Op den openbaren weg.

1. Bij het elkaar passeeren, groete men elkaar door te buigen, zijn hoed af te nemen als anderszins.
2. Gebruikt men onder het loopen een zonnescherm, dan behoeft men dat niet te sluiten, doch er moet voor gezorgd worden, dat het gebruik er van niet hinderlijk is voor anderen.
3. Komt men onderweg een begrafenisstoet tegen of loopt men samen met een dergelijke stoet, dan kan men doorgaan, doch zwijgend. Het is beter, dat men daarbij zijn beste wenschen in gedachten wijdt aan den overledene.
4. Gaat men een heilig of godshuis voorbij, waar een godsdienstoefening gehouden wordt, dan moet men zwijgend doorgaan. Het is aan te bevelen, dat men daarbij zijn beste wenschen in gedachten uitspreekt, opdat de wenschen van hen, die tot God bidden, worden verwezenlijkt.
5. Wanneer men 's nachts loopt, terwijl het tijd is van slapen, moet men geen drukte maken. Hetzelfde moet in acht worden genomen bij het loopen overdag, wanneer het volgens het plaatselijk gebruik tijd is, dat men zich ter ruste begeeft.
6. Gaat men de plaats van een zieke voorbij, dan moet men ook geen drukte maken.

II. In den trein enz.

1. Bij een ontmoeting in een trein, een autobus of een boot groete men elkaar.

III. In een hotel.

1. Bij het samen logeeren in een hotel groete men elkaar.
2. Krijgt men bezoek, dan moet men van zijn genoegen laten blijken.

VIII. *Eenige handelingen in gezelschap.*

a. Bij het zitten op den grond.

1. Wanneer men zich minder handig gehurkt kan bewegen, dan worde zulks niet als een onbeleefdheid aangemerkt.
2. Als men in sila-houding zit en zijn rechter scheen nu eens voor dan weer achter zijn linker scheen plaatst, dan worde zulks niet beschouwd als een onbeleefdheid.

b. Bij het zitten op een stoel.

1. Het is geoorloofd om in sila-houding op een stoel te zitten.
2. Het plaatsen van een der voeten op een stoel wordt als een onbeleefdheid aangemerkt.
3. Het doen bewegen van een stoel, door zijn voeten tegen een tafelpoot of iets dergelijks te zetten, wordt als een kinderachtige handeling beschouwd en dient derhalve nagelaten te worden.
4. Men late niet één zijner beenen over een armleuning van een stoel hangen.
5. Het plaats nemen, voordat men daartoe wordt uitgenoodigd, is als een onbeleefdheid te beschouwen wanneer men zijn gastheer nog niet goed kent.
6. De bedienden, die iets presenteeren, behoeven zich niet gehurkt te bewegen, maar moeten staan.

c. Bij gesprekken.

1. Kwaad spreken van anderen, die niet aanwezig zijn, is een overtreding der welvoegelijkheidsregelen.
2. Tegenover dames moeten de mannen zeer beleefd zijn.
3. Men zij bij aanwezigheid van dames zeer voorzichtig bij de keuze van zijn onderwerp van gesprek. Alles wat aanstoot kan geven dient vermeden te worden.
4. Als men rooken of sirih kouwen wil, terwijl de andere aanwezigen daarvan niet houden, vrage men daartoe eerst hun toestemming. Op plaatsen, waar het rooken verboden is, moet men niet rooken.
5. Als men een brief of dergelijke wenscht te lezen, dan vrage men daartoe verlof aan de andere aanwezigen.
6. Als men zich voor eenige oogenblikken wenscht te verwijderen, vrage men daartoe aan de andere aanwezigen verlof. Wil men eenigszins lang een ander laten wachten, dan moet men dien ander een boek of een krant ter lezing geven om den tijd te vullen.
7. Wat men zijn gasten als onthaal voorzet, moet men dien gasten presenteeren, doch één keer is voldoende, zoodat het niet telkens behoeft herhaald te worden.
8. Wat dranken betreft, behoeft men zijn gasten niet te vragen wat zij wenschen te gebruiken. Men laat maar aandienen wat men aanbieden kan.

   Heeft men echter voldoende voorraad van dranken, dan kan men eerst aan zijn gasten vragen wat zij wenschen te gebruiken.

Recapitulatie.

Door den omgang leert men elkaar waardeeren.

Uit deze waardeering zijn orde en regelmaat ontstaan, waardoor het welzijn van de menscheid wordt bevorderd.

Het gevolg er van is, dat daarmede zoowel het belang van het individu als dat van de natie wordt gediend.

Samenvatting en vertaling van
R. SASTRAWIDJANA.

DE OUDE GEBRUIKEN GEWIJZIGD EN IN HARMONIE GEBRACHT MET DE OPVATTINGEN VAN DEN TEGENWOORDIGEN TIJD

door

R. NG. HARDJOSOEPOETRO.

Deze, met den tweeden prijs bekroonde, inzending van den Heer R. Ng. Hardjasoepoetra te Wonogiri is in Javaansche karakters geschreven. De samenvatting en de vertaling van het manuscript, groot 43 pagina's folio-formaat, werd geleverd door de Heeren Soewignjo en Soehardo, werkzaam op het Kantoor voor de Volkslectuur.

Onze gebruiken zijn de uitingen van onzen goeden smaak en wellevendheid. Willen wij ze hooghouden, dan moeten wij ze goed onderhouden en in harmonie brengen met de regels der wellevendheid van andere volken, met wie wij in aanraking komen.

In dit werk zal ik slechts spreken over de gebruiken, die gefatsoeneerd of geheel gewijzigd moeten worden.

1. *Het hurken.*

Het hurken is tegenwoordig, als eerbetoon jegens meerderen in rang, bijna geheel uit de mode. Maar omdat er nog menschen zijn, die 't als uiting der wellevendheid handhaven, moeten wij het in harmonie brengen met den tijd en vervangen door een ander eerbetoon, bijv. door het staan met samengevouwen handen en over elkaar gekruiste vingers (ngapoerantjang).

2. *De sembah.*

Aangezien het maken van de sembah de samenleving siert en geen gevoel van minachting wekt, moet het gehandhaafd worden. Maar de toepassing moet zoodanig geschieden, dat het als bewijs kan dienen van de verschillende rangen van hen, voor wie de sembah gemaakt wordt, gelijk dat in het Mangkoenegaransche het geval is.

3. *De sila.*

Het zitten met kruiselings onder het lijf geslagen beenen siert de samenleving en hoort dus ook gehandhaafd te worden. Sommigen vinden het uit een hygiënisch standpunt verwerpelijk, maar door de macht van de gewoonte berokkent het m.i. geen nadeel, terwijl de Javaan, die de sila niet kan verrichten, den indruk van lompheid wekt.

4. *Het tot bediening zitten met kruiselings over elkaar geslagen beenen voor zijn meerderen.*

Dit gebruik is, nu wij met andere volken omgaan, niet meer met de maatschappelijke gevoelens te vereenigen. Zij, die het in tegenwoordigheid van menschen van een ander volk doen, krijgen een gevoel van zelfvernedering. Daarom moeten in een gezelschap, waarin ook menschen van een ander volk tegenwoordig zijn, als zitplaatsen stoelen gebruikt worden; op stoelen toch kan men het gebruik even goed ten uitvoer brengen, zonder dat men zich vernederd hoeft te voelen. Zijn wij echter alleen, dan moeten wij gewoon op den grond zitten.

5. *Het bezigen van het ngoko.*

Het bezigen van deze taalsoort door de prijaji's tegenover menschen uit de lagere standen en door de kinderen van een loerah, die het recht hebben om den titel van raden te voeren, tegenover menschen uit het dorp en de kinderen van schrijvers, mantri's of andere prijaji's, die met den loerah in rang gelijk staan, is niet met den tijd te vereenigen. Degene, tot wien het ngoko gebezigd

wordt, voelt zich vernederd, terwijl degene, die het ngoko bezigt, den indruk geeft alsof hij geen goede manieren kent. Met de vermindering van den invloed van het prijajischap zal dit gebruik gewijzigd en beheerscht worden door het gevoel van naastenliefde. Daarmee zal het hooge eerbetoon tegenover prijaji's en menschen van afkomst ook verdwijnen.

6. *Kleederdracht.*

Het terrein, waarop de zedelijke gebruiken van toepassing zijn, is thans zoo ruim, dat de vrijheid van kleeding beperkt wordt. Daarom dienen de verbodsbepalingen ten aanzien van de kleederdracht thans ook beperkt te worden en bijv. alleen verbonden te worden aan het koningschap en aan de verschillende betrekkingen. De meerdere belangstelling in- en de meerdere zorg voor de kleeding moeten niet door de regels der wellevendheid belemmerd worden.

7. *Het afleggen van bezoeken.*

Wil men een bezoek afleggen, dan is het wenschelijk, dat men eerst dengene, wien het bezoek gelden moet, voorkennis geeft door daartoe een bode te zenden, die goede manieren kent of door het laten aanbieden van een naamkaartje. Zoodra de gastheer voorkennis heeft gekregen, moet hij te kennen geven of hij al dan niet genegen is den gast te ontvangen. Verder is het wenschelijk, dat het bezoek tusschen vier en zes uur 's namiddags wordt afgelegd en niet langer duurt dan een uur. Nu ligt het in den aard der Javanen, dat ze elkaar gaarne opzoeken alleen om elkaar te zien. Daarom moet de oude gewoonte van bezoeken afleggen zonder daarvan voorkennis te geven gehandhaafd blijven, met dien verstande echter, dat de handhaving alleen geschiedt onder menschen, die tegenover elkaar geen plichtplegingen hoeven te maken en dat tijd en duur van het bezoek geregeld worden, zooals reeds vermeld is. Ingeval de gast merkt, dat de gastheer het een of andere werk af te maken heeft, moet hij afscheid nemen.

8. *Het logeeren bij een bloedverwant of vriend.*

Komt een Javaan op een andere plaats, dan gaat hij meestal niet in een hotel, maar bij een bloedverwant of vriend logeeren. Zulk een gewoonte is in strijd met den tijd. In de meeste gevallen heeft de bloedverwant of vriend in zijn huis geen plaats voor eventueele logé's en is dan gedwongen om zijn eigen slaapplaats voor zijn gast ter beschikking te stellen. In dit geval is het logeeren in een hotel te prefereeren boven dat bij een bloedverwant of vriend en bovendien is het logeeren in een hotel voordeeliger; en wel doordat men zich dan niet genoodzaakt ziet om oleh-oleh mee te nemen. De beste oplossing is m.i. deze, dat de gast in een hotel logeert en zich de moeite getroost om zijn bloedverwant of vriend te bezoeken.

9. Om aan de eischen van den nieuwen tijd te kunnen beantwoorden, moeten wij zekere regels betreffende de kleeding, den tijd van het eten en afleggen van bezoeken niet uit het oog verliezen. In den namiddag na het baden moeten wij fatsoenlijk gekleed zijn en ons niet in pijama steken, opdat wij, ingeval wij uit willen gaan of bezoeken ontvangen, fatsoenlijk toonbaar zijn. Deze wenschelijkheid dient vooral door handelaars in acht genomen te worden. De handelaars toch hebben voortdurend klanten te bedienen en moeten er dus steeds behoorlijk uitzien.

10. Bij bezoeken moet niet vergeten worden:

Ie. dat de vrouwen voor de mannen de eereplaatsen moeten hebben en eerder bediend moeten worden,

IIe. dat wanneer het aantal gasten gering is, de gastheer of de gastvrouw de gasten zelf bedienen moet,

IIIe. dat voor het opdienen van dranken geen verschillende kopjes gebruikt mogen worden,

IVe. dat bij het rooken de gastheer zijn gasten met het aansteken bedienen en

voor elken gast een luciferstokje gebruiken moet,

Ve. dat de gasten voor die bediening een woord van dank moeten uiten,

VIe. dat, voordat de gastheer zijn cigaretten presenteert, de gasten, behalve wanneer de gastheer heelemaal geen cigaretten aanbiedt, hun eigen cigaretten niet mogen aansteken, en

VIIe. dat in tegenwoordigheid van dames het rooken beperkt moet worden en dat het rooken van Javaansche strootjes als rokok dika en rokok wangen vermeden moet worden.

Verder moet men er aan denken:

Ie. dat, wanneer de gasten bij hun komst den gastheer niet voor zien zitten, zij zich moeten laten aandienen,

IIe. dat, wanneer de gasten het huis binnen gaan, de dames voor moeten gaan,

IIIe. dat de gasten hun mantel of pajong aan een kapstok moeten hangen,

IVe. dat ze bij hun komst geen cigaret in den mond mogen hebben,

Ve. dat de gastheer, zoo hij in rang of stand lager staat dan de gasten, de laatsten met het ophangen van mantel of pajong moet bedienen en hun de eereplaatsen moet geven,

VIe. dat, wanneer gedurende het bezoek een andere gast komt, de eerste gasten hem eer moeten bewijzen door op te staan en te groeten en zich, ingeval ze hem niet kennen, aan hem moeten voorstellen,

VIIe. dat men bij het zich voorstellen aan een Westerling, na het uitspreken van den naam, niet direct zijn hand moet geven, behalve wanneer men overtuigd is van zijn hoogeren ouderdom,

VIIIe. dat men tegenover dames het handgeven laten moet,

IXe. dat men in gezelschap behoorlijk moet zitten, niet te veel voetbewegingen moet maken, de beenen niet over elkaar mag slaan en in een gesprek met de dames niet te veel en zonder bijbedoelingen mag lachen,

Xe. dat de gasten, die eerder komen, ook eerder afscheid moeten nemen, eerst van de gastvrouw en daarna van den gastheer en

XIe. dat de gastheer en de gastvrouw de gasten uitgeleide moeten doen; hoever hangt af van de rang en stand van den gast en den gastheer.

Gaat men na het bezoek samen met zijn vrouw te voet huiswaarts, dan moet men haar niet achter zich, maar naast zich laten loopen. Is de vrouw lager van afkomst, dan moet zij links en in het tegenovergestelde geval rechts van haar man loopen. Gaat men samen met een Europeesche dame, dan moet men links van haar loopen. Wordt er gebruik gemaakt van een rijtuig, dan moet de vrouw eerder instappen en de man haar bij het in- en uitstappen behulpzaam zijn.

Over het algemeen moet de man thans de vrouw om twee redenen eer bewijzen:

1e. De vrouw begint nu voldoende begrip te toonen van haar plichten tegenover haar man en kinderen en kan in het dagelijksche leven terecht de rechterhand van den man genoemd worden.

2e. Behandeling van de vrouw volgens de oude gewoonten zou, nu wij met andere volken samenleven, misplaatst zijn.

Rijdt men samen met een andere dan zijn eigen vrouw, dan moet men zich tevreden stellen met de plaats, die hem naast de vrouw overblijft. Bevindt men zich in een trein en ziet men, dat een beschaafde dame tusschen andere reizigers op een ongemakkelijke plaats zit, dan moet men haar zijn plaats afstaan.

11. *Feestelijke gelegenheden met tajoebpartij.*

In een tajoebpartij hebben mannen en vrouwen aparte zitplaatsen. Maar aangezien de vrouwen de mannen van haar zitplaatsen kunnen zien, moeten de mannen zich behoorlijk gedragen, niet op luiden toon spreken, zich niet joelend om de danseres verdringen en vooral geen sterken drank gebruiken.

Tot de verdwijning van de slechte gewoonten bij een tajoebpartij kunnen de beschaafde menschen veel bijdragen door

het voorbeeld te geven hoe men zich behoort te gedragen en door redevoeringen te houden over de slechte en goede zijden van de danskunst.

De danskunst is een van de verhevenste cultuuruitingen en moet dus goed onderhouden en ontwikkeld worden. Men moet haar echter alleen om haar goede zijden beoefenen.

12. In een tajoebpartij wordt wel eens geloot, wie aan de beurt moet komen om te dansen. Dit doet men om geen onaangename gevoelens te wekken, die men kan krijgen, wanneer men veel later de sampoer krijgt dan men gerekend had. Maar zulk een werkwijze kan soms die onaangename gevoelens ook niet voorkomen. Het beste wat men kan doen is dit, dat men twee of drie geschikte personen aan het werk stelt om de beurtdansen zoodanig te regelen, dat de beurten elkaar opvolgen overeenkomstig de verschillende rangen en den ouderdom van de dansers.

13. Over het algemeen moet men op een huwelijks-, besnijdenis- of ander feest behoorlijk gekleed zijn. In den uitnoodigingsbrief staat vaak vermeld de kleeding, waarmee de gasten volgens den wensch van den gastheer op het feest moeten komen. Die wensch moet door de gasten in acht genomen worden. Ook moet men niet na den op den uitnoodigingsbrief vermelden tijd op het feest komen. De gewoonte om te laat op een feest te komen, leidt niet alleen tot de gemakzucht van de menschen, maar kan ook tot gevolg hebben, dat de gastheer verkeerde gissingen maakt.

Op het feest moeten de gasten op de plaatsen zitten, die hun door de daartoe aangestelde personen aangewezen zijn. Heeft men lang genoeg gezeten, dan mag men zich verplaatsen om met andere gasten of vrienden te kunnen spreken.

Wat de kleederdracht betreft, deze ondergaat evenals de gebruiken in den loop der tijden wijzigingen. In den tijd van koning Hajamwoeroek van Madjapait (1350 — 1389) hielden de Javanen zich slechts aan wat Javaansch was. Na den ondergang van het rijk van Madjapait kwam met de invoering van den Islam het rijk Bintara met een sultan aan het hoofd op. Sindsdien werd er met ijver gewerkt om het Javaansche volk tot den Islam te doen overgaan, maar overigens bleven de Javaansche zeden en gebruiken gehandhaafd. Eerst na den tijd van de groote mannen als: Panembahan Senapati, Sultan Agoeng, Pangeran Mangkoeboemi, Pangeran Dipanegara enz. tot op heden toe komen wij met andere volken in aanraking, waardoor onze gebruiken wijzigingen ondergaan en hiermee ook onze kleederdracht.

Op een feest gegeven door iemand van gelijken rang draagt men meestal een witte attila en een kris. Een kris, attila, beskap en andere (uitgezonderd de gewone jas) draagt men ter eere van een meerdere in ouderdom, rang of stand, in bijeenkomsten ter bespreking van staatsbelangen enz. De jas is in Midden-Java een geliefd kleedingstuk. Men kan er zich gemakkelijk mee bewegen, maar men mag haar alleen in privéaangelegenheden gebruiken, want anders zou de kris haar waarde verliezen. Pantalon en schoenen mag men alleen gebruiken in tijden van vermaak en in maatschappelijken en militairen dienst.

15. De vooruitgang van den tijd moet ook gepaard gaan met die der vrouwenwereld. De vrouw moet een betere positie innemen dan te voren en de man moet haar beschouwen als zijn waarachtige levensgezellin, als zijn rechterhand, kortom als zijn gelijke. De man moet haar dat deel van zijn inkomen geven, waarop zij als echtgenoote volkomen recht heeft. Dit zal tot gevolg hebben, dat de vrouw haar man met meerdere trouw en eerbied bejegent en meerdere voorzichtigheid betracht.

Polygamie is niet meer met den geest van dezen tijd te vereenigen en moet verdwijnen, maar omdat zij nu eenmaal in het bloed van de Javanen zit, moet zij stap voor stap uitgeroeid worden. Om te

beginnen moet de toepassing van dat stelsel zoodanig beperkt worden, dat alleen de vorsten en de menschen, die in staat zijn om zich aan de godsdienstige voorschriften te houden, zich mogen veroorloven om meer dan één vrouw te trouwen. Verder dienen het onderwijs, de omgang met andere volken en het in het leven roepen van vereenigingen tegen polygamie als bestrijdingsmiddelen dienst te doen. Maar de vrouw moet, wil zij die postitie innemen, die met dezen tijd te vereenigen is, dan ook van klein af aan goed opgevoed worden, schoolkennis vergaren en onderricht krijgen in de goede Javaansche gebruiken. Aanvaardt zij het huwelijksleven, dan moet zij als echtgenoote haar plichten kunnen vervullen en moet zij haar kinderen een vooropleiding kunnen geven.

Naast polygamie moet onderdrukt worden de bij de mannen aangeboren jaloerschheid, die gesterkt wordt door de godsdienstige voorschriften, welke aan de mannen het recht toekennen om de vrouw talak te geven.

De vrouw van haar kant moet er voor zorgen niet in strijd met de Javaansche zedelijke gebruiken te handelen en in haar streven om vooruit te komen niet te ver te gaan, door zich bijv. toe te leggen op de beoefening van den Europeeschen dans en de Westersche zeden en gewoonten, die in strijd zijn met de Javaansche regels der wellevendheid.

Invoering van den Westerschen omgang tusschen jonge menschen en de Westersche verloving zijn meer af te raden dan aan te bevelen. Zij is aan te bevelen voor zoover zij den goeden gang van het huwelijk bevordert en af te raden omdat zij niet zonder verleiding gepaard gaat en in strijd is met het Javaansche denken en voelen. De Javanen en Westerlingen zijn nu eenmaal niet van hetzelfde ras en bezitten dus ook niet dezelfde karaktertrekken. Daarom kunnen de Javanen niet alles van de Westerlingen overnemen. Bovendien stelt de Javaan, die trouwen wil, zich tevreden met het nontoni en de inlichtingen van ouders en andere menschen over de hoedanigheden van het meisje, dat hij begeert. Toch is het percentage van de huwelijken, die op een echtscheiding uitloopen niet noemenswaard. Verder kunnen de personen, die op Westersche manier verloofd zijn, elkaar niet altijd naar waarheid leeren kennen, doordat ze elkaar slechts datgene toonen, wat tot middel kan dienen om hen tot hun doel te brengen, en het gebrekkige of kwade verbergen zij. Hoe ontwikkelder men is, hoe meer bedreven ook in het verbergen van zijn ongunstige hoedanigheden, want in de meeste gevallen doen hier de begeerte en de zucht naar het uiterlijk schoon hun machtigen invloed gelden. Het kwade en gebrekkige ziet men niet, doordat men door de nevel der begeerte daarvan gescheiden, en verblind is door een verlangen, dat nog niet vervuld is. Is het huwelijk eenmaal voltrokken, dan pas trekt de nevel op en ziet men de slechte hoedanigheden.

De beste oplossing in deze kwestie is deze, dat de verloving geschiedt onder toezicht van de ouders, terwijl de verloofden zich verder in alle oprechtheid moeten gedragen en de goede manieren in acht moeten nemen.

Ook de Europeesche dans is iets, dat den drang der zinnelust wekt. Wel is waar zal men daaraan in de meeste gevallen geen gevolg geven, maar men moet ook bedenken, dat de gelegenheid den dief maakt.

16. Komen wij in een nieuwe omgeving te wonen, dan moeten wij onze nieuwe buren bezoeken. Geldt het bezoek een aanzienlijke, dan is het beter om geen voorkennis te geven. Wij laten ons eenvoudig door een bediende aandienen en kan de aanzienlijke ons niet ontvangen, dan moeten wij maar naar huis gaan om een andere keer weer terug komen en ons weer aan melden.

17. *Het laten van een boer.*

Het laten van een boer na het eten is niet met de beschaafde manieren te rijmen.

De aandrang tot oprispingen moeten wij in gezelschap onderdrukken. Zij moet verdwijnen door de macht der gewoonte.

18. Bij de kennismaking noemt men gewoonlijk zijn rang en predicaat (mas, raden of raden mas) op. Zulks neemt wel is waar in den omgang de besluiteloosheid van de menschen weg en bevordert het onderscheidend gebruik van woorden en uitdrukkingen naar het verschil in rang en stand, maar is in strijd met de menschelijke gevoelens. Het noemen van den naam zonder meer is voldoende.

19. *Het spuwen.*

Dit wordt door de Westerlingen beschouwd als iets, dat in hooge mate in strijd is met de regels der wellevendheid. Bovendien kan het de gezondheid schaden. Daarom moeten wij het zooveel mogelijk laten en geen spijzen gebruiken, die de neiging om te spuwen bevorderen.

20. *Het slijm.*

Het uitspuwen van slijm wekt ook afkeer. Wij moeten ons er aan wennen om het na te laten en in gezelschap het eten van gebak vermijden, want gebak bevordert de neiging om slijm uit te spuwen.

21. *Het smakkend eten.*

Het smakkend eten en het opslurpen van saus en andere dingen zijn niet beschaafd te noemen en moeten dus vermeden worden.

22. Wanneer men aan tafel samen zit met ouderen of meerderen van rang dan is het te apprecieeren, wanneer men, zoodra men klaar is met eten, zijn handen niet wascht, voordat de ouderen of superieuren dit gedaan hebben. Het beste is om maar tegelijk met het eten klaar te zijn, vooral waar men soms met vreemdelingen samen eet, waarbij lepels en vorken gebruikt worden. Is men genoodzaakt om achter te blijven of zit er nog veel rijst op zijn bord, dan moet men maar eindigen.

Is men klaar met het eten, dan moet men zijn handen wasschen en schoonmaken met het servet of, zoo dat er niet is, met zijn eigen zakdoek. Daarom moet men er een gewoonte van maken om voor het eten servetten klaar te leggen. Heeft men het servet gebruikt, dan moet men het weer opvouwen en op zijn plaats leggen.

Naast elke waschkom legge men een stukje zeep, want gewoonlijk wascht men zijn handen zonder meer in de waschkom en dan ruiken ze nog naar de gerechten.

De gerechten moeten, alvorens ze opgediend worden, in stukjes gesneden worden, die net groot genoeg zijn voor een hap. Want eet men op zijn Javaansch, dan worden daarvoor geen messen klaargelegd om daarmee de groote stukken vleesch te snijden. Moet men aan een groot stuk vleesch zitten kauwen, dan levert dat geen aangenaam gezicht. Naast de verschillende sausen moet men de daarbij behoorende lepels klaarleggen. Voor andere gerechten legge men andere tafelgerei klaar, bijv. voor atjar een vork en voor sambal een theelepel. De sambal moet men niet op een lajah (aarden schotel), maar op een apart bord opdienen.

Als men den gast rijst of andere gerechten wil voorzetten, vulle men de borden niet vol, maar gepast. Wil men een nieuw schepje rijst hebben, dan moet men dat niet met de rechter-maar met de linkerhand doen, want de rechterhand is dan niet schoon.

Wil men fruit eten, dan neme men die vruchten, die men op kan eten. Eet men vruchten met schil of pitten, dan moet men het onverteerbare niet zoo maar op den grond uitspuwen, maar men moet daarvoor een lepel gebruiken en dien op een plaats leggen, waar hij niet op den grond kan vallen.

Is men klaar met eten, dan moet men niet opstaan alvorens de gastheer uitnoodigt om ergens anders te gaan zitten.

23. Bij gebruik van lepel en vork legge men ze na het eten kruisgewijs op elkaar, de lepel op de vork. Men legge den lepel

niet op den rug, anders zullen de sausresten op den lepel blijven, waardoor aanslag kan worden veroorzaakt.

24. Sommige menschen hebben thans nog de gewoonte om na het eten of sirih kauwen of de tanden te stoken. Die gewoonte, en daarnaast die van het mondspoelen, moet verdwijnen. Wil men echter spijsresten uit den mond halen, dan doet men dit met de vingers van de rechterhand, terwijl men zijn linkerhand voor den mond houdt.

25. Als men met andere menschen samen zit, dan moet men kunnen gissen, tot welke soort van personen ze behooren, opdat men ongeveer weten kan, waarover men zal spreken. Men gebruike daarbij geen talen, die de anderen niet kunnen verstaan.

26. Komt men een zieke bezoeken, dan moet men den indruk geven dat men in het leed van den zieke deelt en trachten om slechts over medicijnen en dingen, die met de ziekte in verband staan, te spreken.

27. Komt men bij een sterfgeval, dan moet men ook den indruk geven alsof men in het verdriet deelt, niet te dikwijls naar de oorzaak van het overlijden vragen en woorden van troost uiten.

28. Bij een lijkstoet moet men volledig gekleed zijn, den indruk geven alsof men in het verdriet deelt, zoo mogelijk de gebeden in het Arabisch mee opzeggen, niet schreeuwen of moppen tappen en vooral geen jenever of cognak gebruiken, zoals dat wel eens gebeurt.

29. Loopt men op den openbaren weg, dan moet men niet alleen behoorlijk gekleed zijn, maar ook een broek aanhebben, opdat de dijen, ingeval de kain door den wind wordt opgewaaid, nog bedekt blijven.

Zoolang men nog op den openbaren weg is, kijke men goed of er niet iemand voorbij loopt, die groet of dien men moet groeten. De groet moet men naar behooren verrichten, als een gepast eerbewijs voor andere menschen.

30. Wil men een gezonde samenleving scheppen tusschen de santri's en de menschen, die de wetten des geloofs niet stipt opvolgen, dan moeten de laatsten de ontevredenheid of zelfs de verbolgenheid van de eersten niet gaande maken door in de maand Ramadan rookende of etende daar te wandelen, waar veel santri's zijn.

31. Indien men een santri bezoekt, moet men zijn komst niet te kennen geven met de woorden „koela noewoen" maar met „assalammoealaikoem". Wanneer de heer des huizes verschijnt, dan moet men een hand geven (salaman). Gedurende het gesprek mag men niet spreken over dingen, die door het geloof verboden of als ongeoorloofd worden beschouwd, bv. over alcoholische dranken, verboden spijzen, honden enz. Wanneer het tijd is voor de salat, moet men afscheid nemen en geve men weer de hand.

Krijgt men bezoek van een santri en houdt men er een hond op na, dan moet men er voor zorgen, dat de hond niet in de nabijheid van den santri komt. Gaat men een santri bezoeken, dan moet men zijn hond thuis laten.

32. Wonen wij in de buurt van santri's, dan moeten wij gedurende het uur des gebeds geen drukte maken. Van den anderen kant moeten de santri's ook vergevensgezind zijn en zich niet dadelijk boos maken over handelingen, die in strijd zijn met de wetten van 't geloof, vooral niet wanneer ze in onwetendheid zijn verricht. Ze mogen de menschen die de godsdienstige wetten niet stipt opvolgen, niet minachten en niet betitelen met „*wong abangan*" (lett. de rooden).

33. Wanneer redevoeringen gehouden moeten worden om den godsdienst te propageeren, dan moet dat gedaan worden

door personen, die den veertigjarigen leeftijd bereikt hebben en die datgene wat zij willen voordragen goed onder de knie hebben, zij het getoetst naar „sarengat", „tarekat" of „hakekat", opdat ze antwoord kunnen geven, wanneer men vraagt waarop hun ngelmoe berust. Immers de menschen van den tegenwoordigen tijd blijven bij een redevoering niet zwijgend luisteren. Wanneer ze iets hooren, waarmee ze het niet eens zijn, komen ze met hun vragen voor den dag.

Bovendien moeten de redenaars voldoende algemeene kennis hebben, opdat hun redevoeringen van ruime zienswijze getuigen en opdat ze geen woorden zeggen, die de toehoorders grieven of die vatbaar zijn voor kritiek.

35. In een vergadering moet men:

1e. na de opening niet meer praten met zijn buren,
2e. luisteren naar den persoon, die aan 't woord is,
3e. gedurende de rede aanteekeningen maken van wat men zal vragen,
4e. om na een rede 't woord te mogen hebben, daartoe toestemming vragen aan den voorzitter,
5e. gedurende een debat steeds bij het onderwerp blijven, beschaafde taal bezigen, steeds sympathiek blijven kijken, niet te haastig spreken en elkaar niet in de rede vallen,
6e. voor de pauze geen praatjes houden en niet rooken,
7e. ingeval men genoodzaakt is de vergadering te verlaten, geruischloos en op de teenen loopen, voor 't geval men schoenen of sloffen gebruikt.

Op godsdienstige bijeenkomsten moet men niet spreken over dingen die in strijd zijn met de bedoeling van de bijeenkomst, bijv. over dobbelspel, tajoeb-partij, scabreuze dingen of festiviteiten. Ook in een moskee of kerk mag men niet over die dingen spreken.

36. Wanneer men een uitnoodiging krijgt tot 't bijwonen eener openbare vergadering dan moet men, indien men niet komen kan, berichten waarom men aan de uitnoodiging geen gevolg kan geven, vooral wanneer men zelf bestuurslid is.

De uitgenoodigden moeten er voor zorgen niet te laat op de vergadering te komen. Komt men te laat, dan neemt men geruischloos plaats en luistert naar den persoon, die 't woord voert.

Bij een bioscoopvoorstelling, wajangvoorstelling of andere openbare vertooning blijve men op zijn plaats. Wil men zijn plaats verlaten, dan moet men die door een teeken bezet houden. Nieuw aangekomenen moeten voor ze plaats nemen goed kijken, of de plaats, die ze innemen willen, inderdaad onbezet is. Zulks doet men ook in een spoorwagen.

37. Wanneer wij aangesproken worden door een vreemdeling, dan moeten wij goed wikken en wegen in wat voor taal (krama of Maleisch) wij ons antwoord moeten geven. Aan den anderen kant moeten de vreemdelingen ook voorzichtig zijn met hun vragen en den aangesprokene niet grieven door ngoko te spreken. Wel kennen de meeste vreemdelingen de kramataal niet goed, maar zij moeten in elk geval toch trachten om die taal, hoe gebrekkig ook, te bezigen.

38. *Nationale kleederdracht.*

Evenals andere volken bewijzen wij onze eer tegenover andere niet alleen door woorden of ons doen en laten, maar ook door onze kleeding. Om hulde te betuigen gebruiken wij gewoonlijk onze nationale kleederdracht. Onze nationale kleedij is niet alleen ontstaan doordat ze een uiting is van onzen smaak, maar ook doordat ze in verband staat met onze kunst en onze toestanden. Vervangen wij onze eigen kleederdracht door die van een ander volk, dan zal de laatste in strijd zijn met onzen goeden smaak en ons kunstgevoel. De overname van pantalon en schoenen zal de waarde van de kris en de batikkunst schaden en het uitvoeren van den Javaanschen

dans bemoeilijken en ontsieren, terwijl men dan geneigd is om den Europeeschen dans te beoefenen. Dit laatste kan tot gevolg hebben de verwaarloozing van onze muziek. Hebben wij de kleederdracht en de kunst van een ander volk overgenomen en is ons gevoel voor onze eigen kleederdracht en kunst eenmaal verdrongen, dan zullen wij beseffen, hoe ondoordacht wij gehandeld hebben. Voordat wij de kleederdracht of de kunst van een ander volk overnemen, moeten wij eerst goed wikken en wegen of dat ons geen nadeel zal berokkenen. Wil men iets overnemen, dan moet men datgene wat men overneemt in overeenstemming brengen met het denken en voelen van zijn volk. Verder moet men, om met den tijd mee te kunnen gaan, zijn eigen kunst, zeden en gebruiken wijzigen zonder echter de kern er van geweld aan te doen.

39. Zoo is het gebruik van lepel en vork bij het eten geen Javaansche gewoonte. Maar wij kunnen dat gebruik best overnemen, vooral waar lepels en vorken ons toch niet veel kosten.

40. *Het opstellen van uitnoodigings- en andere brieven.*

Een brief dient tot plaatsvervanger van den verzender. Men moet er daarom heel voorzichtig mee zijn. Op het adres mag men geen vergissingen maken met den naam, titel en rang van den geadresseerde. Wanneer de brief bestemd is voor een mindere in rang of ouderdom, moet de afzender zijn handteekening in het midden er van zetten. Is hij bestemd voor een meerdere in rang of ouderdom, dan moet de handteekening in het onderste derde deel staan. Verder moet men voorzichtig zijn met:

a. het gebruik van de drie verschillende pada's aan het begin van den brief, nl.: de pada loehoer (꧅), de pada madya (꧄) en de pada anḍap (꧃),

b. het opschrijven van den datum,

c. het gebruik van de adeg-adeg en met de lengte en breedte van de ruimte voor den inhoud van den brief,

d. het opstellen van de adangijah (hoofd van den brief),

e. het verschil tusschen enveloppe en briefpapier, en

f. den opzet van de zinnen overeenkomstig den rang en ouderdom van den geadresseerde.

Is men klaar met het schrijven, dan moet men den brief overlezen en nakijken of men geen fouten heeft gemaakt.

Ik zal 't hier alleen hebben over de particuliere brieven en niet spreken over dienstbrieven, waarvan de vorm bepaald wordt door de kantoorhoofden.

In het dagelijksche leven onderscheidt men drie soorten; serat kintoenan (brieven die mededeelingen van allerlei aard bevatten), serat kitir (brieven, die kort en bondig en alleen bestemd zijn voor vrienden) en serat oelem-oelem (uitnoodigingsbrieven).

Voor serat kitir kan men elk papier gebruiken, dat men bij de hand heeft, mits het niet vuil is en er geen scheuren in zijn, en daar zulke brieven meestal geen geheimen bevatten, mag men ze naar believen open of gesloten verzenden. Maakt men geen gebruik van enveloppen, dan moet men de serat kitir in een èblèk (portefeuille) doen. Nog beter is het, wanneer men voor het geven van een kitir gebruik maakt van klapleien, die nu eenmaal voor dergelijke doeleinden bestemd zijn.

Voor serat kintoenan moet men gebruik maken van briefpapier, dat nog heel moet zijn. Breedte en dikte van briefpapier en enveloppe moeten in overeenstemming zijn met rang en ouderdom van den geadresseerde en den afzender.

De ruimte tusschen de regels en den rand van den brief moet behoorlijk zijn. In brieven voor gelijken in rang of ouderdom moet de afstand van de regels tot den rand ¼ en in brieven voor meerderen meer dan ¼ van de lengte van den brief zijn. Het adres van superieuren moet in de onderste helft van de enveloppe staan, maar dat van gelijken of minderen mag ook een ge-

deelte van de bovenste helft van de enveloppe beslaan.

Ik zal hier geen voorbeelden geven van den vorm van serat kintoenan, die zijn genoeg te vinden. Gelijk boven reeds gezegd is, is de brief de plaatsvervanger van den verzender. Wanneer men niet de noodige voorzichtigheid betracht, loopt men kans de regels der wellevendheid aan te tasten, wat zeker onaangename gevoelens te weeg kan brengen. Het komt maar al te dikwijls voor, dat men zich na de ontvangst van een brief ontstemd voelt, alleen omdat de brief niet in volmaakten vorm is geschreven. Zelfs kan het gebeuren, dat men geen gevolg kan geven aan een uitnoodiging, omdat de uitnoodigingsbrief niet fatsoenlijk genoeg is of omdat de brief bezorgd wordt door een persoon, die bij het aanbieden van den brief de gewenschte manieren niet in acht heeft genomen.

Van de drie soorten brieven zijn de uitnoodigingsbrieven het moeilijkst om op te stellen, want ze moeten dienen om den uitgenoodigde en diens vrouw met genoegen aan de uitnoodiging gevolg te doen geven. Opdat degene, die den uitnoodigingsbrief ontvangt, zich voldaan zal voelen, moet de brief in welgekozen en treffende woorden geschreven zijn.

Volgens de eischen van den nieuwen tijd moeten de uitnoodigingsbrieven duidelijk gedrukt en het briefpapier fatsoenlijk en fijn zijn. De menschen uit den middenstand gebruiken gewoonlijk uitnoodigingsbrieven, die wat het papier betreft overeenkomen met de gewone briefkaart, en die in enveloppen worden verzonden. In overeenstemming met de Javaansche wellevendheidsvormen, moeten de inviatie's, die per post of door een bode verzonden worden, slechts bestemd zijn voor gelijken of iets hoogeren van rang. Invitatie's aan zeer hooggeplaatste personen of edelen moet men, indien het niet lastig is, maar zelf komen brengen.

Het inviteeren van lageren in rang slechts door hun namen op een lijst te zetten, zooals het eertijds gebeurde, is thans uit de mode; de tijd leent zich daartoe niet meer.

Het gebruik van uitdrukkingen, welke dienen om meerderen, gelijken of ondergeschikten eer te bewijzen:

1. De uitdrukking „*salam taklim*". Deze wordt gebruikt door een oudere tegenover een jongere bloedverwant. In sommige steden gebruikt men in plaats daarvan de uitdrukking. „*ingkang pandonga*", althans wanneer de afzender veel ouder is dan de geadresseerde, of als de eerste bekend staat als een kundige oelama. Is de geadresseerde iemand buiten de familie, dan wordt hij in dit geval door den afzender als diens jongere bloedverwant beschouwd.

2. De uitdrukking „*ingkang taklim*" wordt ook gebruikt door een jongere tegenover een oudere, die in rang lager staat. Is de geadresseerde buiten de familie, dan wordt hij beschouwd als iemand binnen het familieverband, die in dezelfde omstandigheden verkeert als in sub 1. Staat de geadresseerde in rang of in geest hooger, dan moet men de uitdrukking: „*ingkang pangabekti*" gebruiken.

3. „*ingkang sembah soemoengkem*" wordt gebruikt in brieven van een jongere aan ouderen in de familie, b.v. aan een grootvader, etc. aan een goeroe; zoo ook van een tjarik, een mantri tot hoogeren van rang.

4. De uitdrukking „*ingkang sembah pangabekti*" wordt gebruikt in brieven van jongeren aan ouders of grootouders, van een vrouw aan haar gade, aan personen, die men eert en liefheeft, zooals men zijn ouders eert en liefheeft.

5. „*ingkang pangabekti*" wordt gebruikt in brieven aan ooms, oudere zwagers of oudere broers, die gëeerd dienen te worden.

6. De uitdrukking „*ingkang pandonga*" is toepasselijk in brieven aan kinderen of kleinkinderen, van een hooggeplaatste aan een jongere aanzienlijke, die nog in relatie staat; of ook aan menschen buiten de familie-banden, die men echter als kind of kleindkind beschouwt.

7. *„ingkang pangèstoe"* wordt gebruikt door hoogaanzienlijken tegenover lagere familieleden, door pandita's en oelamas' tegen hun kinderen of kleinkinderen, of hun leerlingen.

42. *Dankbetuigingen voor geschenken of verleende hulp.*

Hierbij bezigt men gewoonlijk verschillende uitdrukkingen, die in overeenstemming zijn met de rang of stand van den persoon, dien men bedanken wil. Volgens de oude traditie, heeft men de intellectueelen en rijken niet meegerekend. De tegenwoordige tijd eischt, dat aan intellectueelen en welgestelden eerbied betuigd wordt zooals ze waard zijn.

Met inachtneming van de eischen des tijds, zij het volgende m.i. genoeg:

1. De uitdrukking *„sembah noewoen"* wordt gebruikt door personen die laag van stand en kennis zijn, voor geschenken of verleende hulp van rasechte aanzienlijken, in stand en in geest.

2. Wanneer een laag persoon, bedoeld in sub 1, een geschenk ontvangt van een aanzienlijke in stand en kennis (b.v. Een Ir, een Dr. e.d.) dan zou hij moeten gebruiken: *„noewoen sanget"*.

Zoo ook een jongere tot personen, bedoeld in sub 2.

3. De uitdrukking *„noewoen"*, gebruikt men t.a.v. gelijken, of van personen bedoeld in sub 1, van welgestelden en van prijaji's van lageren rang.

4. Wanneer rasechte edellieden, of personen bedoeld in sub 2 dank willen betuigen aan menschen, die ver in rang verschillen, dan zou het voldoende zijn om het woord *„neda narima"* te gebruiken.

5. *„banget panarimakoe"* zou gebruikt moeten worden door rasechte edellieden, hooggeplaatsten of hooggeleerden, jegens personen bedoeld in sub 1.

6. Het woord *„trima kasih"* houdt het midden in tusschen *„neda narima"* en *„noewoen"*; wanneer het gebruik van een van de beide laatsten nog twijfelachtig is, moet men maar de uitdrukking *„katrima kasih"* bezigen.

RAPPORT

uitgebracht door de door het Bestuur van het Java-Instituut ingestelde Commissie tot beoordeeling van gedurende het jaar 1929 verschenen Javaansche boekwerken.

Na zorgvuldige lectuur van hetgeen in 1929 verschenen is, heeft de Commissie besloten een prijs toe te kennen aan het boekwerk:

„Botjah ing Goenoeng"
geschreven door Mas Soeratman Sastrodihardjo te Kedoengbanteng (Soerakarta), uitgegeven door het Kantoor voor de Volkslectuur in 1929.

Omtrent den inhoud van bedoeld boekwerk deelt de Commissie het volgende mede:

Het boek is geschreven met de bedoeling om aan Jav. kinderen in hun vrijen tijd iets te lezen te geven. De verhalen zijn dan ook heel kort gemaakt, taal en stijl zijn eenvoudig, juist zooals de kinderen in het Solosche onder elkaar spreken.

Enkele woorden en uitdrukkingen, die aan de taal der Oostelijke buren doen denken, mogen worden genoemd:

nggelak radja kaja.	(bz. 9.	regel	27 v. b.)
dipidih djempolan	(„ 11.	„	6 v. b.)
tjobeké pating kloewer	(„ 10.	„	29 v. o.)
dèk èsoek	(„ 26.	„	23 v. b.)

Ook komen er woorden en uitdrukkingen voor die door Jav. dessakinderen niet worden gezegd, z.a.

Bagoes, akoe dak	(bz. 8.	regel	26 v. o.)
O, *ja betjik*, kana	(„ 9.	„	21 v. b.)
Mesti!	(„ 42.	„	22 v. b.)

ze zijn van vreemden oorsprong en worden alleen door die kinderen gesproken, die omgang hebben met vreemdelingen.

Een zin als: „Tjah badog banget koewi", tjelatoené Darmadi karo sadjak goemaib. „Tjah klas II wé bisa", behoort in het Javaansch als volgt te worden geconstrueerd: „Tjelatoené Darmadi karo sadjak goemaib, mangkéné:

De grappen blijven steeds binnen de perken van de wellevendheid, doch hebben niet altijd de gewenschte uitwerking. Dit mag den schrijver echter niet te veel worden aangerekend, aangezien voor het maken van grappen, die inderdaad grappig zijn, en die toch aan de eischen van wellevendheid en kieschheid voldoen, zekere gave noodig is. Ze kan worden ontwikkeld, doch niet aangeleerd.

Alle voor- en nadeelen tezamen genomen komt de Commissie tot de conclusie, dat het boek als kinderlectuur zeer goed voldoet. Het verschijnen van zulk een werk mag zeker als een aanwinst worden aangemerkt.

Er worden op het oogenblik heel veel werken in proza geschreven, waarvan taal en stijl getuigen van een ernstige poging van den schrijver om goed werk te leveren, doch die niet graag worden gelezen omdat de taal onbegrijpelijk is.

„Botjah ing goenoeng" vormt hierop gelukkig een uitzondering.

Naar aanleiding van het bovenstaande stelt de Commissie aan het Bestuur van het Jav. Instituut voor aan den schrijver van dit werk een belooning toe te kennen van f 50.—.

Weltevreden, 19 December 1930.

De Commissie voornoemd:
POERBATJARAKA.
DWIDJOWIJATA.
SASTRAWIDJANA.

BOEKBESPREKING.

PRACTISCHE HANDLEIDING VOOR HET AANLEEREN DER MADUREESCHE TAAL, door P. PENNINGA en H. HENDRIKS. (*Tweede herziene en vermeerderde druk. Uitgave: G. C. T. van Dorp & Co., Semarang*).

Het doet den Madoerees weldadig aan om onder het steeds aangroeiend aantal Maleische, Javaansche en Soendaneesche werken en werkjes, welke den Vreemdeling ten dienste staan voor de beoefening van die talen, ook enkele Madoereesche werkjes te zien verschijnen. Tot dusver heeft de Madoereesche taal in de belangstelling der taalbeoefenaars nog geen plaats kunnen veroveren naast haar zustertalen, voornamelijk: Maleisch, Javaansch en Soendaneesch. Schuiven zich meer en meer Indonesische talen als het Atjehsch, Bataksch, Menangkabausch en nog eenige andere in de studiesfeer der intellectueele wereld, toch blijft de aandacht dier wereld ten opzichte van de Madoereesche taal even afwezig of even latent. Zelfs is het de Instelling ter bevordering van de kennis van Inlandsche talen en van de Land- en Volkenkunde in Nederlandsch-Indië niet gelukt ook het Madoereesch in haar lesrooster op te nemen.

Dat het Madoereesch zulk een lot is beschoren, vindt wellicht zijn verklaring in de omstandigheid, dat het Madoereesche volk, zoo niet in alle, toch zeker in vele opzichten in zeer nauw verband staat met het Javaansche, en in zake taal, zeden en gewoonten, beschaving, Godsdienst, in archaeologisch opzicht enz. niet genoeg nieuwe gezichtspunten aan het onderzoekend oog der deskundigen biedt, zoodat men ten slotte meent Madoera wel gerust links te kunnen laten liggen. Dit is zeker een der pijnlijke gewaarwordingen, die men krijgen kan door zich in de ommiddellijke omgeving van een grootheid te bevinden. Het zinkt in het niet, zooals het onder een lamp immer donker is.

De belangstelling van bepaalde zijde voor Madoera, omdat dit eiland naar verluidt soldatenvolk met uitstekende eigenschappen levert, blijkt niet voldoende fascineerend te zijn om de *algemeene* belangstelling voor dit eiland en zijn bevolking te wekken.

In één opzicht alleen behoeft Madoera wellicht niet zoo somber gestemd te zijn, nl. over het leveren van werkvolk aan de landbouwondernemingen in den Oosthoek. In alle toonaarden hoort men het Madoereesche volk roemen om zijn arbeidzaamheid, arbeidskracht, soberheid, trouw en openhartigheid. Nog wijs ik op een andere groep van menschen, wier belangstelling voor Madoera voortspruit uit hoogere overwegingen, nl. diegenen, die Madoera beschouwen als een bekeeringsobject.

Er ligt nu een boekje voor mij, geschreven door mannen uit die laatste groep, een tweede druk reeds, getiteld: *Practische handleiding voor het aanleeren der Madureesche taal, met aanwijzing voor de uitspraak en woordleer; benevens een aantal leesstukjes, verzameld met medewerking van Mas Wignjo Ami Darma, Inl. Hoofdonderwijzer, om de taal eenigszins in haar construktie te leeren kennen, door P. Penninga, sub-agent van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap en H. Hendriks, Zendeling-leeraar onder de Madureezen.*

Ik herhaal: het doet den Madoerees weldadig aan om de verschijning van zulk een werkje, als blijk van belangstelling voor zijn taal, te zien. Met een dankbaar gevoel neem ik het zoo lang in handen als mijn dagelijksche bezigheden me zulks toelaten.

Laat ik direct beginnen met te zeggen, dat de opzet van het boekje wel te apprecieeren valt. De samenstellers verdeelen de Madoereesche taal in haar verschillende dialecten, om daarna over te gaan tot de spelling, aanwijzingen over het verband van de Madoereesche taal met het Javaansch of Maleisch, waarbij ook gewezen wordt op de zoogenaamde geaspireerde medeklinkers, waarvan de uitspraak voor beginners eenige moeite veroorzaakt. Als de samenstellers de drie taaltrappen (taalvormen): bhăsa endjă' ijă, engghi enten en ènggi bhoenten (laag, midden en hoog-vorm) behandeld hebben, gaan ze over tot de behandeling van het bezittelijk achtervoegsel *na* in *het* Madoereesch — d.i. volgens de samenstellers het Bangkalansch en Pamekasansch — tot welk dialect ze zich dan ook verder meenen te moeten beperken, aangezien het naar hun meening toch het meest gesproken Madoereesch is. Daarna komt aan de beurt het alphabet met de uitspraak, en verder achtereenvolgens: stamwoorden en afgeleide woorden, subjectswoorden of zelfstandige naamwoorden, telwoorden of getallen, bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden, tusschenwerpsels, tegenstellingen, tijdsbepalingen, lijst van voor-, achter- en tusschenvoegsels, lettergreepverdeeling, reduplicatie en woordherhaling, sluitletters en klankverwisseling.

Men ziet dat aan het grammaticale gedeelte van de behandelde stof veel aandacht is geschonken (pags. 2 — 34); hierna komen dan de in den titel aangekondigde leesstukjes (pags. 34 — 69).

Ten slotte treft men in het boekje aan: Spelling, Taalsoorten en Spelling-overgang in het Madureesch, door wijlen H. Hendriks. Uit- en bijgewerkt door P. Penninga, wat in hoofdzaak

weergeeft het spellingssysteem van Kiliaan (pag. 69 — 78).

Het ligt voor de hand, dat men in elk hoofdstuk, in verband met de beschikbare ruimte in zulk een dun boekje, de grootste beknoptheid moest betrachten. Men zou ondanks die beknoptheid m.i. toch wel er in geslaagd zijn den beginneling een duidelijk beeld, zij het slechts in grove trekken, te geven van de constructie der Madoereesche taal, ware het niet dat het boekje zijn gebreken heeft, gebreken, die bezwaarlijk onbesproken gelaten kunnen worden.

Welke zijn dan die gebreken?

Ten eerste de spelling. Samenstellers hebben bezwaren tegen het volgen van de in Gouvernementsscholen gebruikelijke spellingswijze (Madoereesch met Latijnsche karakters), en volgen mitsdien de zelf ontworpen schrijfwijze. De samenstellers betrachtten daarbij eenvoud en beknoptheid, omdat naar hun bevinding het menschelijk oog niet meer opneemt dan 6 letters tegelijk (pag. 3), ja zelfs maar 5 (pag. 70). Zij hopen hun doel te bereiken door weg te laten:

a. verdubbelingen (der medeklinkers) (p. 3 en 17)
b. de h van de geaspireerde medeklinkers (bedoeld zijn: bh, dh, gh enz) [1])
c. q tusschen gelijke klinkers.

Heeft deze nieuw ontworpen schrijfwijze voordeelen, van nadeelen is ze helaas niet gevrijwaard; deze zijn zelfs van dien aard dat de uitspraak er sterk onder lijdt. Eenige voorbeelden mogen hier naar voren worden gebracht:

(Weglating van dubbele medeklinker)

[illegible]	sétong,	in onze spelling	sèttong
[illegible]	tero,	,,	terro
[illegible]	pésé,	,,	pèssè
[illegible]	bănjaq,	,,	bănnja'
[illegible]	tenga,	,,	tengnga
[illegible]	pétong,	,,	pèttong
[illegible]	gu-agu,	,,	ghoe-agghoe
[illegible]	sabelunna,	,,	sabel-loenna
[illegible]	tong-sétongnga naast: salandjănga	,,	tong-sèttongnga en: salandjhăngnga
[illegible]	oléa,	in onze spelling	ollèa
[illegible]	sabrătana,	,,	sabrăttana
[illegible]	didiq (d zonder puntje)	,,	ḍhiḍḍhi'
[illegible]	tjotjoqna,	,,	tjottjo'-na
[illegible]	saedjăgă,	,,	saed-djhegghă
[illegible]	aésé,	,,	aèssè.

1) Hiervoor worden gebezigd: b met accent aigu en d- dj en g met accent grave vlak er boven zoo, dat het puntje van beide teekens de letters aanraken.

Mogelijk beantwoordt deze spelling inderdaad aan den eisch van eenvoud en beknoptheid, doch zeker niet aan dien van duidelijkheid. Men verlieze vooral niet uit het oog, dat het leeken, beginnelingen zijn, die het boekje ter hand zullen nemen. Men is allicht in de verleiding sétong te lezen, niet sèt-tong zooals het moet, maar wel zooals daar staat sé-tong.

pésé	niet	pès-sè	maar	pé-sé
olé	,,	ol-lè	,,	o-lé
tjotjoq	,,	tjotj-tjo'	,,	tjo-tjo'.

De verwarring zal nog erger zijn, als men weet, dat naast o l-l è (krijgen) ook het woord o-l è (kneden, en ook ziekelijk, zoo dat het lichaam erg verzwakt is) bestaat, en naast t j o-t jo' (haarspeld, of geprikt) ook tj o tj-tj o' (snavel) met, zoo als men ziet, geheel andere beteekenissen.

Hoe zou men bv. de volgende woorden moeten lezen: mata m a t-t a (onrijp, nog niet gaar) of ma-ta (oog), sabă s a b-b h ă (ergens rondloopen) of s a-b h ă (pisangsoort)?

En zoo kan ik verder gaan met tallooze voorbeelden, waarbij de beginneling beslist, om het zoo maar eens uit te drukken, „erin" moet loopen. Maar waarom eigen voorbeelden, waarom niet voorbeelden uit het werkje zelf?

Djălăn napas (leesstukje pag. 35) is dat: djăl-lăn nap-pas of djă-lăn na-pas?

Saabida, hoe moet dat gelezen worden: sa-ab-bid-dă of sa-a-bi-da?

Oréng: or-réng of o-réng?

Ik geloof dat er geen meerdere voorbeelden noodig zijn om aan te toonen, dat de vervanging van dubbele medeklinkers door enkele, niet te verdedigen is, alleen ter wille van eenvoud en beknoptheid.

(Weglating van q.)

Brengt de vervanging van dh-djh-gh-bh door d-dj-g-b (met accent aigu en accent grave) geen noemenswaardige bezwaren met zich mede, dit is absoluut niet het geval met de weglating van q tusschen gelijke klinkers. In het werkje heb ik o.a. aangetroffen: Ketjer*étaa* en *daar*.

Mijn Madoereesch oor hoort duidelijk taq-a en ḍhăq-ăr; zoodat, als men ze afbeeldt met ta-

a en dă-ăr, de afbeelding, vooral voor beginnelingen, te ver afwijkt van de werkelijke en noodzakelijke uitspraak.

Verder zijn aangetroffen: băăn en ango-ngoan. Ik weet, wat het laatste betreft, niet precies of hier de correctieduivel parten heeft gespeeld. Wat het eerste aangaat, het is op meerdere pagina's te vinden, zoodat een drukfout buitengesloten is.

De auteurs wenschen daarmede fonetisch nauwkeurig weer te geven wat een West-Madoerees zegt van băq-en of desnoods băq-n (jij). Băăn wordt noch in West- noch in Oost-Madoera gehoord. En ango-ngoan — mocht daarin althans geen drukfout ingeslopen zijn — is een verminking van *angoqngoqan*, verminking van wege de zucht om eenvoudig en beknopt te zijn en daarom zoo veel mogelijk de q weg te laten; want het grondwoord is *ngoqngoq*, in onze spelling geschreven *ngo'ngo'* (mopperen, pruttelen). Grappig is de verminking van sèngkoq (ik) in *séngko* (pag. 9) (bedekt van een ruimte, dat geen nieuwsgierig oog daarin kan zien).

Alvorens deze spellingskwestie te besluiten, moet ik nog een ding naar voren brengen: de auteurs, sprekende over het Madoereesche alphabet, ontkennen het bestaan van de letters: ḍ (dus ook ḍh) en ṭ. Letterlijk staat op pagina 14: „Het Madoereesch en Balineesch alphabet, waar zich het Hollandsch-Balineesch bij aansluit, luidt als volgt: a-na-tja-ra-ka; dă-ta-sa-wă-la; pa-djă-jă-nja; ma-gă-bă-nga."

Waarvoor dit naast elkaar plaatsen van Madoereesch-Balineesch-Hollandsch-Balineesch dient is mij in dit verband niet erg duidelijk. Om meer kracht aan hun bewering bij te zetten vervolgen de samenstellers (letterlijk):

„Er zijn in het door Kiliaan gebruikte alphabet „nog twee letters, n.l. ḍ en ṭ, die echter in het „Balineesch alphabet niet voorkomen en ook niet „noodig zijn in het Madureesch. Evenmin als in „het Maleisch of Sundaneesch. Ja zelfs in het „Javaansch niet".

Ik heb niet het genoegen het Balineesch te kennen, zoodat ik het bovenstaande voor wat betreft het Balineesch gedeelte geheel op rekening van de heeren PENNINGA en HENDRIKS moet laten. Dat het Maleisch geen ṭ heeft is inderdaad waar. Verder is het ook waar dat het geen [illegible] heeft, maar de [illegible] toch zeker wel. Het Soendaneesch kent geen [illegible] en [illegible]. Maar het Javaansch en o o k *het Madoereesch* hebben *ze beide* beslist.

Op grond daarvan schrijven de samenstellers in plaats van băḍă ([illegible]) bădă ([illegible]). Boven is aangehaald het woord dăăr (met Madoereesche letters geschreven [illegible] in stede van ḍhăq-ăr ([illegible]). Tjèṭak ([illegible]) schrijven de heeren tjétak ([illegible]).

En als U, lezer, weet dat de Madoereesche è volgens de heeren klinkt als de i in het Hollandsche pit (pag. 4 en 70) in plaats van als de Hollandsche e in pet, omdat in „de Indische talen, vooral in het Oost-„Javaansch, de è voor minder beschaafd of onaangenaam geldt" (pag. 4), dan bent U naar ik hoop, wel er van overtuigd, dat op de *spelling* en *uitspraak* van dit werkje veel af te dingen valt. Ik citeer uit het leesstukje 2 (pag. 35): Ketjerétaa bădă kasorang dukon adjuluk kjaé Langsep, sé éormadi oréng banjaq. Omgezet in het Madoereesch schrift luidt het: [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] — [illegible] Ziet U die [illegible] — [illegible] — [illegible] in plaats van [illegible] — [illegible] — [illegible] En hoort U de i in het Hollandsche pit!

Ik zal den lezer niet verder vermoeien met de opsomming van dergelijke „vergissingen" of „onnauwkeurigheden" als: séngkoq taq tao nompaqé djărăn nakal mara ria (18). Djărăn épakané, het paard wordt gevoederd; épakanagi rebă, gevoederd (met) gras. (19); nakal dibi, listigst, ondeugendst. Poté dibi, het witst, het meest witte (19). Pebălăna djăq séngkoq soro dăteng embuq, hij zegt, dat moeder me laat komen (22). Ngéséé kendi saébăqna, een waterkraf vullen tot ze geheel gevuld is (20), maar ik ga liever over tot positievere dingen. Ik citeer voor U (leesstuk 2, pag. 35 — 36):

Ketjerétaa bădă kasorang dukon adjuluk kjaé Langsep, sé éormadi oréng bănjaq.

Èbăkto sétong aré kajaé Langsep ngotjaq dăqka réng-oréng panéka: „Lamon dika padă tero andiă pésé bănjaq, kodu kédi tenga malem dika padă njabăq pésé pepétong soko ébăng é makam, neng é ondjurra koburan sé étoduagdiă bulă dăqka dika. Giq gu-agu sabelunna aré ngombăr, dika padă koqanto polé, pas bulă abăreng băn dika padă éntar ka makam mepolong pésé sé ésémbui tjéq bănjaqna. Taq burung tong-sétonga oréng pas oléa băgiănna kangsé padă sogi". Ladju padă njambit: Ènggi maq kjaé.

Dinéng pas padă éntar sarta élakoné sapanéka biq réng-oréng kadi parembăgănépon kjaé.

Kaotjaqa ébăkto giq gu-agu pas găntjang sé padă dăteng é bengkona kjaé Langsep, sopadjă maq noroqa abăreng, éntar ka makam mepolong pésé sé ampon édjăndji ésémbui tjéq bănjaqna. Maq takerdjăt kjaé Langsep sobung. Menabi padă kepantjéng! Găntjangé padă éntar ka makam,

tero ngalaqa péséna polé, pepétong soko ébăng sé malemma épobui.

Adu! Ampon élang sadădjă èpamosna klabăn dukon. Èsaré sabrătana maq taq étemo.

Dinéng padă pléman ango-ngoan klabăn tjéq sedina amargă ampon padă étjo-kotjo biq dukon kjaé Langsep panéka.

Lezer, wat is Uw gewaarwording bij het lezen van het bovenstaand stukje? De mijne is deze: het zijn zeker Madoereesche woorden, die, hoewel schots en scheef naast elkaar geplaatst, een verhaal moesten vormen. De draad van het verhaal laat zich gelukkig nog volgen, doch taalkundig is het haast een aaneengeschakelde reeks van zonden tegen de taalconstruktie in al hare geledingen, van vergeeflijke tot onvergeeflijke toe. Het is net iemand, die, na een of twee keeren een vioolles te hebben bijgewoond, ernstig meent een concert te kunnen geven. En hij doet het ook. U bent dan even als ik een der hoorders op den concertavond. Wellicht is dit een beter beeld van mijn gewaarwording.

Verder (pag. 45) is een model van een brief afgedrukt woord voor woord en ongecorrigeerd ontleend aan het in de onderwijzerswereld bekende „Tjarakènan III", samengesteld door M. WIGNJOAMIDARMO. Het is leesbaar. Op pagina 51 daarentegen is nog eens een brief uit bedoeld werkje in zijn geheel ongewijzigd overgenomen, op enkele woorden na. Een correctie is dus aangebracht. Doch juist die correctie verraadt de capaciteit van den corrector. De brief, die vóór de correctie wel gaaf te noemen was, is nu niet meer dan een belachelijk stukje.

Resumeerend meen ik het volgende te mogen zeggen:

dit werkje, mits herzien en bijgewerkt door een deskundige hand, is voldoende te noemen om den leek een beeld in grove lijnen van de Madoereesche taal te geven;

de gevolgde spellingswijze vertoont naast vermoedelijke voordeelen zeer vele nadeelen, waardoor het beeld van de uit te spreken woorden erg vaag wordt;

de leesstukjes behoeven een grondige herziening.

Tot slot moge ik den lezer er op attendeeren, dat de samenstellers van dit werkje ook zin voor humor hebben. Dit werkje toch is ingeleid met het volgende (woordelijk):

„Toen de talen rond gedeeld werden, sliep de Madurees. En toen hij wakker werd, waren ze al verdeeld. Om toch wat menschelijk voor den dag te komen, hebben zijn buren hem wat geleend. Wat Javaansch, Maleisch, Sundaneesch en Balineesch. Dan heeft hij er zelf wat bij gefabriceerd, en hij heeft wat overgenomen van het Arabisch, Portugeesch en Hollandsch. En dat is nu Madureesch".

Ik laat het zoo als het is. Ik hoop alleen maar, dat, toen de samenstellers dien aanhef van de inleiding van het boekje neerschreven, zij niet de gedachte gekoesterd hebben: Een vroolijk gestemde lezer is ontvankelijk!

HANDLEIDING MET WOORDENBOEK TOT DE BEOEFENING DER MADOEREESCHE TAAL, door W. J. ELZEVIER STOKMANS en J. C. P. MARINISSEN. (*Tweede druk, uitgave N. V. Boekhandel en Drukkerij v/h H. van Ingen, Soerabaja 1930*).

In het voorbericht bij den 2en druk zegt de Uitgeefster van dit werk o.a.: „Het bleek ons, dat „de Madoereesche tekst van de eerste uitgave van „dit werk, niet geheel met de practijk in overeen- „stemming was. Wij vonden den Heer Raden „Mohamad Safioedin alias Raden Wirjowidjojo „Hoofd der O. I. School der 2e klasse No. 1 „te Bangkalan (Madoera) *) bereid dezen nieuwen „druk geheel te herzien en aan te vullen".

Ik heb niet het genoegen gehad den eersten druk van dit werk onder oogen te krijgen. Wat den tweeden druk betreft, vooral het eerste hoofdstuk — Spraakkunst — munt uit in helderheid en beknoptheid zonder echter onvolledig te zijn, en zonder de pretentie om „geleerd" voor den dag te komen. De samenstellers zijn punktuee in hun formuleering en sober in hun bewoordingen. Het werk is daarom zeer overzichtelijk en aangenaam leesbaar. De samenstellers behooren niet tot die menschen, die een tijdje in Madoereesche streken vertoefd hebbende, in den waan verkeeren, dat zij de taal van die streken goed kennen en dus meenen zich het recht wel te kunnen aanmatigen om in de gauwigheid een handleiding tot de beoefening van die taal samen te stellen, waarin zij daarbij een eigen, maar tevens een gewaagde, opinie omtrent een en ander aankondigen, met het fatale gevolg, dat die handleiding niet blijkt te beantwoorden aan het doel, waarvoor ze is samengesteld.

Elzevier Stokmans, Marinissen en Wirjowidjojo zeggen b. v. omtrent uitspraak en spelling het volgende: „Zuiver Madoereesch spreken is „ontegenzeggelijk moeilijk en die taal dusdanig

*) Thans is de Heer R. Mohamad Safioedin alias R. Wirjowidjojo Madoer. Taalonderwijzer aan de Mosvia te Probolinggo.

„te schrijven, dat ze, geschreven, met de uitspraak „overeenkomt, heeft ook natuurlijke bezwaren".

„Vandaar dat onze spelling zooveel mogelijk „is gericht naar jarenlange ondervinding in het „spreken".

Het heele boek ademt dezen toon van voorzichtigheid. Wat de spelling aangaat, deze wijkt heel weinig af van de in Gouvernementsscholen gevolgde.

Verder houdt dit werk in:

Woordenlijst, welke een belangrijk deel uitmaakt van het geheel;

Spreekwijzen, waarin het geleerde in toepassing wordt gebracht en ten slotte *Samenspraken* over alles en nog wat, zonder eenige onderwerpen bepaald te behandelen.

In het geheel beslaat het boek 202 pagina's octavo, op goed papier en met duidelijke letters gedrukt.

De bekende spreekwijze dat niets op de wereld volmaakt is, is echter op dit boek ook van toepassing. In de eerste plaats mis ik in dit boek een *errata*. Drukfouten zijn in alle boeken te vinden, doch in dit soort boek, een handleiding tot beoefening van een taal, kan men een errata moeilijk ontberen, vooral als de fouten zich niet beperken tot enkele onschuldige. Eenige er van mogen hieronder volgen: ...... Sala nèngkong ta' ngennèng djhădhă (in plaats van djhăghă, opstaan). Verder: lossen, ontladen, abhoenghar (in plaats van abhoengkar pag. 95) — moeite, karangsara'an (in plaats van kasangsara'an, pag. 98) — neurien, arengseng (in plaats van areng-reng, pag. 101) — nemmor (i. p. v. nemmo) tjalaka', djhă' èndi (i. p. v. djhă' endi) — na'-kanna' (i. p. v. na'-kana') — sapollo (i. p. v. sapolo) — èlabbhăs (i.p.v. èlabhăs) — Băli polè' (i. p. v. Băli polè).

Voorts moge gewezen worden op onnauwkeurigheden, waarvan ik enkele hieronder laat volgen:

Samenstellers schijnen in zake meervoud of verzameling van dezelfde voorwerpen aan de herhaling van het woord de voorkeur te geven als: djă-mèdja (tafels), tja-katja (spiegels), rat-sorat (brieven), hetgeen in het Madoereesch niet *altijd* moet. Een niet herhaald woord kan in een zin gebezigd, heel goed een meervoud aangeven. Op meerdere plaatsen is die herhaling van woorden aangetroffen, waar het naar mijn gevoel niet hoeft, zoodat de zinnen daardoor min of meer stijf zijn. Pèssè rèja èkabelliă djhărăn kan heel goed worden omgezet in : Dit geld gebruik ik om een paard ... (*paarden*) ... te koopen, pag. 7. Op de markt, o jé, geen gebrek aan allerlei soort van bloemen, rottingmatten, lijnwaad, bultzakken, er is van alles, is op pag. 180 vertaald: E pasar, pya! pya! ta' korang bhăng-kembhăng, taj-lantaj, laboen, sor-kasor, sabhărăng bădă. In deze vertaling lijkt mij herhaling geheel overbodig. Mogelijk gebaseerd op die fictieve meening is napè-napè in de vraag: Bădă napè-napè man? (Is er iets, man?) te verklaren; daarop wordt geantwoord: Bhoenten ta' panapa. (Neen, niets). In dien vorm is deze vraag niet gebruikelijk. Men zegt in den regel Bădă napè, man? Bhoenten, tadă' pa-panapa. Er komt dus wel een verdubbeling, maar niet in de vraag, wel in het antwoord. (In het Javaansch zegt men in dat geval ook: Boten, boten wonten poenapa-poenapa, of in het Maleisch: tidak ada apa-apa).

Grappig — althans in mijn oor — klinkt het achtervoegsel èpon (het Jav. *ipoen*) in: kaoelăèpon, sampèjannèpon. Inderdaad kent het Madoereesch het beleefd aanhechtsel èpon, doch men maakt daarvan een minder rijkelijk gebruik dan in het Javaansch, en beslist niet in kaoelăèpon, sampèjannèpon. Op pag. 15 staat: Sapa sè èdhikanè dhin Bădhăna, bă'na? Ènggi, *kaoelăèpon*. (Wie is er bij den wedana geroepen, jij? Ja, ik). *Sampèjannèpon* èdhikanè bădhăna. (U wordt door den wedana opgeroepen). Dimma monjèna tabbhoeăn? Vanwaar (*waar* lijkt mij beter toe) het geluid van de gamelan? È tjompo'na *Man Ebbhingngèpon*. (In Paq Ebings huis).

Ook klinkt mij vreemd: korang samègghi' = op een na, pag. 99, gelukkig volgt onmiddellijk daarop de juiste uitdrukking: korang sabighi, korang sèttong.

Gij en U worden vertaald nu eens met bă'na (Jav. koewé) dan weer met dhika, sampèjan of pandjhennengngan (Jav. dika, sampéjan of pandjenengan). Het ware beter dat men in de vertaling van deze persoonlijk voornaamwoorden vastheid betrachtte, vooral in voorbeelden, waar mede men wenscht te laten zien de verschillende taallagen: bhăsa endjă' ijă, engghi enten en ènggi bhoenten (ngoko, madya en krama) pag. 173.

In het gebruik van krama-woorden struikelt men wel eens: Sopadjă onènga djhă' ta' èparèngngaghi sareng kaoelă. (Opdat hij wete, dat ik het niet toesta). Er zijn twee gevallen mogelijk of men spreekt over zijn meerdere of over zijn mindere. In het eerste geval zegt men niet (over zich zelf) ta' èparèngngaghi, maar ta' èatorraghi; in het tweede geval zegt men: ta' èbăghi bi'.

Het is mij verder niet bekend, dat het woord *sakabăn*, het krama-woord van pa'-empa', vier, is.

Er zijn voorts enkele dingen, die mij bepaald foutief voorkomen. Helpt toch allen wat! Padă tolongè, ra! (pag. 180). Het lijkt mij beter toe: Kassa, ra, atatolong kabbhi! Padă tolongè toch wijst m.i. hierop, dat degenen, die geholpen moeten worden vele (meer dan een) zijn, terwijl atatolong in dat verband geroepen wordt tot vele menschen, welke men in staat acht om hulp te verleenen. Foutief is ook: deze jonge juffers hebben kuren = Na-nona rèja ella padă abhăkalan kabbhi. Want abhăkalan kan geen andere

beteekenis hebben dan: verloofd zijn, een bhăkal (een verloofde) hebben. Man en vrouw zijn even morsig = Lakè' binè' paḍă agăroenggoeng. Morsig is kaṭomo, djhebbhă, tjarokong, en agăroenggoeng is brommend zijn ontevredenheid, onvoldaanheid luchten. Ik weet niet of er hier misschien een of meerdere zinnen zijn uitgevallen of dat er in plaats van morsig morrig had moeten staan, een correctiefout dus.

Tenslotte wijs ik op het gebruik van het achtervoegsel *na* in deze Handleiding. Volgens het spraakgebruik — althans op het eiland Madoera zelf — wordt dit steeds *verzacht* gebezigd, onverschillig of de voorgaande letter een sterke of een zachte klank heeft. Hierop is trouwens ook gewezen door den eminenten kenner van het Madoereesch, Kiliaan, in zijn Spraakkunst. Weliswaar kent het Soemenepsch dialect — doch niet uitsluitend — het verscherpte na; daarnaast kent het ook wel het verzachte, en dit laatste geldt zelfs voor beschaafder.

In deze Handleiding treft men naast het verzachte: gheḍḍhăng kolo*bhăn* (gekookte pisang), noto*bhi* (bedekken), bhălăkka*dhăn* (slechts, maar), njoko*bhi* (het ontbrekende aanvullen), sèksè*ghăn* (sèksèk = afsnijden), pasora*dhăn* (brievenbesteller), njerreb*bhi* (serrep = ingaan, indringen van vloeistof), èngeddh*ăn* (kunnende veel en lang onthouden), ook het verscherpte aan: kolo*pan* (zooeven kolo*bhăn*), tjaṭet*tan* (aanteekeningen), èlopotè (overgeslagen), ettjèt*ta* (de verf) enz.

Dit valt misschien niet meer dan als een slip of the pen te beschouwen. Doch voor mij persoonlijk is het des te merkwaardiger dat dergelijke onvastheden ook vaak aangetroffen worden in brieven, copy's enz., die ik van velen, ook van onderwijzers in den loop der jaren heb mogen ontvangen. Mogelijk kom ik bij gelegenheid op deze kwestie eens terug.

Met het bovenstaande hoop ik wel voldoende licht te hebben laten vallen op de kwaliteiten van deze Handleiding. Ontegenzeggelijk is het een boek van verdienste, hoewel het daarnaast ook zijn onnauwkeurigheden heeft. Doch deze zijn niet van dien aard, dat ze het geheel schaden. Men verlieze niet uit het oog, dat dit boek niet is een studieboek voor Oriëntalisten; het is bestemd voor degenen, die door hun werk of om andere redenen in hun dagelijksch leven veel met Madoereezen hebben om te gaan, voor menschen dus, die direct van hun Madoereesche taalkennis practisch nut moeten hebben. Voor dit doel is het boek zeker warm aan te bevelen. Het zou m.i. nog in waarde stijgen, indien het ook gesprekken opnam, welke speciaal voor dit doel met zorg werden samengesteld. Met medewerking van leidende personen uit de cultures, B. B. en Justitie — men houde in het oog dat door de instelling van de Provincie Oost-Java vele Javaansche B. B.-ambtenaren die geen of onvoldoende Madoereesch kennen en in Madoereesche streken zijn geplaatst het boek noodig zullen hebben — zou de gewenschte stof zeer zeker wel te verkrijgen zijn.

R. Ahmad Wongsosèwojo.

DJÅWÅ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN:

Professor Dr. RADEN ARIA HOESEIN DJAJADININGRAT,
Dr. G. W. J. DREWES, J. KATS, S. KOPERBERG
en M. SOERIADIRADJA

Aflevering 3 **11e Jaargang**

INHOUD:

LIJST DER PLATEN.

SÈH DJANGKOENG, EEN HEILIGE VAN JAVA

door

Dr. C. HOOYKAAS.

Behalve vele Javaansche handschriften die, na van hand tot hand te zijn gegaan, stukgelezen en verwaarloosd geraken, zijn er tientallen, die hun weg vinden naar verzamelingen als die van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap of verzamelaars. Maar ook kan het voorkomen dat de bezitters meenen dat hun geschrift in aanmerking komt voor uitgave, zoodat ze het ter beoordeeling zenden aan de Commissie voor de Volkslectuur. Zoo werd in 1930 van twee verschillende zijden aangeboden een geschrift, Sèh Djangkoeng geheeten, eerst een in eenvoudige taal gehouden bewerking van een zekeren Sastråsoegåndå, werkzaam te Djoewånå, later een meer litteraire Sålåsche bewerking van Soemåhatmåkå, in dienst van Dr. Pigeaud, destijds te Soeråkartå [1]). (En bij het schrijven van dit artikel werd ons nog een derde bewerking aangeboden, en wel van Soemåwinåtå, werkzaam onder Djoewånå, en met een adres te Koedoes — maar ontvangen werd het niet). Beide eerstgenoemde geschriften vertoonden nagenoeg denzelfden inhoud, al is het eerstgenoemde aanvankelijk beter gemotiveerd en uitvoeriger en vertoont het laatstgenoemde aan het eind nog eenige nieuwe trekken, terwijl in den loop van het verhaal eenige onderdeelen wel eens anders gestoffeerd worden. Deze inhoud wordt gevormd door den wonderbaarlijken levensloop van een moslimsch heilige van den derden rang, wanneer we met Rinkes de pangéran's als tweederangs- en de soenan's als eerste-rangs-heiligen mogen blijven beschouwen [2]). Van een bijzondere leer van onzen heilige is mij niets bekend geworden, evenmin dat hij eenigen invloed zou gehad hebben op de politieke- of geestesgeschiedenis. Ook blijkt nergens, waaraan hij zijn bijzondere heiligheid te danken heeft. En al verricht hij verscheidene wonderen, daarvan zijn de meeste al van elders bekend, zoodat we mogen aannemen, dat deze pas met hem in verband gebracht zijn nadat zijn heiligheid reeds een uitgemaakte zaak was. Slechts het visschenwonder komen we hier voor de eerste maal tegen, terwijl 's heiligen voorkeur om in een karbouwenkreng te kruipen geheel uniek mag genoemd worden. Pogingen om in het bezit te geraken van de origineele handschriften, de babon's naar welke onze bewerkingen gemaakt zijn, hadden slechts resultaat bij het Sålåsche handschrift, en dan nog met de negatieve uitkomst, dat de bewerker zich getrouw aan zijn voorbeeld bleek gehouden te hebben. Toen het onderzoek in dit stadium was gekomen, had de zaak in portefeuille kunnen gehouden worden, totdat bij tijd en wijle wellicht nadere gegevens het geheel afronden en relief verleenen konden. Maar men kan ook de zekere publicatie nu prefereeren boven een wissel op de onzekere toekomst, en daarbij tevens de hoop koesteren dat een tweede kan aanvullen wat de eerste niet weet.

Bij het relaas van 's heiligen leven is ter bevordering der leesbaarheid niet voortdurend dezelfde bewerking gevolgd, maar diegene, die een der 19 bedrijven waarin het kan verdeeld worden het best weergeeft, waarna echter ook telkens kortelijks rekenschap wordt afgelegd van afwijkingen in de andere bewerking; hierbij is A de eenvoudige bewerking uit Djoewånå en B de Sålåsche. Materiaal voor het tot stand komen van het onderstaande dank

1) Deze verschijnt bij Volkslectuur onder het Serie No. 559 (correctie-noot).

2) Dr. D. A. Rinkes, De Heiligen van Java II, Sèh Siti Djênar voor de inquisitie, T.B.G. 53. 1911, pag. 28 noot 2.

ik aan de medewerking van den Heer Soewignjå, redacteur voor Javaansch aan het kantoor voor de Volkslectuur.

A 1. Sèh Djangkoeng en zijn zuster bok Bañdjoer erfden bij den dood van hun vader Kjai Gĕḍé Kèringan slechts een doerènboom. Volgens den wil van den overledene mochten broeder en zuster ieder om de beurt gedurende 1 pasaran (5 dagen) de vruchten van den doerènboom plukken en daarover naar hun eigen goedvinden beschikken. Op een nacht, toen het de beurt was van Sèh Djangkoeng om doerèns te plukken, kwam kjai Bañdjoer, de man van bok Bañdjoer, de rijpe doerèns plukken. Terwijl hij daarmee bezig was, kwam Sèh Djangkoeng het huis uit om de ronde te doen. Bij den doerènboom gekomen zag hij in het donker een gestalte opdoemen. Hij wist niet of hij hier met een mensch of een dier te doen had en liet een werda hooren, maar kreeg hierop geen antwoord. Een tweede en een derde werda volgden, maar geen menschelijke stem liet zich hooren. Toen dacht Sèh Djangkoeng, dat hij een dier voor zich had. Hij wierp zijn piek met kracht naar het dier, en kjai Bañdjoer viel dood neer. Toen den volgenden dag het lijk van kjai Bañdjoer ontdekt werd, konden njai Bañdjoer en de familieleden van kjai Bañdjoer niet in den moord berusten en eischten genoegdoening. Sèh Djangkoeng werd voor den vorst gebracht en beschuldigd zijn zwager onschuldig te hebben vermoord. Hij werd schuldig verklaard en zou opgehangen worden. Maar toen men een aanvang zou maken met de uitvoering van de doodstraf, wist Sèh Djangkoeng zich door de kracht van zijn tooverspreuken onzichtbaar te maken en vluchtte naar het Oosten, naar Rĕmbang.

B 1. In het dorp Mijånå woonde een oude vrijster, njai Brañdjoeng, met haar jongeren broer Sèh Djangkoeng. De laatste liet, na den dood van zijn vrouw, de zorg voor zijn eenigen zoon, Momok genaamd, geheel aan zijn zuster over en aanvaardde tot troost een zwerftocht met Rĕmbang als eindpunt.

A 2. Van Rĕmbang ging hij Zuidwaarts, naar Blorå; hier zag hij het kreng van een karbouw en drong er in. Dit kreng kwam (op welke manier wordt niet verteld) in Lanḍoh, de geboorteplaats van Sèh Djangkoeng. Het werd door een troep jongens ontdekt, die er op sloegen en met steenen naar gooiden. Maar toen ze zagen dat er een mensch in zat, hielden ze op met hun baldadigheid, vreezende voor 't een of andere onheil tot straf voor de oneerbiedige behandeling van een man, dien ze voor heilig hielden, en boden hun verontschuldigingen en eerbetuigingen aan. Sèh Djangkoeng kwam uit het kreng en ging zijn zuster bok Bañdjoer opzoeken. Deze, gekweld door berouw over het feit dat zij mede schuldig was aan haars broeders terechtstelling, was blij, Sèh Djangkoeng levend terug te zien.

B 2. Daarna maakte hij rechtsomkeert en stichtte in de buurt van Paṭi een dorp, dat hij den naam Lanḍoh gaf. Ruim een jaar was hij daar gevestigd en ging, verlangend zijn zoon terug te zien weer naar zijn zuster terug.

A 3. Eenigen tijd later nam Sèh Djangkoeng afscheid van zijn zuster en ging heen om bij soenan Koedoes in de leer te komen. Toen hij via Lanḍoh onder Paṭi in Koedoes kwam, maakte hij zijn opwachting bij den soenan. Deze beloofde hem onderricht te zullen geven en belastte hem met het vullen van de waterbakken van zijn moskee. Drie jaren gingen voorbij en nog wilde de soenan Sèh Djangkoeng geen onderricht geven. Sèh Djangkoeng bedacht toen een middel om den soenan aan zijn belofte te herinneren. Hij ging het water van een gootje hoozen, alsof hij daar visschen wilde vangen. Toen de soenan dat zag, ging hij naar Sèh Djangkoeng toe en zei hem, dat wanneer hij visschen wilde

vangen, hij dit in een rivier, meer of zee moest doen. Hierop beweerde Sèh Djangkoeng, dat in iedere hoeveelheid water steeds een visch te vinden moest zijn (anggĕr toyå inggih wontĕn oelamipoen — ada ajer ada ikan). De soenan kon die bewering niet gelooven en liet achtereenvolgens een kom met water uit een waterbak, uit een put, uit een kruik en uit een kokosnoot halen, maar zag tot zijn verbazing, hoe er in de kom steeds de een of andere visch was. Toen begreep de soenan, dat Sèh Djangkoeng over bovennatuurlijke machten kon beschikken en hij achtte zich niet langer bevoegd om hem te onderrichten, zoodat hij hem den raad gaf, bij iemand anders in de leer te gaan.

A 4. Sèh Djangkoeng deed het daarop voorkomen alsof hij wilde heengaan, maar zonder dat de soenan het merkte ging hij in een sekreet ascese verrichten. Na geruimen tijd werd hij echter ontdekt, en men deelde het den soenan mede. De soenan gaf aanstonds aan zijn pradjoerits bevel om Sèh Djangkoeng op te pakken en te dooden. Toen Sèh Djangkoeng begreep, wat men met hem wilde doen, paste hij zijn tooverspreuken toe, en dank zij de macht dier spreuken, kon men hem niet vatten.

A 5. Hij begaf zich daarop naar Boejaran in de buurt van Dĕmak (B: Gĕbang). Hier ontmoette hij Pråjågoenå, een lĕgènverkooper (lĕgèn = het zoete sap, dat van den bloesem van kokosboomen wordt afgetapt), die vier bamboekokers vol met lĕgèn droeg. Hij vroeg hem om een teug lĕgèn, om daarmee zijn dorst te lesschen. Hierop antwoordde Pråjågoenå bits, dat Sèh Djangkoeng zijn dorst kon lesschen, zoo hij alle vier de kokers kon leegdrinken. Sèh Djangkoeng nam de vier kokers en dronk ze inderdaad leeg, tot groote verbazing van Pråjågoenå. Deze werd heelemaal maloe en begaf zich haastig naar huis. Daar kwam hij tot de ontdekking, dat zijn vier bamboekokers vol met geld zaten. Hij verheugde zich zeer over de waardevolle vondst, en daar hij begreep, dat dit wonder het werk was van den man, die de vier kokers had kunnen leegdrinken ging hij ijlings naar hem toe te Lanḍoh in Pĕsantĕnan om hem vergiffenis te vragen voor de oneerbiedige behandeling, en om hem zijn dankbaarheid te toonen.

A 6. Sèh Djangkoeng vroeg Prâjå in ruil voor al het geld om twee klappernoten. Prâjå verschafte hem het gevraagde en Sèh Djangkoeng vervolgde zijn weg. Toen hij aan zee kwam, sprong hij te water en gebruikte de twee klappernoten als zijn vaartuig. Zoo dreef hij rond onder het verrichten van tâpå en kwam aan de kust van Djĕpårå terecht.

A 7. Hier zag hij het kreng van een karbouw en drong er in, andermaal tâpå verrichtende. Nadat hij veertig dagen in het kreng gezeten had, werd dit door eenige jongens opgemerkt, die er met steenen naar gooiden. Sèh Djangkoeng kwam uit het kreng tevoorschijn en begaf zich weer met de twee klappernoten te water.

A 8*a*. Weer dreef hij rond en kwam aan de kust van Bali. Daar heerschte toen een besmettelijke ziekte, die reeds vele slachtoffers had gemaakt. De vorst wist niet hoe hij de gevaarlijke ziekte moest bestrijden, totdat hij op een nacht een influistering kreeg, die hem gebood om bij zich te ontbieden den man, die in zee op twee kokosnoten tâpå deed, teneinde hem te verzoeken, de gevaarlijke ziekte te doen verdwijnen. Den volgenden dag gaf de vorst bevel om den asceet te zoeken. Sèh Djangkoeng werd door den patih gevonden en voor den vorst gebracht. De vorst deed hem het bovengenoemde verzoek, waarop Sèh Djangkoeng, met gebruikmaking van zijn bovennatuurlijke macht, de gevreesde ziekte uit het land deed verdwijnen. Als loon voor dien buitengewonen dienst kreeg Sèh Djangkoeng de dochter van den vorst tot vrouw en vertoefde hij zeven maanden

in de kraton van Bali. Toen ging hij onopgemerkt weer heen om zijn ascese voort te zetten. Voor den vorst liet hij een brief achter, waarin hij de bedoeling van zijn vertrek meldde en het verzoek deed om, bij geval zijn vrouw, die in blijde verwachting verkeerde, een zoon baarde, dien zoon den naam Djåkå Pĕkik te geven.

A 8*b*. Hij kwam weer aan zee, sprong te water en zette zijn ascese voort. Weer dreef hij op de golven rond en kwam ten slotte aan de kust van Palembang. In dit rijk heerschte eveneens een besmettelijke ziekte, die vele slachtoffers had doen vallen. Overeenkomstig een influistering gaf de vorst bevel, om den asceet te zoeken, die tåpå deed op zee. Sèh Djangkoeng werd gevonden en voor den vorst gebracht. Weer werd hem het verzoek gedaan om een besmettelijke ziekte te doen verdwijnen en die ziekte werd inderdaad door zijn bovennatuurlijke machten verdreven. Weer kreeg Sèh Djangkoeng een prinses tot vrouw. Maar aangezien zijn ascese nog niet voltooid was, kon hij niet lang in Palembang blijven. Hij verliet den kraton van Palembang en begaf zich naar zee om zijn ascese voort te zetten.

B 8. Hij ging aan land en drong onopgemerkt de kraton van den sultan van Palembang binnen. Hier ging hij nogmaals in een secreet ascese verrichten, totdat hij door de manschappen van den sultan werd opgepakt. Nadat hij gereinigd was, werd hij voor den vorst gebracht. De laatste gaf hem te kennen, dat hij de doodstraf zou ondergaan, indien hij niet bij machte was om de besmettelijke ziekte, die reeds geruimen tijd in het rijk heerschte en vele slachtoffers maakte, te doen verdwijnen. Sèh Djangkoeng richtte zijn smeekbeden tot den Almachtige en al spoedig verdween de gevreesde ziekte uit het rijk. Als loon kreeg hij de sultansdochter tot vrouw. Het huwelijk werd met een dochtertje gezegend, dat van den grootvader den naam Lårå Soenṭi kreeg. Maar vóórdat het kind geboren werd, had Sèh Djangkoeng de kraton reeds verlaten om zijn ascese op zee voort te zetten.

A 9. De vorst van Tjrĕbon (Cheribon) had een schoone dochter en twintig vorsten kwamen om haar hand vragen, maar al die aanzoeken werden van de hand gewezen. Toen werd door den vorst van Tjrĕbon een sajĕmbårå uitgeschreven, dat diegene onder de twintig vorsten, die de anderen in kracht en sĕkti overtrof, de hand van de zoozeer begeerde prinses zou erlangen. De twintig vorsten bestreden elkaar en wedijverden met elkaar in kracht en behendigheid, doch alle tweekampen bleven onbeslist. Aan het krijgsrumoer kwam daarop een einde; de twintig strijders staken de hoofden bij elkaar en kwamen overeen, om den vorst van Tjrĕbon den oorlog aan te doen, als ware deze hun gemeenschappelijke vijand. Spoedig maakten ze aanstalten tot den aanval. De vorst van Tjrĕbon wist niet wat hij moest doen, totdat hij een influistering kreeg, die hem gebood aan Sèh Djangkoeng om hulp te vragen. Toen gaf hij bevel om Sèh Djangkoeng te zoeken en voor zich te brengen. Sèh Djangkoeng werd inderdaad gevonden, dobberende op de reede onder het doen van tåpå, en voor den vorst gebracht. Hij verklaarde zich bereid om de twintig vorsten met hun vereenigde legertroepen te verdrijven en werd met de prinses in den echt verbonden. Eerst na het huwelijk ging hij den vijand tegemoet. Na eenigen tijd met den vijand handgemeen te zijn geweest trok hij zich terug, deed zijn smeekbeden tot den Almachtige en paste zijn bovennatuurlijke krachten toe. Hij schudde zijn haren, totdat deze uitéénvlogen en vanzelf de twintig vorsten en al hun soldaten zóó vastbonden, dat zij zich niet konden bewegen. Toen boden de 20 vorsten hun onderwerping aan en kregen van den vorst van Tjrĕbon toestemming om naar hun rijk terug te keeren. Eenigen tijd

later baarde de prinses een zoon, die van zijn vader den naam Radèn Moekmin kreeg.

B 9. Te Tjrĕbon heerschte een besmettelijke ziekte; voor het verdrijven hiervan werd Sèh Djangkoeng beloond met de sultansdochter dèwi Pandanawan, die hem na een jaar een zoon Radèn Moekmin schonk.

B 10. (niet in A). Sèh Djangkoeng ontdeed de twee klappernoten, die hij overal mee nam en die hij gedurende zijn ascese op zee als vaartuig gebruikt had, van den bast en maakte er bĕroeks van, welke hij als nappen gebruikte, n.l. de een voor het eten en de andere voor het drinken. Spoedig zou blijken, dat die bĕroeks nog voor heel wat anders gebruikt konden worden. In het rijk Bantĕn brak n.l. een opstand uit. De sultan van het rijk, een zwager van den sultan van Tjrĕbon, wist niet, hoe hij den opstand moest dempen en zond boden naar Tjrĕbon om hulp te verzoeken. De sultan van Tjrĕbon zond Sèh Djangkoeng naar Bantĕn. Geheel alleen en met niets anders gewapend dan met een van zijn bĕroeks ging Sèh Djangkoeng de opstandelingen tegemoet. Dezen beschoten hem, maar geen enkele kogel kon hem deren, daar hij ze met de bĕroeks wist op te vangen, om ze daarna naar den vijand terug te slingeren. Het aantal der opstandelingen die, door hun eigen kogels getroffen, dood neervielen, was ontelbaar, en de rest ging met uitzondering van de aanvoerders op de vlucht. Die aanvoerders raakten handgemeen met Sèh Djangkoeng, maar moesten het onderspit delven en werden gedood. Zoo was dan de opstand gedempt. De sultan van Bantĕn betuigde Sèh Djangkoeng zijn hartelijken dank voor den buitengewonen dienst en Sèh Djangkoeng ging naar Tjrĕbon terug.

A 11. Het land werd aangetast door een besmettelijke ziekte, en men smeekte Sèh Djangkoeng, die ziekte te verdrijven. Hij willigde dat verzoek in en verdreef de besmettelijke ziekte, maar toen de prinses, zijn vrouw, zelf door de ziekte werd aangetast, kon hij haar niet genezen en zij stierf. Na den dood van de prinses nam Sèh Djangkoeng afscheid van zijn schoonouders en zijn zoontje en ging heen om zijn ascese voort te zetten.

B 12 (niet in A). Hij ging in Zuidelijke richting en kwam in Pĕrboewan, alwaar hij een dorp stichtte, dat hij den naam Laṇḍoh gaf. Maar hij kon niet lang in dat dorp blijven en zette zijn tocht voort. — Toen hij bezuiden den kraton van Mataram kwam, stichtte hij weer een dorp, dat hij eveneens den naam Laṇḍoh gaf. Twee jaar lang hield hij zich in dat dorp op.

A 13. Hij kwam in het woud Krépjak, gelegen in het rijk Mataram en al drijvende in het meer Logoeng verrichtte hij zijn ascese drie jaren lang. Toen bouwde hij voor zich zelf een hut en hield zich vervolgens bezig met het laten vechten van wilde dieren uit het woud. Daarbij werd hij ontdekt door den mantri, die belast was met het toezicht op het woud. De mantri maakte zijn opwachting bij den vorst, Sultan Agoeng, en meldde de aanwezigheid van Sèh Djangkoeng. De sultan zond een leger om Sèh Djangkoeng op te pakken, maar toen de soldaten in het woud kwamen, wist Sèh Djangkoeng zich onzichtbaar te maken. Het leger trok zich terug, terwijl de patih en de mantri achterbleven. Sèh Djangkoeng liet zich weer zien en ontving in zijn hut het bezoek van den patih en den mantri. Hij beloofde den patih, zijn opwachting bij den sultan te zullen maken, onder voorwaarde echter, dat men aan weerszijden van den weg, die van het woud naar den kraton leidde, naast elkaar op korte afstanden toempĕng's (een hoop rijst in den vorm van een kegelvormige pyramide) met de bijspijzen zou zetten. De patih ging naar den kraton terug en rapporteerde den sultan den stand der onderhandelingen met Sèh Djangkoeng. De vorst liet toen de dessamenschen toempĕng

met de bijspijzen toebereiden en die langs den weg van het woud naar den kraton zetten. Sèh Djangkoeng begaf zich nu op weg; hij at al de toempĕng's op.

A 14. Tenslotte kwam hij in de kraton en maakte zijn opwachting. De vorst beschouwde zijn optreden als zeer aanmatigend en strijdig met de voorschriften van het land, en veroordeelde hem tot de doodstraf. Doch alle pogingen om Sèh Djangkoeng om te brengen waren vergeefs. Toen maakte de vorst zijn verontschuldigingen en bood Sèh Djangkoeng zijn rijk aan. Sèh Djangkoeng wees dat laatste aanbod van de hand en trad op verzoek van den vorst met diens zuster, rĕtna Djinoli, in het huwelijk.

B 14. De vorst, sultan Agoeng, verzocht Sèh Djangkoeng hem in zijn 'ilmoe's te willen inwijden, aan welk verzoek gaarne gevolg werd gegeven. Sultan Agoeng vond in Sèh Djangkoeng een kundigen leeraar, zoodat hij hem met gunstbewijzen overlaadde; zelfs kreeg Sèh Djangkoeng dèwi Rĕtna Djinoli, de oudere zuster van den sultan, tot echtgenoote.

A 15. Eenigen tijd later kwam in Mataram een gezantschap van den keizer van Roem met een brief voor den sultan, waarin de keizer van den sultan onderwerping en schatting eischte. De sultan weigerde aan den eisch te voldoen en gaf dit aan de gezanten als zijn antwoord voor den keizer. Dezen keerden naar hun rijk terug en brachten den keizer het antwoord van den vorst. De keizer liet daarop wapens maken om daarmee het rijk Mataram te onderwerpen.

Ondertusschen beraadslaagden de vorst en Sèh Djangkoeng met elkaar. Op verzoek van Sèh Djangkoeng gingen de twee incognito op weg naar het rijk Roem. Ze deden Mĕkah aan en brachten een bezoek bij den imam. Daarna vervolgden ze hun weg en toen ze in het Turksche rijk kwamen, antwoordden ze op de hun gestelde vragen, dat ze uit Mataram in Roem gekomen waren om sprinkhanen voor voeder van djalaks (soort van vogels) te vangen en te verzamelen. Zij kwamen ook bij de smeden, die van den keizer opdracht hadden gekregen om wapens te maken, en zagen daar, hoe langzaam het werk vorderde. De twee lieten daarop zien, hoe men op Java wapens maakte, en met hun bloote handen wisten ze binnen een minimum van tijd een kanon te vervaardigen, tot groote verbazing van de omstanders.

Het hoofd van de smeden maakte zijn opwachting bij den keizer en rapporteerde het geval van de twee lieden uit Mataram. De keizer liet de twee vreemdelingen voor zich komen om ze gevangen te nemen. Duizenden menschen trachtten het tweetal te overmeesteren, maar vergeefs. Toen begreep de keizer, dat één van de twee menschen de vorst van Mataram in eigen persoon moest zijn, en hij bood zijn volledige onderwerping aan. Maar zoowel de vorst als Sèh Djangkoeng weigerde de keizerskroon te aanvaarden.

Daarop namen zij afscheid van den keizer en begonnen hun terugtocht, niets met zich meenemende dan het zelfgemaakte kanon. Ze gingen weer aan te Mĕkah en zetten daarna hun tocht voort. Toen ze in Atjèh kwamen, kreeg de sultan een influistering, die hem gebood om het kanon op Atjèh aan de kust achter te laten, en niet mee te nemen naar het eiland Java, aangezien dit eiland daarvoor te klein was en in het niet zou verzinken, wanneer het kanon bulderde. Het kanon, Sapoe-djagad genaamd, werd toen op Atjèh achtergelaten.

B 15. Eenigen tijd later vernam de sultan van den imam Sapingi uit Mĕkah de tijding, dat de keizer van Roem voornemens was om Mataram te tuchtigen. Hij wilde dit beletten en begaf zich met Sèh Djangkoeng naar Mĕkah om de vier imams, waaronder Sapingi, te bezoeken. Na dit bezoek gingen ze als der-

wischen naar Roem en hier trokken ze door hun kleeding en uiterlijk de aandacht van den keizer, zoodat deze hen liet ontbieden. In de audiëntiezaal gaf sultan Agoeng den keizer te kennen, dat deze, alvorens Mataram te tuchtigen en om de macht der Matarammers op de proef te stellen, hem en zijn metgezel moest kunnen overmeesteren. Toen de keizer dat hoorde, werd hij woedend en maakte met zijn patih aanstalten om de twee derwischen te bespringen. Maar de twee laatsten draaiden hun muts rond, met het gevolg, dat de keizer en zijn patih hals over kop rondtolden. De andere rijksgrooten en dienaren van den keizer, die bij het aanschouwen van dit vreemde geval overtuigd waren, dat de twee derwischen over bovennatuurlijke machten konden beschikken, durfden hun heer niet te helpen. De keizer en zijn patih zagen zich genoodzaakt om zich te onderwerpen, en toen ze dat gedaan hadden, gingen sultan Agoeng en Sèh Djangkoeng, voldaan over het feit dat ze het plan van den keizer ongedaan hadden weten te maken, en over de belofte van den keizer, om in financieele moeilijkheden geraakte Javaansche Mĕkahgangers te steunen, weer naar Mĕkah.

Aan de imams vroeg de sultan toestemming, of hij later, mocht hij komen te sterven, in Mĕkah of Mĕdinah begraven mocht worden. De imam Sapingi zeide hem, dat hij later op Java begraven behoorde te worden, en wees hem als begraafplaats den heiligen berg Girilåjå, gelegen ten zuiden van de kraton van Mataram.

De sultan en Sèh Djangkoeng namen hierop afscheid en aanvaardden hun terugtocht naar Java. Ze bezochten de aangewezen begraafplaats en bevonden, dat deze een heerlijke geur uitwasemde, wel een bewijs dat de plaats, zooals de imam gezegd had, heilig was en geschikt voor begraafplaats van den sultan. Deze moest echter tot zijn spijt constateeren, dat er geen water te bespeuren was. Hij daalde met Sèh Djangkoeng den berg af en vond twee putten. Door de macht van een toovergebed werd het water uit die twee putten naar boven opgevoerd.

A 16. Daarna gingen sultan Agoeng en Sèh Djangkoeng naar de kraton. Na de terugkomst van Roem ging Sèh Djangkoeng (B: met dèwi Rĕtna Djinoli) in het hun door den sultan geschonken grondgebied wonen, welk gebied uit het dorp Laṇḍoh (bij Paṭi) en nog 24 andere dorpen bestond. Sèh Djangkoeng werd toen landbouwer. Njai Brañdjoeng verheugde zich zeer over het feit dat haar broer in Laṇḍoh was komen wonen en ging hem van tijd tot tijd bezoeken.

B 17. Intusschen brak er in Toeban een opstand uit, waarbij de opstandelingen tot doel hadden de vernietiging van de kraton van Mataram. Sultan Agoeng begaf zich met een legertje naar Laṇḍoh om Sèh Djangkoeng af te halen en hem mee naar Toeban te nemen. Sèh Djangkoeng verzocht den sultan hem alléén naar Toeban te sturen, om den opstand te dempen, aan welk verzoek gehoor werd gegeven. Sèh Djangkoeng vertrok naar Toeban, den sultan met zijn legertje te Laṇḍoh achterlatende, en het gelukte hem inderdaad den opstand te dempen. Met een flinken buit, waaronder ook een schoone vrouw, kwam hij in Laṇḍoh terug. De sultan verheugde zich zeer over de resultaten van Sèh Djangkoeng's diensten en keerde naar Mataram terug.

B 18. Sèh Djangkoeng had nu voor het bewerken van zijn sawahs aan één karbouw te weinig. Dienovereenkomstig ging hij er op uit om een karbouw te koopen, en kwam in een dessa (A: Karangnångkå), waar men hem het kreng van een geweldigen karbouw cadeau gaf. Het dier was nog niet lang geleden gestorven en dank zij zijn sĕkti wist Sèh Djangkoeng hem weer levend te maken. Vreezende dat het machtige dier

met zijn geweldige horens den menschen en den anderen karbouwen angst zou aanjagen, pakte Sèh Djangkoeng de horens beet en boog ze langs den kop naar beneden. Daarna nam hij het dier mee naar huis. Naderhand bleek echter dat de karbouw heelemaal niet wilde werken en dat hij flink te keer kon gaan, zoo men hem tot werken wilde dwingen. Desniettegenstaande werd hij toch de lievelingskarbouw van Sèh Djangkoeng en kon hij overal zijn gang gaan. In de behoefte aan een ploegdier was dus nog niet voorzien, maar gelukkig kreeg Sèh Djangkoeng kort daarop een span karbouwen van den sultan toegezonden. (In A: geen hoorn-episode, en omgekeerde volgorde van 17 en 18).

B 19 (niet in A). Op verzoek van dèwi Rĕtna Djinoli, die kinderloos was, zond Sèh Djangkoeng boden naar Tjrĕbon, om den sultan te verzoeken, R. Moekmin naar Laṇḍoh te laten overkomen, opdat de jongen verder door zijn vader en zijn stiefmoeders opgevoed zou worden. Aan dit verzoek werd gevolg gegeven en R. Moekmin werd naar Laṇḍoh gebracht, waar hij vertroeteld en liefdevol verzorgd werd; en toen hij volwassen was, trouwde hij.

B 20 (niet in A). Eenigen tijd later werd Sèh Djangkoeng door den pangéran van Koedoes ontboden. Deze laatste meende n.l. gerechtigd te zijn om Sèh Djangkoeng te straffen, daar deze zonder zijn toestemming een moskee had gebouwd. Sèh Djangkoeng maakte zijn opwachting en werd schuldig verklaard. Hij werd tot de doodstraf veroordeeld, maar toen de straf volvoerd zou worden, verscheen panĕmbahan Kadilangoe in de audiëntiezaal. Hij gaf zijn afkeuring te kennen over het feit, dat de pangéran Sèh Djangkoeng veroordeeld had. De zaak werd nader overwogen en met algemeene stemmen werd er besloten, om naar een remplaçant te zoeken. Een dienaar van Sèh Djangkoeng, die zijn meester tot Koedoes had gevolgd, verklaarde zich bereid om de doodstraf op zich te nemen. De straf werd voltrokken en Sèh Djangkoeng keerde daarna naar Laṇḍoh terug. Toen hij thuis kwam, verbood hij dat ooit een van zijn nakomelingen zou huwen met die van den pangéran van Koedoes.

B 21 (niet in A). Na dit voorval liet Sèh Djangkoeng zijn oudsten zoon R. Momok bij zich ontbieden en gaf hem erf en huizen. Zijn tweede kind, de dochter van de Palĕmbangsche prinses, was ondertusschen gehuwd en alras werd het gezin van Sèh Djangkoeng vermeerderd door de geboorte van een zoontje bij de bijvrouw uit Gĕbang (de dochter van Prâjâgoenâ).

B 22 (niet in A). De tijd was nu daar, dat Sèh Djangkoeng zijn einde voelde naderen. Hij bracht achtereenvolgens een bezoek bij de sultans van Mataram, Tjrĕbon en Palembang, de imams van Mĕkah en njai Brañdjoeng, om afscheid te nemen. Toen hij die bezoeken afgelegd en de zijnen en zijn dienaren in de noodige levenswijsheden onderricht had, stierf hij.

B 23 (niet in A). Na den dood van de kĕbo Laṇḍoh kwam men tot de ontdekking, dat de huid van het dier, die men bewaard had, magisch krachtig was, want degene die een gedeelte van die huid als amulet in bezit kon krijgen, kon er zeker van zijn, dat schiet- noch steekwapens hem konden deren. Vandaar dan ook dat een gedeelte van de onkwetsbaarmakende huid in kleine stukjes gesneden en onder de nakomelingen van Sèh Djangkoeng verdeeld werd, terwijl een ander gedeelte den sultan van Mataram werd aangeboden. Daar nu de huid, in hoeveel stukjes ook verdeeld, niet voldoende was om daarmee in de behoefte aan amuletten te kunnen voorzien, ging men over tot de opgraving van het kreng van den karbouw, en het bleek dat behalve de huid ook de beenderen van het dier de menschen onkwetsbaar konden maken.

A 19. Sèh Djangkoeng trok zich in zijn dorp terug en ontving kort daarna het bezoek van Prâjâgoenâ, de lĕgènverkooper. Deze kreeg van Sèh Djangkoeng eenige stukken bouwgrond en legde zich met zijn gezin toe op den landbouw.

Later kwamen de zonen van Sèh Djangkoeng, n.l. radèn Moekmin, de kleinzoon van den vorst van Bali en de kleinzoon van den vorst van Palèmbang hun vader bezoeken. Zij konden echter niet lang bij hun vader blijven en gingen ieder naar zijn geboorteplaats terug om zijn vorstelijken grootvader op te volgen.

* * *

„Tot zooverre het verhaal, dat men neme „zooals het is. Men kan natuurlijk wel „trachten er een of andere symbolische „verklaring van te geven, doch zonder „meerdere gegevens zou die even moeilijk „te bestrijden als te verdedigen zijn" [1]. Ik geef er dus den voorkeur aan, mij vooralsnog van zulke beschouwingen te onthouden en te volstaan met eenige opmerkingen bij die trekken, die mij van elders bekend zijn.

3. Soenan Koedoes in zijn hoogheid verwaardigt zich jaren lang niet, eenige aandacht — laat staan onderricht — te schenken aan zijn leerling. Wanneer dit dezen begint te verdrieten, zet hij den hoogmoedigen Soenan op zijn plaats door hem op vernederende wijze de eigen superioriteit te doen gevoelen. Van de Toba-Bataks is ons dit bekend door No. 140 a op pag. 150 van de Volksverhalen der Bataks door P. Voorhoeve. Daar geeft een oom zijn neef onderwijs in de tooverkunst, bestaande uit eenige beleefdheidsregels en een spreekwoord, luidende: Groot water, groote visschen; klein water, kleine visschen. Hij vat dit letterlijk op en gaat overal weddenschappen aan over de aanwezigheid van visschen in water, bv. in het vocht van een kokosnoot, in een bamboe van de omheining, in een varkenstrog. Inderdaad blijkt er steeds een vischje in te zitten.

4. Sèh Djangkoeng legt eene voorliefde aan den dag, zijn ascese te verrichten op de meest wonderlijke plaatsen: in twee kokosnooten op de zilte baren dobberende als een loodsboot op de reede van een haven, of op het secreet bij een wereldlijk of geestelijk groote, dan wel in het kreng van een karbouw. Alle drie deze trekken komen in beide bewerkingen voor, en worden ten overvloede nog wel eens herhaald ook. In dit verband moge o.a. ook even terloops herinnerd worden aan nabi Kilir en aan Kamil, alias Sarip Hidayat oellah, de latere Soenan Goenoeng Djati, voor wien het vochtige element als de vaste wal was [2].

5. Het bovennatuurlijk vermogen om goud te kunnen maken behoort tot de voorrechten onzer heiligen, zooals o.a. blijkt uit Rinkes' heiligen van Java III & IV, T.B.G. 53, 1911, pag. 269 — 72, 280, 442.

8. Het tot staan brengen van epidemieën en dientengevolge beloond worden met de hand van de koningsdochter is een algemeen verbreid sprookjesmotief. Uit de hagiografie worde hier aangehaald, hoe de dochter van den Vorst van Balambangan door niemand van haar ziekte kon genezen worden. Maar Sèh Wali Lanang slaagt hierin en krijgt haar hand [3]. In de Javaansche litteratuur is herhaaldelijk sprake van teisterende plagen; de ons in de Tjalon Arang geschilderde is veroorzaakt door bezwering en kan ook pas weer door een heilige — zij het dan hier nog maar een boedâ-heilige — tegengegaan worden.

15. Een tocht naar het verre Roem, zij het onder overigens andere omstandigheden, is ons bekend uit den Baron Sa-

1) Dr. D. A. Rinkes, De Heiligen van Java II, Sèh Siti Djĕnar voor de inquisitie T.B.G. 53, 1911, pg. 29.

2) Babad Tjĕrbon, Uitvoerige Inhoudsopgave en noten door wijlen Dr. J.L.A. Brandes, met inleiding en bijbehoorenden tekst uitgegeven door Dr. D.A. Rinkes, Verh. Bat. Gen. LIX. II[1] 1911 pag. 13.

3) Volgens de Sadjarah Bantĕn (Babad Tanah Djawi), gerefereerd bij Hoesein Djajadiningrat, Critische Beschouwing van de Sadjarah Bantĕn, Haarlem 1913, pag. 23 en 255 (uit de Babad Tanah Djawi).

kèndhèr[1]). In de genoemde dissertatie van Hoesein Djajadiningrat vinden we op pag. 18 en 233 gerefereerd uit resp. de Sadjarah Bantĕn en de Babad Tanah Djawi, hoe Sioeng Wĕnara leert smeden. Hij gebruikt daarbij zijn knie als aambeeld, zijn hand als hamer en zijn vingers als nijptang. Over het product van deze smeedkunst kan ik kort zijn, daar Dr. K. C. Crucq reeds in T.B.G. 70, 1930, pag. 195—205, meer uitvoerig op heilige kanonnen ingegaan is, zij het dan al de Javaansche, waarnaar ik den lezer moge verwijzen. De „kanonieke" voorstelling, in tegenstelling met die gegeven door onzen eenvoudigen Pasisir-schrijver, noemt dus Sâlâ's kanon Sapoe Djagat, terwijl onder de Atjèhsche vuurmonden deze naam niet bekend is[2]). Tenslotte is het niet waarschijnlijk te achten dat Stamboel's vermaarde bezienswaardigheid der dansende derwischen in ons verhaal zou geridiculiseerd zijn, want al kwam men als vreemdeling te Roem, onder veel bekijks en dus zelf ook veel vreemds ziende, men bleef toch allereerst moslim.

18. Het ombuigen der karbouwenhoorns komt wel niet toevallig slechts in de Sâlâsche bewerking voor, en kan veilig aangemerkt worden als aetiologische verklaring voor de herkomst van soortgelijke karbouwen in de kraton aldaar, die in hoog aanzien staan[3]).

1) Geschiedenis van Baron Sakèndhèr, een Javaansch verhaal, uitgegeven, vertaald en van aanteekeningen en een alphabetisch register voorzien door Dr. A.B. Cohen Stuart. Batavia 1850. Herdruk door Volkslectuur in 1931, Serie No. 573.

2) Snouck Hurgronje, De Atjehers, Batavia 1893, I 221 - 2; The Achehnese, Leiden 1906, I 208 - 9. Kreemer, Atjeh, Leiden, 1922. I 302.

3) Volgens mededeeling van R. Ng. Dr. Poerbatjaraka.

NADER ONDERZOEK VAN DE PRANATJITRA

door

SOEHARDHO.

De Pranatjitra is een van de werken der Nieuw-Javaansche Letterkunde, en wel uit de glansperiode hiervan, die bij Westersche beoefenaars van het Javaansch de meeste aandacht getrokken hebben. Winter Sr. bezorgde reeds in 1873 een uitgave bij Jonas Portier te Solo en in 1888 bij Van Dorp te Semarang, Kats hield er in 1919 een voordracht over op het Eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java (Handelingen 1921 bij Albrecht te Weltevreden pag. 379 — 390), Prof. Hazeu sprak er blijkbaar met voorliefde over, het Kantoor voor de Volkslectuur bood in 1920 een herdruk van Winter's tekst als Serie No. 449, terwijl mijn vroegere Goeroe, Dr. C. C. Berg, thans hoogleeraar aan de Leidsche Universiteit, er een vertaling van heeft gegeven (Een Javaansche Liefde, C. A. Mees, Santpoort, 1930). Deze laatste lokte twee aankondigingen uit van de hand van Dr. Pigeaud en Dr. Hooykaas, welke opgenomen zijn in Djawa 1930 pag. 238 — 242 en pag. 244, 245.

Het komt mij niet onbelangwekkend voor hier nader in te gaan op eenige opmerkingen in het artikel van Dr. Hooykaas.

De eigenaardigheden van het beste Bataviasche handschrift en zijn afwijkingen van de door Prof. Berg voor zijn vertaling gebruikte tekst leveren stof genoeg voor een artikel, terwijl over de vertaling zelf ook gemakkelijk een artikel te schrijven ware.

1. *Teksten.*

A is een Ms. van het Bat. Gen. no. 163, keurig afgeschreven op oud-Hollandsch papier, 8°; op de tweede bl. staat geschreven: Gouv. eigendom, b. 194. Pranatjitra, afgeschreven door Radèn Atmadikara, Soerakarta 1870 (Onder de allerlaatste strophe heel klein geschreven de datum: 10 October 1870). Dus A = het afschrift van Atmadikara.

B is de „Serat Pranatjitra", uitgave van de Volkslectuur serie No. 449, de tekst, waarvan Prof. Berg een vertaling heeft gegeven. We behoeven andere gedrukte uitgaven niet meer te vermelden, aangezien zij weinig van elkaar verschillen zooals Prof. Berg terecht heeft gezegd in zijn Inleiding (bl. 11). Alleen zou ik graag willen opmerken, dat de uitgave van Van Dorp, Semarang 1888, het jaartal 1817 (=1888 A.D.) draagt en A dat van 1776 (= 1847). (Hierover nog nader in de volgende paragraaf). Dus B= de bewerking naar welke Berg zijn boek maakte.

C is een Ms. No. 289. Op de tweede bl. staat in Javaansche karakters: „Poenika serat Pranatjitra, tedakan saking serat Pranatjitra jasanipoen Toewan Kohèn Setiwar (=Cohen Stuart), babonipoen saking karaton Soerakarta, katedak déning Radèn Pandji Soerjawidjaja, wonten ing kantor Oenderwès (=Dept. van O. en E.) ing nagari Batawi".

D is Ms. No. 371, keurig afgeschreven, wellicht door een van de schrijvers van het Museum.

Aangezien de Mss. C en D (vooral het laatste) oneindig veel overschrijffouten hebben en in wezen toch heelemaal niet van elkaar verschillen, kiezen we A voor de behandeling in dit opstel, dat door zijn oorspronkelijkheid en in vele andere opzichten te prefereeren is boven de anderen.

2. *Dateering van het gedicht.*

Prof. Berg zegt in de Inleiding tot zijn vertaling: „Het verhaal moet ontstaan zijn „tusschen 1627 en 1847 [1]); van dit laatste „jaar dateert de door mij vertaalde tekst,

1) Soeltan Ageng (1613-1645) had in 1627 den opstand van den Heer van Paṭi (in het Djeparasche) neergeslagen; in dien tijd is de Pranatjitra ontstaan, volgens Prof. Berg.

„die echter blijkens de inleiding op een „ouder handschrift teruggaat. Prof. Hazeu „was van meening (volgens mijn college- „aanteekeningen. Ik vermoed, dat Prof. „Hazeu inlichtingen van Javaansche ge- „leerden hierover ingewonnen heeft) dat die „oudere tekst uit den Kartasoeraschen „tijd (1681—1743) was, en vermoedelijk „uit het eerste gedeelte van die periode". Verderop in een Noot in de vertaling zegt hij (blz. 18): „Welke gebeurtenis — een „droom, een luchtverschijnsel? — in het „Javaansche jaar 1776 aanleiding heeft „gegeven tot het ontstaan van dit chro- „nogram, is mij niet bekend; het is niet „uitgesloten, dat men bij gebrek aan een „markant voorval een zinledige sengkala „heeft gemaakt".

Evenwel zou ik de aandacht willen vestigen op hetgeen staat in A, laatste gedeelte, als het werkelijke Pranatjitra-verhaal eindigt:

A, Z. XVI Str. 105.
Poernèng tjatoer djedjantoeranèki,
panedaké serat Pranatjitra,
ri kala woes panoelisé,
lèk Roewah kaping teloe,
Mandasija misih Dal warsi,
awaling manggakala,
éndjang tabah woloe,
goewa teroes sabdèng nata (9971),
tjaritanja sadaja moeng nedak soengging,
déné srat Parnatjitra.

Str. 106. Nenggih ingkang karsa mangjasani,
Djeng Sinoewoen Praboe kaping gangsal,
kang djoedjoeloek Soenan Soegèh,
dénja soegih kalangkoeng,
garwa poetra brana mas pitjis,
doek mangapoes roewija,
doeroeng madeg praboe,
meksih Pangéran Dipatya,
Anom Mengkoenagara dibja poetradji,
Naréndra ing Mantaram.

Str. 107. Noelja tinedak marang kang raji,
kang Sinoehoen Praboe kaping sapta,
noenoela renggèng karsané,
winoerjan kang panoedjoe,
binéngkasing gita kang tan wrin,
tinoelat pan tinoela,
toelèning pangapoes,
winangoen in basa djarwa,
mrih toemoentoer pakarjan ingkang oetami,
nak poetoe ingkang matja.

(Wat hierop volgt is voor ons van weinig belang. Het is een piwoelang aan de lezers, dat ze bij het lezen van het Pranatjitraverhaal niet alleen de erotische stukken moeten kiezen, maar de leering hieruit zullen trekken).

De vertaling luidt:

„Voleindigd is het verhaal, het voorgedragene. Met het overschrijven van het boek Pranatjitra is men gereed gekomen, op den derden van de maand Roewah, Woekoe Mandasija, nog in het jaar Dal, aan het begin van de Manggakala, des morgens ten acht ure, 1799 (= 1847 A.D.). Het bovenstaande verhaal is slechts een getrouwe copie. Wat het boek Pranatjitra betreft,

„is hij, die het heeft laten vervaardigen, Z.H. Pakoe Boewana V, die den (bij)naam had van Soenan Soegih, door zijn grooten rijkdom aan vrouwen, kinderen, schatten, goud en geld. Toen hij het verhaal liet dichten, had hij den troon nog niet beklommen, hij was nog kroonprins: Pangéran Adipati Anom Mengkoenagara Soedibja Radjapoetra Naréndra ing Mataram [1]).

„Vervolgens is het gedicht overgeschreven door zijn jongeren broeder, Z.H. Pakoe Boewana VII. Deze had de bedoeling het gedicht door het over te schrijven, hoog te houden en populair te maken(?). Het werd ontdaan van onbegrijpelijke woorden,

1) d.i. de gebruikelijke titel van den kroonprins aan het Salasche Hof.

gecopiëerd en gelijk gemaakt aan het oorspronkelijke gedicht. Het werk is in „djarwa"-taal gedicht, ten einde het voor altoos een vereerd werk te laten blijven voor onze kinderen en kleinkinderen, die het zullen lezen."

Hieruit volgt dus, dat het gedicht is ontstaan onder de regeering van P.B.V., toen hij nog kroonprins was. Wij weten, dat deze in het Javaansche jaar 1748 (= 1820 A.D.) den troon besteeg, zoodat dit gedicht zeker vervaardigd moet zijn tusschen 1788 A.D. (toen P.B.IV aan de regeering kwam) en 1820.

Wat zou dan het chronogram 1776 in tekst-Berg beteekenen? Niets anders dan een overschrijvingsdatum, evenals Radèn Atmadikara, de persoon, die A van den oorspronkelijken tekst heeft overgeschreven, het jaartal 1799 heeft vermeld, de dateering van het beeindigen van het copieeren. R. Atmadikara is nog zoo goed, om niet alleen het einde van het overschrijven te vermelden, maar ook het begin ervan, zooals bij den aanvang van onzen tekst staat:

*Ra*ras roeming sarkaranira nis,
*dè*nta peksa mangapoes poestaka,
*at*boetèng tyas tan wrin ing rèh,
*ma*mrih amardi kajoen,
*di*noeking don nir déja oegi,
*ka*dajan darpa limpat,
*ra*sikaning kidoeng,
*soe*mengka ngangka poedjangga,
*ra*rasing kang oekara kang pinarsoedi,
*kar*ja weḍaring ka*ta*.

Nahen nalika moerwèng kintèki,
Respati manis Rabingoelawal,
ping slikoer kasa tahoen djé,
galoengan noedjoe toeloes,
naga troesṭa amoedji toenggil (8971),
éndjang gaṭita nawa,
wit paneratipoen,
manedak soengging kéwala,
tjaritané ni rara Mendoet ing Paṭi,
doek anèng Wiragoenan.

Het is allicht te begrijpen, dat een overschrijvingsdatum met de vervaardiging van het gedicht niets te maken heeft. Zoo zien we ook in het begin van Serat Pranatjitra uitgave Van Dorp Semarang, 1888, het volgende:

Poerwaning rèh rinenggèng hartati,
ing ri soekra paing ping tjatoer wlas,
Rabingoelakir sasiné,
warsa Wawoe loemakoe,
sinengkalan panḍita toenggil,
pangèsṭinirèng njata (7181 of 1817= 1888 A.D.),
kang pinoerwèng kidoeng,
djadjantoeran Pranatjitra,
lawan Rara Mendoet tawan saking Paṭi,
doek djaman ing Mataram.

Het is dus hetzelfde jaartal als van het in druk verschijnen. Het is daarom aan te raden bij het lezen van gedichten, in het bijzonder van na den na-Kartasoeraschen tijd, de uiterste voorzichtigheid aan den dag te leggen en niet zonder meer het vermelde jaartal als de dateering van het gedicht aan te nemen, vooral wanneer de naam van den dichter niet vermeld staat.

Als een ander voorbeeld hiervan kunnen we nog nemen den aanvang van de Serat Tjenṭini [1]):

Poerwaning rèh manising paloepi,
Respatyèndjang noedjwa gaṭitasṭa,
Roewah ping tigalikoeré,
ing Dal mangsa Kasèkoe,
sinengkalan atata resi,
apan amoelang djalma (5771),
ninggih kang ḍinapoer,
amarna rikang tjarita,
doek prang Giri awoesana soring djoerit,
temah kiṭané beḍah.

Wanneer we weten, dat de serat Tjenṭini, volgens de Serat Saridin alias Winter's Javaansche Zamenspraken, [2]) vervaardigd is

1) Uitgave Bat. Gen. dl. I en II, 1912.
2) Deel I, 1911, blz. 355.

door een zekeren R. Ng. Ranggasoetrasna tijdens het kroonprinsschap van den lateren P. B.V [1]), dan zijn we geneigd om te zeggen, dat het chronogram 1775, dat onder de regeering valt van P.B.VII (1758—1788 of 1830—1858 A.D.) toch niet juist is, om niet te spreken van een valsch jaartal.

Zoo kunnen we verder gaan en nog meer voorbeelden aanhalen, vooral uit den tegenwoordigen tijd, zooals de Rangka-angrong, Bambang-Dwihasṭa[2]), etc., boeken, die ten onrechte toegeschreven zijn aan Ranggawarsita, ten einde meer lof aan de naam van den grooten dichter toe te zwaaien, maar tegelijkertijd ook uit commercieel oogpunt uitgegeven, waardoor de heele Javaansche litteraire wereld in groote beroering werd gebracht[3]).

3. *Verschillen tusschen de Hss. en tekst-Berg.*

Dr. Hooykaas zegt in zijn bespreking[4]), dat het „omwerken veelal niet anders (was) dan een eigenmachtig omzetten van de volgorde der woorden, van de maat der zangen. De inhoud werd op den voet gevolgd; zoodoende moest wel iets ontstaan, dat menigmaal gewrongen en minder duidelijk is".

Gaan we nu na, hoever de veranderingen zich uitstrekken. Door vergelijking van de verschillende Mss. en de uitgave van Van Dorp en die van de tekst-Berg, is het ons gebleken, dat de *inhoud* in alle teksten vrijwel *dezelfde* is.

In *vorm en taal* van het gedicht is echter verandering aangebracht. De wijziging in tembang ziet er als volgt uit:

Ms. A.

I.	Ḍanḍang goela 99—2 [5])	97 str.
II.	Kinanṭi	97 str.
III.	Sinom	26 str.
IV.	Poetjoeng	50 str.
V.	Pangkoer	28 str.
VI.	Gamboeh	135 str.
VII.	Balabak	16 str.
VIII.	Asmarandana	81 str.
IX.	Megatroeh	58 str.
X.	Midjil	111 str.
XI.	Maskoemambang	132 str.
XII.	Pangkoer	79 str.
XIII.	Poetjoeng	60 str.
XIV.	Wirangrong	48 str.
XV.	Doerma	72 str.
XVI.	Ḍanḍang goela 114—10=	104 str.

tekst Berg (B).

I.	Ḍanḍang goela 36—6[5]) =	30 str.
II.	Asmarandana	42 str.
III.	Gamboeh	59 str.
IV.	Djoeroedemoeng	15 str.
V.	Kinanṭi	59 str.
VI.	Ḍanḍang goela	33 str.
VII.	Sinom	27 str.
VIII.	Poetjoeng	40 str.
IX.	Doerma	31 str.
X.	Gamboeh	65 str.
XI.	Sinom	26 str.
XII.	Kinanṭi	33 str.
XIII.	Balabak	13 str.
XIV.	Asmarandana	44 str.
XV.	Ḍanḍang goela	30 str.
XVI.	Megatroeh	51 str.
XVII.	Midjil	58 str.
XVIII.	Sinom	43 str.
XIX.	Maskoemambang	62 str.
XX.	Kinanṭi	59 str.
XXI.	Pangkoer	35 str.
XXII.	Poetjoeng	62 str.
XXIII.	Girisa	11 str.
XXIV.	Midjil	29 str.
XXV.	Doerma	38 str.
XXVI.	Pangkoer	33 str.
XXVII.	Ḍanḍang goela	36 str.
XXVIII.	Sinom	41 str.
XXIX.	Pangkoer 54—1=	53 str.

1) Deze dateering van de Tj. is ook bevestigd door de mondelinge overlevering; Javanici als R. Wiradat en R. Rg. Wirawangsa, redacteur b/d Volkslectuur, zijn zooals ze mij mededeelen, het ermee eens.
2) Uitgave van Tan Khoen Swie, Kediri, respectievelijk 1926 en 1927.
3) Men zie de boekbespreking in Sedyatama gedurende het jaar 1929.
4) Djawa no. 6, 1930, blz. 245.
5) Strophen, die niets met het verhaal te maken hebben en die dus weggelaten kunnen worden.

Uit dit overzicht maken we op, dat de zangen, die voor den bewerker te lang schijnen, zooals Zang I, II, VI, VIII, X, XII, XIV, XV en XVI van A, onderverdeeld zijn in verschillende „tembangs" met een kleiner aantal strophen, die te zamen zoo ongeveer den oorspronkelijken Zang uitmaken. Een uitzondering op dezen regel maakt:

Zang V, oorspronkelijk Pangkoer, veranderd in Doerma in B, een zangwijze die thans meestal dient ter afwisseling van Pangkoer [1]).

En verder in A:

Zang III Sinom, oorspronkelijk 26 str. in B 27 str. (tusschen Z. VII en VIII in B is in B een strophe ingeschoven). Z. IV Poetjoeng van 50 str., B heeft 40 str.

str. 3 t/m str. 7 is verkort tot 4 str. Verder zijn verkort de op- en aanmerkingen van de vrouwen op den weg, waarlangs Pranatjitra liep.

Z. VII Balabak van 16 str. wordt 13 str. De inhoud ervan is in B veranderd. Terwijl A vrij gepeperde grappen bevat, zijn deze in B min of meer onschuldig van aard.

Z. VIII Asmarandana van 81 str. wordt 44 en Ḍanḍang goela 74 str. De wangsalan bij de liefdesuiting van Pranatjitra en ook die van R. Mendoet zijn veranderd.

Z. IX Megatroeh van 58 str. verkort tot 51 str. door verandering of weglating van eenige gedeelten.

Z. XI Maskoemambang van 132 str. wordt verkort tot 62 str. Een heel stuk is weggelaten, en wel het realistische, erotische gedeelte, de ontmoeting van Pranatjitra en R. Mendoet in haar kamer.

Z. XIII Poetjoeng van 60 str. wordt met eenige fantasiestrophen 62 str.

A prima vista beschouwd zijn de veranderingen niet van zooveel belang. De wijzigingen van de maten, de weglating der erotische gedeelten en de voor den omwerker „saroe"-woorden zijn eenerzijds wel te apprecieeren, omdat het herschapene werk daardoor „leesbaar" wordt gemaakt tot lectuur voor het volk in het algemeen. Ware het slechts hierbij gebleven! Want de wijzigingen strekken zich niet alleen uit tot het bovenvermelde, maar ook aan de verandering van de „peḍotan" [2]), de taal en stijl van den oorspronkelijken dichter, heeft hij zich schuldig gemaakt.

Ten aanzien van de „peḍotan" heeft de omwerker een andere manier ingevoerd, die voor den tegenwoordigen tijd voor mooi en juist geldt [3]). Of deze daad wel waardeering mag oogsten is nog de vraag. Een strenge toepassing van het „peḍotan"-systeem, wat voor de hedendaagsche Javaansche gedichten één van de voornaamste eischen is, vinden we in werken uit den tijd van om en bij 1820 niet [4]), en m.i. ook niet vóór den moh. Mataramschen tijd, toen matjapat-maten in het Middel-Javaansch werden ingevoerd [5]). Deze strenge toepassing van de „peḍotan" meenen we pas later ingevoerd te zien, en wel in den tijd van Ranggawarsita met zijn tijdgenooten: M.N. IV e.a. Hoewel we dit als een hoogere trap van ontwikkeling in de Javaansche dichtkunst mogen beschouwen, mag het al of niet voorkomen hiervan niet als maatstaf van beoordeeling gebezigd worden bij werken van vóór Ranggawarsita.

1) Zie „Paṭokaning njekaraken" van M. Hardjawiraga, Volkslectuur serie no. 725, blz. 96. Deskundigen op het gebied van de Javaansche zang merken echter op, dat de formuleering in de „Paṭokaning njekaraken" nog niet heelemaal juist is. Weliswaar zijn de maten pangkoer en doerma tegenwoordig veelal door elkaar gebruikt (vooral in oorlogsscènes), doch als men in aanmerking neemt, dat de eerste maat 10 soorten zangwijzen heeft en de tweede 5, dan kan men zich wel voorstellen, dat formuleering van het gebruik dezer beide maten nooit precies kan zijn. Een fijngevoelige dichter echter weet, welke van de twee hij bij een speciaal geval kiezen moet.

2) De peḍotan is de verdeeling van een tembangregel in verschillende deelen voor de rustpozen bij het zingen, b.v. Pameḍaré/wasitaning ati, tjoemanṭaka/aniroe poedjangga, dahat moeḍa ing batiné (Uit Woelangrèh, beginstrophe).

3) Zie „Paṭokaning njekaraken" blz. 17 en vlg.

4) R. Wiradat heeft mij hierop attent gemaakt.

5) De door Prof. Berg algemeen toegankelijk gemaakte Rangga Lawé is een goed voorbeeld; verder: Kidung Sunda, Kidung Pamañcangah.

Heeft de omwerker het oorspronkelijke gedicht door eenige veranderingen aan te brengen in de „pedotan" reeds een ander aanschijn gegeven, vreemder ziet het er uit, nu taal en stijl ook aangetast zijn.

De inhoud heeft hij, gelijk boven is gezegd, niet alleen in haar geheel, maar ook voor het grootste gedeelte gevolgd, zin voor zin, maar dan ook met verdraaien, omzetten en verwisselen van woorden of door er andere voor in de plaats te zetten, vooral wanneer door verandering van dichtmaat andere eischen van „goeroelagoe" en „goeroewitjalan" werden gesteld. Desniettegenstaande kunnen we nog oude, oorspronkelijke passages aanwijzen, vooral waar de paralleltembangs in A en B vrijwel met denzelfden zin beginnen. Duidelijkheidshalve plaatsen we hier het volgende:

Ms. A.

Z. I. str. 3 begint met:
Abdi djoeroetjitra anengrani,
Z. II. Waoe Ni Rara Mendoet,
Z. III. Sigegen ingkang kotjapa.
Z. IV. Jata waoe lampahira Kéntol Bagoes,
Z. V. *Pangkoer*, Kadya gabah inginteran,
Z. VI. Jata Kjai Toemenggoeng,
Z. VII. Soen goegoerit djedjakané wong ing Ngemplak, kaplaké,
Z. VIII. Sadaloe tan antoek goeling,
Z. IX. Jata waoe Pranatjitra lampahipoen,
Z. X. Titi tamat soerasaning toelis,
Z. XI. Titi sonja lirnja wajah sirep djanmi,
Z. XII. *Pangkoer*. Noelja waoe Pranatjitra,
Z. XIII. Rara Mendoet kalangkoeng ngoengoening kalboe,
Z. XIV. *Wirangrong*. Tan winarna solahnèki,
Z. XV. Asoesoembar sira Bagoes Pranatjitra,
Z. XVI. Tan tjinatoer Ki Djaka Pangasih,

B. tekst-Berg.

Z. I. str. 7,
Abdi djoeroetjitra amoerwani,
Z. V. Waoe Ni Bok Rara Mendoet,
Z. VII. Sigegen datan winarna,
Z. VIII. Jata waoe Pranatjitra lampahipoen,
Z. IX. *Doerma*. Wong kang maroeng kadya gabah inginteran,
Z. X. Kotjapa Ki Toemenggoeng,
Z. XIII. Soen anggoerit djadjakané wong ing Ngemplak, kaplaké,
Z. XIV. Saratri tan antoek goeling,
Z. XVI. Jata waoe Pranatjitra lampahipoen,
Z. XVII. Ri sampoening anoepiksa toelis,
Z. XIX. Titi joni sareng wajah sirep djanmi,
Z. XX. *Kinanṭi*. Ki Pranatjitra toemandoek,
Z. XXII. Jata waoe Rara Mendoet langkoeng ngoengoen,
Z. XXIII. *Girisa*. Tan tjinatoer solahira,
Z. XXV. Pranatjitra waoe ing sawidjilira,
Z. XXVII. Data tita Ki Djaka Pangasih,

(Ik acht het overbodig om verder een korte inhoud te maken van de zangen; de lezer wordt verwezen naar „Pratélan kawontenaning boekoe-boekoe", Uitgave van het Bat. Gen. 1920, deel I, blz. 361. En verder naar het voorbericht van de Serat Pranatjitra, uitgave van Van Dorp, Semarang 1888, waarin een korte inhoud van het gedicht is opgenomen).

Hoever de inwendige wijziging van de taal gaat, kunnen we ons voorstellen, wanneer we hier eenige strophen van het begin van het Pranatjitra-verhaal nemen:

Ms. A.

Zang 1.

3. Abdi djoeroetjitra anengrani,
tjaritalit rèmèh tinemboengan,
lagja karsané kang angrèh,
moenḍoet tjarita ḍoesoen,
saking wadya soedra mèt boedi,
ngalaja ngoepadjiwa,
ambabarang tjaloeng,
andongèng sarwi anggambang,
angaloedroeg kopjah njamatira kenṭi,
aran Ki Patragoena.

4. Kang tjarita pinaringken tjarik,
kinèn dadyaken serat wawatjan,
ing dasih kang tampi sèrèn,

kinarja tjagak ngantoek,
ala nganggoer kalaning latri,
tinimbang lan pagoejwan,
ngoer matjaa loṭoeng,
lilingsèn karsanira sang,
amepeki sanadyan dongèng pan dadi,
amoewoehi kagoengan.

5. Ingkang mangka poerwaning paloepi,
tjaritané wong ambarang gambang,
doek ngoeni djaman kartané,
nagari ing Mataroem,
pandjenengan Kangdjeng Sang Adji,
ingkang Sinoehoen Soeltan
Agoeng ing Mataroem,
karta kartining nagara,
sawoesira beḍahé nagari Paṭi,
kaṭah djarahanira.

6. Kang katjanḍak lanang dèntjekeli,
kang wadon toewa nom binojongan,
woes kabekta sadajané,
katoer radjèng Mataroem,
brana èstri sinoeng wadyadji,
Toemenggoeng Wiragoena goeng
gandjaranipoen,
artèstri lawan boesana,
samana woes tentrem ardjaning nagari,
jata ingkang winarna.

7. Ki Toemenggoeng Wiragoena neng-
gih,
kang kinarja djedjering tjarita,
Ki Toemenggoeng wibawané,
wantjinira woes sepoeh,
nanging dèrèng loengsé ing kardi,
sarira maksih rosa,
koewat ngembat lawoeng,
sih poepoek pawakanira,
dé katingal sepoehira djeng Kijahi,
kagégé goetoek wadja.

B. tekst-Berg.

Zang 1.

7. Abdi djoeroetjitra amoerwani,
tjaritalit rèmèh tinemboengan,
saking karsané sang radjèng,
moenḍoet tjarita ḍoesoen,
saking dasih soedra mèt boekti,
ngalaja ngoepadjiwa,
ambabarang daloe,
andongèng sarwi anggambang,
angaloedroeg kopjahé njanjamat kenḍi,
wasta Ki Patragoena.

8. Kang tjarita sinoengken mring tjarik,
kinèn anrapaken moenggèng karas,
mring abdi kang tampi sèrèn,
kinarja awon nganggoer,
tjagak arip kalaning ratri,
tinimbang lan pagoejwan,
leng matjaa lowoeng,
mamrih oenḍaking kagoenan,
nadyan dongèng rèmèh toer dadi
wimboehing,
kagoengan srat sang Nata.

9. Kang winarna ing kawi gantjaring,
kanḍa djanma ambabarang gambang,
doek ngoeni djaman kartané,
nagari ing Mataroem,
pandjenenganira Narpati,
Sinoehoen Kandjeng Soeltan
Agoeng rikalèkoe,
karta kartining nagara,
sawoesira beḍahé pradja in Paṭi,
kaṭah djarahanira.

10. Djanma lanang wadon geḍé tjilik,
toewa anom sami binojongan,
kinoeras brana artané,
katoer Natèng Mataroem,
ginandjarken mring para dasih,
Toemenggoeng Wiragoena,
goeng gandjaranipoen,
artèstri lawan boesana,
samana woes tentrem ardjaning na-
gari,
jata ingkang kotjapa.

11. Waoe Kjai Toemenggoeng kang dadi,
boeboekané djinedjer ing kanḍa,
doek samana ing wantjiné,
sampoen kapara sepoeh,
nanging dèrèng loengsé ing kardi,
sarira misih rosa,
koewat ngembat lawoeng,

pawakan poepoek sembada,
dé katingal sepoehira Djeng Kijahi,
kagégé goegoeh wadja.

Zoo moet iets ontstaan, dat er geheel anders uitziet dan het oorspronkelijke gedicht. Deze daad van den omwerker is eenerzijds wel te apprecieeren, omdat gelijk boven is gezegd, het gedicht „voor het algemeen" leesbaar wordt gemaakt, doch beschouwd van den literairen kant: een *misdaad*, die echter gedeeltelijk is goedgemaakt door zijn rede bij den aanvang van de Serat Pranatjitra tekst B:

Zang 1.
2. Ngoeni sampoen tinrapken ing toelis,
nanging taksih kaṭah kang koetjiwa,
ing basa miwah lagoené,
toewin kaṭah kang saroe,
karja wigihira kang sami,
arsa wrin kanḍanira,
soemarma winangoen,
rinatjoed rerengkedira,
sinalinan oekara mamrih madyaning,
krama kinoeswèng tembang.

3. Pinapantes ing sabangkit-bangkit,
mrih roentoeting loekita soepaja
jèn kasidèn ing tandoeké,
enz.

Prof. Berg's vertaling luidt [1]):

„2. Vroeger is het al eens schriftelijk vastgesteld. Veel is er toen onbevredigend in gebleven wat taal en maat betreft, en talrijke platheden ergerden hen, die het verhaal willen leeren kennen. Dus is het herschapen, van onkruid gewied, van uitdrukking gewijzigd, in dichtmaat gesteld: naar een juisten maat van goeden vorm is gestreefd.

„3. Zooveel mogelijk is het gefatsoeneerd en op de harmonie van den zin is gelet, opdat het zoo het doel bereikt mocht zijn, ... etc."

Welk gedeelte is nu het oorspronkelijke Pranatjitra-verhaal? Door tekstvergelijking zijn we tot de conclusie gekomen, dat het begint:

in B met str. 8, Abdi djoeroetjitra, etc.

in A met str. 3

en eindigt:

in B met één na de laatste str.

in A met str. 104 van den laatsten Zang. Wat ervoor of erna geschreven is, is toevoegsel van latere overschrijvers of bewerkers.

Het heeft er allen schijn van, dat de omwerker van Pranatjitra vermeent, zich de meerdere te mogen achten van den origineelen dichter, en de vrijheid neemt, om wijzigingen aan te brengen, aangezien er z.i. nog veel aan het gedicht hapert. R. Wiradat is van meening, dat de bewerker van Pranatjitra mogelijk iemand van Madioen is met name M. Ng. Kramaprawira (±1860), naar verluidt de eerste mantrie goeroe aan één van de gouvt. scholen van Madioen. Van zijn hand zelf zijn verschenen: Serat bantah kekalih, Oemajonfal, Peṭikan èlmoe boemi, Watjan. (Zie Pratélan kawontenaning boekoe-boekoe Museum, dl. 11, blz. 510). Of deze man wel de bedoelde persoon is, die den tekst van Pranatjitra heeft gewijzigd, eischt een nader onderzoek.

De Pranatjitra, uitgave van Van Dorp, Semarang 1888, herzien door C. F. Winter Sr., en onder toezicht van M. Kartasoebrata, kan ons leiden tot de veronderstelling, dat de bedoelde bewerker deze Kartasoebrata is geweest. Deze persoon echter kan o.i. zelf geen goede tembangs maken, gebleken uit de beide stuntelige, strakstroeve strophen, die ingelascht zijn in de inleiding (in tekst B ± tusschen str. 9 en 10). Tot het bewerken van de Pranatjitra, zooals het gedicht thans eruit ziet (tekst B) achten wij hem niet in staat. Zoo goed als zeker mag gezegd worden, dat de bewerking vóór 1888 is geschied, dus niet door dezen Kartasoebrata.

1) Pag. 18 van zijn vertaling.

Hoe gebrekkig het origineele gedicht ook mocht schijnen in de oogen van den bewerker, de mondelinge overlevering en de meeningen van Javanici [1]) bevestigen het feit, dat het juist niet voor B onderdoet, ja zelfs van superieure kwaliteit is. Dit heeft alweer zijn bekrachtiging hierin, dat op Soerakarta het „levende" Pranatjitra-verhaal, dat door troubadours en ouderen aan kinderen op zingende manier wordt verteld, hetzelfde is als wat in onze Mss. staat, één van de redenen ook wellicht, waarom de Volkslectuur-uitgave niet zooveel opgang heeft kunnen maken. Vooral twee strophen zijn geliefde rerepèns[2]), die men pleegt te zingen; ze zijn in het oorspronkelijke gedicht in Ḍanḍang-goela opgesteld, doch staat in tekst B veranderd respectievelijk in Sinom (Z. XXVIII str. 17 en 19) en in Pangkoer (Z. XXIX. str. 20). Deze beide strophen staan in D om aandacht te trekken geheel afzonderlijk uit het verband genomen, op de eerste blz. en luiden als volgt:

Rerepèn Rara Mendoet
Sekar Danḍang genḍis.

Rara Mendoet sindjangnja goeringsing,
kekembené djingga pinarada,
kentjana sengkang bapangé,
tjoenḍoek angkrèking menoer (wellicht met schrijffouten),
Pranatjitra sekaring gambir,
binékta ḍateng Mentaram,
tinalènan sampoen,
binanda ing tjinḍé kembang,
tjinengkalak pring toetoel widjil saking Kaliadjir,
amirong kampoeh djadjingga.

Ki Toemenggoeng Wiragoena ikoe (wellicht schrijffout),
arsa anelasi ḍoewoeng dalem toemimbal loek sanga,
Ki Djikdja ikoe tanggoehé,
sinoedoeken djadjanipoen,
moeroep moempjar loediranèki,
Rara Mendoet karoena,
sesambat mlasajoen,
Adoeh kakang Pranatjitra,
lamoen mati loewang sidji wong loro pada ngenggoni,
Lara Mendoet lan Pranatjitra.

De goeroewitjalan[3]) in beide strophen is niet juist, daarentegen vinden we hier een aardig voorbeeld van een paar zangwijzen uit den volksmond, die niet al te zeer let op goeroewitjalan, tengevolge van de veelvuldige overname van den een van den ander[4]). Deze beide strophen zijn respectievelijk gelijk aan Z. XVI str. 50, 82 en 83 (in den tekst van het hs.), alle in Ḍanḍang goela.

B. Str. 50. Rara Mendoet asindjang goeringsing,
kembenira djingga pinarada,
kentjana sengkang bapangé,
tjoenḍoek anggrèk lan menoer,
Pranatjitra sekaring gambir,
binekta mring Mataram,
tinalènan sampoer,
binanda in tjinḍé kembang,
tjinengkalak pring toetoel ing Kaliadjir,
amirong kampoeh djingga.

Str. 82. Wiragoena waoe anelasi,
ḍoewoeng dalem panimbal loek sanga,
Ki Djikdja ikoe tanggoehé,
sinoedoek djadjanipoen,
moeroeb moentjar loediranèki,
Pranatjitra glangsaran,
sambat Rara Mendoet,

1) Meeningen van R. Wiradat en R. Rg. Wirawangsa.
2) Zangen, die gewoonlijk uit het hoofd worden gezongen.
3) D.i. het aantal lettergrepen in elke versregel.
4) Men vergelijke met de alombekende:

Semoet ireng anak-anak sapi, kebo bongkang anjabrang kali bengawan, kéjong gonḍang satjarak soengoeté, timoen woekoe gotong woloe, Soerabaja gègèr kepati, ana wong ngojak matjan, ketjanḍak diwaḍahi boemboeng, ngaloen-aloen Kartasoera ana gadjah meta tjinantjang wit sidagoeri, patiné tjinèkèr ing ajam (tronḍol).

lah agé sira noesoela,
soen antèni ing bangoen pangarib-
arib,
ḍoeh mirahé poen kakang.

Str. 83. Rara Mendoet karoena mlasasih,
mjarsa lamoen Pranatjitra loenas,
tinoewek ing panḍapané,
marang Kjai Toemenggoeng,
woes angekes sedya bélani,
Rara Mendoet karoena,
kakang miloe lampoes,
labeté tresna ing dika,
loewang sidji wong loro bareng
ngenggoni,
andika lawan koela.

Deze beide laatste str. zijn door elkaar gegooid, een stuk van de eene en een gedeelte van de andere vormen een nieuwe rerepén. Later is mij ook medegedeeld, dat deze rerepèn evenzeer bekend is in andere streken buiten het gewest Soerakarta, waaruit men dus kan opmaken, dat het Pranatjitra-verhaal niet alleen op Sala in omloop is geweest of gebleven.

4. *Kenmerken van het Pranatjitragedicht.*

In meergenoemd: „Een Javaansche Tristanfiguur", wordt de nadruk vooral gelegd op de *realistische wijze* van bespreking in het gedicht. De Heer Kats heeft als grond van zijn bespreking den tekst genomen van de uitgave van Van Dorp 1888. Dat het werk realistisch is, is waar, maar veel hiervan is echter in deze redactie en ook in de latere gedrukte uitgaven verloren gegaan, als we den tekst vergelijken met die van de hss.

Als een enkel voorbeeld van wat in de gedrukte redactie veranderd is, geven we hier de „pasarscène", die in B vrij sterk gewijzigd is (B Z. IX str. 1/m 12, Tekst A Zang V str. 1 t/m 19).

Na een vloed van scheldwoorden te hebben geuit, gaan de „bakoel proendjang" en de „bakoel prada" elkaar te lijf. Kjai Tanḍa (marktmeester) komt en scheidt de beide vechtende vrouwen van elkaar. Nog waren ze niet rustig, konden ze niet op haar plaatsen blijven. Ze vloeken weer tegen elkaar, en dan:

A. zang V. str. 13, dichtmaat
Pangkoer.

Noeljarsa paran pinaran,
Kjai Tanḍa anikep saking woeri,
anggrondjal emèh maroetjoet,
sami mempeng kalihnja,
kapandjingan iblis lanat ngaroe biroe,
kakoe tyasira Ki Tanḍa,
kalihé dipoenamboengi.

14. Mèsem angoejeg joedara,
ih, wong iki tan kena di(ng)go betjik,
gja ginèrèt kalihipoen,
winangsoelken gjanira,
Kjai Tanḍa sarwi ngoetjap masra
masroe,
noedingi kalawan rotan,
Ḍo, mengko takamboeng maning.

15. Karo paḍa nora kaprah,
gawé roesoeh nèng waroeng oeleng
sami,
wong liwat paḍa rineboet,
toer ta doeroeng karoewan,
jèn ḍemena kang liwat marang sirèkoe,
angoer ta akoe kéwala,
reboeten pasṭi noeroeti.

16. Kalihé maleroek éwa,
èsmoe adjrih dadya toemoengkoel
nangis,
kotjapa gègèring waroeng,
bangsat ambaroeng sinang,
anaramboel boedjang pitoe pareng
ngreboet,
sroe gègèr oeleng-oelengan,
tanboeh lor kidoel mjang woeri.

17. Wong dol ḍawet tjao srebat,
ronḍé tahoe roedjak legi mjang ebir,

roedjak gobèt djenang grendoel,
saté koepat baléndrang,
roedjak tjrobo wédang tapé samja goegoep,
tinoendjang wong adol anḍa,
adol pring djaran noetoeti.

18. Bangsat ngoetil ngamboel samja,
pinggan soeroe mangkok sami dèn-ambil,
wong dol wadé djarit saroeng,
loemajoe salang toendjang,
wong préjalan kotjar katjir ḍoewiti-poen,
rineboetan marang bangsat,
Kjai Tanḍa gja noeloengi.

19. Bangsat kang samja angrajah,
gineboegan kang tjelak dèndjedjegi,
wong ngoetil samja loemajoe,
adjrih marang Ki Tanḍa,
jata waoe bangoné Ni Rara Mendoet,
ḍasaré kongsi apaḍang,
katoendjang wong gègèr sami.

De vertaling luidt aldus:

„Ze staan op het punt om naar elkaar toe te gaan. De marktmeester omvat beiden van achteren; ze gaan te keer en raken bijna (uit zijn omarming) los: beide vrouwen zijn wild, ze zijn als bezeten door Satan, die haar verbijstert. De marktmeester, die geen raad meer weet, zoent beiden herhaalde malen af.

Grinnekend betast hij haar borsten: „Och, deze menschen leeren het nooit". Hij sleurt beiden weg, en brengt ze terug op haar plaatsen. De marktmeester spreekt streng, terwijl hij met de rotan dreigt: „Nou, ik zal jullie nog meer afzoenen.

En het is ook zoo ordinair, om herrie te schoppen op de passer, en te plukharen. Jullie vechten om een voorbijganger; het is niet eens zeker, of die voorbijganger jullie wel wil hebben. Jullie kunt beter om *mij* vechten, ik zal jullie verlangens zeker bevredigen".

Beiden kijken beteuterd, vol minachting. Ietwat bevreesd als ze zijn, zitten ze gebogen te huilen. Nu wordt verteld van het gedrang, zeven zakkenrollers gaan tegelijkertijd aan het werk. Er ontstaat een tumult, en men weet van geen noord of zuid of achter meer.

Dawet-verkoopers, tjao-, srebat-, tahoe-, roedjak legi-, ebir-, roedjak gobèt-, djenang grendoel-, saté-, koepat-, baléndrang-, roedjak tjrobo-, wedang tapé-verkoopers raken verward, ze loopen pardoes tegen een ladder-verkooper op, terwijl de bamboe- en paarden-verkooper daarop volgen.

Stelende dieven mengen zich in het gedrang, kopjes en lepels en schotels nemen ze weg; de kain- en saroengs-verkoopsters gaan hals over kop op de vlucht, het geld van de geldwisselaarster wordt rondgestrooid en weggenomen door de dieven. Kjai marktmeester komt te hulp.

De roovende dieven worden afgeranseld, de dichtsbijzijnden geschopt. De dieveggen slaan op de vlucht, bevreesd voor den marktmeester. Op dat oogenblik wordt het stalletje van Rara Mendoet zichtbaar, door het tumult van menschen."

Wij zouden nog meer gedeelten uit ons gedicht, die we in tekst B niet of wel gewijzigd vinden, kunnen aanhalen, doch de beperkte plaatsruimte leent zich daar niet voor.

Dit realisme is zoover doorgevoerd, dat de *erotische* gedeelten wel te realistisch zijn, althans in den oorspronkelijken tekst van de hss.

In de gedrukte redacties zijn deze stukken grootendeels weggelaten. Het is ondoenlijk om deze gedeelten hier te vertalen. Ik merk alleen op, dat van deze scènes, vooral de ontmoeting van Pranatjitra en Rara Mendoet in haar kamer, de beschrijving meesterlijk is.

De auteur schijnt in zijn beschrijvingen *volledig* te willen zijn. Men vindt in het verhaal een encyclopaedie van termen bij het hanengevecht, een woordenboek van scheldwoorden, een receptenboek van Javaansche gerechten, enz. Hierbij is de

beschrijving tot in de kleinste kleinigheden uitgewerkt.

De *taal en stijl* van het gedicht, tenminste van den tekst in de hss. is soepel. De auteur bezigt de z.g. „oekara tjatoer" (lett. spreektaal-zinnen), een manier van dichten die sedert de laatste tientallen jaren uit onze literatuur schijnt verdwenen te zijn.

De zinnen zijn eenvoudig, niet al te langdradig, zonder veel opsmuk en zoete bluf van Kawi-woorden, — den poëtaster en kunstdichter eigen—, zoodat het werk gemakkelijk begrepen kan worden. Maar waar het op belangrijke gedeelten aankomt, daar is het een lust dezen dichter met dit talent te lezen of aan te hooren.

De auteur schijnt aan *bepaalde maten* de voorkeur te geven. Wanneer we ons schema (par. 3) in oogenschouw nemen, dan merken we op, dat in den oorspronkelijken tekst de zangen in de versmaat: Ḍanḍang goela, Kinanṭi, Gamboeh, Midjil en Maskoemambang veel strophen hebben.

Er is bepaald verschil tusschen de bewerkte redactie en den oorspronkelijken tekst, maar vooral in de juistheid van de beschrijving van karaktereigenschappen van de handelende personen. Zeker kunnen we zeggen, dat van *litterair standpunt* bezien het peil van de Pranatjitra in zijn nieuwbakken gedaante een heel eind beneden dat van de oorspronkelijke is.

5. *De dichter van de Pranatjitra.*

De serat Saridin (blz. 354) schrijft Pranatjitra toe aan een zekeren Rangga Djanoer uit den Kartasoeraschen tijd. Deze mededeeling kan niet als bewijsmateriaal dienen, aangezien ze tegengesproken wordt door de dateering van het gedicht zelf (zie par. 3).

Kunnen we dan werken aantreffen die uit denzelfden tijd dateeren en die overeenkomst vertoonen met Pranatjitra?

We meenen, dat de Tjenṭini, het achtdeelige boek (volgens mondelinge overlevering 10 deelen, doch de laatste twee deelen zijn nog nooit in druk verschenen) wèl verondersteld mag worden van dezelfde hand te zijn als de Pranatjitra.

Resumeeren we de kenmerken van het Pranatjitra-gedicht:

1. De beschrijving is realistisch.
2. Het bevat realistische en sterk-erotische stukken.
3. De dichter behandelt de onderwerpen tot in de finesses.
4. De voorkeur voor bepaalde maten.
5. Het gebruik van de „oekara tjatoer".

Kunnen we deze kenmerken in de Tjenṭini terugvinden? Het antwoord is bevestigend.

1. De beschrijving in de Tjenṭini van de lotgevallen van Sèh Amongraga is levendig.

2. Aan erotische stukken ontbreekt het in de Tjenṭini geenszins.

3. In de Tjenṭini vindt men gegevens over alles: maten, genḍings, medicijnen, filosofie tot in de kleinste kleinigheden, etc.

4. Ook in de Tjenṭini vindt men, dat bepaalde maten zeer veel strophen hebben, b.v. in dl. I en II, telt Ḍanḍang goela 17, 110, 337, 122, Kinanṭi: 23, 19, 98, 309; Midjil: 443; Gamboeh: 23, 24, 108, 85.

Tjenṭini deel III — IV, Ḍanḍang Goela 299, 285; Kinanṭi: 305, 27, 121; Midjil: 99, 38; Gamboeh: 40, 32.

Tjenṭini deel V — VI, Ḍanḍang Goela, 10, 184, 136, 20, 20; Kinanṭi: 10, 57, 24, 15, 20, 20, 21, 20, 21; Midjil: 10, 70, 20, 109, 19, 26, 22; Gamboeh: 19, 10, 19, 20, 24, 21.

Tjenṭini deel VII — VIII, Ḍanḍang Goela: 20, 29, 21, 35, 24, 23, 108, 20; Kinanṭi: 21, 24, 20, 33, 21, 34, 31, 36; Midjil: 39, 40, 18, 43; Gamboeh: 24, 19, 36, 20, 24.
Zie Pratélan Kaw. Boekoe-boekoe Museum II, bl. 322 e. vl.

5. De stijl in de Tjenṭini is eveneens: „oekara tjatoer" en dit neemt elken twijfel weg, dat het niet van dezelfde hand zou zijn als Pranatjitra.

De Tjenṭini is volgens de Serat Saridin alias Winter's Jav. Zamenspr. deel I door R. Ng. Ranggasoetrasna geschreven (zie Par. 2) een van de schrijvers van den Kroonprins Soenan Soegih, de latere P.B.V. Aangezien volgens de hss., het Pranatjitra gedicht vervaardigd is tijdens het kroonprinsschap van P. B. V, zoo zouden we willen veronderstellen, dat de redacteur van onze Pranatjitra dezelfde is als die van de Tjenṭini, R. Ng. Ranggasoetrasna.

Of deze veronderstelling waarheid bevat, is nog de vraag; hiertoe is noodzakelijk een nader onderzoek op Sala zelf, door navraag te doen bij verschillende oude menschen en Javanici, die er gelukkig nog zijn.

EEN EXPERIMENT IN DE MADOEREESCHE SCHOLEN.

Wordt een sluitletter van een grondwoord als beginletter van een éénlettergrepig suffix, zacht uitgesproken, ja of neen?

De eminente Madoereesch-kenner Kiliaan heeft in de inleiding van zijn bekende Madoereesche Spraakkunst een helder licht laten vallen op de verschillende hoofddialecten van het Madoereesch op het eiland Madoera, namelijk het West- en het Oost-Madoereesch, en de markante verschillen die daartusschen bestaan. Het eerste omvat twee dialecten: het Pamekasansch, waarvan de taal der hoofdplaats Pamekasan, en het Bangkalansch, waarvan de taal der hoofdplaats Bangkalan het type vormt. Van het tweede hoofddialect, voornamelijk vertegenwoordigd door de taal der hoofdplaats Soemenep, is het Kangeansch als een onderdialect zeer kenmerkend.

Ten slotte komt de heer Kiliaan tot de conclusie, dat het Soemenepsch zich in het algemeen van het West-Madoereesch onderscheidt door het bezit van zuivere, d.i. oorspronkelijke vormen.

Hoogstwaarschijnlijk is het op advies van Kiliaan geweest, dat de Regeering toentertijd besloten heeft middels Staatsblad te bepalen ([1]) dat *het Soemenepsch de voertaal moet zijn bij het onderwijs op de Madoereesche scholen.*

Alvorens over te gaan tot het eigenlijke onderwerp moge ik de aandacht der lezers op twee hier onder volgende uit Kiliaan's Spraakkunst geciteerde punten vestigen, omdat men in de practijk, naast de verschillen in woorden, daaraan als kenteeken der dialecten de meeste waarde schijnt toe te kennen, namelijk:

1. dat het Bangkalansch in bepaalde actieve werkwoorden zich bedient van een nasaal prefix, waar het Soemenepsch de voorkeur geeft aan het prefix *a*,

	Bangkalansch:	*Soemenepsch:*
dhăboe' (uittrekken)	andhăboe' (naboe')	adhăboe'
djhălă (netten uitwerpen)	andjhălă (njălă)	adjhălă
bhăṭèk (batikken)	ambhăṭèk (măṭèk)	abhăṭèk
ghoentèng (knippen)	angghoentèng (ngoentèng)	aghoentèng
raksa (groot brengen, verplegen)	angraksa (ngraksa)	araksa
lampè' (pletten)	anglampè' (nglampè')	alampè'

terwijl in den passieven vorm eerste persoon de beide dialecten de volgende verschillen vertoonen:

	Bangkalansch:	*Soemenepsch:*
tjotjo (met een wapen iemand steken)	entjotjo	ètjotjo bi' sèngko'
djhekdjhek (vaststampen)	endjhekdjhek	èdjhekdjhek bi' sèngko'
pènta (vragen)	empènta	èpènta bi' sèngko'
ghoeghăt (aanklagen)	engghoeghăt ([2])	èghoeghăt bi' sèngko'

1) *Staatsblad 1893 No. 128.* Art. 6. Voor het onderwijs in de landstaal wordt gevolgd de taal, gebruikelijk op die plaatsen, waar zij geacht wordt het zuiverst gesproken te worden en het meest ontwikkeld te zijn, als: het *Javaansch* .... het *Soendaneesch* .... het *Maleisch* .... het *Madoereesch*, volgens de taal, gebruikelijk te Soemenep.

2) De *dak*-vorm in het Javaansch.

2. dat het West-Madoereesch, althans van de hoofdplaatsen Bangkalan en Pamekasan zelve, *doorgaans de sluitletter* van een grondwoord *verzacht*, wanneer ze als beginletter van een éénlettergrepig suffix moet worden uitgesproken, terwijl het Soemenepsch niet alleen de zachte maar vooral de scherpe uitspraak kent: bijv.: (1)

West-Madoer. en Soem.	*Soem.*:
adhăddhă (komt van adhăt = gewoonte)	= adhătta
tjellebbhă (komt van tjellep = koud)	= tjelleppa
rodjhăgghă (komt van rodjhăk = roedjak)	= rodjhăkka
karosaghăn (komt van rosak = beschadigd)	= karosakan
ègheppoghi (komt van gheppok = ontmoeting)	=ègheppokè

*

Na deze korte uiteenzetting kunnen de vragen worden gesteld: hoe zijn de sedert 1893 verschenen en overal in Madoereesche scholen (dus ook in Madoereesche streken in den Oosthoek) gebruikte boeken (boekjes) ten aanzien van deze twee punten? Houden ze voldoende rekening met het Soemenepsch?

Voor zoover ik op het oogenblik nagaan kan, kan de tweede vraag wel bevestigend worden beantwoord. Ziet men misschien sub 1 niet altijd en niet overal streng doorgevoerd, ten aanzien van sub 2 *kan onvoorwaardelijk* worden gezegd, dat men *steeds dezelfde opvatting* gehuldigd heeft, met name: *de zachte uitspraak*. In dit opstel zal ik het dan ook hebben over sub 2; als voorbeeld moge worden genoemd:

Kètab băboeroeghăn ètembhăngngaghi door M. Astrotanojo,

Kètab pangadjhărăn door Gonggrijp,

Djăidin (bewerkt) door Abdoeldjoemali, in leven Madoereesche Taalonderwijzer aan de Hoofdenschool te Probolinggo,

Băboeroeghăn bettjè' I door C.F. Winter (bewerking van M. Poesposastro),

Băboeroeghăn bettjè' II (bewerking van den bekenden heer Kartosoedirdjo),

Tjarakènan I, II en III door M. Wignjoamidarmo,

Boekoe bătja'an Madhoeră I, II door M. Kartosoedirdjo (eerste druk),

Tanodhăn I, II en III door M. Moedani (alle schoolboeken).

Verwondering behoeft dit geenszins te baren. Het Soemenepsch toch kent immers naast de scherpe *ook de zachte* uitspraak dier letters! Naar eenheid der uitspraak strevend zal men van zelf de zachte uitspraak prefereeren boven de scherpe. Dat is m.i. zoo voor de hand liggend, zoo logisch, dat nader uitleg geheel overbodig en eventueel verschil van meening hieromtrent geheel uitgesloten moet worden geacht.

Bovendien vindt deze opvatting een niet onbelangrijken steun in het *Madoereesch-Hollandsch Woordenboek* en de *Madoereesche Spraakkunst* I en II van *Kiliaan*. Kiliaan, die naar wij aannemen, der Regeering heeft aanbevolen om het Soemenepsch op de Madoereesche scholen als voertaal te gebruiken, bezigt in zijn Woordenboek en Spraakkunst, wanneer hij voorbeelden gaf van woordafleidingen enz. ook de „zachte" spelling.

Men hoeft ten slotte de *levende* taal te Soemenep niet al te nauwkeurig op te nemen, om te constateeren, dat die zachte uitspraak inderdaad bestaat, in die mate zelfs dat men sterk geneigd moet zijn die, in tegenstelling met Kiliaans bevinding ter zake, *domineerend* te noemen.

Den luisteraars zal het opvallen, dat die zachte uitspraak duidelijk te hooren is niet alleen bij de hoogere lagen van de samenleving, doch ook bij de overige. Ik geef onmiddellijk toe dat er kampongs in de plattelandstreken aan te wijzen zijn, waar

1) Ten overvloede moge hier worden gewezen op het feit, dat het Madoereesch steeds is geschreven in *fonetische* spelling, zoodat elke letter-verandering altijd gepaard gaat met uitspraakwijziging en omgekeerd. A. Wz.

de scherpe uitspraak overwegend is en wel bij diegenen, die nimmer of weinig uit hun omgeving zijn geweest en daarom weinig in aanraking gekomen met een ander slag van menschen. Zoodat die scherpe uitspraak te beschouwen is als een locaalverschijnsel. Het valt echter te betwijfelen of men bij de vorming van een *algemeene* taal afdalen moet tot dergelijke kleine, min of meer in hun middeleeuwschen toestand verkeerende plaatsen, zelfs aangenomen dat juist daar de taal nog het meest in ongeschonden staat verkeert.

Aldus is jaren en jaren die zachte uitspraak geworden de uniforme en gangbare, niet alleen binnen de schoolmuren maar ook daarbuiten in mondeling en schriftelijk verkeer, zoodat *eenheid van uitspraak en schrijfwijze* in dit gedeelte van de taal reeds van ouds bestaat. Critiek hierop of vezet hiertegen was, voor zoover mij bekend, nimmer vernomen.

*

Tot plotseling in 1913 de Madoereesche schoolwereld verrast werd met de verschijning van *Boekoe bătja'an Madhoeră bhăsa Songennep* (Madoereesch leesboek in het Soemenepsch) door R. Abdoerrahman alias Sastrosoebroto, Hulponderwijzer der Inl. school 2e klasse te Djember [1]; de heer Kartosoedirdjo, die daarin een voorwoord schreef, wees er op, dat schrijver van het boek een volbloed Soemeneper was [2], weshalve vertrouwde de heer Kartosoedirdjo, dat de daarin gebezigde taal ook was: *zuiver* Soemenepsch.

In dit schoolleesboek dan, hetwelk in alle Madoereesche scholen gebruikt wordt, offreerde de heer Sastrosoebroto *uitsluitend de scherpe* uitspraak van de letters in kwestie.

Wat dit beteekent voor de bewoners van drie kwart Madoera niet alleen, maar ook voor een groot deel van Soemenepers zelf, laat zich wel voorstellen. Ter verduidelijking hiervan kan misschien de volgende teekening dienen: U luistert naar iemand, die de regels van het beschaafd spreken heel goed blijkt te kennen. Tusschen de overigens aangenaam aandoende woordenmassa hoort U evenwel ineens, hetzij door argeloosheid des sprekers, hetzij om andere redenen, flitsen zoo iets als *wargi koela pinḍah ḍateng Mambeng sedanten*, of indien de spreker een Hollander is, zoo iets als *het mot moar kommen*, in stede van *wargi koela pinḍah ḍateng Malang sedaja* en *het moet maar komen*. Zie, dezelfde gewaarwording krijgt U bij het hooren van de scherpe uitspraak van de besproken letters, tusschen de overigens gewoon klinkende woorden. Deze „slip" van de tong klinkt als een dissonant, en daarom zal wel niemand het betwisten, dat een dergelijke locale, niet met het algemeen gevoel strookende uitspraak — hoe wel zij in eigen milieu overigens zuiver is — niet aanvaard is geworden als *je* uitspraak. Terwijl niemand kan ontkennen, dat de zachte klank voor Soemenepsche ooren beslist geen vreemd geluid vormt.

Men begrijpe mij niet verkeerd. Nadrukkelijk verklaar ik in dit verband, dat ik het bovengenoemde boek van R. Sastrosoebroto als schoolleesboek niet wensch te beoordeelen, nog minder te veroordeelen. Ik constateer alleen het feit, dat door het verschijnen van genoemd boek aan het firmament van de schoolwereld na een periode van twintig jaar (1893 — 1913) van zachte uitspraak plotseling uitsluitend de scherpe zichtbaar werd. Wel wensch ik hierbij aan te teekenen, dat die verschijning niet voorafgegaan is door de zoo noodige en bij zulk een gelegenheid beslist niet overbodige uiteenzetting, waarom tot die verandering moest worden overgegaan. Misschien kom ik straks hierop terug. Deze afwezigheid van urgentieverklaring is oorzaak, dat de invoering

1) Mocht dit onjuist blijken, d. w. z. mocht blijken dat dit niet het *eerste* schoolboek van dien aard is, houd ik me gaarne aanbevolen voor de ontvangst van betere gegevens ter zake.

2) Inderdaad waren de schrijvers of bewerkers van Madoereesche schoolboeken tot dusver geen Soemenepers, ja eenige daarvan zelfs geen Madoereezen van afkomst.
A. Ws.

van die scherpe uitspraak *met de totale uitschakeling van de zachte* het karakter draagt van een experiment. Nader zal den lezer blijken, dat dit experiment gevolgd is door een tweede.

De verschijning van het boek deed bij velen vooral in onderwijzerskringen in één slag de overtuiging postvatten, dat de Regeering de tot dusver reeds twintig jaar lang gevolgde zachte uitspraak (dier letters) wenschte te wijzigen. Immers, men wist dat het boekje een Regeeringsuitgaaf was, welke alvorens het licht te zien in den regel voor examinatie van taal en inhoud de Onderwijs-inspectie en het Departement van O. en E. moest hebben gepasseerd. Bovendien, men had het slechts te gebruiken.

*

De verandering is echter te sterk en te vlug in haar werk gegaan om geen reactie te wekken. Althans het heeft er alle schijn van dat de bekende heer Wirjowijoto, toentertijd Madoereesche Taalonderwijzer aan de Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Probolinggo, een ware verwarring in het gebruik van de voertaal voorzag. Instinctmatig voelde hij, dat de idee van de scherpe uitspraak, zooals die werd gebezigd door den heer Sastrosoebroto, bij minstens drie kwart der Madoereezen niet in goede aarde zou vallen. Doch daarbij meende hij bescheidenlijk niet aan het gevolgde systeem van het eenmaal door de Regeering goedgekeurd boek van den heer Sastrosoebroto te moeten tornen. Hij zocht daarom naar een compromis.

In 1916 verscheen althans van zijn hand: *Bhăbhăndhingan panganggoejjă ter-ater bhăsa Madhoeră bără' sareng Somennep* (Vergelijking van het gebruik van voorvoegsels [1] volgens het West- en Oost-Madoereesch) (Depôt van Leermiddelen 1916), waarin de compromis-gedachte werd uitgewerkt. In het kort komt deze hierop neer:

De grondwoorden worden naar de klank van hun *laatste lettergreep* verdeeld in twee groepen, nl. die met scherpe uitspraak: de *a*-, è-, *o*-klank en die met zachte: de ă-, i-, *oe*-klank. Voorts ging de heer Wirjowijoto evenals de heer Sastrosoebroto uit van de gedachte, dat het West-Madoereesch uitsluitend de zachte, en Oost-Madoereesch (in afwijking van Kiliaan en ...... de levende taal) uitsluitend de scherpe uitspraak kende. Voorbeeld van scherpe uitspraak aldus de heer Wirjowijoto:

West-Madoereesch:	*Oost-Madoereesch:*
a. sèpat, richtlijn (richtlood) + è njèpa-*dhi* (zachte uitspraak)	njèpa-*tè* (scherpe uitspraak).
è. sèksèk, in stukjes snijden, + è njèksè-*ghi*	njèksè - *kè*
o. porop, ruilen, + è moro-*bhi*	moro - *pè*
e. solet, aansteken, + è njoled -*dhi*	njolet - *tè*
e. kotjek, fijn wrijven van roedjak of specerij, + è ngotjeg - *ghi*	ngotjek-*kè*
e. tangkep, gevangen nemen, + è nangkeb-*bhi*	nangkep-*pè*

Voorzichtig als wilde hij voorkomen dat iemand zich te kort gedaan voelde in de liefde voor zijn dialect, stelde de heer Wirjowijoto vooraf vast, dat zoowel de West- als de Oost-Madoerees zijn eigen wijze van uitspraak als de juiste beschouwt. Voor schoolonderwijs echter meent de heer Wirjowijoto in dit geval de Oost-Madoereesche uitspraak te moeten aanbevelen, omdat *de klank van het laatste lettergreep van het grondwoord van dezelfde soort is als die van het achtervoegsel.*

Voorbeeld van zachte klanken:

1) Het boekje behandelt ook het gebruik van achtervoegsels. *A. Ws.*

	West-Madoereesch:	*Oost-Madoereesch:*
ă.	tombhăk, piek, + è nombhă - *ghi* (zachte)	nombhă - *kè* (scherpe)
i.	sambhit, antwoord, + è njambhi - *dhi*	njambhi - *tè*
oe.	sangghoep, belofte, + è njangghoe - *bhi*	njangghoe-*pè*
e.	ghoebhek, ei of deeg roeren, + è ghoebheg - *ghi*	ghoebhek-*kè*
	bhetbhet, omwikkeldoek of -touw, + è èbhetbhed - *dhi*	èbhetbhet-*tè*
	sarghep, plotseling en snel vangen van prooi, + è njargheb - *bhi*	njarghep-*pè*

Uitgaande van dezelfde-soort-klank-idee verdient in dit geval — aldus de heer Wirjowijoto — de West-Madoereesche uitspraak de voorkeur, zooals tot dusver ook reeds gebruikelijk is.

Aldus op die basis voortbouwende geeft de heer Wirjowijoto bij allerlei woordafleidingen nu eens aan de scherpe uitspraak, dan weer aan de zachte de voorkeur.

•

Men ziet dat de heer Wirjowijoto de beide uitspraken als gelijk en gelijkwaardig blijkt te beschouwen, zoo dat het verwisselen daarvan hem toescheen van geen andere beteekenis te zijn dan b.v. het verwisselen van 4 met 2 × 2. De heer Wirjowijoto hecht aan die verschillende uitspraak dus uitsluitend *begripswaarde*, terwijl het *gevoelselement*, dat daarin verscholen ligt, *geheel geëlimineerd* wordt. De verzachte uitspraak klinkt echter in onze ooren welluidender en vloeiender, terwijl de scherpe naar iets ongekuischts riekt.

Sedert dien vindt de compromis-idee evenals de idee van den heer Sastrosoebroto in zijn tijd natuurlijk ook haar weg tot allerhande schoolboeken en boekjes.

Ook hier valt te betreuren, dat de heer Wirjowijoto de zoo zeer gewenschte uiteenzetting, waarmede de noodzakelijkheid van een compromis genoegzaam werd aangetoond en de wijze van compromis aannemelijk werd gemaakt, niet heeft gegeven. Men tast dienaangaande in het duister [1]). Deze compromis-idee nu draagt m.i. daardoor ook het karakter van een experiment, i.c. een tweede experiment. Ook in zijn uitvoeriger *Elmo bhăsa Madhoeră* I (Spraakkunst) heb ik tevergeefs naar een uiteenzetting over deze zaak gezocht. Evenmin is het mij gelukt eenige rechtvaardiging of verdediging te ontdekken van de in 1913 door den heer Sastrosoebroto voorgestane scherpe uitspraak. Als gezegd nam de heer Wirjowijoto haar zonder meer over om als grondslag te dienen van zijn compromis-gedachte.

Ik stel er prijs op hierbij andermaal te verklaren, dat ik mij niet het recht aanmatig mij tegenover het boekje van den heer Wirjowijoto noch tegenover dat van den heer Sastrosoebroto veroordeelend uit te spreken. Ik blijf nog immer slechts bij het constateeren van *ups and downs* van de uitspraak der letters in kwestie.

Deze experimenten zijn helaas geen bloote spellingskwestie als wellicht de vereenvoudigde spelling in de Nederlandsche taal; ze snijden dieper, omdat ze gepaard gaan met klankverandering; ze raken de welluidend- en de schoonheid van de taal; hetzij mij vergund hieronder te laten volgen een zang, deel uitmakende van de zeer geliefde kinderspelen in den vooravond als de maan haar helder schijnsel kwistig over onze erven verspreidt; ze is geen nieuw gefabriceerd iets, doch reeds van ouds bekend en levend in den volksmond van Soemenep[2]). Ze is een deel geworden van het volksleven. Ze luidt aldus:

---

1) Men wordt door den heer Wirjowijoto verwezen naar *Taman Pengadjar* 15 December 1911 No. 5, pag. 163. Helaas zijn mijn pogingen om inzage van dit exemplaar van Taman Pengadjar te krijgen vergeefs geweest, ook bij het Batav. Genootschap van K. en W.

2) Ook aangehaald door den heer Wirjowijoto in zijn Elmo bhăsa Madhoeră I. *A. Ws.*

Tjóng-kóntjóng kóntjé,
kóntjéna ló-ólóan,
sabhănjon sakéṭéng,
na'-kana' markóng-markóng,
băbă'ănna kapóng-kapóng,
ngèk-serngèg*hăn* rót-sóró*dhăn*,
pangantan tao abădjăng,
abădjănga kèta' - kèdhoeng,
oendhoerrăghi djhăng băbă'ăn.

Past men nu daarop de Sastrosoebroto-dan wel de compromis-uitspraak dan zal het — naar ik hoop — den lezer niet onduidelijk zijn, dat ngèk-serngè*kan* en rót-sóró*tan* tusschen de lieflijke klanken in door de betrokkenen beslist als dissonant *gehoord* en *gevoeld* worden; het geheele stuk is daardoor meteen wreed ontwricht; het is niet meer de oude geliefde zang, die het oor en gemoed streelt.

*

Intusschen hebben de experimenten bijna twintig jaren geduurd. Het komt mij voor, dat het nu wel tijd is eens een balans op te maken in hoeverre het voordeel dan wel nadeel heeft te boeken, om daarna de practische vraag te beantwoorden: voortgaan of terug naar het oude?

Het is hierop, dat ik de vrijheid neem de aandacht van de autoriteiten te vestigen. Het hoeft zeker niet gezegd te worden dat èn de heer Sastrosoebroto èn de heer Wirjowijoto in deze handelden in de overtuiging ieder op zijn wijze de taal een dienst te bewijzen, iets dat beslist appreciatie verdient en waarvoor men dankbaar moet zijn.

Edoch de taal is evenals elk ander menschelijk organisme iets levends; elk hersenmaaksel ten opzichte van een taal valt uiteraard te beschouwen als een experiment; men kan er niet bij voorbaat afwijzend of goedkeurend tegenover staan. Men heeft in langeren of korteren tijd nauwlettend gade te slaan, hoe de levende taal er op reageert. Wat baat het of men een taal op papier kneedt of regelt, als de levende taal in haar ontwikkeling een eigen weg volgt, zich niet ontvankelijk toont voor de theoretische vorming en regeling, doch er rustig langs heen glijdt?

Mede is het naar m.b.m. urgent — nu meer dan ooit — dat door de Regeering gegeven worde een duidelijke interpretatie van wat men heeft te verstaan onder het in Stbl. 1893 No. 128 voorkomende passage: *de taal gebruikelijk te Soemenep.* Zoo lang dit nog niet het geval is, zal een ieder op zijn wijze het doen: de een soepel, tot op zekere hoogte welwillend tegenover al wat volgens zijn meening niet Soemenepsch is; de ander fanatiek, alles zonder pardon weerend, wat in zijn lexicon en grammatica niet als Soemenepsch is aangemerkt. De toestanden zijn nu anders geworden. Kon men toentertijd heel moeilijk van wege de zeer primitieve verkeersmiddelen zijn geboorteplaats verlaten, nu kan men dit sedert jaren dank zij de stoomtramverbindingen, heel wat gemakkelijker doen; in nog meerdere mate is dit het geval nu autobussen dagelijks in de geheele lengte langs de Zuid- en Noordkust van het eiland Madoera snorren, van West naar Oost en van Oost naar West, met betrekkelijk laag tarief. Bleef men dus toentertijd aangewezen uitsluitend op medebewoners van de eigen beperkte woonplaats, nu wordt de bevolking van het geheele eiland, om het eens een beetje overdreven uit te drukken, door elkaar geschud. Dat dit op de levende taal niet zonder invloed is, behoeft nauwelijks betoog.

Nog in een ander opzicht ziet men een geregelde beweging van het volk, namelijk van Madoera naar den Overwal. Madoera gaf en geeft zijn bevolking niet voldoende voedsel en inkomen. Om het tekort aan te vullen trekt het volk op gezette tijden van het jaar naar Oost-Java, om koelie-arbeid te verrichten; dat is voor haar een levenskwestie. Na een korteren of langeren tijd komt het weer op het eiland terug, om na een poos den trek weer te beginnen. Aldus blijft de beweging in een cirkel ronddraaien van oudsher, tot op dit oogenblik, in de toekomst, en voor hoe lang nog? Aan dien trek neemt voornamelijk het onontwikkelde gedeelte van het volk deel; daarnaast,

natuurlijk in kleiner omvang, kleinhandelaren. Plaatsing van onderwijzers uit Madoera van Gouvernementswege in den Oosthoek is sedert jaren, vooral na de uitbreiding van het aantal Inl. scholen 2e klasse en volksscholen aldaar, regel. In den laatsten tijd sinds de instelling van de Provincie Oost-Java zijn ook B.B. ambtenaren (Indonesische) op het eiland onderhevig aan overplaatsingen naar het overige gedeelte van de provincie op den Overwal en omgekeerd. Met den tijd zal dit proces eer toe- dan afnemen in intensiteit.

In dit licht beschouwd is de vraag wat men onder „de taal gebruikelijk te Soemenep" heeft te verstaan om als basis van een *algemeen beschaafd Madoereesch* te dienen, actueel geworden. Voorts eischt een andere vraag ook beantwoording, nl. zal bij de cultiveering of vooruitbrenging van het Madoereesch de taal van het eiland alleen den boventoon voeren, of moet die van den Overwal ook medespreken? Deze ontwikkelt zich weliswaar niet steeds parallel met het Madoereesch van het eiland, doch ze wint er allengs veld, zoodat ze nu reeds een uitgebreid grondgebied bestrijkt.

Zie, deze en dergelijke in den loop van het betoog opgesomde vragen laten zich niet gemakkelijk beantwoorden. Ze vormen samen een probleem, een probleem, dat op een bekwaam en Europeesch gevormd taalgeleerde wacht.

Ik hoop, dat de Regeering in het bovestaande een aanleiding zou kunnen vinden om een harer Oriëntalisten, waarover Zij nu beschikt, met een studieopdracht naar Madoera te zenden om de materie van alle kanten in beschouwing te nemen en de vraag te beantwoorden: langs welken weg is het Madoereesch het best te ontwikkelen, zoo dat het alle elementen van een beschaafde taal in zich dragend het levende en algemeene verkeersmiddel wordt zoowel binnen als buiten de schoolmuren, schriftelijk en mondeling.

Daarnaast kan de Oriëntalist belast worden met een tweede even belangrijke arbeid, nl. het herzien en aanvullen van het Madoereesch-Hollandsch Woordenboek van Kiliaan (gedrukt in 1904) waaraan op dit oogenblik ook een dringende behoefte bestaat. Men zou bij dien arbeid eens in overweging kunnen nemen of het in verband met de verspreiding niet doelmatiger zou zijn naast een Madoereesch-Hollandsch en Hollandsch-Madoereesch een Madoereesch-Madoereesch woordenboek met Latijnsche karakters, in handig formaat uit te geven. Voor zoo ver mij bekend komt het woordenboek van Kiliaan, hoe verdienstelijk het op zich zelf ook is, èn door zijn taal èn door zijn prijs, slechts in handen van een heel beperkten kring van menschen. Ten slotte kan de Oriëntalist ook worden belast met het onderzoek van eventueele nevenkwesties.

Waar de Regeering thans eenige van haar Oriëntalisten op verschillende plaatsen in Indonesië op post gezet heeft om plaatselijke talen in studie te nemen, vlei ik mij met de hoop dat Zij ten opzichte van de Madoereesche taal dezelfde intense belangstelling toont, vooral nu eenige vragen nijpend op antwoord wachten.

R. AHMAD WONGSOSEWOJO.

HET VERBRANDINGSFEEST BIJ DE KALANGS

door

DARMASARAJA.

Van ouds hebben bestudeerders der wetenschap veel aandacht geschonken aan de studie van verschillende zeden en gewoonten. Deze studie heeft het voordeel, dat men kundig wordt en niet vreemd staat tegenover de een of andere gebeurtenis, die met de zeden en gewoonten samenhangt, mocht men ze toevallig aantreffen.

Hier zou ik melding willen maken van een soort verbrandingsfeest, dat de Kalangs plegen te vieren. Met Kalangs worden hier niet bedoeld: de „abdidalem Kalangs" (van de Kraton), maar de particuliere Kalangs, die veelal op Kotagedé, Djokjakarta, en elders wonen. Deze menschen hebben een zekere gewoonte, het z.g. „ngobong" (verbranden).

De Kalangs zijn in twee categoriën te verdeelen: de „Kalangs brèt" en „Kalangs Kamplong". Het zijn speciaal de menschen van de laatste groep, die de gewoonte van het verbrandingsfeest hebben, waarom ze dikwijls ook „Kalangs Obong" genoemd worden.

Men vertelt, dat de Kalangs in vroeger tijd dienaren waren van den Koning van Mataram; ze waren houtbewerkers, die groote kundigheid bezaten en heel goed konden klimmen, evenals de tegenwoordige Kalangs nog. — De Kalangs leven welvarend, de vriendschapsband onder deze menschengroep onderling is prijzenswaardig, hun wederzijdsche behulpzaamheid is benijdenswaardig. Wanneer één van hen toevallig in moeilijkheden verkeert, dan komen de familieleden gezamenlijk om hem te helpen zoover hun krachten het toelaten, totdat de ongelukkige het weer te boven komt. Vandaar ook, dat de Kalangs over het algemeen welgesteld zijn, gelukkig en vredig leven.

Wanneer onder de Kalangs-Obong, of wel Kalangs Kamplong iemand sterft, wordt zijn lijk op dezelfde wijze behandeld als bij de gewone Islam-Javanen, en zoo ook de daarbij behoorende slametans gehouden, vanaf de „soertanah" (slametan op den sterfdag), tot en met het offerfeest op den duizendsten dag. Men heeft echter nog een gewoonte er bij en wel het verbrandingsfeest, dat samenvalt met de slametan op den duizendsten dag.

Dit verbrandingsfeest ziet er ongeveer als volgt uit:

De kinderen of familieleden van den gestorvene, die de slametan op den duizendsten dag na den sterfdag houden, laten een karbouw slachten. Van het geslachte dier worden de ingewanden en al het vleesch weggehaald, zoodat alleen het skelet, de kop en de pooten met de hoeven overblijven. Dit skelet nu wordt in het midden van het (binnen)huis geplaatst, zoodat het er uit ziet als een op den grond liggende karbouw. Van het vleesch worden de gerechten bereid voor de slametan en voor het onthaal van de uitgenoodigde gasten.

Op dien zelfden morgen doet een doekoen, die de zeden der Kalangs heel goed kent, iets, dat als een noodzakelijk vereischte wordt beschouwd: hij verkoopt rijstpap (djenang lemoe). De bloedverwanten van den gestorvene komen nu de pap koopen, met verschillende soorten van geld; het bedrag ervan wordt geheel aan hun bereidwilligheid overgelaten. Ze zeggen dat ze „Kakoe-"-rijst (stijf-rijst) koopen om aan den gestorvene mee te geven, voor wien de slametan wordt gehouden. Al het ontvangen geld wordt in een aarden bak gedaan, die met water en allerhande bloemen is gevuld.

Des avonds is de pendapa vol genoodigden, evenals op groote feesten, en ze doen zich te goed aan de heerlijke gerech-

ten. In het bijgebouw zit men de tahlil (verheerlijking van Allah) te reciteeren, zooals het gewoonlijk bij de Islam-Javanen geschiedt. Het gaat er rumoerig toe.

Op dat oogenblik is de deur van het (binnen)huis gesloten; daarin zitten alleen de naaste bloedverwanten van den gestorvene. Het karbouwenskelet ligt op het midden van den vloer, met offers, volledig en van alle soorten, die op een bale-bale worden geplaatst rechts van het skelet.

Deze offers dienen eigenlijk niet voor de geslachte karbouw, maar voor een pop, de z.g. „poespa", die gemaakt is van „weroe"-hout, ½ meter lang en 20 cm breed. Dit plankje van weroe-hout is zoodanig bewerkt, dat het gelijkt op de beeltenis van iemand met gekruiste armen, en wordt van kleedingstukken voorzien. Men beschouwt het als het portret van den gestorvene en het is voor deze pop, dat er offers worden klaargezet. Deze poespa wordt te midden van al de offers op de bale-bale gelegd.

Wanneer de menschen, die de tahlil reciteeren, klaar zijn, begint men aan het eigenlijke verbrandingsfeest. De pop wordt in het (binnen)huis rondgedragen om het karbouwenskelet heen. Dit gebeurt gedurende den nacht drie keeren: de eerste keer om 12 uur middernacht, de tweede keer om half twee, de derde keer ongeveer om half drie (vóór het ochtendlicht). Het ronddragen van de poespa geschiedt op deze wijze:

De aangewezen personen, die de poespa moeten dragen zijn de drie zoons van den gestorvene. Wanneer deze ontbreken, of niet voltallig zijn, dan kan men ze vervangen door de naaste bloedverwanten. Zijn er meer dan drie zoons, dan moeten de anderen in den rondgang meeloopen. — De eerste zoon draagt de poespa in zijn armen, de tweede zoon maakt muziek door met een beitel op een bijl te slaan, waardoor een rinkelend geluid ontstaat. De derde leidt een eend aan een touw gebonden, die natuurlijk voortdurend kwaakt. Dit eendengekwaak, gepaard met de muziek van beitel en bijl, is een rumoer van belang. Bij den rondgang wordt de poespa telkens voor een poosje op den rug van het karbouwenskelet geplaatst. Gedurende al dien tijd brandt de doekoen wierook, die lustig walmt, terwijl hij mantras reciteert en gebeden opzegt voor het heil van den overledene en dat van de achterblijvenden. De muziekmaker slaat voortdurend met zijn beitel op de bijl.

Wanneer de laatste rondgang, de derde keer dus, is gedaan, wordt de deur van het huis opengemaakt. Tegelijkertijd staan de in de pendapa aanwezige gasten op, om de poespa eerbied te bewijzen, die door den oudsten zoon naar buiten gedragen wordt. Vervolgens gaat de groep naar de rivier, omstuwd door al de gasten. De stoet gaat langzaam vooruit, wel een bewijs, dat al de menschen deze gewoonte nog als heilig beschouwen.

Aan den rivierkant, waar de poespa verbrand zal worden, is alles in gereedheid gebracht. Op een goedgekozen plaats is een miniatuurhuisje opgericht, zoo groot als een hutje. Dit huisje ziet er liefelijk uit, kunstig vervaardigd, mooi versierd, voorzien van alle huiselijke benoodigdheden, en lekkere spijzen zijn daarin ten offer gezet, en wel die spijzen, waarvan de gestorvene veel heeft gehouden.

Wanneer de stoet daar aangekomen is, wordt de poespa geplaatst in het midden van het huisje, waarin een sierlijk opgemaakt bed klaar staat met bultzak en al. Nadat men gereed is met het rangschikken, gaat de doekoen vóór het huisje staan, terwijl hij mantras reciteert en met gesloten oogen mediteert. Is hij daarmee klaar, dan geeft hij last om het huisje in brand te steken. Daarop gaan al de bloedverwanten aan het werk, het huisje wordt in brand gestoken, de vlammen stijgen op. De oudere familieleden zorgen voor de poespa, ze hebben stokken bij zich, waarmee ze zorgen, dat de poespa goed ligt en opbrandt. Want brandt de poespa niet goed, dan is dit een voorteeken, dat de familie een ongeluk zal overkomen. Als daarentegen de

poespa goedgelegen is en opbrandt, dan beteekent dit voor de familie geluk en voorspoed.

Al dien tijd staan de familieleden te turen naar de poespa, om te zien hoe ze brandt. Ziet één van hen reeds blauwachtig-roode vlammen, dan zegt hij terstond: „Tot zoover, tot zoover maar". Tegelijkertijd staken de menschen, die voor de poespa zorg dragen, hun werk, en laten de stokken in de steek. De verbranding is dan geeindigd.

Die blauwachtig-roode vlammen van de poespa zijn een voorteeken, dat de familieleden gelukkig zullen leven, welvarend en zonder gebrek te lijden. Indien zulke vlammen niet te zien zijn, dan beteekent dat voor de familie ongeluk en tegenspoed. Aldus is het geloof der Kalangs.

Hoe wordt de asch dan verder behandeld, wordt ze in een tjanḍi bijgezet, of in zee geworpen evenals bij de Boedisten (Oudjavanen)? Zooals het bij de Kalangs geschiedt, lijkt het mij toe, dat hierin nog overblijfselen te vinden zijn van den Oudjavaanschen eeredienst: de asch van de poespa wordt namelijk in zee (of rivier) geworpen, het z.g. nglaboeh.

Het geschiedt echter op een eenigszins andere manier dan bij de Boedisten (Oudjavanen?), en wel als volgt:

De pot met water en bloemen, waarin al het geld, de opbrengst van bovenbeschreven verkoop van pap door de doekoen, wordt bewaard, wordt nu naast de verbrandingsplaats van de poespa gezet. Onder het uitspreken van mantras doet de doekoen de asch van den poespa in dien aarden pot. Al de aanwezigen staan op om eerbied te bewijzen en te mediteeren. Weer houdt de doekoen gedachteconcentratie. Vervolgens wordt de pot met bloemen, water en asch erin, in het midden van de kali geledigd. Daar nu daarin veel geldstukken zitten, gaan de kinderen die lang daarop hebben staan wachten, er op af, ze springen in de rivier en doen hun best om ze te bemachtigen, en duiken en duiken, en nemen de geldstukken van elkander af. Het gaat er jolig en rumoerig toe. De slimsten kunnen veel buit ophalen. Wanneer er geen geldstukken meer te halen zijn, gaan ze weer aan wal en is het verbrandingsfeest afgeloopen.

Dit verbrandingsfeest, zooals boven is beschreven, zou men zonder bepaald te gissen, een overblijfsel kunnen noemen van de zeden en gewoonten van Boedisten-Javanen, aangezien het geen markant verschil vertoont met dat der volkeren, die de oude godsdienst nog aanhangen, zooals de Baliërs en Dajaks in de bergen van Midden-Borneo. Bepaald verschil ligt hierin, dat bij de lijkverbranding bij de Baliërs en de Dajaks de echte lijken, bij de Kalangs echter een houten poespa verbrand wordt. Maar in de gang van zaken komen ze geheel met elkaar overeen.

Men zou kunnen gissen, dat bij de Kalangs in oude tijden ook echte lijken worden verbrand. Bij de komst van de Islam op Java, werden de oude gebruiken verdrongen door de Islamitische. Maar omdat de Kalangs, die het gebruik van de echte lijkverbranding nog hadden, vast in hun geloof waren, hebben ze wellicht niet van hun gewoonten kunnen afscheid nemen. Om echter tegemoet te komen aan de Islamitische wetten, worden thans geen echte lijken meer verbrand, maar houten poppen.

(Vertaald door Soehardho.)

MEMOIRES VAN PANGERAN HARIJO NATAHAMIPRADJA, REGENT VAN KENDAL.

Van Raden Mas Ario Koesoemonegoro, den Wedono van Grogol (Demak) kreeg ik ter inzage de memoires van zijn grootvader.

Het woord „memoires" is hier misschien wat te hoogdravend. Desniettemin zijn het geschreven herinneringen.

In zoovele Javaansche families komen dergelijke geschriften voor, die zoo'n interessanten kijk geven op het gezichtspunt, waaronder de Javanen zelf verschillende aangelegenheden in hun tijd hebben bekeken.

Ik kreeg de gelegenheid dit transcript hiervan voor Djawa te bestemmen.

Moge deze publicatie een aansporing zijn voor de tallooze Javanen, die nog zoovele interessante familiepapieren bezitten, om hun kasten eens na te kijken en tot de publicatie van dergelijke geschriften over te gaan.

Ik behoef hen hier niet te noemen, maar ik weet, dat vele regenten vroeger na hun pensionneering hun herinneringen op schrift stelden voor hun kinderen en kleinkinderen.

Het origineel van dit geschrift is in het bezit van R. M. A. Koesoemonegoro.

De Hollandsche namen gaven wel eenige aanleiding tot moeilijkheden.

Waar ik ze als noot verbeterde zijn het slechts vermoedens, welke ik gaarne voor beter geef.

Waar ze met zekerheid konden worden vermeld, nam ik deze namen en titels in den juisten spelling in den tekst over.

Namen, welke ik niet kon ontcijferen, liet ik in de eigenaardige spelling staan.

Bojolali, 15 September 1931.

A. W. P. Holwerda.

Pènget toer minangka lan tjarita ḍateng poetra wajah, menggah lelampahanipoen Radén Pandji Reksasapoetra, awit magang sahingga djoemeneng Boepati Kenḍal, Semarang ngantos tampi gandjaran nama Pangéran Harija Natahamipradja.

Wiwit nalika tanggal 10 Maart 1833 magang in Kangdjeng Toewan Resident Kedhiri Dirdonker[1]), sarta ladjeng kakarsakaken ḍèrèk sinaoe njerat in kantor, sareng woelan Augustus toenggil taoen Kangdjeng Toewan Resident Dirdonker kaoendoer sarta tampi wachtgeld tindak ḍateng Betawi.

Koela soemedja ngiring, boten pareng, ḍawoeh: „Ing sarèhning ing Betawi soesah sarta ingsoen doeroeng tamtoe manggon ing ngendi, nanging sira ingsoen pasrahaké marang Toewan Resident anjar, oetawa ingsoen pasrahaké marang Toewan Secretaris Fisser soepaja lestari gonira magang in kantor, bésoek jèn ingsoen wis ngasta pagawéjan sira noesoela".

Nalika poenika Kangdjeng Toewan Fisser Secretaris oegi tjaos.

Ladjeng Toewan Fisser ḍawoeh: „Sira adja tjilik atinira, sira magang marang ingsoen krana paḍa oega penggawéjan ing kantor, ingsoen kang ngoewasani".

Lestari koela magang ing Kangdjeng Toewan Fisser, bakda kantor sowan ngladosi, penganggepipoen sahé sarta kapertjados.

Sareng taoen 1835 koela kaparingan pendamelan dados Djoeroeserat kantor tampi gadjih sawoelan 30 roepijah, nanging taksih ngladosi boten éwah, sarta koela tindakan oegi ḍeḍèrèk.

Antawis 2 taoen ing salebetipoen taoen 1837 Kangdjeng Toewan Secretaris Fisser kapinḍah djoemeneng Secretaris Soerapringga.

1) Dirk Donker.

Saking katresnan koela sarta boten saged pisah, pramila koela njoewoen lèrèh saking pendamelan Djoeroeserat sarta ḍèrèkaken ḍateng in Soerapringga, oegi ladjeng ḍèrèk, njerat ing kantor, saben woelan tampi arta pitoeloengan 9 roepijah.

Sareng tanggal 9 woelan Juni 1837 rawoehipoen Kangdjeng Toewan wajah Radja ing Nederland nama Zijne Koninklijk Hoogheid Prins Frederik Hendrik rawoeh ing Soerabaja, nalika poenika koela ngiring Kangdjeng Toewan Fisser sarta ḍèrèk ngladosi ḍahar ing Karesidenan Simpang.

Ing wektoe poenika ingkang djoemeneng wakil Resident Soerabaja Kangdjeng Toewan Generaal majoor C. J. Riesz.

Bakda ḍahar koela ladjeng kaḍawoehan Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Politie Soerabaja Hosmèjer, koela kakersakaken ngabdi ing Kangdjeng Toewan Zijne Koninklijk Hoogheid Prins Frederik Hendrik ngantos rambah-rambah anggènipoen ḍawoeh.

Kangdjeng Toewan Fisser Secretaris, oegi wonten.

Atoer wangsoelan koela: „Kadospoendi sarèhning ing mangké koela sampoen ngabdi Kangdjeng Toewan Fisser. Semanten oegi menawi koela angsal ḍawoeh saking Kangdjeng Toewan Fisser koela kakersakaken ḍèrèk inggih sandika". Kangdjeng Toewan Fisser ladjeng ḍawoeh: „Ja, sira ḍèrèka krana Kangdjeng wajah Radja wis djawab soepaja sira ngabdi".

Koela ladjeng moendjoek sandika: „Jèn makaten koela boten pikadjeng tampi gadjih, ananging samangsa koela wangsoel, sageda pikantoek pendamelan Gouvernement".

Ḍawoehipoen Kangdjeng Toewan Hosmejer: „Ja prajoga, mengko akoe moendjoek ing Kangdjeng Toewan Generaal majoor Riesz, wakil Resident Soerabaja, apa kang dadi atoerira".

Sareng èndjing katimbalan ing ngarsanipoen Kangdjeng Toewan Generaal majoor Riesz sarta Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Hosmejer poenapa déné Kangdjeng Toewan Fisser oegi sami wonten. Kangdjeng Toewan Hosmejer ḍawoeh: „Ingsoen woes moendjoek ing Kangdjeng Toewan Generaal majoor Riesz apa kang dadi atoerira". Kangdjeng Generaal majoor Riesz oegi ngandika: „Ja sira adja soemelang manèh, mengko ingsoen tetoeloeng marang sira lan sira moeng ḍèrèk ngiring ana ing tanah Djawa bahé, jèn koendoer ing negara Nederland sira bali ing Soerabaja.

Èndjingipoen ladjeng ḍèrèkaken tindak dalem Kangdjeng wajah Radja ḍateng Madoera, njaré 2 daloe, ḍateng Pamekasan njaré sadaloe, ḍateng Soemenep njaré 2 daloe ladjeng nitih baita kapal lajar teroes ḍateng Basoeki njaré sadaloe.

Èndjingipoen mirsani tjanḍi „Djamoeng" troes ing Prabalingga njaré.

Djam 8 èndjing troes tindak ing Paseḍahan njaré sadaloe.

Èndjingipoen mirsani redi Brama njaré ing pasanggrahan Tengger 2 daloe, koendoer ing Paseḍahan njaré sadaloe, èndjingipoen koendoer ing Soerapringga mirsani fabriek2 ingkang kamergèn, njaré 3 daloe.

Èndjingipoen tindak mirsani tilas kraton Madjapait, njaré ing pasanggrahan Tawoelan bawah Madjakerta.

Èndjingipoen troes in Keḍiri njaré sadaloe, èndjing troes ḍateng Trenggalèk njaré sadaloe.

Èndjing mirsani koeboeripoen Baṭara Katong ing Panaraga, njaré Madioen sadaloe.

Èndjingipoen mirsani bèntèng Ngawi njaré ing Assistent-Resident Ngawi sadaloe, èndjingipoen troes in Soerakarta njaré 8 dinten, mirsani Karangpanḍan, Gandasari tjoengkoep njaré 2 daloe ing Kadipatèn. Koendoer ing Soerakarta njaré sadaloe, èndjingipoen priksa ing Prambanan njaré in Ngajogja 8 dinten mirsani pasaréjan ing Imagiri, Peken ageng, troes tindak ing Bagelèn njaré sadaloe.

Èndjingipoen mirsani ing Ngajah.

Nalika djaman taksih kadjawèn, jèn wonten tijang dosa pedjah kaoekoem kabanda lawé, dipoen pekek ing panggénan séla kalenggahaken, jèn boten pedjah sadaloe ladjeng kaparingan apoera tanḍa jén

boten kalepatan. Ing ngrikoe panggénan wana ageng tebih paḍoesoenan, toer kiwa, kaṭah sima oetawi sawer.

Njaré ing Karangbalong sadaloe, mirsani goewa sarangboeroeng, ḍèrèk Tojadjéné, èndjing troes njaré ing Ngadiredja sadaloe.

Èndjingipoen njaré ing Tjilatjap sadaloe, èndjingipoen tindak ing Bènteng-mati njaré 2 daloe mirsani poelo Noesakambangan 2 daloe.

Èndjingipoen koendoer mijos Tjilatjap njaré ing Ngadiredja.

Èndjingipoen troes ing Banjoemas njaré 2 daloe, tindak ḍateng Poerbalingga, èndjingipoen tindak ing Bandjarnegara njaré ing Kaboepatèn sadaloe.

Èndjingipoen mirsani kawah toja panas kang kamergén njaré ing Batoer sadaloe, mirsani tijang damel tèh, mirsani ing Dijèng tilasan Boeda.

Njaré ing Kaboepatèn Wanasaba sadaloe, èndjingipoen troes ḍateng Magelang, njaré 3 dinten, ing Magelang mirsani Baraboeḍoer, redi Tiḍar patilasan Boeda.

Tindak ing Ngasinan njaré 3 dinten, mirsani Tjoeroeg. Èndjingipoen mirsani Bènteng Ambarawa, Banjoebiroe koendoer ing Semarang njaré 8 dinten.

Tindak ḍateng Poerwadadi Grobogan njaré 2 dinten, mirsani Koewoe, sarta ameng-ameng njendjata sangsam, koendoer ing Semarang.

Èndjingipoen troes ing Pekalongan njaré sadaloe, èndjing troes ing Tegal njaré sadaloe, troes ing Tjirebon njaré 2 daloe, mirsani taman Batoeradjah.

Èndjing tindak sarta njaré ing Pendjaloe sadaloe. Saking Pendjaloe njaré ing Tasikmalaja senḍangkasih, Tjitjoeroepan, sami njaré sadaloe mergi nitih titihan, sarta mirsani tlaga2, kang kemergèn troes ing Kaboepaten njaré ing Garoet sadaloe.

Èndjingipoen troes Tjiandjoer njaré 3 daloe tindak ing Banḍoeng ameng2 njendjata, saking Tjiandjoer njaré ing Bogor Buitenzorg. Antawis 3 woelan wonten ing Buitenzorg tindak ḍateng Betawi.

Saking Betawi tindak nitih kapal prang lajar nama Bellona ḍateng Riauw njaré sadaloe, èndjingipoen troes ḍateng Singapore nanging njaré ing kapal kémawon sadaloe.

Èndjing troes ḍateng Malaka njaré sadaloe, èndjingipoen troes poelo Pinang, njaré 8 daloe.

Tindak ḍateng redi Boekit mirsani kebon2 tjengkèh, troes ḍateng Siti-benggala, Kalkota, Bomby, Madras.

Nagari Kalkota ramé, sarta lèpèn ageng, kapal2 saged laboeh ing lèpèn, sarta mirah teḍa mirah sanḍang, ananging pandamelan mirah sanget, koeli kang njamboet damel sadinten moeng 8 ḍoewit, terkadang boten pikantoek pandamelan, margi wonten 2 fabriek kapal kèndel.

Katjarijos kala samanten ing salebetipoen kiṭa Kalkota tijang ingkang boten gaḍah manggèn ing rong siti kang geneng keḍoeḍoek kadamel rong, kirang langkoeng 8000.

Soesoe lemboe kang dalem sakenḍil regi 3 ḍoewit, ing sanès-sanèsipoen inggih mirah.

Poengkasan tindak ḍateng Madras laoetan tjèṭèk, ombak ageng, sampan2 ingkang kanggé, papan boten mawi pakoe, amoeng kadjait merang katampar agengipoen sadjempol soekoe, pamoerihipoen jèn petjah saged génḍolan papan, sarta ing Madras koela ningali sangsam woeloe radi tjemeng, singat namoeng satoenggal, roepi lemboe.

Saking negari Madras ḍateng negari Kaap de Goede Hoop kapal Bellona laboeh ing Tafelberg, antawis 18 dinten tindak ḍateng fabriek anggoer Konstania kagoenganipoen Toewan Loosmids. Sonten koendoer ing Kaap de Goede Hoop, éwondéné boten kasebataken, nanging negari Kaap de Goede Hoop kaṭah grija ingkang nganggé pantjoeran toja, oetawi ilèn2.

Wit koerma anḍap2 sampoen sami woh, dalima wohipoen sami kenḍi.

Ing negari Kaap de Goede Hoop pinggir saganten nanging paredèn mirah toja.

Mangkat saking Kaap de Goede Hoop tindak ing Santaline[1]) mirsani koeboeri-

1) St. Helena.

poen Kangdjeng Napolion Praboe ing Frankrijk.

Daloe njaré ing kapal Bellona kémawon. Wonten Santaline namoeng 2 dinten, troes koendoer ing Negari Nederland, rawoeh ing Palaboehan Niekediop[1]), nitih kréta troes kraton Bosch[2]), tjaos ing Kangdjeng Radja Willem I.

Kang sami ing ngarsa dalem Kangdjeng Toewan Prins van Oranje, inggih poenika poetra dalem ingkang sepoeh; Kangdjeng Radja Willem I, sarta ingkang raka Kangdjeng Toewan Prins Alexander, wondéning ingkang iboe miwah ingkang rama Kangdjeng Toewan Prins Willem, pinoedjoe tindakan ing negari Duitschland.

Sonten koendoer ing kraton 's Gravenhage, antawis 2 dinten ingkang iboe Kangdjeng Ratoe Keiserin, Ana palana [3]), sarta Kangdjeng Toewan Prins rawoeh saking nagari Duitschland inggih poenika Kangdjeng Radja Willem II. Sigeg.

Toemoenten Kangdjeng Prins van Oranje Nasau sami kang poetra Kangdjeng Toewan Prins Willem, Prins Allexander, Prins Frederik Hendrik tindak ing Pasanggrahan Tilberg panggénanipoen pradjoerit warni2, kaṭahipoen pradjoerit solḍaḍoe 42000.

Ingkang solḍaḍoe pangagengipoen Kangdjeng Toewan Generaal van Heng, ngantos ngandika ḍateng koela, dangoe angsal saking poendi, kaṭah2 pandangoenipoen.

Antawis sawoelan wonten ing Tilberg koendoer ing 's Gravenhage, sarta dalem ing Ser Plit [4]). Sigeg.

Anggèn koela ngabdi sahingga wangsoel ḍateng Negari Ḍjawi sataoen 5 woelan.

Sareng tanggal 12 October 1838 koela mangkat saking 's Gravenhage troes ing Rotterdam, noempak kapal lajar nama Batavia, kapitein Toewan Droom, mangkat saking palaboehan Helepoetsluis satoes idji dinten laboeh ing pelaboehan ing Betawi.

Monḍok ing dalemipoen Kangdjeng Toewan Korenkfel, President Rekenkamer ing Betawi, dalem ing Tanahabang, endjingipoen tjaos Kangdjeng Toewan Kang Witjaksana Gouverneur-Generaal de Erns [5]), margi kaleresan odentie, sarta koela njaosaken serat paringipoen Kangdjeng Toewan Z. K. H. Prins Frederik Hendrik, ingkang koela bekta.

Kangdjeng Toewan ingkang Witjaksana Gouverneur-Generaal ḍawoeh ngandika: ,,Wis ana sapoeloeh dina iki pandjenenganingsoen tampa lajangé Minister van Koloni kaseboet ing ngendi panggonan kang sira senengi, mengko sira bakal tampa pagawéjan Gouvernement".

Hoendjoek koela: ,,Noewoen trima kasih sarta kapoenḍi poenapa ingkang dados kersa dalem, koela ḍèrèk anglampahi asal koela saged". Ḍawoeh malih: ,,Ikoe ora mengkono, lajang kadi negara Nederland seseboetané ing ngendi panggonan kang sira senengi".

Ladjeng ḍawoeh: ,,Rèhning bésoek pandjenenganingsoen karsa koendoer ing Buitenzorg, sira sébaha Toewan Resident Betawi, lajang2 kang kadi nagara Nederland tak pasrahaké Toewan Resident, mengko sira matoera ing ngendi panggonan kang sira senengi". Nalika poenika kang djoemeneng Resident Betawi Kangdjeng Toewan Holwind. Sigeg.

Wasana èndjingipoen koela tjaos ing Kangdjeng Toewan Resident Holwind, ḍawoehipoen boten sanès sami oegi ḍawoehipoen Kangdjeng Toewan ingkang Witjaksana Gouverneur-Generaal.

Toemoenten koela gaḍah hoendjoek: ,,Jèn andadosaken ḍanganipoen ing panggalihan dalem, ing karésidenan Semarang, Djepara, Rembang, Soerabaja miwah Keḍiri". Sigeg.

Sareng antawis dinten, koela tampi serat paringipoen Kandjeng Toewan Fisser, Secretaris Soerapringga. ,,Sira balik ing Soera-

1) Nieuwediep.
2) Huis ten Bosch.
3) Anna Paulona.
4) Zorgvliet.
5) De Eerens.

baja". Ingkang djoemeneng Resident ing Soerabaja Kengdjeng Toewan Pittermad[1]).

Lestari koela ḍateng Soerabaja, antawis dinten koela toewi ing Rembang saha tjaos Kangdjeng Toewan Resident, ingkang djoemeneng Toewan Serire[2]), ing nalika djoemeneng Resident in Tojadjené koela sampoen naté hoeninga pramila anggepipoen sahé.

Troes ḍateng Badjanegara ingkang djoemeneng assistent-Resident Kangdjeng Toewan Van der Poel.

Troes ḍateng Keḍiri, tjaos ḍateng Kangdjeng Toewan Resident, ingkang djoemeneng Resident Kangdjeng Toewan Pan te lingen[3]).

Ing ngrikoe Kangdjeng Toewan Resident kang kaseboet wahoe, sami ḍawoeh ngandika paring hoeninga pandjenengan dalem oewis tampa lajang kadi ing Betawi kakersakaken pitoeloeng ḍateng koela, nanging koela kakersakaken ngabdi ing kantor bawah dalem, sabab jèn boten dadosaken kasoepèn oetawa ingsoen ora bisa tetoeloeng.

Hoendjoek koela: ,,Kados boten sami kasoepèn jèn pandjenengan dalem karsa paring pitoeloengan, wondèning koela taksih andoegèkaken anggèn koela ngabdi ing Kangdjeng Toewan Fisser, saha ing mangké taksih magang ing kantor Soerapringga". Sigeg.

Antawis 5 sasi laminipoen koela tampi besluit tanggal 29 October 1838 No. 2 kaparingan dados Wadana district Rawipoelo, Kaboepatèn Soerapringga, gadjih *f* 70.— (pitoeng dasa roepijah) laminipoen 2 taoen 10 woelan.

Tampi besluit tanggal 1 Juni 1841 No. 3 kapinḍah dados Wadana district Djenggala No. 1 ngantos 15 taoen 11 woelan, inggih poenika pandjenenganipoen Kangdjeng Toewan Resident Pietermat 10 tahoen séda.

Kagantosan Kangdjeng Toewan De Pe Res[4]), antawis satahoen djoemeneng Edeleer ing Betawi, noenten kagentosan ing Kangdjeng Toewan Frederik.

Tampi besluit tanggal 25 Maart 1857 No. 1 kaparingan pangkat dados Boepati Kenḍal (Semarang) gadjih *f* 800 (woloeng atoes roepijah), nama Radèn Toemenggoeng Pandji Reksasapoetra, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Poeter, nalika tanggal 29 Mei 1857 nampi padamelan Boepati sarta kasoempah ing masdjid Kenḍal, kang rawoeh Kangdjeng Toewan Resident Poeter, Kangdjeng Toewan Secretaris Si Berg[5]) sarta para Controleur Kenḍal, Kaliwoengoe, Sélakaton, inggih poenika Toewan Palgpalm, De Vogel Bering miwah para toewan Particulier, prijaji Djawi sadaja. Sigeg.

Tampi besluit tanggal 12 November 1857 No. 5, kalijan nganggé nama Radèn Toemenggoeng Natahamipradja, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Hogendorp.

Besluit tanggal 26 Juli 1865 No. 1 R, kaparingan nama Hadipati, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Ko Chenus[6]).

Nalika poenika pinoedjoe Kangdjeng Toean Kang Witjaksana Gouverneur-Generaal Seloet van de Bele rawoeh ing Semarang saking mirsani Bèntèng Banjoebiroe kang risak margi linḍoe.

Pramila koela katimbalan ing karésidenan, Bodjong teḍak saking karéta Kangdjeng Toewan ladjeng ngawé, malebet ing kamar sareng2 Kangdjeng Toewan Resident.

Kangdjeng Toewan ingkang Witjaksana paring asta sarta ḍawoeh: ,,Ing mengko sira manira paringi pangkat nama Adipati".

Oendjoek koela noehoen trima kasih kapoenḍi kahemboen sarta koela moendjoek ing sadangoenipoen koela taksih saged ningali soerja miwah remboelan namtokaken djasad koela ngabdi sarta ngèstokaken ḍawoehipoen Kangdjeng Gouvernement nagari Nederland. Sigeg.

1) Pietermaat.
2) Serriere.
3) Van Terlingen?
4) De Vries?
5) Sieberg
6) Keuchenius

Nalika tanggal 11 October 1865 Kangdjeng Toewan Resident Ko Chenus rawoeh ing Kenḍal netepaken nama Adipati.

Kang sami tjaos Controleur Bergsma, Baron, Danes Brouwloewis Kessen. Sigeg.

Besluit tanggal 23 Maart 1877 No. 6 tampi gandjaran meḍali kentjana, nalika poenika ingkang djoemeneng Resident Kangdjeng Toewan Panderka[1]), sareng tanggal 12 Augustus 1877 Kangdjeng Toewan Resident rawoeh ing Kenḍal sarta Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Kenḍal Lich Poet[2]), Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Demak Meyer, miwah Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Salatiga, Ambarawa, Toewan Controleur Syhoff Demak miwah Goperoes[3]), sarta para toewan2 Particulier, prijaji Djawa sadaja.

Besluit tanggal 14 Juni 1881 No. 7 tampi gandjaran songsong koening. Ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Van der Hele, nanging nalika poenika pinoedjoe gerah ngantos andadosaken sédanipoen. Pramila gandjaran songsong djené saweg tanggal 27 Augustus 1881 saweg kaparingaken pinoedjoe rijaja woelan Sijam, ingkang maringaken Toewan Assistent-Resident Kenḍal Loekardi[4]), kang ḍèrèk djenengi para Toewan Controleur Ameron, Helling, Adspiran Controleur Maher miwah toewan2 Particulier sarta prijaji Djawi lan loerah2, sabab kaleresan dinten Rijadi.

Besluit tanggal 20 Maart 1889 No. 21 tampi gandjaran nama „PANGERAN miwah HARIJA", ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Wegener, Assistent-Resident Kenḍal Kangdjeng Toewan Schulst [5]), pramila nalika tanggal 16 April 1889 Kangdjeng Toewan Resident Semarang rawoeh ing Kenḍal djenengi netepaken nama PANGERAN sarta Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Schulst lan para Toewan2 Particulier sami rawoeh, miwah prijaji Djawi, daloe mawi pista ḍangsah. Sigeg.

Sarèhning anggalih sampoen lami anglampahi pandamelan Gouvernement, awit taoen 1835 sahingga taoen 1891 étangan sampoen 55 taoen toer poetra djaler namoeng satoenggal inggih poenika Radèn Mas Pandji NATAHAMIDJAJA, Wedana district Singenlor, Semarang ing Broemboeng ing ngrikoe koela gaḍah atoer ing Kangdjeng Toewan Wegener, Resident Semarang, njoewoen soepados Radèn Pandji NATAHAMIDJAJA goemantos dados Boepati Kenḍal, sarta njoewoen pènsioen.

Kangdjeng Toewan Resident ḍawoeh nolak sarta ngowel, margi kagalih taksih kijat. Poenapa déné ingkang sarira taksih djoemeneng Resident Semarang, ananging sanget panggoebel panoehoen koela, narimah momong anak kémawon.

Dangoe2 Kangdjeng Toewan Resident anggalih saking panjoewoen koela, sarta ḍawoeh soepados njaosi rekès ing Kangdjeng Toewan Besar ingkang Witjaksana Gouverneur Generaal. Pramila ladjeng njaosi rekès tanggal 2 Juli 1891, saking pitoeloenganipoen Kangdjeng Toewan Wegener, Resident Semarang poenapa déné Kangdjeng Toewan Schulst, Assistent-Resident Kenḍal. Kangdjeng Gouvernement anḍangani panjoewoen koela kasboet besluit tanggal 25 Augustus 1891 No. 1 panjoewoen koela dipoen lilani sarta kaparingan pènsijoen tigang èwoe roepijah ing dalem sataoen. Sarta Radèn Mas Pandji NATAHAMIDJAJA goemantos Boepati Kenḍal nama Toemenggoeng.

Nalika poenika koela sarta Radèn Ajoe Pangéran Kenḍal sakelangkoeng soeka bingah déning panjoewoen koela Kangdjeng Gouvernement andjoeroengi, malah Radèn Ajoe Pangéran ngandika ing wingking karsa tindak ing Betawi preloe baḍé pirsa kémawon. Sigeg.

Toemoenten ing dinten Saptoe tanggal 22 Augustus 1891, Radèn Ajoe Pangéran Kenḍal tindak ing Salatiga toewin njaré ing Semarang sadaloe èndjingipoen troes

1) Van der Kaa.
2) Lichteroet.
3) Couperus.
4) Lucardie.
5) Schultz.

ing Salatiga, koendoer saking Salatiga margi gerah tjanțengen daridji djempol miwah meri tengah asta kang kiwa, sahingga djampi Dokter ngantos 13 dinten laminipoen.

Leres ing dinten Djemaat Legi tanggal 4 September 1891 djam ½ 7 soré Radèn Ajoe Pangéran Kenḍal poepoet ing Pandjenengan, koendoer ing djaman kalanggengan, èndjingipoen ing dinten Saptoe kasarèkaken ing Pratawétan, Kaliwoengoe, toenggil lan R. Ajoe Adipati Kenḍal.

Ing ngrikoe sakalangkoeng soesah bingoeng panggalihanipoen nanging taksih nindakaken pandamelan Boepati.

Sareng ing dinten Djemaat kaliwon 13 September 1891 Kangdjeng Toewan Resident rawoeh ing Kenḍal andjenengi tetepipoen Boepati anjar nama R.M. Toemenggoeng Pandji NATAHAMIDJAJA.

Kang sami ḍèrèk andjenengi Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Kenḍal, Sekoloes, miwah para Toewan Adspirant Controleur Kenḍal inggih poenika Toewan van Wijk Krusmon[1]), van Dronggelen, van Huls, sarta para toewan Particulier miwah prijaji Djawi sadaja. Sigeg.

1) Kruseman.

MEMOIRES VAN PANGERAN HARJA NATAHAMIPRADJA, REGENT VAN KENDAL TEVENS DIENENDE TOT VERHAAL VOOR ZIJN NAKOMELINGEN [1]).

Den 10den Maart werd ik magang bij den Heer Dirk Donker, resident van Kediri, en kreeg de opdracht om te leeren schrijven. In de maand Augustus van hetzelfde jaar werd de Heer Dirk Donker op wachtgeld gesteld en vertrok naar Batavia, mij ter beschikking stellende van den nieuwen Resident en van den Secretaris den Heer Fisser. De laatste nam mij in dienst en behandelde mij goed.

In 't jaar 1835 kreeg ik mijn aanstelling tot schrijver op een salaris van *f* 30, maar bleef overigens in privé-dienst van den secretaris. In 1837 werd de heer Fisser overgeplaatst naar Soerapringga. Hij stond mij toe hem derwaarts te volgen en in zijn dienst te blijven, waarvoor ik *f* 9 's maands kreeg.

Den 9den Juni 1837 arriveerde Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Frederik Hendrik te Soerabaja. Ik vergezelde den Heer Fisser naar 't huis van den Resident van Simpang, waar ik mee hielp bij het opdienen van spijzen en dranken.

Toen was Generaal Majoor C. J. Riesz waarnemend Resident van Soerabaja. De Heer Hosmeyer, de assistent-resident van politie van Soerabaja, gebood mij om Zijne Koninklijke Hoogheid gedurende zijn tocht over Java te dienen. Ik gaf gehoor aan dat gebod, doch eerst nadat de Heer Fisser daartoe zijn toestemming had gegeven en mij beloofd was, dat ik na afloop van genoemden dienst terug zou mogen keeren en een gouvernementsbetrekking zou krijgen. Alzoo diende ik Zijne Koninklijke Hoogheid gedurende zijn tocht, waarbij de volgende plaatsen en bezienswaardigheden werden aangedaan en bezichtigd:

Madoera; Pamekasan; Soemenep; Basoeki; de tjanḍi Djamoeng; Prabalingga; Pasedahan; den berg Brama; de overblijfselen van de kraton van Madjapahit; Kediri; Trenggalek; de begraafplaats van Baṭara Katong te Panaraga; Madioen; Ngawi; Soerakarta; Karangpandan; Gandasari; Kadipaten; de tjanḍi Prambanan; Djokjakarta; de begraafplaats Imagiri; Pasar Gede; Bagelen; Ngajah met een bosch, waarin ter dood veroordeelden gebracht werden om er gebonden een nacht door te brengen en er of den dood te vinden of frank en vrij daar vandaan te gaan zoo ze

1) Verkorte vertaling van dit artikel door Soewignjo.

er 't leven af brachten; Karangbalong met de grotten, waarin zich eetbare vogelnesten bevonden; Banjoemas; Ngadiredja; Tjilatjap; Bentengmati; Noesakambangan; Poerbalingga; Bandjarnegara; Batoer; de Buddhistische overblijfselen op het Dijengplateau; Wanasaba; Magelang; Baraboedoer; Tidar; Ngasinan; Tjoeroeg; de benteng van Ambarawa; Banjoebiroe; Semarang; Poerwadadi Grobogan, waar een jacht op herten werd gehouden; Pekalongan; Tegal; Tjirebon; de taman van Batoeradjah; Pendjaloe; Tasikmalaja; Tjitjoeroepan; de onderweg gelegen meren; Garoet; Tjiandjoer; Bandoeng, waarbij jacht; Buitenzorg; Batavia.

Van Batavia werd de tocht voortgezet met het oorlogschip de Bellona naar: Riauw, Singapore, Malakka, het eiland Pinang, Bengalen, Calcutta, Bombay, Madras.

Calcutta was een drukke en welvarende stad met voor schepen bevaarbare groote rivieren en holen in den grond strekkende tot verblijfplaats voor armen, die geen huizen hadden.

De tocht van Calcutta naar Madras ging over een ondiepe zee met groote golven, waar schuiten voeren gebouwd niet van aan elkaar gespijkerde planken, maar van planken die aan elkaar verbonden werden door middel van touwen ter dikte van een duim en van stroo gemaakt, opdat de menschen bijgeval de schuit uit elkaar sprong, zich daaraan konden vasthouden. Te Madras zag ik herten met een zwartachtige kleur en een hoorn, gelijkende op een koe. Van Madras werd koers gezet naar Kaap de Goede Hoop. Kaapstad met de water-reservoirs en geleidingen, de wijnfabriek Konstania van Loosmids werden bezocht.

Van Kaap de Goede Hoop ging de reis verder naar St. Helena, waar 't graf van Keizer Napoleon van Frankrijk werd bezichtigd; en verder naar de haven van Nieuwediep. Van hier ging de Prins per rijtuig naar het Huis ten Bosch om zijn opwachting te maken bij Koning Willem I. Op het paleis van den Kroonprins waren aanwezig: Koning Willem I en de oudere broer van Frederik Hendrik: Prins Alexander, terwijl zijn vader en moeder juist op reis waren naar Duitschland.

Na twee dagen keerden dezen terug en gingen met hun zoons Prins Willem, Prins Alexander en Prins Frederik Hendrik naar Tilbrug, een garnizoensplaats met 42000 man.

De bevelhebber was generaal van Heng, die mij vele vragen stelde. Na een maand keerden wij naar 's Gravenhage terug. Ik diende tot mijn terugkeer op Java den Prins een jaar en vijf maanden.

Den 12den October 1838, vertrok ik van 's Gravenhage naar Rotterdam, ging aan boord van het zeilschip „Batavia" onder bevel van kapitein Droom en kwam na een zeereis van 100 dagen weer te Batavia. Ik nam mijn intrek te Tanahabang bij den Heer Korenkfel, President van de Rekenkamer te Batavia. Den volgenden morgen ging ik mijn opwachting maken bij Z. E. den Gouverneur-Generaal De Eerens om hem den brief aan te bieden, dien ik van Z.K.H. Prins Frederik Hendrik had meegekregen. Z.E. zond mij met dien brief naar den Heer Holwind, resident van Batavia, aan wien ik mededeelen moest, waar ik 't liefst in betrekking wenschte te zijn. Ik stelde mijn keuze tusschen de steden: Semarang, Djepara, Rembang, Soerabaja en Kediri.

Eenige dagen later kreeg ik een brief van den Heer Fisser, waarin mij de opdracht werd gegeven om naar Soerabaja terug te keeren. Ik vertrok en kwam behouden te Soerabaja aan. Resident van Soerabaja was toen de Heer Pietermaat. Eenige dagen later ging ik mijn opwachting maken bij den Heer Serriere, resident van Rembang, daarna bij den Heer Van der Poel, assistent-resident van Bodjonegoro en vervolgens bij den Heer Van Terlingen, resident van Kediri. Die drie Heeren hadden van Batavia de opdracht gekregen om mij aan een baantje te helpen.

Den 29sten October 1838 kreeg ik mijn benoeming tot Wedana van het district

Rawipoelo, afdeeling Soerabaja, op een bezoldiging van *f* 70.

Den 1sten Juni 1841 werd ik overgeplaatst naar Djenggala.

Den 25sten Maart 1857 werd ik bevorderd tot Boepati van Kendal op een salaris van *f* 800. Den 29sten Mei 1859 legde ik mijn ambtseed af in tegenwoordigheid van den resident van Semarang, den Heer Poeter, den secretaris Sieberg, den Heer Palgpalm, controleur van Kendal, den Heer De Vogel, controleur van Kaliwoengoe, den Heer Bering controleur van Selakatong, een aantal heeren particulieren en Inlandsche ambtenaren en aanvaardde mijn betrekking van Boepati onder den naam van Raden Toemenggoeng Pandji Reksasapoetra.

Den 12den November 1857 kreeg ik 't recht om den naam van Raden Toemenggoeng Natahamipradja te voeren. Resident van Semarang was toen de Heer Hogendorp.

Den 26sten Juli 1865 ontving ik het besluit, waarbij mij vergund werd den titel van Adipati te voeren. Resident van Semarang was toen de Heer Keuchenius. Toen kwam Z. E. de Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, na een bezoek aan de door aardbeving geteisterde benteng van Banjoebiroe, den resident van Semarang bezoeken. Ik werd bij die gelegenheid voorgeroepen en Z.E. gaf mij te kennen, dat hij mij 't recht verleende om den titel van Adipati te voeren, waarop hij mij de hand gaf.

Den 11den October 1865 kwam de Heer Keuchenius te Kendal ter bevestiging van mijn recht tot 't voeren van den titel van Adipati. Bij die gelegenheid waren tegenwoordig controleur Bergsma en Baron Danes Brouwloewis Ressen.

Den 23sten Maart 1877 ontving ik het besluit, waarbij mij een gouden medaille werd toegekend. Resident van Semarang was toen de Heer Van der Kaa. Hij kwam den 12den Augustus 1877 te mijnen huize gevolgd door den Heer Lichteroet, assistent-resident van Kendal, den Heer Meyer, assistent-resident van Demak, den asistent-resident van Salatiga en Ambarawa, den Heer Syhoff, den controleur van Demak, Couperus, een aantal heeren particulieren en Inlandsche ambtenaren. Bij besluit No. 7 van den 14den Juni 1881 werd mij de gele pajong verleend. Den 27sten Augustus 1881 werd mij die gele pajong uitgereikt door den Heer Lucardie, assistent-resident van Kendal in tegenwoordigheid van de heeren controleurs Amerong en Helling, de adspirant-controleur Maker, een aantal heeren particulieren, Inlandsche ambtenaren en loerahs.

Bij besluit No. 21 van 20 Maart 1889 werd mij 't recht toegekend om den titel van Pangeran en Haria te voeren, hetwelk den 16den April 1889 bevestigd werd door den Heer Wegener, resident van Semarang, in tegenwoordigheid van den assistent-resident Schultz en een aantal heeren particulieren en Inlandsche ambtenaren, na afloop waarvan een feestmaal gegeven en gedanst werd.

Den 2den Juli 1891 diende ik met goedvinden van den resident een rekest in met het verzoek met pensioen te mogen gaan en vervangen te mogen worden door mijn eenigen zoon, Raden Mas Pandji Natahamidjaja, wedana van 't district Singenlor, afdeeling Semarang. Bij besluit No. 1 van 25 Augustus 1891 werd mij pensioen verleend van *f* 3000 's jaars en werd Raden Mas Pandji Natahamidjaja Boepati van Kendal met den titel van Toemenggoeng, tot groote vreugde van mij en van de Raden Ajoe Pangeran, die den wensch te kennen gaf om over eenigen tijd Batavia te bezoeken.

Den 22sten Augustus 1891 reisde de Raden Ajoe Pangeran van Kendal naar Salatiga via Semarang. Na haar terugkeer stelde zij zich wegens vingerzweren onder behandeling van den dokter.

Vrijdag legi, 4 September 1891, om half zeven 's namiddags, ging de Raden Ajoe Pangeran van Kendal uit ons midden en werd begraven te Pratawetan Kaliwoengoe naast de Raden Ajoe Adipati van Kendal.

Den 13den September 1891 kwam de resident te Kendal ter bevestiging van de benoeming van den nieuwen Boepati onder den naam van Raden Mas Toemenggoeng Pandji Natahamidjaja. Bij deze plechtigheid waren tegenwoordig de assistent-resident Skoloes, de adspirant-controleur van Wijk Kruseman, van Dronggelen, van Huls, heeren particulieren en alle Inlandsche ambtenaren.

UIT DE JAVAANSCHE CULTUURBEWEGING

VASTSTELLING VAN EENE „MONUMENTENORDONNANTIE".

IN NAAM DER KONINGIN!

DE GOUVERNEUR-GENERAAL VAN NEDERLANDSCH-INDIE,

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut!

doet te weten:

Dat Hij, het wenschelijk achtende maatregelen te treffen ter bescherming van zaken, welke voor de praehistorie, geschiedenis, kunst of palaeontologie van groot belang moeten worden geacht;

Den Raad van Nederlandsch-Indië gehoord en in overeenstemming met den Volksraad;

Heeft goedgevonden en verstaan:

Ten eerste:

Artikel 528 van het Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch-Indië vervalt.

Ten tweede:

Vast te stellen de volgende bepalingen met betrekking tot de bescherming van zaken, welke voor de praehistorie, geschiedenis, kunst of palaeontologie van groot belang moeten worden geacht:

Artikel 1.

(1) Onder monumenten worden in deze ordonnantie verstaan:

a. door menschenhand tot stand gekomen onroerende of roerende zaken, deelen of groepen van zaken, dan wel overblijfselen daarvan, die in hoofdzaak ouder zijn dan 50 jaar of tot een ten minste 50 jaar oude stijlperiode behooren en voor de praehistorie, geschiedenis of kunst van groot belang worden geacht;

b. voorwerpen, die uit een palaeontologisch oogpunt van groot belang worden geacht;

c. terreinen, waaromtrent gegronde aanwijzing bestaat, dat zij zaken als onder *a* en *b* bedoeld bevatten;

een en ander voor zoover zij in een daartoe door de zorgen van het hoofd van den oudheidkundigen dienst aan te leggen en bij te houden register, aan te duiden als openbaar centraal monumentenregister, voorloopig dan wel definitief zijn ingeschreven.

(2) Met de in het vorige lid onder *a* bedoelde zaken worden gelijkgesteld en uit dien hoofde gelijktijdig ingeschreven de roerende of onroerende zaken, welke door hare oorspronkelijke of tegenwoordige bestemming daartoe behooren, alsmede terreinen, waarvan de beplanting, bebouwing of algemeene toestand van onmiddellijk belang is of worden kan voor de in het vorig lid onder *a* bedoelde zaken.

Artikel 2.

(1) Omtrent voorgenomen inschrijving van aan den Lande of autonome gemeenschappen toebehoorende of daarbij in beheer zijnde zaken wordt door de directeur van Onderwijs en Eeredienst overleg gepleegd met de autoriteit, bij wie de zaken in beheer zijn.

(2) Inschrijving van aan particulieren toebehoorende zaken kan geschieden al dan niet op verzoek. In het laatste geval geeft de directeur van Onderwijs en Eeredienst aan den eigenaar of rechthebbende, per geadviseerden dienstbrief of zoo noodig telegrafisch, dan wel door tusschenkomst van den betrokken regent, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders den plaatselijken bestuursambtenaar, kennis van het voornemen tot inschrijving, waartegen de betrokkene binnen drie maanden na de dagteekening der kennisgeving bij genoemd departementshoofd in verzet kan komen. Indien de eigenaar of rechthebbende geen bekend adres in Nederlandsch-Indië heeft en geen gevolmachtigde, of indien hij niet bekend is, geschiedt de kennisgeving door oproeping in de Javasche Courant en een of meer nieuwsbladen, zoo mogelijk in het gebiedsdeel, waarin de zaak zich bevindt. De oproeping geschiedt tweemaal met een tusschen tijd van ten minste een maand. Verzet moet in dit laatste geval zijn aangeteekend binnen drie maanden na den datum van plaatsing der laatste oproeping.

(3) Indien binnen den vastgestelden termijn verzet wordt aangeteekend, wordt door den directeur van Onderwijs en Eeredienst het advies ingewonnen van den voorzitter der oudheidkundige commissie, welk advies aan de Regeering wordt overgelegd, indien de beslissing in eersten aanleg of hooger beroep bij Haar berust.

(4) Zoodanig advies wordt eveneens gevraagd en gelijkerwijs aan de Regeering overgelegd, indien het hoofd van den oudheidkundigen dienst dan wel de directeur van Onderwijs en Eeredienst geen aanleiding tot inwilliging van een verzoek tot inschrijving aanwezig acht.

(5) Indien er, naar het oordeel van den directeur van Onderwijs en Eeredienst, gedurende den tijd, dat een voorstel of een verzoek tot inschrijving in behandeling is, gevaar bestaat, dat de toestand, waarin de betrokken zaak zich bevindt, belangrijk verslechteren zal, kan hij last geven tot voorloopige inschrijving in het openbaar centraal monumentenregister. Deze geldt voor een termijn van 3 maanden, welke termijn twee maal met een gelijken duur kan worden verlengd. Van de voorloopige inschrijving en van verlenging

van den termijn wordt onmiddellijk kennis gegeven aan de autoriteit, bij wie de zaak in beheer is, of aan den eigenaar of rechthebbende.

(6) Definitieve inschrijving geschiedt op last van den Gouverneur-Generaal, voor zoover betreft onroerende zaken met hetgeen geacht wordt daarbij te behooren, en overigens op last van den directeur van Onderwijs en Eeredienst. Van de definitieve inschrijving wordt onmiddellijk mededeeling gedaan in de Javasche Courant; tevens wordt zij ter kennis gebracht van de autoriteit, bij wie de zaak in beheer is, of van den eigenaar of rechthebbende.

(7) Gedurende een termijn van één jaar kan door den eigenaar of rechthebbende een verzoek tot vernietiging van een op grond van een der bepalingen van dit artikel door den directeur van Onderwijs en Eeredienst genomen beslissing tot den Gouverneur-Generaal worden gericht.

(8) Van de definitieve inschrijving wordt, indien van de zaak een eigendomsacte bestaat, op de minuut en zooveel mogelijk ook op de grosse dier acte kosteloos aanteekening gehouden door den griffier of anderen met de bewaring van bedoelde minuut belasten ambtenaar, die daartoe van elke inschrijving van het hoofd van den oudheidkundigen dienst mededeeling ontvangt.

Artikel 3.

(1) Doorhaling van een voorloopige of definitieve inschrijving in het openbaar centraal monumentenregister geschiedt op last van den directeur van Onderwijs en Eeredienst indien zij door hem is bevolen en anders op last van den Gouverneur-Generaal.

(2) Ten aanzien van de doorhaling zijn van overeenkomstige toepassing de voorschriften onder (2), (3), (4), (6), (7) en (8) van het vorige artikel.

Artikel 4.

(1) Schade door den eigenaar of rechthebbende rechtstreeks tengevolge van de inschrijving van een zaak in het openbaar centraal monumentenregister geleden, wordt door het Land vergoed.

(2) Onmiddellijk na de inschrijving doet de Gouverneur-Generaal, indien door den eigenaar of rechthebbende schade, als bedoeld in het vorige lid, is geleden, aan den belanghebbende een schadeloosstelling aanbieden. Indien dit aanbod niet binnen drie maanden is geschied, of de belanghebbende met het aangebodene geen genoegen neemt, wordt de schadeloosstelling vastgesteld door drie deskundigen, van welke partijen er elk een en deze laatsten tezamen den derde aanwijzen.

Artikel 5.

(1) De eigenaar of beheerder van een monument is verplicht dit in goeden staat te onderhouden.

(2) Bij nalatigheid kan hij door den directeur van Onderwijs en Eeredienst worden aangeschreven, de voor het onderhoud noodig geachte werken uit te voeren binnen een door dit departementshoofd te bepalen termijn; hij is gehouden, daarbij te volgen de door of namens het hoofd van den oudheidkundigen dienst gegeven aanwijzingen.

(3) Blijft de eigenaar of beheerder in gebreke de in lid (2) bedoelde werkzaamheden uit te voeren, dan kunnen deze van Landswege worden uitgevoerd, waarna de kosten geheel of gedeeltelijk op dien eigenaar of beheerder kunnen worden verhaald.

(4) Indien de bestemming van een monument schade berokkent aan of gevaar oplevert voor dat monument, kan het ten name van den Lande worden onteigend ook zonder voorafgaande verklaring, dat het algemeen nut onteigening vordert.

Het hoofd van den oudheidkundigen dienst kan alsdan onmiddellijk inbezitneming van het monument gelasten; hij dient daarop zoo spoedig mogelijk een voorstel tot onteigening bij den Gouverneur-Generaal in.

(6) De Gouverneur-Generaal gelast of weigert de onteigening na raadpleging van den directeur van Onderwijs en Eeredienst.

(7) Indien onteigening wordt gelast, doet de Gouverneur-Generaal aan den eigenaar of rechthebbende een schadeloosstelling aanbieden. Indien dit aanbod niet binnen drie maanden is geschied, of de belanghebbende met het aangebodene geen genoegen neemt, wordt de schadeloosstelling vastgesteld door drie deskundigen, van welke partijen er elk een en deze laatsten tezamen den derde aanwijzen.

(8) Wordt de onteigening geweigerd, dan wordt het monument onmiddellijk wederom ter beschikking gesteld van den eigenaar of rechthebbende en dezen de rechtstreeksche schade, door hem ten gevolge van de inbezitneming van het monument geleden, vergoed. Het bepaalde bij het vorige lid betreffende aanbod en vaststelling der schadevergoeding vindt overeenkomstige toepassing.

Artikel 6.

(1) Het is verboden zonder vergunning van het hoofd van den oudheidkundigen dienst uit Nederlandsch-Indië uit te voeren: voorwerpen, welke voorloopig of definitief in het openbaar centraal monumentenregister zijn ingeschreven of, ingevolge artikel 8 lid (2), geacht worden daar-

in voorloopig te zijn ingeschreven, zoomede voorwerpen, dateerende uit den vóór-Mohammedaanschen tijd, ook al zijn zij niet in genoemd register ingeschreven.

(2) Het is verboden zonder toestemming van het hoofd van den oudheidkundigen dienst een monument te herstellen, te vernietigen, in het uiterlijk, den vorm of de bestemming daarvan verandering te brengen, onroerende zaken aan een monument te onttrekken dan wel tot een monument behoorende of een monument uitmakende roerende zaken naar een andere plaats te vervoeren.

(3) Aan de toestemming kunnen door genoemd diensthoofd voorwaarden worden verbonden.

(4) Het toezicht op de verrichtingen, waartoe toestemming wordt verleend, berust bij den oudheidkundigen dienst.

(5) Op schriftelijk of telegrafisch verzoek van het hoofd van den oudheidkundigen dienst doet de betrokken assistent-resident, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur gelasten, dat, desnoods op kosten der overtreders, wordt weggenomen, belet of verricht hetgeen zonder de toestemming van dat diensthoofd, dan wel in strijd met krachtens lid (3) opgelegde voorwaarden is verricht, ondernomen of nagelaten. Behalve in spoedeischende gevallen geschiedt dit niet, dan nadat de eigenaar, rechthebbende of beheerder door of namens genoemd diensthoofd is gewaarschuwd.

(6) Het hoofd van den oudheidkundigen dienst is bevoegd te gelasten, dat monumenten, welke in strijd met het bepaalde bij lid (1) of (2) van dit artikel naar een andere plaats zijn of worden vervoerd, worden aangehouden en naar de plaats, waar zij zich hebben bevonden, worden teruggebracht.

(7) Aan het hoofd van den oudheidkundigen dienst, de door hem aan te wijzen ambtenaren van zijn dienst, alsmede aan andere personen, voorzien van een schriftelijke machtiging van het diensthoofd, wordt door den eigenaar of beheerder van, of den rechthebbende op een monument, toegang daartoe verleend. Indien deze na schriftelijk verzoek wordt geweigerd, kan de betrokkene zich door den betrokken assistent-resident, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur toegang doen verschaffen, behalve tot die gedeelten, waarvan het betreden volgens godsdienstige voorschriften of algemeen erkende godsdienstige opvattingen is verboden.

(8) Op een door of namens het hoofd van den oudheidkundigen dienst gedaan verzoek verleent de eigenaar of beheerder van of rechthebbende op een monument zijn medewerking om dit te doen opmeten, in teekening te brengen, te beschrijven en te fotografeeren. Bij weigering kan de hulp van den sterken arm worden ingeroepen om de gewenschte verrichtingen mogelijk te maken.

(9) De Gouverneur-Generaal beslist, of op de tot monument aangewezen terreinen de uitoefening van landbouw- of boschbedrijf al dan niet zal zijn toegestaan.

Artikel 7.

(1) In geval van overdracht van een monument is de eigenaar of rechthebbende gehouden het hoofd van den oudheidkundigen dienst ten minste veertien dagen van te voren van het voornemen tot overdracht in kennis te stellen.

(2) Hij, die het bezit van een monument verliest of verkrijgt, is verplicht daarvan binnen den in lid (1) genoemden termijn al dan niet door tusschenkomst van een bestuursambtenaar aan het hoofd van den oudheidkundigen dienst kennis te geven, in het geval van verlies onder bekendstelling van de omstandigheden, waaronder dit heeft plaats gevonden.

(3) Van alle veranderingen van bezit van een monument, alsmede van verlies daarvan, wordt aanteekening gehouden in het openbaar centraal monumentenregister.

Artikel 8.

(1) De vinder van een schat in den zin van artikel 587 van het burgerlijk wetboek, waarvan redelijkerwijze kan worden vermoed, dat zij een roerende zaak, als bedoeld in lid (1) sub *a* of *b* of lid (2) van artikel 1 van deze ordonnantie, uitmaakt, is verplicht daarvan onverwijld mededeeling te doen aan den regent, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur, in wiens ressort de vinder zijn domicilie heeft, welke ambtenaar met deze aangifte, in belangrijke gevallen telegrafisch, het hoofd van den oudheidkundigen dienst in kennis stelt, onder mededeeling van de bijzonderheden, die te zijner kennis zijn gekomen.

(2) Gevonden voorwerpen, als bedoeld in het vorige lid, alsmede de vindplaatsen, met een door den betrokken regent, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur aan te geven begrenzing, worden door de vondst zelve geacht als voorloopig te zijn ingeschreven in het openbaar centraal monumentenregister. De voorschriften van artikel 2, lid 5, zijn te dezen van overeenkomstige toepassing.

(3) Het hoofd van den oudheidkundigen dienst kan voor de definitieve inschrijving voor rekening en risico van den Lande, opzending der gevonden voorwerpen aan zijn adres te Batavia gelasten.

(4) De in het eerste lid bedoelde schatten kunnen ten name van het Land worden onteigend ook zonder voorafgaande verklaring, dat het algemeen nut onteigening vordert. Op deze onteigening is van toepassing het bepaalde bij artikel 5 lid (5) tot en met (8).

Artikel 9.

Het is verboden opgravingen te verrichten naar zaken, als omschreven in het eerste lid van artikel 1 van deze ordonnantie sub *a* en *b*, zonder schriftelijke vergunning van het hoofd van den oudheidkundigen dienst. Aan deze vergunning kunnen voorwaarden worden verbonden. Niet nakoming van deze voorwaarden kan intrekking van de vergunning ten gevolge hebben.

Artikel 10.

Tegen de door het hoofd van den oudheidkundigen dienst krachtens artikel 6 leden (1) en (2) en artikel 9 genomen beslissingen, tegen de door hem krachtens artikel 6 lid 3 en artikel 9 gestelde voorwaarden, alsmede tegen de door hem krachtens artikel 5 lid (2) gegeven aanwijzingen, kunnen door belanghebbenden binnen vier maanden na den datum van verzending van het desbetreffend schrijven van genoemd diensthoofd, bezwaren worden ingebracht bij den directeur van Onderwijs en Eeredienst. Deze beslist na ingewonnen advies van den voorzitter der oudheidkundige commissie.

Artikel 11.

Ter uitvoering van deze ordonnantie worden bij Regeerings-verordening nadere voorschriften gegeven voor eigenaren van, rechthebbenden op en beheerders van monumenten ter verzekering van de instandhouding van die monumenten, alsmede met betrekking tot het openbaar centraal monumentenregister.

Artikel 12.

(1) Overtreding van het bepaalde bij artikel 6 lid (1) of (2) of artikel 9, niet-nakoming van de verplichting, opgelegd bij artikel 7 lid (1) of (2) of artikel 8 lid (1), alsmede niet-nakoming van de voorwaarden, gesteld krachtens artikel 6 lid (3) of artikel 9, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste vijfhonderd gulden.

(2) Indien een bij het vorige lid strafbaar gesteld feit gepleegd is door of vanwege een rechtspersoon, wordt de strafvervolging ingesteld en de veroordeeling uitgesproken tegen de bestuurders of vertegenwoordigers in Nederlandsch-Indië.

(3) De voorwerpen bedoeld bij artikel 6 lid (1), artikel 7 leden (1) en (2), artikel 8 lid 1 en artikel 9, kunnen, voor zoover zij den veroordeelde toebehooren, worden verbeurd verklaard.

(4) De in het eerste lid strafbaar gestelde feiten worden beschouwd als overtredingen.

Artikel 13.

Behalve de personen die in het algemeen belast zijn met het opsporen van strafbare feiten, zijn met het opsporen van overtredingen van de bepalingen dezer ordonnantie ieder binnen zijn ressort, mede belast:

a. het hoofd van en de ambtenaren bij den oudheidkundigen dienst;
b. het personeel bij den dienst van het boschwezen, vanaf den rang van opziener (opzichter);
c. de met het plaatselijk toezicht op uitvoering van werken belaste ambtenaren der burgerlijke openbare werken.

Artikel 14.

Deze ordonnantie kan worden aangehaald onder den titel van „Monumentenordonnantie".

Ten derde:

Deze ordonnantie treedt in werking met ingang van den dertigsten dag na dien harer afkondiging.

En opdat niemand hiervan onwetendheid voorwende, zal deze in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië worden geplaatst.

Gedaan te Tjipanas, den 13den Juni 1931
DE GRAEFF.
De Algemeene Secretaris,
P. J. GERKE.

Uitgegeven den dertigsten Juni 1931.
De Algemeene Secretaris,
P. J. GERKE.
(Besluit van den Gouverneur-Generaal van 13 Juni 1931 No. 19).

(Staatsblad 1931 no. 238).

MEMORIE VAN TOELICHTING.

a. Algemeen.

Inleiding. In steeds toenemende mate uit zich de noodzakelijkheid om van Landswege te zorgen voor het behoud van zaken, die voor de praehistorie, de geschiedenis, de kunst of de palaeontologie van Nederlandsch-Indië van groot belang moeten worden geacht. Ook in verschillende andere landen strekt zich de Overheidszorg uit tot dergelijke zaken, die in het algemeen als monument worden aangeduid. Men vergelijke het uitvoerige proefschrift van J.W. Frederiks, getiteld Monumentenrecht, gedrukt in 1912.

Ten aanzien van n a t u u r monumenten bestaat trouwens reeds een wettelijke regeling, opgenomen in Staatsblad 1916 No. 298. De thans voorgedragen regeling betreft levenlooze zaken en heeft in de eerste plaats beteekenis voor de hoogst belangrijke, deels zelfs wereldberoemde, oudheden, waarvan er nog bijna jaarlijks worden ontdekt. Wel is voor zoover de bekende Hindoe-Javaansche oudheden betreft het behoud reeds goeddeels verzekerd door de werkzaamheden van den Oudheidkundigen Dienst (zie de Instructie in Bijblad No. 7932) en van de Oudheidkundige Commissie (Staatsblad 1927 No. 442), maar ook ten aanzien van deze oudheden kan een wettelijke regeling goede diensten bewijzen, terwijl verder o.a. moet worden gedacht aan allerlei bouwwerken uit latere perioden — een kaboepaten, kraton, moskee, Chineesche tempel of woning, kerk — waarvan verminking of verlies groote ideeële schade zou veroorzaken. Verder kunnen ook antiquiteiten — roerende zaken — afkomstig uit verschillende perioden, van groote beteekenis zijn voor de geschiedenis of kunst dezer landen, zoodat ook op het behoud daarvan prijs moet worden gesteld. Ten slotte is in de laatste jaren gebleken, dat de bodem van Nederlandsch-Indië waardevolle resten bevat van een praehistorische beschaving, die zich vermoedelijk over een groot deel van Zuid-Oost-Azië heeft uitgestrekt. Het behoud van deze resten is eveneens in het belang der wetenschap zeer gewenscht. Hetzelfde geldt voor belangrijke vondsten op palaeontologisch gebied, waarvan de beteekenis eveneens in de laatste jaren sterk op den voorgrond treedt.

Moge het algemeen belang, dat met de bescherming van Overheidswege van gedenkteekenen op historisch, cultureel en palaeontologisch gebied wordt gediend, de vaststelling van bepalingen ter zake wettigen, aan den anderen kant is het noodzakelijk ervoor te zorgen, dat de inbreuken op de rechten van de bezitters van zaken, die voor bescherming in aanmerking komen, tot het onvermijdelijke worden beperkt. In het ontwerp zijn de onmisbare formaliteiten zoo eenvoudig mogelijk gehouden, terwijl voor de gevallen, dat beschadiging van materieele belangen niet kan worden voorkomen, schadeloosstelling wordt toegezegd (artikel 4). Uit den aard der zaak wordt alleen rechtstreeksche schade vergoed, niet die, waarop teleurstelling in verwachting mocht worden geschat.

H e t b e g r i p m o n u m e n t. Evenals in de wetgeving van vele andere landen is ook hier eenvoudigheidshalve voor de te beschermen zaken het woord monument gekozen, al zouden daartegen, b.v. met het oog op roerende zaken en terreinen, op etymologische gronden wel bezwaren zijn aan te voeren.

De definitie van monument is in artikel 1 der ontwerp-ordonnantie zoodanig genomen, dat daarbuiten vallen de natuurmonumenten. Ten einde strijd te vermijden over de vraag, of ook ruïnes als monumenten kunnen worden beschouwd, is gewag gemaakt van „overblijfselen" van zaken, die aanvankelijk geen natuurproduct waren, hetgeen men van een ruïne ten deele wel zou kunnen zeggen.

Om door inschrijving in het daartoe te bestemmen register tot monument te worden verklaard, moet een zaak nog aan andere criteria voldoen. Zij moet van groot belang zijn voor geschiedenis, kunst of palaeontologie en een zekeren ouderdom bezitten. Elke bepaling omtrent dit laatste punt is uit den aard der zaak min of meer willekeurig. Eenerzijds moet het ongewenscht worden geacht werk van levende of pas kort overleden tijdgenooten aan de voor monumenten geldende voorschriften te onderwerpen, al is het ook onraadzaam dit g e h e e l uit te sluiten, anderzijds mag in verband met den invloed van het tropische klimaat de tijdgrens niet te lang worden genomen. Door deskundigen wordt een limiet van 50 jaar wenschelijk geacht. Te dezen aanzien bestaat echter een grensgebied; het kan nl. voorkomen, dat een gebouw opgezet is in een traditioneelen stijl, waarvan de oorsprong meer dan 50 jaar oud is, maar dat het gebouw zelfs dien leeftijd nog niet heeft. Het is duidelijk, dat ook bescherming van een dergelijk gebouw wenschelijk kan zijn. De gebezigde redactie voorziet in gevallen van dezen aard, terwijl verder gesproken is van „in hoofdzaak" ouder dan 50 jaar, ten einde onder de bepalingen ook te kunnen laten vallen zaken, die deels ouder, deels jonger dan 50 jaar zijn.

Ook hiermede echter wordt het doel nog niet volkomen bereikt. In de eerste plaats moet het mogelijk zijn, dat losse voorwerpen in de nabijheid b.v. van een tempel aan de bepalingen worden onderworpen, evenals het omgevende terrein, dat vaak een essentieel element van het bouwwerk als geheel vormt, zooals bv. het terrein tusschen de vroegere ringmuren van een Hindoe-Javaanschen tempel. Het moet mogelijk zijn op dergelijke terreinen een bouw- of plantverbod te leggen, regelingen nopens de afwatering of dergelijke voorzieningen te treffen, welke voor de situatie of het behoud van het eigenlijke monumenten worden vereischt. Het zal niet altijd noodig zijn e l k e bebouwing of beplanting te weren; meermalen zal kunnen worden volstaan met een bebouwing of beplanting, die een zekere hoogte te boven gaat, te verbieden. In een ander voorziet artikel 1 (2) der ordonnantie bepalende, dat voorwerpen en terreinen als bedoeld

met het eigenlijke monument worden ingeschreven in het betrekkelijk register.

Nog moet het mogelijk zijn terreinen, waarop zich geen eigenlijke monumenten bevinden, maar waarvan vermoed wordt, dat ze belangrijke voorwerpen bevatten, in het register in te schrijven (artikel 1 (1) *c*).

Registratie. Een zaak wordt monument door inschrijving in een speciaal register. Slechts ten aanzien van gevonden schatten wordt hierop vooruitgeloopen door de bepaling in artikel 7, dat deze al dadelijk geacht worden voorloopig te zijn ingeschreven.

Overigens kan voorloopige inschrijving geschieden op last van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, indien deze vreest, dat tijdens de inschrijvingsprocedure gevaar voor vernietiging, wegvoering enz. bestaat, terwijl de definitieve inschrijving van onroerende zaken, met hetgeen daarbij behoort, geschiedt op last van den Gouverneur-Generaal en voor roerende zaken, waarbij minder gewichtige belangen zijn betrokken, op last van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst.

De ordonnantie houdt rekening met de belangen van eigenaars en beheerders van zaken, die voor inschrijving als monument in aanmerking komen.

Verplichtingen van eigenaars en beheerders van monumenten. Deze zijn belichaamd in artikel 5 en 6 van het ontwerp. Bepaald drukkend kunnen zij niet worden genoemd. Het gewone onderhoud van een monument blijft berusten bij den eigenaar of beheerder; herstelling, vernietiging en verplaatsing worden onder contrôle gesteld van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst. Bij de ter zake te stellen voorwaarden zal uit den aard der zaak met de belangen van eigenaars of beheerders rekening worden gehouden. Echter moet door het vragen van toestemming voorkomen worden, dat b.v. door het aanbrengen van een verflaag het uiterlijk van een monument bedorven wordt. Voor roerende zaken is de bepaling van weinig belang, voor onroerende zaken zal de toepassing vrij zelden voorkomen.

Het vragen van toestemming voor de overdracht van het bezit van een tot monument verklaarde roerende zaak, ten aanzien waarvan alleen voor handelaren in oudheden een doorloopende vrijstelling kan worden verleend, is natuurlijk wel eenigszins hinderlijk. Het voorschrift is echter onvermijdelijk, indien men de monumenten in het oog wil houden, terwijl in aanmerking moet worden genomen, dat het aantal voorwerpen van dezen aard — waarvan immers geëischt wordt, dat zij van groot belang moeten zijn — nooit zoo bijzonder groot zal worden.

Door artikel 528 van het Wetboek van Strafrecht, verbiedende den uitvoer uit Nederlandsch-Indië van oudheden behoorende tot den voor-Mohammedaanschen of den zich daarbij onmiddellijk aansluitenden tijd, wordt de uitvoer van uit een oogpunt van geschiedenis of kunst van groot belang zijnde zaken niet geheel voorkomen, in de eerste plaats, omdat bij het toenemende toeristenverkeer de contrôle op vaak tamelijk kleine voorwerpen niet voldoende kan zijn, terwijl verder belangrijke zaken stammende uit een andere periode geheel buiten de bepaling vallen. Een verruiming der verbodsbepaling wordt overwogen; intusschen kan de verklaring tot monument van de meest belangrijke zaken met de daaraan verbonden voorwaarden van groote beteekenis zijn.

Ten aanzien van de regeling van het onderhoud van monumenten en de daaruit voortvloeiende geldelijke verplichtingen van de Regeering ter eene en van de eigenaars of beheerders van monumenten ter andere zijde, komt het, gelet op de geringe ervaring waarover daaromtrent thans kan worden beschikt, gewenscht voor deze vrij ingewikkelde materie niet bij ordonnantie te regelen, doch die regeling voor zoover noodig bij Regeeringsverordening te doen geschieden, waartoe artikel 10 de gelegenheid opent.

Gevonden schatten. De in artikel 7 opgenomen voorschriften geven in hoofdzaak een wettelijke sanctie aan de ten aanzien van gevonden voorwerpen van oudheidkundige waarde bestaande praktijk. De aankoop daarvan geeft nooit aanleiding tot moeilijkheden. Niettemin wordt het gewenscht geacht om dadelijke onteigening, derhalve zonder voorafgaande nutsverklaring, mogelijk te maken (zie art. 133 (3) I.S.).

Opgravingen. De mogelijkheid moet bestaan om opgravingen door particulieren, reizigers of expedities te voorkomen dan wel onder contrôle te stellen. Alleen langs dezen weg kunnen de algemeene belangen op dit gebied worden beschermd.

b. Toelichting op de artikelen.

Artikel 1.

Vereischt na hetgeen boven reeds is opgemerkt geen afzonderlijke toelichting.

Artikel 2.

Voor het tot tand komen van een inschrijving in het Monumentenregister is onderscheid gemaakt tusschen zaken, aan het Land of aan zelfstandige gemeenschappen (provincies, regentschappen,

stads- en Inlandsche gemeenten en locale ressorten) toebehoorende of daarbij in beheer zijnde, en aan particulieren toebehoorende zaken. Voor eerstbedoelde groep kan worden volstaan met een administratieve behandeling, waarbij de autoriteit, bij wie de zaken in beheer zijn, in de gelegenheid wordt gesteld haar bezwaren kenbaar te maken. In den regel zal het hier onroerende zaken betreffen, ten aanzien waarvan voorstellen uitgaan van den Oudheidkundigen Dienst. Indiening van een verzoek behoeft uit den aard der zaak niet uitgesloten te zijn.

Voor aan particulieren toebehoorende zaken is een bepaalde procedure ontworpen, die aan de eigenaars of beheerders gelegenheid geeft binnen bepaalde termijnen bezwaren tegen inschrijving in te brengen. Ook ten aanzien van een verzoek tot inschrijving, waaraan de betrokken autoriteit meent geen gevolg te moeten geven, is een waarborg gesteld, bestaande in de verplichting tot het hooren van den Voorzitter der Oudheidkundige Commissie.

Lid 5 regelt de voorloopige inschrijving in het Register, voor de gevallen, waarin gevaar bestaat, dat de toestand, waarin een zaak verkeert, gedurende de inschrijvingsprocedure, belangrijk zal verslechteren.

Lid 6 bepaalt, wie bevoegd zijn last te geven tot definitieve inschrijving. Voor de meest belangrijke objecten, d.z. de monumenten bestaande uit onroerende zaken, wordt een beslissing van den Gouverneur-Generaal noodig geacht; voor de minder belangrijke, de roerende zaken, kan volstaan worden met een beslissing van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, met hooger beroep van de betrokkenen op den Gouverneur-Generaal.

Artikel 5.

De hierin opgenomen voorschriften hebben de strekking alleen het gewone onderhoud van een monument bij den eigenaar of beheerder te doen berusten. Voor alle andere handelingen is toestemming van den Oudheidkundigen Dienst noodig, bij wien ook het toezicht op toegestane herstellingen enz. moet berusten. Uit den aard der zaak zal het mogelijk zijn de uitvoering te doen geschieden door den eigenaar of beheerder. Tegen hen, die te kwader trouw aan wettelijk bevoegden toegang tot een monument weigeren of onwillig zijn de noodzakelijke documentatie (opmeting, beschrijving, in beeld brengen enz.) van een monument toe te laten, zijn strenge maatregelen voorgeschreven, die voor het bereiken van het doel onvermijdelijk zijn.

Artikel 6.

Voor zoover roerende zaken betreft is het volstrekt noodig, dat de Oudheidkundige Dienst op de hoogte blijft van overdracht van bezit, terwijl de mogelijkheid moet bestaan om overdracht op ongewenschte personen of lichamen tegen te gaan. Het derde lid heeft de strekking den verkoop te verhinderen aan toeristen, aangezien allereerst van hen te verwachten is, dat zij zullen trachten de aangekochte zaken uit te voeren. Het criterium is gezocht in het al of niet gedurende twee jaar hier gevestigd zijn. Het maken van uitzonderingen, b.v. bij aankoop ten behoeve van een verzameling, is toegelaten.

Artikel 10.

Het belang van de eigenaren van monumenten eischt, dat tegen beschikkingen van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst in beroep kan worden gekomen. De aangewezen autoriteit hiervoor is de Directeur van Onderwijs en Eeredienst, die mede in het belang der eigenaren nog gehouden zal zijn steeds het advies in te winnen van den Voorzitter der Oudheidkundige Commissie.

Artikel 11 en 12.

Vereischen geen toelichting. Ten aanzien van artikel 11 zij in verband met hetgeen terzake in de algemeene toelichting is opgenomen, nog vermeld dat hier in het bijzonder aan een regeling is gedacht nopens de verplichtingen van eigenaren en beheerders van monumenten met betrekking tot het dagelijksch onderhoud.

Artikel 13.

Strekt om een zoo daadwerkelijk mogelijke toepassing van de voorschriften der ordonnantie te waarborgen door de bevoegdverklaring van eenige groepen van personen om overtredingen op te sporen. De oudheden toch bevinden zich niet zelden in eenzame streken ver van de zetels der politie, zoodat het raadzaam moet worden geacht het mogelijk te maken, dat ambtenaren, die ambtshalve vaak op dergelijke afgelegen plaatsen hebben te vertoeven, de behulpzame hand bieden.

UIT DE PERS.

WAT DE BOROBOEDOER DEN NATUURONDERZOEKER LEERT [1].

Iedere natuuronderzoeker uit Europa, die eenigen tijd in de tropen heeft mogen arbeiden, wordt steeds weer door heimwee naar de natuur dier zonnige landen aangegrepen. De terugblik op deze overweldigende natuur, de donkere oerwouden, de glinsterende rijstvelden, de zonneschijn, de neerkletterende plasregens behooren tot de schoonste herinneringen uit zijn leven. Toen dan ook de heer Van Slooten er bij mij op aandrong voor de lezers van De Tropische Natuur een artikel te schrijven over de resultaten van mijn bestudeering der reliefs van de Boroboedoer, nu bijna 9 jaren geleden, voldeed ik daaraan des te liever, aangezien mijn bezoeken aan dit kunstwerk van oud-Javaanschen bouwtrant tot de schoonste van mijn herinneringen aan Java behooren.

Tijdens mijn tweede bezoek aan de Boroboedoer, dat ik tot een volle week rekken kon, benutte ik mijn tijd vooral om elk der reliefs afzonderlijk en nauwkeurig in oogenschouw te nemen. Allereerst boezemde de bovenste rij reliefs van het onderste terras, dat met beelden versierd is, mij bijzonder belangstelling in. Op deze reliefs, van welke de beteekenis nu volkomen bekend is, is het leven van Gautama vanaf zijn geboorte in een reeks van opeenvolgende beelden voorgesteld. Al gold mijn belangstelling ook in de eerste plaats den geschiedkundigen en legendarischen inhoud dier voorstellingen, toch werd ik bij nauwkeuriger en dieper gaande beschouwing ook op allerlei bijzonderheden opmerkzaam. Ik stond verbaasd over de getrouwe uitbeelding der verschillende volkstypen, over de nauwkeurig afgebeelde wapenen, huishoudelijke voorwerpen, huizen, schepen, enz.

De in beeld gebrachte tafereelen, die zich deels afspelen in paleizen, deels in tuinen of wouden, deels ook op zee of langs vijvers, vond ik zóó natuurgetrouw weergegeven, dat het mij al aanstonds toelachte de voorgestelde planten en dieren afzonderlijk aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen en te trachten ze zoo mogelijk te bepalen. Misschien zouden dan gevolgtrekkingen mogelijk zijn over de plaats, welke de toenmalige bewoners van Java, naar schatting 1100 tot 1200 jaar geleden, tegenover de levende natuur hebben ingenomen.

De dierenwereld is zeer rijk vertegenwoordigd. Wij treffen er het paard aan als rij-, doch ook als trekdier, den olifant zoowel vrij levend in de wildernis als getemd als rij- of lastdier, ja zelfs gebruikt als krijgsolifant. Ook zeboes ziet men er als trekdieren voor een ploeg (fig. 12). Talrijk zijn ook de in het wild levende dieren zooals herten, varkens, eekhoorns, honden, apen (fig. 2) en schubdieren. Van de vogels herkennen wij duiven, pauwen (fig. 2), kippen, reigers, e.a. In de vijvers en zeeën zwemmen visschen en schildpadden, terwijl ook dikwijls slangen afgebeeld zijn. Wat de natuurgetrouwe weergave van al deze dieren betreft, zoo moet men erkennen, dat de olifanten wel het meest naar het leven zijn weergegeven (fig. 2), hetgeen des te merkwaardiger is, daar juist dit plompe dier zich zoo moeilijk daartoe leent. Weliswaar komt de olifant heden ten dage niet meer op Java voor, doch in vroeger tijden moet hij hier zeker inheemsch zijn geweest en de kunstenaars, die aan de stichting van de Boroboedoer medewerkten, moeten hem stellig goed gekend hebben, daar men hem tot het doen van verschillende werkzaamheden africhtte. De paarden, hoewel als huisdier gebruikt, werden veel minder natuurgetrouw afgebeeld: de verhoudingen der verschillende lichaamsdeelen zijn niet juist. Zoo staan zij doorgaans te hoog op hun pooten, hebben een te korten rug en is hun houding te stijf. De andere genoemde dieren zijn doorgaans althans zóó weergegeven, dat zij wel te herkennen zijn; hun kenmerkende eigenschappen zijn goed naar voren gebracht. Over één dier zou ik echter nog iets willen opmerken en wel over den leeuw. Het spreekt van zelf, dat de leeuw, die immers zulk een belangrijke rol speelt in de boeddhistische legendencyclus, eveneens herhaaldelijk werd afgebeeld. Alleen, de leeuw kwam nooit op Java, noch zelfs elders in den archipel voor, zoodat de kunstenaar verplicht was dit dier af te beelden zonder het ooit levend gezien te hebben. Daar hij echter over uitvoerige beschrijvingen beschikte, schiep hij toen aan de hand hiervan beeltenissen van den leeuw, die dan ook door hun stijve houding en door de bijna ornamentale weergave der manen eer aan de leeuwen der emblemen herinneren.

Grondiger dan met de voorstellingen der dieren heb ik mij bezig gehouden met die der planten. De kennis omtrent het nut en de schadelijkheid der planten, is bij de tegenwoordige bewoners van Java zeer groot en wij mogen ongetwijfeld aannemen, dat zij dit ook was bij de Javanen ten tijde van den bouw van de Boroboedoer. Een volk, welks voeding in de eerste plaats een plantaardige is, dat verder hoofdzakelijk plantendee-

1) Verg. Djawa 3de Jrg. p. 194, een korte bespreking van de hand van Dr. F. D. K. Bosch van een dergelijk artikel van denzelfden schrijver. *Red. Djawa.*

len bezigt voor huisraad en vlechtwerk en als bouwmateriaal en dat bovendien zijn kleurstoffen uit het plantenrijk betrekt, moet wel zeer vertrouwd zijn met de verschillende soorten van planten. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat deze zoo nauwkeurig op de reliefs zijn weergegeven en dat er van deze geen phantastische of schematische afbeeldingen op voorkomen. Deze zijn dikwijls, ondanks de bewerkelijkheid van het materiaal, zoo karakteristiek weergegeven, dat het mij mogelijk was vele er van te identificeeren.

Beschouwen wij de afgebeelde planten als één geheel dan blijkt het, dat al deze planten, voorzoover het mij althans gelukte haar identiteit vast te stellen, in een of andere onmiddellijke betrekking tot den mensch staan. Van dit standpunt uit bezien, laten zij zich al dadelijk in 2 groepen verdeelen, n.l. in planten, die bij de boeddhistische leer een rol spelen en in die, welke op de een of andere wijze in 's menschen huishouding aangewend worden.

Tot de eerste groep behooren de lotusbloem en de vijgeboom. Het meest komt wel de lotusbloem, *Nelumbium Nelumbo* (= *Nelumbo nucifera*) op de reliefs voor; zij vormt een steeds terugkeerend onderdeel der ornamentale versieringen. De Boeddha wordt zoowel zittende als staande steeds op een lotuskussen afgebeeld (fig. 4), doch ook andere voorname personen als edelen, Brahmanen en monniken zitten op dergelijke kussens. Op het relief, waarop de ontvangst van Koningin Maya is uitgebeeld, daalt de Boeddha in den vorm van een zestandigen olifant uit den hemel omlaag, met elk der voor- en achterpooten rustend op een lotuskussen. Alle dagoben der drie bovenste ronde terrassen worden door geopende lotusbloemen gedragen.

De lotusbloem wordt als eeregeschenk overhandigd en bij feestelijke gelegenheden in de hand gehouden; dikwijls zien wij vóór den zittenden Boeddha een vaas met lotusbloemen staan. Echter ook in haar natuurlijke omgeving wordt de lotus vaak afgebeeld en dan wel zeer natuurgetrouw. Fig. 3 geeft een der mooiste tafereelen weer: het stelt een vijver voor, gevuld met lotusbloemen en waterlelies. Nagenoeg alle ontwikkelingsstadia der bloemen en bladeren zijn hierop zeer karakteristiek weergegeven. Links op den voorgrond liggen de op het watervlak drijvende bladeren van een waterlelie (*Nymphaea* sp.), de rest van den vijver vertoont een weelderigen groei van *Nelumbium Nelumbo*. Van de waterlelie onderscheidt de lotusbloem zich ondermeer, doordat de bladeren door hun lange stelen boven den waterspiegel uitsteken; dit is ook het geval met de bloemen. Geheel rechts is een nog jong, zich ontplooiend blad zichtbaar. Talrijke bloemknoppen en open bloemen verheffen zich te midden der bladeren. Tusschen de eerste en tweede bloem rechts zien wij een vrucht en nog iets meer naar links een jonge vrucht, nog voorzien van de afhangende, reeds verwelkte bloembladeren. De voorstelling van dezen lotusvijver is zoo levendig en de planten zijn in al hun bijzonderheden zoo getrouw weergegeven, dat dit relief, bezien van uit een oogpunt van plantuitbeelding, gerekend moet worden tot het beste van de Boroboedoer.

Deze getrouwe weergave van lotusbloemen is echter ook om een andere reden zeer interessant. Als vaderland van *Nelumbium Nelumbo* wordt steeds het vasteland van Azië opgegeven, terwijl men het den Hindoes toeschrijft deze plant op de eilanden van den Maleischen Archipel te hebben ingevoerd. Het is van belang hierop den nadruk te leggen, zonder echter de verstrekkende gevolgtrekking te maken, dat de Hindoes de scheppende kunstenaars waren bij den opbouw van de Boroboedoer. Gelijk bekend, is het heden nog een veel omstreden en onopgeloste kwestie of de bouwers uit de vreemde gekomen Hindoes dan wel bewoners van Java zelf waren.

De tweede door de Boeddhisten vereerde plant is de heilige vijgeboom, onder welke de mediteerende Boeddha zijn gave ontving. De vereering van den vijgeboom is ook stellig de oorzaak, dat thans nog op Java, welks bewoners toch tegenwoordig grootendeels Mohamedanen zijn, op nagenoeg alle groote pleinen (de z.g. aloenaloen) van kleine binnenplaatsen zoowel als van vele steden, oude reusachtige vijgeboomen worden aangetroffen. De voorstelling van den vijgeboom op de reliefs is meestal geheel gestileerd: de boomen zijn met bloemguirlanden, klokken en andere versierselen rijkelijk behangen, de takken zijn ornamentaal bewerkt en boven de kroon versierd met één, dikwijls ook met drie zonneschermen, ten teeken van vorstelijke waardigheid en vereering. Slechts zelden zijn de bladeren eenigszins natuurgetrouw weergegeven zooals in fig. 4. Te oordeelen naar de hartvormige bladeren met hun iets uitgetrokken toppen zou men kunnen vermoeden, dat het hier *Ficus religiosa* of een naverwante soort betreft.

De tweede groep der in beeld gebrachte planten omvat een aantal cultuurplanten. Als eerste wil ik hier de pisang (*Musa paradisiaca*) noemen, een der belangrijkste ooftsoorten van Java, welke dit ook wel reeds vóór 1100 jaar zal zijn geweest. Wij zien deze in tuinen afgebeeld, doch ook bij voorstellingen, die zich in de bosschen afspelen. Zij is gemakkelijk te herkennen aan de van een sterk uitspringende middennerf voorziene groote bladeren, welke in gering aantal voorhanden zijn aan de kortstengelige plant (fig. 5). Bestond er aanvankelijk nog eenige twijfel, of deze bladplant werkelijk een *Musa* voorstelt, zoo werd deze bij mij geheel weggenomen, toen ik elders een bloeiende plant afgebeeld zag. De

geheele bloeiwijze van de pisang is door talrijke schutbladeren omgeven, die elk een deel der bloeiwijze verborgen houdt. De bloemen openen zich na elkaar van de basis naar den top, waarbij telkens een schutblad loslaat, dat daarna naar buiten omkrult. In dit stadium van ontwikkeling bevindt zich de bloeiwijze op het bovenbedoelde relief. Op een ander relief zijn twee sisirs en een afzonderlijke vrucht afgebeeld (fig. 5). Een eind verder zien wij een aap op een tak van een boom een pisang eten, terwijl op een der ondergrondsche reliefs een afbeelding van een geheele *Musa*-plant met rijpe vruchten voorkomt.

Nog in ander opzicht zijn de voorstellingen van de pisang op de reliefs van de Boroboedoer interessant. De pisang is een oude cultuurplant en daardoor heden ten dage over de tropen van de geheele wereld verspreid, waardoor men thans niet meer kan uitmaken, waar haar eigenlijk vaderland is geweest. Terwijl vele geleerden als zoodanig Azië noemen, houden andere Zuid Amerika voor het oorspronkelijk land van herkomst. Door de uitbeeldingen echter op de reliefs van de Boroboedoer, die dateeren van het jaar 800 n. Chr., is vrijwel met zekerheid aangetoond, dat Azië als het vaderland van de pisang is te beschouwen. Daarbij komt nog, dat de pisang in Indië een groot aantal Inlandsche namen heeft, die uit het sanskrit afkomstig zijn.

Een vruchtboom, die men herhaaldelijk op de reliefs aantreft, is de m a n g g a-boom (*Mangifera indica*, fig. 3). Reeds uit de talrijke afbeeldingen mag men besluiten, dat hij toen reeds een zeer geliefde en veel gekweekte vruchtboom was. De vruchten zelf zijn zeer goed weergegeven. In groepen van drie of vier hangen zij aan lange vruchtstelen; de afzonderlijke vrucht is groot, eivormig en aan één zijde zwak naar binnen gebogen, hetgeen zeer karakteristiek en goed geobserveerd is. Eén eigenaardigheid echter, die schijnbaar in strijd is met de werkelijkheid, valt op bij de uitgebeelde m a n g g a-boom: de bladeren zijn nl. zóó weergegeven, dat zij in kransen schijnen te staan aan de toppen der twijgen, hetgeen bij een levenden m a n g g a-boom volstrekt niet het geval is. Bekijkt men echter zoo'n boom op eenigen afstand, dan lijkt het inderdaad of de bladeren in een krans om een centrale as zijn gerangschikt. Dit hangt echter samen met de omstandigheid, dat de iets dieperin staande bladeren zich voegen in de ruimten tusschen de meer hooger gelegene, om aldus zoo weinig mogelijk door deze overschaduwd te worden, m.a.w. om een zoo gunstig mogelijke plaats in te nemen t.o.v. het licht. In principe is dit hetzelfde als bij het bekende bladmozaiek van den klimop (*Hedera helix*) e.a. De waarneming van de naieven, niet-beinvloeden natuurmensch is dus toch in zekeren zin juist.

Ook de doerian (*Durio zibethinus*) komt op de reliefs voor; de boom is gemakkelijk herkenbaar aan de groote, dicht gestekelde vruchten (fig. 6). Het verwonderde mij niet de doerian onder de afgebeelde planten te ontdekken, daar zij tot de door de bewoners van Java meest gezochte vruchten behoort: de doerian is bepaald het ooft bij uitnemendheid in den Maleischen Archipel. Het is hier teneenenmale overbodig er verder over uit te weiden, hoe de Inlander op deze vrucht verzot is.

Niet minder gewild bij de Inlanders is de n a n g k a (*Artocarpus integra* = *A. integrifolia*), welke boom op de reliefs gemakkelijk en met zekerheid is te herkennen: de bladvorm en de groote, uit den stam ontspringende vruchten karakterisseeren dezen boom voortreffelijk (fig. 5). Duidelijker nog dan op bijgaande teekening, waarop slechts de omtrek der vruchten is aangegeven, zijn ze te herkennen op het relief zelf of op een foto, omdat de plastische uitvoering der groote vruchten hier beter tot haar recht komt.

Het spreekt van zelf, dat ook de p a l m e n op de reliefs allerminst ontbreken; juist deze groep is zorgvuldig en natuurgetrouw uitgewerkt. In hoofdzaak zijn het 3 soorten van palmen, die telkens weer afgebeeld zijn van welke er 2 gevinde, de derde waaiervormige bladeren bezit. Een der beide eerstgenoemde palmen is de c o c o s-p a l m (*Cocos nucifera*). Zijn groote verspreiding over de geheele tropen der oude wereld, zoowel als het bestaan van vele cultuurvormen stempelen deze palm tot een zeer oude cultuurplant. Evenals nog heden de meest verschillende onderdeelen ervan door de Inlanders worden gebruikt, zoo zal dit ook in vroeger tijd het geval zijn geweest.

Ik zou hier allereerst die kenmerken willen noemen, waardoor zij met één oogopslag op het relief te herkennen is (fig. 7) en waardoor zij zich tevens scherp onderscheidt van de andere palm met gevinde bladeren. De hooge stam draagt een enorme kroon, die uit een gering aantal groote bladeren bestaat. De bladstelen omvatten den stam met breeden voet, terwijl de afgevallen bladeren een duidelijk ringvormig litteeken achterlaten, dat ongeveer den halven omtrek van den stam omvat. De groote vruchten, van welke de vorm goed is weergegeven, hangen in trossen bijeen en zijn aan hun voet voorzien van het uitgegroeide bloemdek. Ook de topscheut, welke de zoo gezochte palmiet levert, is goed getroffen. Het eenige aan deze cocospalm, dat niet geheel met de natuur overeenstemt, zijn de stammen, die overal kaarsrecht oprijzen, terwijl zij in werkelijkheid steeds min of meer schuin omhoog groeien. Daar echter op de reliefs de voet der stammen steeds achter personen verborgen zit, valt deze afwijking weinig op.

De tweede palm is de betelpalm (*Areca Catechu*). Dat het sirih-kauwen ten tijde van den opbouw van de Boroboedoer evenals tegenwoordig nog bij de Inlanders bestond, blijkt reeds uit de op de reliefs voorkomende bakjes bestemd voor de sirih-bladeren en de andere benoodigdheden voor het sirih-kauwen. Deze bakjes zijn in vorm zelfs volkomen gelijk aan die, welke tegenwoordig nog bij de Inlanders in gebruik zijn. De betelpalm is buitengewoon natuurgetrouw weergegeven (fig. 8). De stam is slank, waardoor hij zich reeds dadelijk van dien van den cocospalm onderscheidt. Op den top draagt hij een naar verhouding kleine kroon. De bladeren omgeven den stam niet slechts met den voet hunner stelen zooals bij den cocospalm, doch over een tamelijken afstand door middel van groote bladscheeden. De vruchten zijn veel kleiner en hangen in groote getale bundelsgewijs bijeen. Aan den afgebeelden palm is ook nog een opgerichte jonge bloeiwijze zichtbaar. Terwijl bij den cocospalm de bloeiwijzen dadelijk te voorschijn komen uit de oksels van nog aanwezige bladeren, vinden wij deze bij den betelpalm onder de oudste bladeren, daar zij, hoewel eveneens uit de bladoksels ontspringend, eerst zichtbaar worden en tot volle ontwikkeling komen na het afvallen der groote bladscheeden, die haar aanvankelijk omsloten. Bij vergelijking der afbeeldingen 7 en 8 is dit verschil zeer duidelijk.

De eenige waaierpalm, van welke een goede weergave op de reliefs te vinden is, is de lontar of palmyra-palm (*Borassus flabellifer*, fig. 9).

De geweldige waaiervormige bladeren op hun krachtige, langs de randen grof gestekelde stelen en de groote, nagenoeg kogelronde vruchten kenmerken deze palm voldoende. Opmerkelijk is, dat de bladsteelvoet gespleten is en dat de beide helften ver uiteenwijken en den stam omvatten. Deze palm speelt een belangrijke rol in het huishouden der tegenwoordige bewoners van den Maleischen Archipel: uit het sap wordt palmwijn en suiker bereid, de bladeren leveren materiaal voor vlechtwerk, de jonge bladeren bezigt men tot papier (lontar), terwijl ook nog de vezels der bladeren en bladstelen tot allerlei doeleinden worden aangewend. Vermoedelijk is ook deze palm een oude cultuurplant, die aan de voorvaderen der Javanen niet onbekend zal zijn geweest.

Na de palmen zou ik een plant willen noemen, die ik eerst kort geleden met behulp van een mijner foto's kon terecht brengen. Het onderste relief van fig. 10 beeldt een tooneel af, dat zich afspeelt aan een overkant (van een rivier of meer?). Aan den linkerkant van dit relief staan verscheidene boomen, van welke nummer 2 (van links gerekend) ongetwijfeld een manggaboom moet voorstellen: deze is nl. geheel weer gegeven als boven reeds beschreven werd. De uiterst linksche boom van dit relief vertoont slechts een geringe vertakking, terwijl elke zijtak eindigt in een groote bladerkroon, die uit weinige, doch zeer lange en groote bladeren is samengesteld. Ik houd dezen boom voor een *Pandanus*; zijn habitus althans pleit daarvoor. De economische beteekenis van de pandan schuilt in zijn bladeren, die voor fijn vlechtwerk worden gebezigd.

Onder de boven genoemde cultuurplanten ontbreken er twee en wel de twee belangrijkste, nl. de bamboe en de rijst: bamboe, omdat zij het meest gebruikt wordt als materiaal voor huizenbouw en ook voor de vervaardiging van allerlei huisraad, rijst omdat zij een hoofdvoedsel is. Afbeeldingen van bamboeboschjes, die toch zoo talrijk zijn in een Javaansch landschap, kon ik geen enkele keer ontdekken, noch op voorstellingen die zich in tuinen, noch op die welke zich in de vrije natuur afspelen. Bij enkele der afgebeelde schepen schijnen de zijdelingsche vlerken uit samengebonden bamboehalmen te bestaan. Ik kon ook vaststellen, dat voor heggen en andere omheiningen bamboe gebruikt werd. Veel zonderlinger echter vond ik het ontbreken van rijstvelden op de onderzochte reliefs, hoewel ik nauwkeurig heb gezocht, of ik ze niet ergens kon vinden. Het blijft natuurlijk mogelijk, dat ik bij het nagaan van ongeveer 2000 reliefs een dergelijke voorstelling over het hoofd heb gezien en dat bij grondiger onderzoek toch wel een afbeelding van een rijstveld zou zijn te vinden.

Hetgeen ik overigens aantrof met betrekking tot de rijst, behoort eigenlijk tot de belangrijkste uitkomsten van mijn onderzoek. Verschillende tooneelen stellen buiten twijfel, dat de rijsto ok reeds ongeveer 1100 jaar geleden het hoofdvoedsel voor de Javanen is geweest. Ook mogen wij aannemen, dat godsdienstige ceremoniën in acht genomen werden bij het padi-planten en bij de padisnit en dat de rijst, evenals het brood bij de Christenen, een zekere goddelijke vereering genoot, want op talrijke afbeeldingen vindt men een feestmaal aangericht ter eere van den Boeddha, van een vorst of van een of ander hoog vereerd persoon. Wij zien dan (fig. 11) meestal een groote schotel met rijst, waaromheen talrijke kleinere schalen en schotels met de noodige toespijzen. Op de voorstelling ziet men de vrouwen bovendien nog schalen in de hand houden. Dikwijls zijn de spijzen met bloemguirlanden getooid of wij ontwaren ze, zooals op bijgaande foto, onder een eerescherm in een met bloemen versierde zaal. Wij zien hier een ,,indische rijsttafel" afgebeeld, juist zooals deze nog heden ten dage op Java wordt opgediend. Dergelijke maaltijden treft men op de reliefs veelvuldig aan.

Maar ook leeren de reliefs ons iets omtrent den rijstbouw zelf ten tijde dat de Boroboedoer werd gebouwd, en wel door twee voorstellingen, welke ik eindelijk na lang zoeken ontdekte; ik was er nl. vast van overtuigd, dat dergelijke tafereelen te vinden moesten zijn, daar zij in verband staan met het belangrijkste voedingsmiddel (fig. 12). Een dezer afbeeldingen toont ons een ploegenden landbouwer met een span ossen, welke te oordeelen naar hun vetbulten op den nek en hun korte hoorns zeboes moeten voorstellen. Het voorkomen van zeboes op de reliefs is mede van veel belang: tegenwoordig worden deze voornamelijk in Midden Java als huisdieren gehouden, terwijl in West Java hun plaats wordt ingenomen door karbouwen. De zeboe zou, naar men zegt, eerst door de Hindoes op Java zijn ingevoerd.

Bekijken wij het boven genoemde relief nog nader, dan zien wij, dat de runderen het zware, sterke juk vóór de vetbulten op hun nek dragen. Dit juk zit aan het eind van een naar achteren dikker wordende stang, den disselboom, die onderaan een schuin naar omlaag gerichte en van voren toegespitste houten ploegschaar draagt. Met de linker hand drijft de boer de ploegschaar in de aarde, terwijl hij in zijn rechter hand een zweep houdt, waarmede hij de zeboes aanzet. De ploeg der tegenwoordige Javaansche rijstbouwers ziet er in wezen niet anders uit.

Het andere tafereel heeft betrekking op een rijstoogst. Op den voorgrond zitten vier tani's neergehurkt, die bezig zijn de afgesneden halmen tot bundels te vereenigen. Op den achtergrond gaat iemand met twee van dergelijke rijstbossen aan een juk over de schouders weg (fig. 13). De manier, waarop op Java de rijst wordt gesneden, is zoo bekend, dat het overbodig is hierop nader in te gaan. In elk geval zou een foto van een rijstoogst op Java in de 20ste eeuw een beeld geven geheel gelijk aan dat op de reliefs. De beide afgebeelde reliefs op de Boroboedoer, welke betrekking hebben op den rijstbouw, zijn daarom van bijzondere beteekenis, omdat zij aantoonen, dat deze cultuur op Java gedurende den langen tijd van ongeveer 11 eeuwen niet veranderd is.

Ten slotte wil ik nog de aandacht vestigen op een groot blad, dat men overal op de reliefs kan afgebeeld vinden (fig. 14). Dit blad houdt Pleyte (Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur, Amsterdam 1901) nu eens voor een pisang-, dan weer voor een lotusblad en verderop voor een waaiervormig palmblad. In werkelijkheid gaat het hier om geen dezer drie soorten, doch stelt het een blad voor van een Aracee en m.i. van *Alocasia*. Het wordt steeds rechtop gedragen door personen uit het gevolg van vorsten of edelen, te zamen met andere teekenen van vorstelijke waardigheid als het zonnescherm, de vliegenklap en de waaier van pauwenveeren. Doorgaans is het *Alocasia*-blad natuurgetrouw weergegeven, doch dikwijls is de voet gestileerd en met sieraden behangen. Bladvorm en nervatuur pleiten, dunkt mij, voor boven vermelde opvatting. Ik kon echter omtrent de beteekenis van dit blad in verband met de andere onderscheidingsteekenen in de mij ter beschikking staande literatuur geen nadere aanwijzingen vinden, zoodat ik het waag zelf een verklaring te geven, waarin ik meen te zijn geslaagd. De beteekenis zonnescherm, waaier en vliegenklap zijn duidelijk genoeg. Met het eerste werd bij optochten de vorst tegen de zonnestralen beschermd, met den tweeden werd hem koelte toegewaaid en met den derden werden hem de vliegen en muggen van het lijf gehouden. Maar welke beteekenis is te hechten aan het *Alocasia*-blad? Ook hieromtrent kan mogelijk een nog bestaand gebruik uitsluitsel geven. Als een Javaan door regen overvallen wordt rukt hij een groot blad van *Alocasia* [1]) af — welke plant overal langs beekoevers op Java voorkomt en ook als groente gekweekt[2]) wordt — en houdt het boven zijn hoofd, waardoor hij vrij behoorlijk tegen den regen beschut is. Tot hetzelfde doel gebruikt hij ook wel een pisangblad. Het *Alocasia*-blad op de reliefs vertegenwoordigt dus het regenscherm; immers ook de vorst kon bij zijn optreden in het openbaar door den regen overvallen worden, in welk geval het zijden zonnescherm geen voldoende beschutting zou bieden; de hevigheid der regenbuien kan zoo groot zijn, dat het water spoedig door het zonnescherm zou heendringen. En de tegenwoordig in gebruik zijnde Chineesche pajoengs van geolied papier zullen er 1100 jaar geleden nog wel niet geweest zijn.

Werden deze vier benoodigdheden, nl. zonnescherm, waaier, vliegenklap en *Alocasia*-blad den vorst oorspronkelijk uit zuiver praktische redenen nagedragen, later werden zij echter de rechtstreeksche kenteekenen der vorstelijke waardigheid daar zij steeds in de onmiddellijke nabijheid van den vorst aanwezig waren. Dit geldt allereerst voor het groote zonnescherm, dat evenals pajoeng, bij groote optochten nog heden achter de Javaansche vorsten aangedragen wordt. Het was van glanzende gele zijde vervaardigd en dwong eerbied af. Zoo is het begrijpelijk, waarom de heilige vijgeboom met een zonnescherm gekroond wordt voorgesteld. — Ook als een in het wild groeiende plant trof ik de *Alocasia* een enkele maal afgebeeld aan.

---

1) Althans een blad van een Aracee. *Red.*

2) Verwart de schrijver hier niet *Alocasia* met *Colocasia esculenta (Colocasia Antiquorum)*, de bekende t a l e s? *Red.*

Wat het aantal op de Boroboedoer afgebeelde plantensoorten betreft, zoo weet ik heel goed slechts een klein gedeelte er van terecht te hebben kunnen brengen. Doch dit weinige was voor mij des te loonender, omdat behalve de louter systematische naamsbepaling daarmee ook nog aanvankelijk niet vermoede uitkomsten op cultuurhistorisch gebied verkregen werden. Ongetwijfeld zijn in dit opzicht bij een dieper gaand onderzoek nog meer resultaten te verwachten. Ook is het duidelijk geworden van welk een groot belang de kennis van het leven der hedendaagsche bevolking van Java is en hoe het ons slechts met deze wetenschap als uitgangspunt mogelijk was verschillende duistere punten op te helderen. Indien men ook eens op deze wijze het op de reliefs afgebeelde huisraad, de wapens, de muziekinstrumenten, voorts de kleeding, de dansen, enz. bestudeerde en alles zou kunnen vergelijken met de hedendaagsche Javaansche zeden en gewoonten, zou ongetwijfeld nog een reeks belangrijke bijzonderheden te putten zijn uit de afbeeldingen op de reliefs van de Boroboedoer.

Weenen, 1931. H. CAMMERLOHER.

(De Tropische Natuur Jrg. XX Aug. 1931.)

(In het Octobernummer van dit zelfde Tijdschrift vindt de belangstellende lezer een artikel" Welke planten vindt men op de Boroboedoer afgebeeld", door R. C. Bakhuizen van den Brink, waarin bovenstaand opstel besproken en aangevuld wordt. Red. Djawa).

Foto W. F. Winckel.

Fig. 1. De Boroboedoer gezien van de noordzijde.

Fig. 2. Olifanten, apen en pauw.

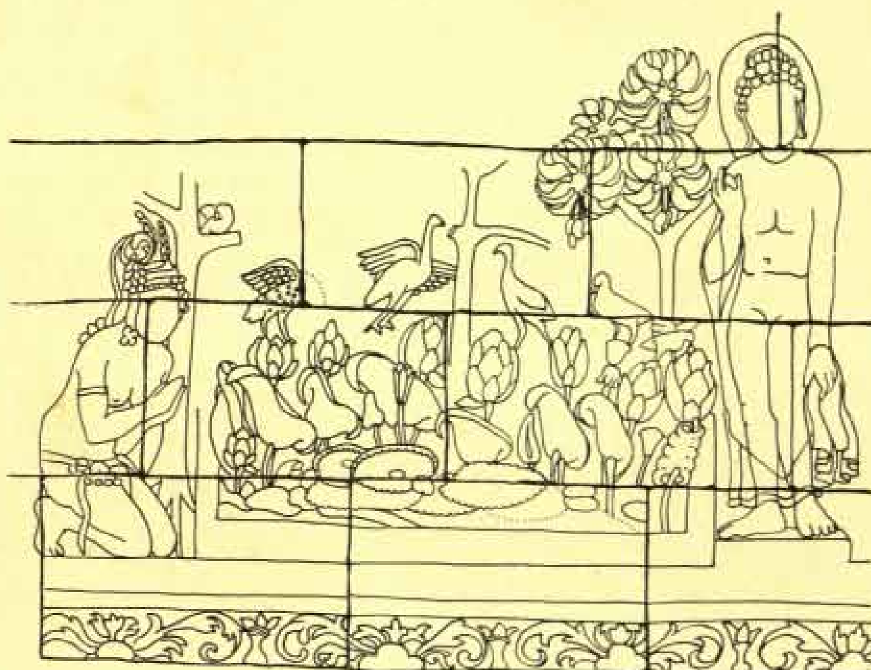

Fig. 3. *Lotosvijver en manggaboom.*

Fig. 4. *De heilige vijgeboom. Boeddha zittend op het lotuskussen van een door leeuwen gedragen troon. (Naar een prentbriefkaart).*

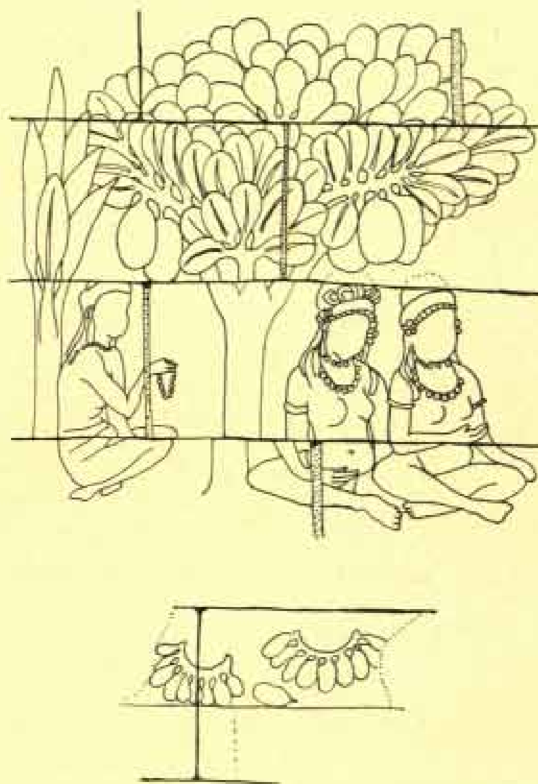

Fig. 5. Pisang en nanghaboom; pisangs.

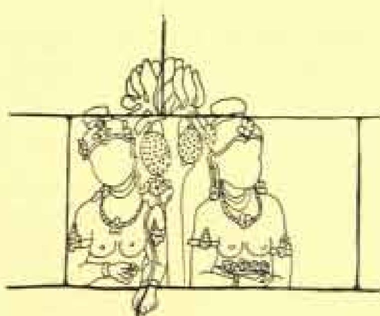

Fig. 6. Doerian.

Fig. 8. Areca-palm.

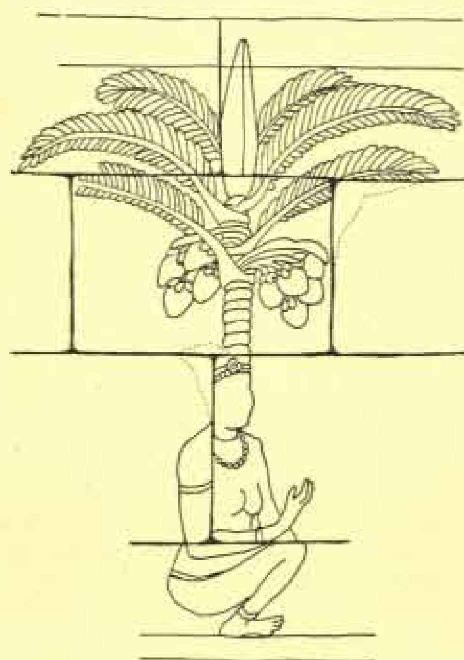

Fig 7. Cocospalm.

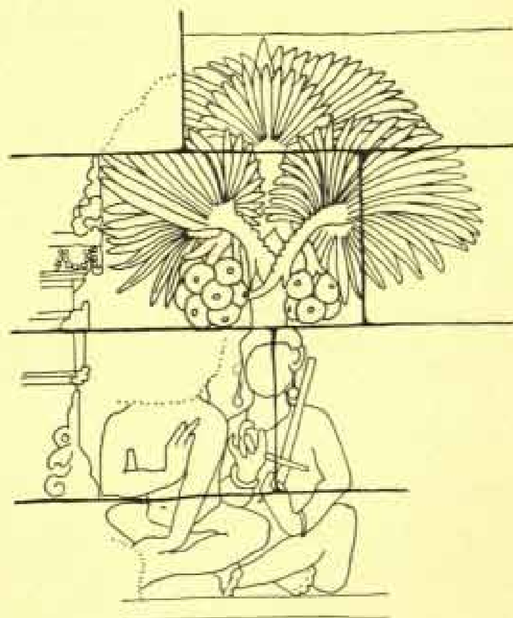

Fig. 9. Palmyra-palm.

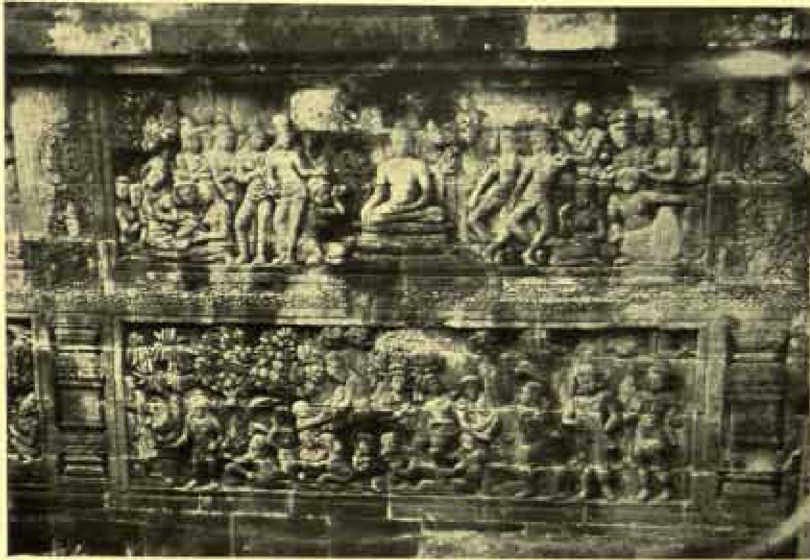

Fig. 10. Onderste relief; de eerste boom van links is een Pandanus, de tweede is een manggaboom.

Fig. 11. „Indische rijsttafel".

Fig. 12. Ploegende landbouwer.

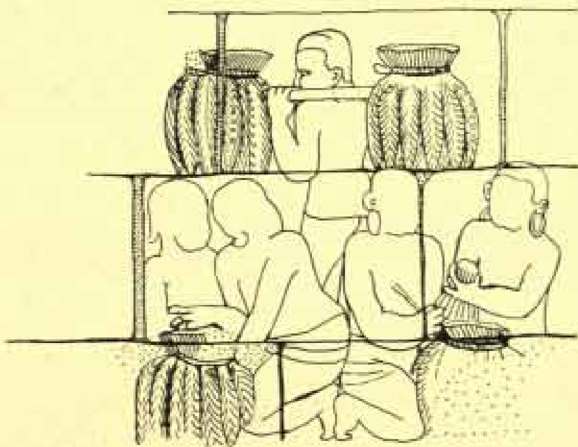

Fig. 13. Rijstoogst.

Fig. 14. Alocasia-blad.

BOEKBESPREKING.

TANTRI, DE MIDDELJAVAANSCHE PANCATANTRA-BEWERKING, *proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden (Vros, Leiden, 1929, 135 blz.)*, en TANTRI KAMANDAKA, EEN OUDJAVAANSCHE PANTJATANTRA-BEWERKING, *in tekst en vertaling uitgegeven door Dr. C. Hooykaas (Bibliotheca Javanica, uitgegeven door het K. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 2, 1931, 214 blz.).*

Deze beide boeken vormen te zamen eigenlijk een geheel, of vullen elkaar aan. Vandaar dat zij hier te zamen besproken worden.

In het eerste geeft Dr. Hooykaas in een inleiding, een viertal hoofdstukken en een zevental appendices een beschrijving van de verhouding van de oude Javaansche fabelboeken tot het uit de Sanskriet-letterkunde zoo bekende Pantjatantra, en de afstammelingen daarvan in andere literaturen van Zuid-Oost-Azië. Dit proefschrift wil dus meer licht laten vallen op een van de wegen, die de verbinding gevormd hebben van de Javaansche letterkunde met de wereldletterkunde, want hiervan is het Pantjatantra, het boek der levenswijsheid in den vorm van dierenfabelen, een vertegenwoordiger. Dr. Hooykaas begeeft zich hiermede op het gebied, waarop Dr. Brandes hem is voorgegaan, van de vergelijking der voortbrengselen van verschillende literaturen, alleen wat betreft de stof, die zij behandelen of verwerken. Karakterschetsen dier literaturen, of van de besproken voortbrengselen der Javaansche letterkunde, moet men in zijn boek niet in hoofdzaak zoeken.

In de inleiding herinnert Dr. Hooykaas er aan, welk een merkwaardig groote plaats het Pantjatantra en zijn afstammelingen in de wereldletterkunde innemen of ingenomen hebben, en hoeveel belangstelling dienovereenkomstig reeds sedert lang door Europeesche onderzoekers voor dit boek getoond is. De oude Javaansche bewerking, de Tantri, is op Java ook blijkbaar zeer bekend geweest; op vele tjaṇḍi's zijn verhalen eraan ontleend afgebeeld. In het eerste hoofdstuk geeft Dr. Hooykaas een schets van de Indische en Indonesische letterkundige werken, die van het Pantjatantra afstammen. Daarbij valt het op, dat in de nieuwere Javaansche letterkunde de populariteit van dit werk niet zoo heel groot is. In het tweede hoofdstuk bespreekt Dr. Hooykaas de onderlinge verhouding van de verschillende Tantri-redacties, die er in de oudere Javaansche en in de Balineesche letterkunde gevonden zijn. In de nieuwere Javaansche letterkunde moet men, als meer bekend, naast de volledige bewerkingen van Tantri-afstammelingen of vertalingen van Pantjatantra-bewerkingen uit het Maleisch, voornamelijk wijzen op enkele herinneringen aan of gedeeltelijke ontleeningen uit den bundel Tantri-verhalen, in sommige werken aan te wijzen. Dr. Hooykaas noemt terecht het begin van het boek van Anglingdarma, den Vorst die de taal der dieren verstond. Ook in dongèng's, Javaansche vertellingen, en dierenverhalen (het boek van den Kantjil, het Dwerghert), kan men niet zelden dezelfde verhalen terugvinden als die welke voorkomen in de Tantri-boeken. Maar de afstamming is in al die gevallen wel zeer onzeker.

Na in een derde hoofdstuk een overzicht te hebben gegeven van uit de Achter-Indische literaturen bekend geworden redacties van het Pantjatantra, geeft Dr. Hooykaas in het vierde hoofdstuk zijn gevolgtrekkingen, welke hierop neer komen, dat Achter-Indische redakties en de Javaansche Tantri-boeken veel onderlinge overeenstemming vertoonen, en waarschijnlijk beide afstammen van een Zuid-Indisch voorbeeld. Evenals de Achter- Indische werken hebben ook de Tantri-boeken als inleiding of raamverhaal de uit de 1001 nacht zoo bekende geschiedenis van de verstandige prinses, die haar heer gemaal vele nachten lang met haar verhalen weet te boeien. In het Sanskriet Pantjatantra en de Maleische afstammelingen daarvan worden de verhalen echter verteld door een wijs man met het doel eenige domme Vorstenzonen de noodige levenswijsheid bij te brengen.

In de twee eerste appendices, die te zamen bijna de helft van het boek innemen, vindt men dan inhoudsopgaven van de verschillende redakties der Tantri-boeken, vergeleken met de Achter-Indische Pantjatantra-afstammelingen. De overige appendices geven overzichten en een tabel ter vergelijking van het bezit aan verhalen van de Tantri-boeken met dat van een 14 tal andere Pantjatantra-afstammelingen uit Voor- en Achter-Indië.

Zooals Dr. Hooykaas, al zij het niet geheel in het begin van zijn boek, mededeelt, heeft hij zijn onderzoek in hoofdzaak beperkt tot de drie groepen Tantri-redakties, die zoogenaamd middel-

Javaansch van taaleigen zijn. Dit blijkt ook uit den titel van zijn werk. Om deze redakties te kunnen vergelijken met de andere Zuid-Oost-Aziatische Pantjatantra-afstammelingen heeft hij zich een groote belezenheid moeten verwerven, en met veel vlijt een aanmerkelijk aantal boeken moeten doorzoeken. Wat deze, niet gering te achten arbeid heeft opgeleverd, is ongetwijfeld van belang voor het Pantjatantra-onderzoek, en voor de verheldering van het begrip voor de samenhang in de wereldletterkunde. En langs dien weg brengt Dr. Hooykaas er ons ook toe ook de oudere Javaansche letterkunde in grooter verband te zien, wat niet zonder nut is. Wat meer overzichtelijkheid, door een verdeeling in paragrafen bij voorbeeld, had het den lezer gemakkelijker kunnen maken de hoofdzaken uit de groote massa der feiten, die het boek bevat, uit te lezen. De samenvatting in het Engelsch, die men aan het slot vindt, heeft met het oog hierop ook voor den Nederlandschen lezer zeker niet weinig nut. Een alfabetische klapper en bladwijzer van de tallooze namen, vooral ook die van boeken, die in het proefschrift genoemd worden, mist men echter toch noode.

Aan de zelfopgelegde beperking tot het onderzoek van de Tantri-redacties in ouder Javaansch heeft Dr. Hooykaas zich echter niet streng gehouden, en gelukkig maar. Hij maakt ook wel melding van een aantal als Pantjatantra-afstammelingen te beschouwen werken in nieuwer-Javaansch, maar als terloops. Het komt mij voor, dat het onderzoek van de oude Tantri-boeken juist op gelukkige wijze zijn voortzetting en voleindiging had kunnen vinden in een samenvatting van wat de nieuwere Javaansche letterkunde bevat aan Pantjatantra-afstammelingen, om zoo te komen tot een overzicht van de opname van het Pantjatantra in de geheele Javaansche letterkunde. Dit had allicht niet zooveel meer arbeid gekost, daar de taal van de Pantjatantra-afstammelingen uit den jongeren tijd geen moeilijkheden meer biedt, zooals die van de Tantri-boeken. En zoodoende had het onderzoek ook tot vermeerdering van ons inzicht in de ontwikkeling der Javaansche letterkunde zelf vrucht gedragen.

Immers naast den samenhang in de wereldletterkunde en de vergelijking van den inhoud der Tantri-boeken tot in bijzonderheden met het bezit aan verhalen van andere Pantjatantra-afstammelingen in Zuid-Oost-Azië, is het toch zeker ook wenschelijk aandacht te besteden aan de vraag, wat de Javaansche letterkunde verder met die verhalen gedaan heeft. Wellicht vindt Dr. Hooykaas nog gelegenheid nader in te gaan op deze vraag, en daarbij ook aandacht te wijden aan de dierenverhalen, vervat in de verschillende bundels vertellingen van den kantjil, het Dwerghert, aan die, vervat in de rechtskundige werken zooals de Papakem Tjerbon, en aan die bundels verhalen, welke niet of niet onmiddellijk afstammende van de oude Tantri-boeken, maar blijkbaar op nieuw bewerkt, in lateren tijd op Java het meest bekend zijn geworden. Dr. Hooykaas noemt reeds terloops de S. Oemajon Fal van M. Ng. Kramaprawira, welke, door het schoolonderwijs, een vrij groote bekendheid heeft verkregen. In den allerlaatsten tijd (na het verschijnen van het proefschrift) heeft het Kantoor voor de Volkslektuur een S. Bajan Boediman, opnieuw bewerkt in het Javaansch, uitgegeven, welke te beschouwen is als een jongste afstammeling van een oud geslacht.

Heeft Dr. Hooykaas dus, bij zijn beschouwing van de Tantri-boeken, volle aandacht geschonken aan het algemeene, waarin zij overeenstemmen met de Pantjatantra-afstammelingen in andere literaturen, het bijzondere en eigenaardige van de Javaansche bewerkingen der verhalen heeft hij weinig naar voren laten komen. Inderdaad is in de oude Tantri-boeken vermoedelijk veel minder eigenaardig Javaansch te vinden dan in de latere bewerkingen. Daarmede is echter gezegd, dat voor de vermeerdering van onze kennis van en de verdieping van ons inzicht in de Javaansche letterkunde en daarmede van de Javaansche beschaving het onderzoek van de latere bewerkingen, ook al zijn die jong en slecht in het oog van den Pantjatantra-bewonderaar, van zeker evenveel belang is als dat van de oudere. Zoo heeft ook het onderzoek van de lakon's van de wajang voor onze kennis van de Javaansche beschaving minstens evenveel belang als de vergelijking der bewerkingen van het Mahabharata in het oudste Javaansch met hun Sanskriet origineel, ook al heeft men vroeger dat wel eens anders gemeend, en in de lakon 's slechts nietswaardige verbasteringen van later tijd gezien. Toegegeven, dat de mythologische wajang-letterkunde in belangrijkheid de zedekundige fabelletterkunde in nieuwer Javaansch verre overtreft. Het onderzoek van deze laatste groep werken is daardoor niet zoo veelomvattend, zoodat wij met te meer recht mogen verwachten dat Dr. Hooykaas zijn proefschrift spoedig met een daarover handelend opstel zal weten aan te vullen.

Reeds heeft hij zijn boek een belangrijke aanvulling gegeven in de in hoofde dezes vermelde tekstuitgave met vertaling van de Tantri Kamandaka. Immers die voldoet, althans voor een gedeelte, aan het verlangen naar kennismaking met de oude fabelletterkunde, welke Dr. Hooykaas in het proefschrift door zijn geestige en welgekozen opmerkingen weet gaande te maken, maar niet bevredigt, anders dan door inhoudsopgaven. In dit tweede deel van de Bibliotheca Javanica ontvangen wij echter een volledigen tekst met vertaling, naast elkander gedrukt, zoodat het

mogelijk is zich een denkbeeld te vormen van dezen ouden Tantri-tekst als letterkundig werk.

Het Tantri-Kamandaka-boek is in proza, het oudste der Tantri-boeken. Vermoedelijk is het juist zulk een soort bewerking van een (nog niet aangewezen) Sanskriet werk, met overname van sommige Sanskriet strofen, die als teksten dienen waarop het verhaal voortbouwt, als de oude Javaansche bewerkingen van een aantal Mahabharata-boeken. Van deze bewerkingen verschilt de Tantri-Kamandaka ook niet veel in taaleigen. Daar dit mede tot het oudste behoort, dat in de ontwikkeling der Javaansche taal aan te wijzen is, moet de vertaling vrij wat moeite gekost hebben. Des te meer is het te waardeeren, dat Dr. Hooykaas dit werk tot een goed einde heeft weten te brengen, ook al kan men in sommige gevallen wat betreft de juistheid der vertaling van meening met hem verschillen. Aan het Nederlandsch der vertaling heeft hij tevens een zoodanigen vorm weten te geven, dat zij zich aangenaam laat lezen. Daardoor is dit boek voor hen, die geen Javaansch kennen, zeer wel te genieten als een proeve van de oude letterkunde in dit land.

In de inleiding tot deze vertaling geeft Dr. Hooykaas een overzicht over wat in zijn proefschrift medegedeeld wordt aangaande Tantriboeken. Tantri is eigenlijk de naam van de prinses, die nacht op nacht haar heer gemaal bezig weet te houden met de verhalen, zooals men zich herinnert uit het bekende raamverhaal van de 1001 nacht. Dus de Javaansche Sjeherezade, of Saérahsaḍé, zooals zij in de Javaansche vertaling van de 1001 Nacht (uit het Nederlandsch) van den Heer Winter heet. Kamandaka is, naar het schijnt, eigenlijk afgeleid van den naam van den schrijver van een in vroeger eeuwen bekend Sanskriet boek over politiek en moraal. Vervolgens heeft het den zin gekregen van staatkundig, politiek, welke beteekenis zich ontwikkeld heeft (is dat wonderlijk?) naar de zijde van listig en onwaar, waarin het thans wel voorkomt. In de nieuwere Javaansche letterkunde is Kamandaka de schuilnaam van Radèn Banjaktjatra, den koningszoon van Padjadjaran, die betrekkingen aanknoopte met het aanvallige dochtertje van den Dipati van Pasir, omdat dat meisje zoo zeer op zijn moeder geleek. Deze geschiedenis, in de Babad Pasir te boek gesteld, is gewestelijk, in de omstreken van Poerwakarta in Banjoemas, als volksverhaal niet onbekend. Het Tantri-Kamandaka-boek heeft zijn dubbelen naam, nog in de beteekenis van: het staatkundige, pas in later tijd gekregen, om het te onderscheiden van twee andere Tantri-boeken, welke, naast onderwijzende, vooral ook letterkundige kunstwerken bedoelen te zijn, en mede daarom, naar de dichtmaten, waarin zij voornamelijk geschreven zijn, Tantri Demoeng en Tantri Kaḍiri genoemd worden.

Het is zeer te hopen, dat Dr. Hooykaas zijn voornemen, deze twee Tantri-boeken in dichtmaat ook uit te geven en te vertalen, tot uitvoering zal brengen. Want, terwijl in het Tantri-Kamandaka-boek nog duidelijk blijkt, dat het een bewerking is van een niet-Javaansch origineel, moeten de twee andere boeken reeds veel meer Javaansch zijn. Misschien mag men hiermede in verband brengen het feit, dat zij geen of althans geen duidelijk uitgesproken moraal of zedespreuk bij elk verhaal schijnen te plaatsen. Ook taalkundig beloven deze twee latere Tantri-boeken van veel belang te wezen.

Reeds nu heeft de jonge Bibliotheca Javanica van het Bataviaasch Genootschap (no. 1 is het door Prof. Berg uitgegeven boek van Rangga Lawé) met dit Tantriboek een belangrijke aanwinst verworven. De verzorging van druk en uitgave is zeer goed, evenals dat trouwens, een hoogst loffelijke uitzondering, het geval is met het proefschrift. Maar evenals bij het proefschrift, had bij de Tantri-uitgave een alfabetisch namenregister niet mogen ontbreken. Indien daarin ook de soortnamen van de dieren en de waardigheden of ambachten van de menschen, die in de fabels optreden, vermeld waren, hadde dat den toekomstigen onderzoeker vrij wat zoeken kunnen besparen, wanneer hij van een willekeurig Javaansch vertelsel zal willen nagaan of het misschien reeds in het Tantri-boek voorkomt. Het is zaak in een volgende uitgave dit ernstige verzuim, vooral ook ten aanzien van het proefschrift, in te halen.

Een zeer welkome toegift bij deze uitgave van het K. Bataviaasch Genootschap is een bundeltje afdrukken van Balineesche teekeningen op palmblad, ontleend aan een Balineesch verlucht handschrift van het Tantri-boek. Reeds vroeger zijn er eenige bundeltjes van dergelijke Balineesche teekeningen, verluchtingen van bekende teksten, uitgegeven. Men vindt er een in het eerste en tot nu toe helaas eenige deel van de Publikaties van den Oudheidkundigen Dienst (1925), betrekking hebbende op het beroemde Mintaraga-verhaal. Het bekijken van de Tantri-teekeningen heeft Dr. Hooykaas aanmerkelijk veraangenaamd, door er in duidelijke zinnetjes onder te zetten wat zij voorstellen, iets wat, ten gevolge van de eigenaardige wijze van voorstelling der Balineezen, lang niet altijd dadelijk te zeggen is. Op zich zelf is het in druk voor de belangstellenden bereikbaar maken van Inheemsche teekenkunst echter reeds zeer te loven. Het is te hopen dat ook nieuwere Javaansche teekeningen of schilderingen, zoowel die in wajang-stijl als de meer „natuurgetrouwe", spoedig eens een beurt krijgen naast de Balineesche. Thans zijn afdrukken van Javaansche teekeningen of verluchtingen, van teksten in wajang-stijl bijna alleen te

vinden in de Javaansche uitgaven van het Kantoor voor de Volkslektuur. Er zijn er echter zeker onder te vinden, die het waard zijn, voorzien van duidelijke toelichtingen, meer algemeen bekend gemaakt te worden door den druk.

Vol verwachting zien wij de volgende uitgaven van de hand van Dr. Hooykaas tegemoet.

Dr. Th. PIGEAUD.

BOEKAANKONDIGING [1]).

BULLETIN DE L'ECOLE FRANÇAISE D'EXTRÊME ORIENT, Tome XXX, 1930, Nos. 1—2, Janvier—Juin, 1930, Hanoi 1931. II, p. 29—80: Les inscriptions malaises de Çrīvijaya, par George Coedès.

De Directeur zelf der Fransche School te Hanoi heeft gemeend de inscripties van Çrīvijaya nog eens aan een hernieuwd onderzoek te moeten onderwerpen. Was het bestaan van het machtige Palembangsche rijk een twaalftal jaren geleden nog een verrassende noviteit, die groote belangstelling wist te wekken, zoozeer dat weinige jaren later reeds de kleinste schoolboekjes ervan gewaagden, de laatste jaren weten we althans dit zeker, dat er niet zonder meer mag gesproken worden van de „Sumatraansche Periode der Javaansche Geschiedenis"; zelfs worden argumenten aangevoerd voor „Een Javaansche Periode der Sumatraansche Geschiedenis". Onder deze omstandigheden de zeer schaarsche oorkonden der Maleische landen uit den betreffenden tijd nog eens gezamenlijk uit te geven, voor zoover mogelijk in facsimile, alle in transcriptie en vertaling, onder ampele toelichting van de verschillen in lezing en vertolking met de vorige uitgevers, is dan ook dankbaar gebleken. De schrijver heeft nog gelegenheid gevonden Algemeene Opmerkingen toe te voegen aan zijn artikel, van palaeographischen, chronologischen, theologischen, historischen en taalkundigen aard, terwijl hij zijn studie dezer oud-maleische teksten besluit met een zeer uitgewerkte en volledige woordenlijst.

Vaststaand is in ieder geval dat Çrīvijaya een machtig rijk is geweest; het bijna geheel ontbreken van bouwkundige overblijfselen en de schaarschte van de slechts vier inscripties, terwijl Java voor menige periode aan beide zoo rijk is, billijken de buitengewone zorgvuldigheid van onderzoek. Een eerste uitgave — en wel i.h.b. van inscripties — brengt zooveel moeilijkheden met zich mede, zoowel van schrift als van woorden, van historische als van theologische verklaring, dat er gemeenlijk nog wel wat terechtgebracht of rechtgezet blijkt te kunnen worden, dat door den eersten uitgever over het hoofd gezien is. Komt daar dan nog bij, dat men de beschikking heeft gekregen over beter epigrafisch materiaal, terwijl men bovendien rijke en rijpe ervaring heeft op aangrenzende gebieden, zooals hier het geval is, dan is een dergelijk hernieuwd onderzoek zeer vruchtbaar, temeer daar de disjecta membra nu vereenigd worden tot één corpus inscriptionum çrīvijayarum.

Al dadelijk wijst Coedès op een inconsequentie in de transcriptiemethode. die den pioniers parten gespeeld heeft. Dan volgt successievelijk de behandeling van de steenen van I Kĕdukan Bukit en II Talang Tuwo in Palembang, III Karang Brahi in Jambi en IV Kota Kapur op Bangka. Eerst de volledige literatuur betreffende het behandelde stuk, dan de transcriptie met alle opmerkingen waartoe deze aanleiding geeft in vergelijking met de eerste poging, daarna de vertaling op dezelfde wijze en ten slotte eenige opmerkingen.

Scheen I tot dusverre te beschrijven 's konings landing te Sāmbo, zijn verlossing van Minānga Hāmbar, zijn aankomst te Mataya en tenslotte de stichting van de versterking van Çrīvijaya — Coedès ziet erin dat de Koning eerst scheep gaat naar een niet met name genoemde plaats, waar hij magische kracht verwierf die hem in staat stelde zich den volgenden maand te bevrijden; vervolgens leidde hij zijn leger en gevolg, zoowel te water als te land, in statige en feestelijke optocht van daar en volbracht blijkbaar een ceremonie om aan zijn rijk de bovennatuurlijke krachten te verleenen die hij op zijn reis was gaan zoeken.

II werd tot dusverre opgevat als betrekking te hebben op de stichting van een park door Çri Jayanāça, met alles wat het bevat bestemd voor de levende wezens, dieren en planten. Een reeks van voorschriften wordt gericht tot de geloovigen die door het opvolgen hiervan aanspraak zullen kunnen maken op de hoogste buddhistische gelukzaligheden, het Volmaakte Inzicht hierbij inbegrepen. Coedès daarentegen, vertrouwd als hij is met de theologische literatuur van het Buddhisme en haar technische termen, vat den inhoud als volgt samen: Een reeks van goede werken, verricht door den koning, bestemd voor het welzijn aller wezens, is hun beste middel om een aantal gelukzaligheden deelachtig te worden, waarvan de eerste uitsluitend stoffelijk zijn ter bevrediging der dierlijke instincten, maar die door een geleidelijk voortschrijden zich verheffen tot op zedelijke en mystieke hoogte, tot het Volmaakte Inzicht aan toe.

---

1) In vorige jaargangen van Djåwå werden de lezers geregeld op de hoogte gehouden van het voor Java belangrijkste dat ter sprake kwam in buitenlandsche tijdschriften. Later is deze rubriek komen te vervallen, daar geen gelegenheid meer kon gevonden worden voor dit nogal tijdroovende werk. Wellicht dat dit nu geleidelijk aan weer opgevat kan worden.

III is bijna hetzelfde als IV, maar bevat twee passages minder. Brandes, Kern en Krom hadden deze inscriptie al bijna afgehandeld, en op eenige punten van ondergeschikt belang na neemt Coedès hun lezing over; alleen de onbegrijpelijke beginformule houdt hij voor geschreven in een kabbalistische taal, zooals vaker geschiedt met bezweringen, want die vormen den inhoud.

Van dit viertal inscripties nu, vermeerderd met de gegevens geboden door I-tsing en de Chineesche Annalen, heeft reeds Krom gebruik gemaakt voor zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis; Coedès voegt hieraan nog het een en ander toe. In de eerste plaats doet hij de twijfelachtigheid in de dateering plaats maken voor zekerheid; hij licht toe, dat de inscripties moeten uitgegaan zijn van den koning van Çrīvijaya, en wel w.s. van denzelfden koning. Verder geven deze teksten, nu ze goed verklaard zijn, een nauwkeuriger beeld omtrent den door den vorst uitgeoefenden godsdienst en de geloofsvoorstellingen der bevolking. II is het oudste blijk van het Mahāyāna in Indonesië en Indo-China, en wel het Tantrisme, dat zich van uit de universiteit Nalanda en over Bengalen met groote snelheid had verspreid om in Indonesië een vruchtbaren bodem te vinden. In het voorbijgaan trekt Coedès nog een der tien stutten van Stutterheim's trotsch kasteel der Javaansche Periode weg en schraagt hiermee Krom's monumentaal gebouw der Hindoe-Javaansche Geschiedenis. Godsdiensthistorisch licht hij toe, hoe koning Jayanāça zich beschouwde als Bodhisattva, van welk verschijnsel hij nog verscheidene voorbeelden opsomt, waaronder den regeerenden koning van Siam, en constateert naar aanleiding van het woord siddhi dat de magie, sinds praehistorische tijden in groote eer bij de primitieve bevolkingsgroepen van Indonesië, zich beter aanpaste bij het tantristische hinduïsme of buddhisme dan bij eenigen anderen godsdienst, zoodat het wellicht niet toevallig is, dat de oudste vermelding van siddhi in Kambodja in verband staat met den naam van een koning die van Java kwam.

Na eenige palaeografische opmerkingen over den vorm van de letter r gaat de schrijver over tot de taalkunde. Voorvoegsels, achtervoegsels en invoegsels worden aangewezen, waaronder er zijn, die ons verder niet in dien vorm bekend waren; deze oud-maleische teksten zijn ook voor den linguist van belang. De woordenlijst, waarin alle woorden opgenomen zijn met verwijzing naar regel en steen waar ze voorkomen, geeft ook de tegenwoordige Maleische spelling, de vertaling, verwijzing naar werken waar deze woorden reeds behandeld zijn en verdere opmerkingen. Deze lijst beslaat 15 bladzijden en vormt het slot der studie.

19 Juli 1931. C. HOOYKAAS.

KERN INSTITUTE — LEYDEN, *Annual Bibliography of Indian Archaeology, for the year 1926, published with the aid of the Government of Netherlands India, Leyden: E. J. Brill Ltd.* — 1928.
Id. 1927 : 1929; *Id.* 1928 *published with the aid of the Government of Netherlands India and with the support of the imperial government of India*, 1930; *Id.* 1929 : 1931.

Ook al beweegt men zich slechts op een welomschreven veld van onderzoek, dan nog blijft het moeilijk op de hoogte te blijven van de studies die er verschijnen. Of dit nu komt doordat de groote monografieën zoo kostbaar en schaars te krijg zijn, of doordat er elk jaar nog ettelijke periodieken aan de toch al zoo talrijke toegevoegd worden, dan wel dat schrijvers van artikels niet altijd de juiste plaats kiezen voor hun mededeelingen, in ieder geval heeft de Orientalist telkens het onaangenaam bewustzijn niet georienteerd te zijn. Een ephemere verschijning van Scherman's Orientalische Bibliographie vermag hier niets aan te verbeteren; fonds- en antiquariaatscatalogi van groote firma's kunnen slechts boektitels geven, en dan natuurlijk nog slechts in reclame-stijl. Vandaar de groote waardeering die in ruime kringen gekoesterd wordt voor de nu reeds vier maal verschenen Annual Bibliography of Indian Archaeology, welke ook tijdschriftartikelen edg. opneemt, kritisch waardeert, de aandacht vestigt op boekbesprekingen, enz. Door zich te beperken tot een speciaal gebied kan men de stof meester blijven, zoodat de gebruikers verzekerd zijn van de voortzetting van dit werk, dat een niet gering deel van zijn waarde altijd zal blijven danken aan zijn geregeld verschijnen.

Dit beperkte gebied, nl. der Indische Archaeologie, omvat niet alleen Britsch-Indië, het uitstralingsgebied der Indische bouwkunst, maar ook de gebieden waar deze zich heeft doen gelden, in de eerste plaats Ceylon, Achter-Indië en Indonesië, maar dan ook de naburige landen als Iran, Mesopotamië, Turan, Tibet en Afghanistan, benevens het Verre Oosten: China, Japan,

Korea. Het leeuwendeel wordt uitgemaakt door Britsch-Indië, waarbij de stof in tienen verdeeld wordt: archaeologie en algemeene kunstgeschiedenis, architectuur en sculptuur, schilderkunst, iconographie, palaeographie, epigraphie, chronologie, oude geschiedenis, oude geographie, munt- en penningkunde. Voor het nu verschenen deel, dat in 1931 is gedrukt, waarvan het materiaal in 1930 verzameld en verwerkt is, bestaande uit studies van 1929, zijn niet minder dan 116 tijdschriften geëxcerpeerd: het totaal der behandelde artikelen is 731.

Het valt niet te ontkennen dat de Britsch-Indische archaeologen met dit werk nog het meeste gebaat zijn; zij getuigen ook in warme bewoordingen van hun waardeering, terwijl het Gouvernement, in navolging van het Nederlandsch-Indische, een ruime subsidie verleent. Toch meene men niet dat wij hier het werk op ons genomen hebben dat anderen hadden moeten doen. Voor de Britsch-Indische archaeologen was het nog wel mogelijk, op de hoogte te blijven van de in Britsch-Indië verschijnende vakliteratuur, maar juist voor ons niet, wanneer niet een speciale instelling zich daarmee belast. En het is voor ons van belang op de hoogte te blijven dier literatuur, immers het is een bekend feit dat voor vruchtbare bestudeering van het grootste deel der bouwkunst hier en veel van de cultuur, de Hindoe-Javaansche, kennis van het moederland en van de andere randgebieden onontbeerlijk is. Nog niet zoo lang geleden heeft Sylvain Lévi bij zijn bezoek aan Barabuḍur en Bali dit nog eens met voorbeelden uit de praktijk bewezen.

De Bibliographie van het Instituut Kern is niet alleen nuttig maar ook aantrekkelijk, en wel doordat de eerste vellen druks zijn ingeruimd aan een overzicht nopens de belangrijkste resultaten van den arbeid op onderscheiden terreinen, als Indo-China, Ceylon, Baluchistan, Iran. Een aantal uitstekende foto's verduidelijken dit. Juist dit jaar heeft Indonesië een primeur, in zooverre Sylvain Lévi na eenige korte opmerkingen in het Verslag van het zesde congres van het Oostersch Genootschap in Nederland, 1929, pag. 7—8, hier de gelegenheid vond om aan de hand van fotografieën breedvoeriger in te gaan op de reliefs van den bedolven voet van Barabuḍur.

C. HOOYKAAS.

Een te weinig bekende verkorte vertaling van het MAHABHARATA *en het* RAMAYANA.

Deze twee groote Sanscrit-epen vormen den grondslag van de hindoe-javaansche sagen. Wie met javaansche kunst en kultuur in aanraking komt, stoot altijd weder op de helden en heldinnen dezer epen, en wie er belang in stelt, zou er gaarne iets meer van weten, een overzicht hebben over het geheel, de personen leeren kennen, zooals zij er oorspronkelijk hebben uitgezien. Juist het vergelijken met dat, wat wij er in Java van weervinden, en het kunnen thuis brengen in het geheel van de episodes, die de lakons slechts kunnen geven, heeft mij zoo dikwijls het Wajangspel met des te grooter belangstelling doen volgen.

De oorspronkelijke epen zijn ontzettend lang. De volledige Engelsche vertaling van het Mahabharata bevat 7500 bladzijden kleine druk, de Fransche van Fauche zou 16 banden van 500 bladzijden bevatten (ik weet niet, of ze voltooid is). De Engelsche vertaling van Griffith van het Ramayana te lezen doet ons dikwijls denken aan de legende, door Griffith zelf in zijne inleiding aangehaald, van de ouden vorst, die van den vloek van een brahmaan alleen kon bevrijd worden indien hij het volledig Ramayana in ééne zitting zou hooren voordragen, maar van wien niet bekend is, welk alternatief hij heeft gekozen.

Diegene onder de lezers van „Djawa", die de Engelsche taal machtig zijn, zou ik echter gaarne wijzen op twee kleine boekjes, „condensaties in Engelsche verzen", van de twee epen, zooals hij zij zelf noemt, van den Indier Romesh Chandra Dutt, afzonderlijk uitgegeven in de „Temple Classics" (3de druk 1903 resp. 1907), in één bandvereenigd in „Everyman's Library".

De waarde en charme van deze „condensaties" ligt hierin, dat zij niet eene „bewerking" van de Sanscrit-Epen in het Engelsch zijn, maar een verkorte vertaling. R.C. Dutt heeft uit de dikwijls heterogene massa, waartoe in het bijzonder het Mahabharata is aangegroeid, den kern genomen, die passages, die volgens zijne meening den loop van de handeling bevatten. En dezen kern heeft hij vertaald, vertaald met de liefde van iemand, die onder den invloed, dien deze epen nu nog in Hindoe-kringen hebben, is groot geworden, en die dat, wat hij zelf waardeert, ook voor de wereld buiten zijn eigen sfeer toegankelijk wil maken. Aan iedereen, die er belang in stelt te weten, hoe Mahabharata en Ramayana, hunne helden en heldinnen er oorspronkelijk hebben uitgezien, zonder er eene bepaalde studie van te willen maken, zijn deze twee „condensaties" ten zeerste aanbevolen. De prijs van de boekjes is zeer goedkoop.

H. O.

DJÅWÅ

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN:
Professor Dr. RADEN ARIA HOESEIN DJAJADININGRAT,
Dr. G. W. J. DREWES, J. KATS, S. KOPERBERG
en M. SOERIADIRADJA

Aflevering 4 **11e Jaargang**

INHOUD:

LIJST DER PLATEN.

MEDEDEELING.

Den leden van het Java-Instituut wordt medegedeeld, dat begin DECEMBER over de contributies en abonnementsgelden over het 2e halfjaar 1931 per kwitantie wordt beschikt.

De Secretaris-Penningmeester.

Zijne Hoogheid P. A. A. Pakoe Alam VII en Gemalin.

ZIJNE HOOGHEID
PANGERAN ADIPATI ARIA PAKOE ALAM VII.

Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.
Commandeur in de Orde van de Ster van Anjouan.
Commandeur in de Orde van de Kroon van Siam.
Commandeur in de Orde van de Zwarte Ster van Bénin.
Ridder in de Orde van Hendrik den Leeuw van Brunswijk.

HOOFD VAN HET PAKOE-ALAMSCHE HUIS.

Sarkara hilang troes ing boemi
6 0 9 1
Djanma goena wiwarèng pradja.
1 3 9 1
1906 — 1931.

Wanneer het gezegde waarheid inhoudt, dat dàt volk het gelukkigst mag geprezen worden, dat géén historie heeft, en als men het relatieve geluk van een land dus hóóger schat, naarmate zijn geschiedenis zich alshetware méér effaceert, geruchteloozer verloopt, dan moet de Kadipatèn Pakoe Alaman, het Pakoe-Alamsche Prinsdom, tot de gelukkigste landen ter wereld gerekend worden.

Hiermede is niet gezegd, dat de historicus, die zich tot een gedetailleerde geschiedbeschrijving van dit kleinste der Javaansche Vorstenlanden zette, daaraan een onbelangrijke, of weinig animeerende taak zou hebben.

Integendeel! Maar na de, waarlijk dramatische, vóórgeschiedenis, die samenvalt met een der bewogenste tijdperken der geschiedenis van Java, — doch buiten de geschiedenis van het Prinsdom als zoodanig valt, — na de 15 jaren aan het begin van de 19de eeuw, gevolgd op den dood der Compagnie, slaat de Pakoe-Alamsche historie, om het zoo te zeggen, naar binnen. Ten tijde van den Java-oorlog vlamt ze trouwens al weinig meer uit. Dan is de éérste Pakoe-Alam ook reeds een oud man.

Deze stichter van het huis, tevoren Pangéran Natakoesoema genaamd, stellig de belangrijkste figuur zijner dynastie, mag een dankbaar studieobject voor den toekomstigen Pakoe-Alamschen historicus heeten. Immers, indien ooit, dan lijkt in zijn geval een revisie van het traditioneele historische oordeel geboden. Veler oordeel, hem betreffende, schijnt vrijwel integraal van Maarschalk Daendels afkomstig te zijn. Van een groot man dus, maar allerminst van een fijn psycholoog, vooral niet waar het de Inheemsche psyche betrof, buitendien Natakoesoema bitter vijandig gezind, waarbij we onbesproken willen laten of het, vermoedelijk onjuiste, oordeel het gevolg, of de oorzaak dier vijandschap was. Maar, hoe dit zij, iemand dien een man als Daendels zoo zeer met zijn speciale vijandschap vereerd heeft als Pangéran Natakoesoema, dat kàn zelf geen onbelangrijk man zijn geweest.

Wat het Javaansche oordeel betreft, de waardeering voor Pangéran Adipati Pakoe Alam I moet bij vele Javanen geleden hebben door het feit, hem steeds te zien staan aan den ànderen kant dan de groote, openlijk of heimelijk door hen vereerde, nationaal Javaansche figuur van Pangéran Dipanagara. Want eerst, terwijl deze voor die functie gepasseerd wordt, is hij, Pakoe-Alam, de voogd van den jeugdigen Vierden Soeltan, kleinzoon van Pakoe-Alam's halfbroeder, en zelf halfbroeder van Dipa-

nagara. En daarna, op zijn beurt voorbijgegaan inzake de nieuwe voogdij, staat hij tegenover de voogden van den, prilјeugdigen, Vijfden Soeltan, van wie de, weldra opstandig geworden, Dipanagara de voornaamste was.

Bij de opstandelingen blijkt men dan ten zeerste op hem gebeten. Maar waarschijnlijk was hij net even min de aan eigen geslacht, volk en geloof afvallige, baatzuchtige Europeanenvriend, waarvoor zij hem zullen hebben gehouden, als de vijand der Westerlingen, dien Daendels in hem heeft gezien.

Door een intelligent Javaan, zelf zijn afstammeling, maar tevens groot vereerder van Dipanagara, hoorden wij hem karakteriseren als den wezenlijk gemiddelde, den gematigde, niet uit berekening en eigenbelang, doch van nature, uit temperament en overtuiging.

Wanneer Raffles hem en zijn zoon Natadiningrat, den lateren Pakoe Alam II, uit de Hollandsche gevangenschap heeft verlost, toont hij daadwerkelijk zijn dankbaarheid jegens de Engelschen, terwijl de Soeltan van Jogjakarta, de Tweede (Sepoeh), zich tegen hen verzet. Deze laatste raakt dientengevolge verbannen, Pangéran Natakoesoema echter verheft Raffles, de Hollandsche verdeel-en-heersch-taktiek voltooiende, tot van het Soeltanaat onafhankelijken Prins, Pangéran Amardika, zoodat van dat moment, 17 Maart 1813 af, niet slechts Soenanaat en Soeltanaat elkander in evenwicht houden en als speciaal tegenwicht aan het Soenanaat de Mangkoe-Nagarasche Kadipatèn is toegevoegd, doch ook aan het Soeltanaat de Pakoe-Alamsche.

Door die verheffing van den Isten Pakoe-Alam ontstaat echter nog niet het Prinsdom, gelijk we dat thans kennen, met zijn grondgebied, — afgezien van zijn deel der stad Jogjakarta, waarin de Prinselijke Dalem, — in het Koelan-Pragasche gelegen. Was hem oorspronkelijk de streek van Grobogan in het Samarangsche toegedacht geweest, en had men vervolgens gedacht over een deel van het tegenwoordige district Parakan in Kedoe, waarvandaan zijne moeder, een regentsdochter, bijvrouw van Soeltan I, kwam, tenslotte werd hem zijn grondgebied van 100 djoeng land bijwijze van apanage in stukken en brokken toebedeeld, die deels in Bagelén, deels in het Klaṭènsche, deels vermoedelijk nog elders hebben gelegen. Daar in dien tijd ook de Soenans- en de Soeltans-landen, althans in de kernstreken van het oude rijk als een ongelooflijk bonte lappendeken, polèng, door elkander lagen, was dit overigens niets bizonders.

Omtrent den dood van het 1ste hoofd der Pakoe-Alamsche dynastie en de verheffing van het IIde, eind 1830, wanneer de Java-oorlog afgeloopen is, komt de bekende schifting, uitéén-legging van het Soeltans- en het Soenansgebied en daarbij aansluitend, begin 1831, ook de afzondering van het Pakoe-Alamsche landschap.

Wij van onze distantie eener eeuw terugziende, hebben het gemakkelijk met de vaststelling der beteekenis van dat moment. Wij weten, dat dit niet alleen de territoriale, doch ook de politieke consolidatie, fixatie beduid heeft, dat er sedertdien van de zijde der Javaansche vorsten niet alleen géén pogingen tot het voeren eener zelfstandige politiek meer geweést zijn, doch dat die ook niet mogelijk geweest waren.

De opstand van Dipanagara is het definitieve einde geweest van het Vorstenlandsche verweer tegen het Nederlandsche overwicht. Na dien tijd viel er hier niet werkelijk meer iets „in toom" te houden. Onze retrospectie geeft ons ook niet den indruk, dat wat dat — het handhaven der politieke rust — betreft, de twee Prinsdommen, tegenwicht der beide groot Javaansche Vorstenlanden, als zoodanig na 1830 een reëele functie hebben gehad. Maar toentertijde kon men dat natuurlijk nog niet vermoeden. Lang nog zal men van Nederlandsche zijde het gevoel hebben gehouden die Prinsdommen politiek nog weleens te kunnen nóódig hebben.

Het „uitspelen" van het eene Vorstenland tegen het andere was nu eenmaal een traditie geworden, die zich, gelijk dat gewoonlijk gaat, zonder dat men het beseft, verlengd heeft lang over de noodzakelijkheid heen. Deze traditie heeft nu toch wel wèrkelijk haar tijd gehad, is uit den tijd en is dan ook thans in de practijk vervangen door de bevordering eener hartelijke samenwerking, die op den duur belooft te leiden tot een federatie der Javaansche Vorstenlanden.

Toch, al zal de bedoelde politiek van uitbalanceering voor de eraan onderworpenen wel niet steeds in alle opzichten een genoegen geweest zijn, voor sommigen hunner kan ze toch wel nut gehad hebben ook. Ze maakte, óók in Westersche oogen, hun raison d'être onbetwijfelbaar. En dat het bij formaties, die nog geen eeuwen heugen, en dus niet aan het bloote feit van er te wezen afdoende hun recht op existentie ontleenen kunnen, het niet geheel zonder bedenking is, hun bestaansrecht in discussie gesteld te zien, dat behoeft geen nader betoog.

Wat de Kadipatèn Pakoe-Alaman betreft, in de tijden, waar we nu feitelijk nog over spreken, dus tijdens het lange bewind van den Tweeden, geëindigd in 1858, en het korte, maar zes jaar durende, van den Derden Prins, kunnen dergelijke overwegingen nog niet aan de orde geweest zijn.

Dezen laatste noemende, moeten we aanteekenen, dat Rouffaer in de Encyclopaedie v. N.I. weliswaar met groote beslistheid, maar zonder bronvermelding, (de eigen acte van verband van den Derden Prins, maar ook die van zijn opvolger schijnen nog altijd zoek te wezen), beweert dat hem dadelijk in '58 den naam Pakoe Alam zou verleend zijn, maar dat enkele zijner afstammelingen, kleinkinderen, ons mededeelden, dat hij dezen naam juist nooit heeft gedragen, — hij bereikte ook den leeftijd van 40 jaren niet — doch overleden is als Pangéran Adipati Sasraningrat.

Vinden we aan het begin der dynastie een ononderbroken successie in drie geledingen, het IIde hoofd van het Huis was een zoon van het Iste, en het IIIde van het IIde, ook van het huidige moment teruggaande, vinden we juist zulk eene groep: van den tegenwoordigen Prins, den VIIden, was de VIde de vader en diens vader was de Vde Pakoe Alam. Daarvoor echter is er een knak. De Vde Pakoe Alam immers was een halfbroer van den IIIden, en de IVde Prins, die dus de twee drietallen aaneenlascht, was van die beide Vorsten de neef (oom-zegger).

Een dergelijke breuk in de successielijn doet aan strubbelingen denken, en hoewel er, gelukkig, in de 19de eeuw geen sprake van zijn kon, dat, gelijk in de 17de of 18de, een strijd van Javaansche kroonpraetendenten het land vernielde als een aardbeving, zekere moeilijkheden, concurrentie tusschen naijverende takken, zijn in die breuk wel uitgedrukt. Men kan ook niet zeggen, dat de overgang naar een anderen tak, welke bij de wisseling van het IIde en het IVde hoofd van het Huis heeft plaats gevonden, bepaaldelijk een succes is gebleken: Rouffaer wil, dat de Vorst in questie, Pangéran Adipati Soerja Sasraningrat, wegens zijn slap beheer niet aan het dragen van den naam Pakoe-Alam is toegeraakt. Hoewel het feit juist is, mag men bij de verklaring opmerken, dat de bedoelde Pangéran ook den leeftijd van veertig jaren niet schijnt bereikt te hebben, en dus feitelijk voor de naamsverheffing nog niet in aanmerking hoeft gekomen te zijn.

Maar zooveel mogen we uit zijn opinie toch wel opmaken, dat de bedoelde periode, (van 1864 — 1878), blijkbaar in geen al te goede herinnering staat. Ook bij de Vorstenlandsche Javanen schijnt dat, naar we bemerken, niet het geval te zijn. Zeer te verwonderen, dat na den dood van dezen Pangéran de Regeering meent in andere richting te moeten zoeken, en daarbij zijn broeder passeert, hoeft het dus niet.

En daarna, met het jaar 1878 en het VIde hoofd van de Kadipatèn Pakoe-Alaman, geraken we, als gezegd, aan den tak

van het geslacht toe, die in den huidigen Prins een zoo eerlijk, nauwgezet, conscientieus beheerder van het voorvaderlijk gebied heeft voortgebracht.

Maar met het aan het bewind komen van dien nieuwen tak der Pakoe-Alamsche Vorstenfamilie begint ook langzamerhand de nieuwe tijd aan te breken. Een politieke historie heeft een klein Javaansch land als de Pakoe-Alaman dan nauwelijks meer, althans geen openlijke. Immers komt ze dan feitelijk geheel samen te vallen met het, ongetwijfeld psychologisch interessante, wisselspel der betrekkingen tusschen de Javaansche vorsten in questie en eventueel hunne verwanten eenerzijds, en de Regeeringsvertegenwoordigers anderzijds, waaromtrent juiste gegevens slechts moeilijk en vooral laat te krijgen zijn.

Voor het overige zal een geschiedenis van dit Javaansche Vorstenland, indien eenmaal geschreven, er stellig, evengoed als die der drie andere in de 19de eeuw, eene vooral ook van economischen aard blijken, het omvormen van de Inheemsche samenleving vertoonen onder de invloeden, die de eischen van het economische wereldbestel daar al betrekkelijk vroeg en in toenemende mate aan gaan stellen. De desbetreffende gegevens, hoewel niet direct opgeschept liggende, zullen stellig gemakkelijker verkrijgbaar blijken, dan die aangaande de intieme politiek.

Rouffaer noemt, terloops en toevallig, een enkel speciaal het Pakoe-Alamsch gebied rakend détail; ten betooge, hoe hoog de boekti, het „hulde-geschenk", door den Europeeschen landhuurder bij de inhuur wel oploopen kon, vermeldt hij, dat bij de huur-verlenging in 1883 der gronden van de suiker-onderneming Sèwoe Galoer in het Pakoe-Alamsch gebied, groot (......) 5290 Gouv.'s bahoe's (......), als boekti aan Prins Pakoe Alam (V) werd betaald *f* 200.000.—" — „Prosit", wèl moge het bekomen zijn, voegt R. eraan toe, en dat hopen we ook. Maar blijkbaar zijn de aanrakingen of bemoeiingen met het landbouwbedrijf niet altijd zoo voordeelig verloopen: Wanneer later, te beginnen met 1904, de inkomsten van het Pakoe-Alamsche Rijk en die van den Zelfbestuurder principieel gescheiden, en er ordelijke begrootingen opgemaakt en publiek worden, dan blijkt er een, voor dat kleine gebied, nogal aanmerkelijke staatsschuld te bestaan, die het, van het Gouvernement of Bankinstellingen, geleende, deels al ten tijde van den IVden Prins, in landbouwondernemingen geinvesteerde, en verloren bedrijfskapitaal representeert, waartegenover op dat moment géén, althans geen rendeerend bezit aan eigen ondernemingen meer blijkt te bestaan, maar welke schulden in de volgende jaren van zeer ordentelijk beheer successievelijk worden afbetaald.

We doelden zooëven op de creëering van een aparte „civiele lijst", toen ter tijde een novum voor de Javaansche Vorstenlanden, hetgeen het beste blijkt uit het feit, dat er in de drie andere Midden-Javasche Zelfbesturen niet dan ruim tien jaren later toe is overgegaan.

Het zooeven opgemerkte bewijst duidelijk, dat de Kadipatèn Pakoe-Alaman, al mocht zijn initiale reden van ontstaan dan in den loop der 19de eeuw hebben uitgewerkt, zich een nieuw bestaansrecht had verworven, door, als kleinste der Javaansche Vorstenlanden, zich geschikt te toonen tot het beproeven der vernieuwingen die den nieuwen tijd noodzakelijk moest doen achten, maar die men in de grootere, conservatievere nog niet invoeren kon.

Zoo het Prinsdom dus met succes in sommige opzichten aan de overige Javaansche Zelfbesturen ten voorbeeld gesteld kon worden, dan was dit stellig niet het minst de verdienste der beide vorige Hoofden van het Huis, van Pangéran Adipati Aria Pakoe-Alam den VIden en den Vden. Laatstgenoemde immers, — van 1878 tot 1900 het bewind voerend, en in dien langen tijd veel ziende veranderen, (o.a. werd in 1892 het eigen Pakoe-Alamsche militaire corps opgeheven), — laatstgenoemde was de éérste der Javaansche Zelfbestuur-

De Hoofden van het Pakoealamsch Huis, de Pangéran's A. A. Pakoe Alam II, III, IV, V, VI en VII.

Kinderen van Z. H. Pakoe Alam VII.

Waardigheids-stukken van het Hoofd van het Pakoe Alamsche Huis.

ders, die begreep van welk een eminent belang voor Javaansche Vorsten een opleiding moest worden, die hun deel gaf aan Westersche wetenschappen en kundigheden en hen zoodoende in staat stelde, de positie van henzelf en hun gebied te beoordeelen en te begrijpen, niet slechts uit eigen, Javaansch, doch ook van Westersch oogpunt uit gezien. Zoo deed hij aan zijn beide zoons, aan Pangéran Aria Natakoesoema, (den lateren P. A. VI), en Pangéran Aria Natadiradja, op Europeesche School en Hoogere Burgerschool een, (niet geheel voltooide) Westersche opleiding geven. Van deze beiden was ongetwijfeld Natadiradja de merkwaardigste figuur, een man met groote positieve qualiteiten, en, naar het heet, ook belangrijke fouten, (althans volgens Westersche opvatting). Met beide, trots zijn Westersche schoolopleiding, diep wortelend in zijn Javaanzijn. Kortom eene figuur zooals er onder de begaafde, in Westerschen zin opgeleide, Indonesiërs wel méér zijn voorgekomen, meestal zonder echter de vleug van genialiteit te hebben, waardoor hij zich moet hebben onderscheiden.

Zijn broeder hoort men vooral prijzen als een eerlijk, fatsoenlijk man. Kort nadat hij, (in 1901), aan het bewind is gekomen, blijkt hij een doodzieke, wiens hartewensch het ongetwijfeld geweest is, dat zijn zoon, de huidige Prins, wien hij een volledig Westersche opvoeding had doen geven, hem opvolgen mocht.

Maar wanneer hij (in 1902) gestorven is, heeft het een oogenblik den schijn, dat de Regeering daar niet aan zal voldoen. Het beheer der Pakoe-Alamsche zaken wordt dan gedurende ruim een jaar ad interim waargenomen door Pangéran Aria Sasraningrat, zoon van den IIIden Pakoe-Alam, en dit is wel opgevat, alsof er een zekere neiging bestond terug te keeren tot de aanvankelijke hoofdlinie. Mochten echter dergelijke plannen inderdaad overwogen zijn, dan blijkt men aanleiding te hebben gevonden ze spoedig op te geven: In 1903 wordt de genoemde Pangéran van die waarneming ontheven, en aan den zoon van Pakoe-Alam VI, aan Radèn Mas Soerardja, het voornemen der Regeering medegedeeld, hem na voltooiing zijner studiën, waarmede nog een drietal jaren zouden gemoeid zijn, te verheffen tot Hoofd van het Huis. In het resteerend interregnum van 1903 tot 1906 wordt het beheer gevoerd door een speciaal daartoe gecreëerden Raad, waarvan o.a. Pangéran Natadiradja deel uitmaakt. Geleid door deze, is het ook, dat de a.s. Zelfbestuurder reizen te zijner ontwikkeling maakt door den Archipel. Ook bezoekt hij een tijd lang een deel der lessen aan de toenmalige Afdeeling B van het „Gymnasium Willem III" te Batavia, (feitelijk een Bestuursakademie).

Op 17 December volgt dan de bevestiging van Radèn Mas Aria Soerardjaningrat in de waardigheid van Hoofd van het Pakoe-Alamsche Huis onder den naam van Pangéran-Adipati Aria Praboe Soerjadilaga. Op den 1sten October 1921 de plechtige viering der toekenning van den eerenaam Pakoe-Alam, van de benoeming tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw en van de bevordering tot Kolonel bij den Generalen Staf van het Nederlandsch-Indische leger. Op 12 September 1931 eindelijk de toekenning van het praedicaat Hoogheid.

Al heeft dit achtereenvolgende eerbetoon, officieele erkenning van 's Prinsen degelijkheid en ernstige plichtsbetrachting, hem ongetwijfeld voldoening geschonken, innerlijk moet de plichtsbetrachting zelve dezen bescheiden, rechtschapen, heuschen en hulpvaardigen mensch eigenlijk reeds loon genoeg geweest zijn.

Een andere voldoening, en geen geringe, moet het voor hem beduid hebben, waar te nemen, een hoe gullen oogst aan bloem en vruchten het zaad der moderne ontwikkeling, dat zijn grootvader, zijn vader en zijn oom Natadiradja in het gemoed van het Pakoe-Alamsche geslacht deden uitstrooien, heeft gedragen. Wie kent ze niet, de namen der kunstenaars, dichter of musicus, der belangrijke politici, hetzij radi-

caal of conservatief, tot dit geslacht behoorende? En dan zijn daar nog de éérste Javaan die ingenieur, de eerste die academisch gevormd arts werd. De eerste Javaansche dame met Europeesche bevoegdheid als onderwijzeres, maar evengoed de schepper van het Javaansch nationalistisch onderwijs.

Zij allen bewijzen immers de gaven aan dat geslacht eigen. Gelijk, vóór het onder Westersch cultureelen invloed geraakt was, het Pakoe-Alamsche geslacht, — en dat schijnt minder bekend, — in den Isten, den IIden en den IIIden Prins, maar óók in de zonen van dezen laatste, den hooger genoemden P. A. Sasraningrat, en diens blinden broeder, opmerkenswaardige Javaansche dichters en schrijvers, kenners en ontwerpers van dansen en gamelanmuziek, heeft opgeleverd. Trouwens de liefde tot eigen kunst, tot beksan en wajang, is in den jongeren, het eerst door de moderne evolutie aangeraakten, tak gebléven. De dansvertooningen onder Pakoe-Alam V waren beroemd, en ook zijne bereidwilligheid om daar vreemde geleerden van te laten partij trekken werd ten zeerste gewaardeerd. Zoo heeft de huidige Prins de studiën van verschillende Westersche muziek-kenners zeer bevorderd op het gebied der Javaansche muziek. En uit de nieuwe Rotterdamsche Courant bijvoorbeeld, herinneren we ons brieven, die even enthousiast van het gamelanspel als van den wajang wong aan zijn hof gewaagden. Ook het Java-Instituut heeft daar, nu zeven jaar geleden, bij gelegenheid van zijn Jogjasche Congres, zeer van mogen genieten, gelijk de gasten bij de feestelijkheden in dezen Decembermaand ongetwijfeld wederom zullen doen.

Waar dit Pakoe-Alamsche geslacht, vertakking van de groote Mataramsche familie van Javaansche vorsten zoo kenmerkend gaven vertoont, vruchten draagt, nú eens Oostersch, dàn weer Westersch van aard, daar mag men verwachten, dat, zoo het tot het samenvatten al zijner talenten in één punt geraken kan, het nog op merkwaardige wijze tot de cultureele synthese van West en Oost zal bijdragen.

J. S. BRANDTS BUYS.

Kangdjeng Pangéran Arja Adipati Danoeredja VII,
Papatih Dalem ing Karaton Ngajogjakarta.

KANGDJENG PANGERAN ARJA ADIPATI DANOEREDJA VII, PAPATIH DALEM ING KARATON NGAJOGJAKARTA,

TOEMBOEK 1798/1869 — 1862/1931

door

Dr. TH. PIGEAUD.

Den 26sten December 1931, volgens Javaansche tijdrekening Zaterdag-Pon 15 Roewah Djé 1862, paringkelan Toenglé, woekoe Sinta, mangsa Kapitoe, windoe Santjaja, zal K̦. P. A. Ad. Danoeredja VII, Rijksbestuurder van Jogjakarta, zijn 64sten verjaardag bereiken, en zijn toemboek vieren.

Hier behoeft niet meer uiteengezet te worden, dat met toemboek aangeduid wordt een samentreffen van geheel dezelfde kombinatie van data in de verschillende tijdrekenkundige schalen, die de Javaansche almanak naast elkaar doet voortbestaan, van een week van 5 dagen tot een cyklus van vier maal 8 jaren, [1]). De toemboek van 64 Javaansche jaren (juist, met eenige dagen verschot, 62 jaren volgens de Europeesche tijdrekening), houdt men algemeen voor de belangrijkste. Het is daarom passend bij deze gelegenheid eenige mededeelingen te plaatsen betreffende het geslacht der Adipati's Danoeredja, merkwaardig niet alleen voor de ingezetenen van Jogjakarta, maar ook voor hen die in het algemeen belangstellen in de geschiedenis van deze landen [2]).

Men weet dat de Javaansche adat tot nu toe niet of nauwelijks geslachtsnamen kent in den Westerschen zin: namen, op het dragen waarvan alle (manlijke) leden van een geslacht recht hebben, en die zij zelfs verplicht zijn te dragen als de naam, waaronder zij officieel bekend staan. De oude Javaansche gewoonte stemt wat betreft aanzienlijke geslachtsnamen meer overeen met het gebruik, dat men ook elders wel bij adellijke geslachten vindt: slechts één of enkele manlijke leden van het geslacht dragen den naam, en treden dan ook min of meer als geslachtshoofden op, de overigen hebben zich met andere namen te vergenoegen. Wie den geslachtsnaam zou dragen, bepaalde op Java de Vorst of de Overheid, want het was regel, dat slechts wanneer men een passenden rang of waardigheid bereikt had, den naam aangenomen of de vergunning tot het dragen van den naam verzocht en geschonken werd. Daardoor kwam het vaak voor, dat de naam niet overerfde in de rechte linie, maar overging op neven, schoonzoons of soms nog verdere familieleden.

Het gevoel, dat namen een beteekenis hebben, en iets behooren te zeggen over ambt, bediening of waardigheid van de persoon die hen draagt, is in de Javaansche samenleving nog lang niet uitgestorven. Vandaar dat men „hooge" en „lage" namen kan onderscheiden, al naar de bestanddeelen waaruit zij zijn samengesteld. Hiermede staat ook in verband het bekende gebruik, een nieuwen (meestal slechts een „hoogeren" vorm van den ouden) naam aan te nemen bij het bereiken van een hoogere waardigheid, en het bestaan van zoogenaamde ambtsnamen in de Vorstenlanden. Dit alles behoeft hier niet meer in den breede verhaald te worden, daar het bekend

1) Naar aanleiding van den Toemboek van Z. H. den Soesoehoenan Pakoeboewana X van Soerakarta, in Januari 1929, is hierover het een en ander medegedeeld in Djåwå IX. 1929, blz. 3.

2) Behalve de bekende gedrukte geschiedwerken heb ik voor het onderstaande gebruik kunnen maken van een Babad Wirasaba en een Salasilah Kadanoeredjan, in handschrift in 1930 door het K. Bataviaasch Genootschap aangekocht (T. B. G. 71, 1931, blz. 323). Bovendien heb ik aan R. Soedjana Tirtakoesoema Translateur voor de Javaansche taal te Jogjakarta verscheidene inlichtingen van waarde te danken.

genoeg is. Men weet ook dat de Regeering eenige jaren geleden het aannemen van een geslachtsnaam in Westerschen zin verplicht heeft gesteld voor sommige groepen, een maatregel die, dus, wel beschouwd, niet strikt in overeenstemming is met de oude Javaansche gewoonte. Waar deze echter reeds voor een gedeelte vervaagd is, is het ongetwijfeld toe te juichen, dat de Overheid een aanvang heeft gemaakt met het doorvoeren van een regeling, die meer in overeenstemming is met de eischen van den modernen tijd.

In de Javaansche geschiedenis is van deze moderne opvatting van het recht op en de plicht tot het dragen van een geslachtsnaam nog zeer weinig te bemerken. Wanneer in het onderstaande dan ook eenige geschiedkundige mededeelingen worden gedaan over degenen, die den naam Danoeredja gedragen hebben vóór den huidigen Rijksbestuurder, is dit slechts gedeeltelijk de geschiedenis van een geslacht in Westerschen zin. Al zijn verscheidene dragers van dezen naam wel aan elkaar verwant geweest, van een overerving in rechte lijn is slechts sprake bij een gedeelte van de Adipati's Danoeredja. De opvatting die langzamerhand heeft post gevat, dat Danoeredja de ambtsnaam is, toekomende aan den Papatih Dalem ing Karaton Ngajogjakarta heeft blijkbaar grooten invloed gehad.

De eerste Rijksbestuurder, die den naam Danoeredja gedragen heeft, was reeds in dienst onder Soenan Praboe Amangkoerat (IV, 1719—'27) van Kartasoera. Uit het voortreffelijke „Register op de proza-omzetting van de Babad Tanah Djawi", vervaardigd door Dr. Brandes (Verh. K.B.G. 51, 1900) wil ik hier aanhalen eenige feiten uit het leven van dezen merkwaardigen man.

Ki Setradjaja was reeds ten tijde van Soenan Mangkoerat Mas (III, 1703 — '08) Patih bij Pangéran Poeger.

Toen deze den troon beklommen had om te regeeren als Soenan Pakoeboewana I (1704 — '19), vergat hij zijn medewerkers niet. Ki Setradjaja werd Dipati Tjakradjaja (men ziet dat een gedeelte van den ouden naam bewaard blijft) en Papatih Djaba (de oude titel van de Rijksbestuurders). In den woeligen tijd, die volgde, heeft hij zijn Vorst trouw gediend, voornamelijk te velde, hoewel niet altijd met even goed gevolg. Hij streed tegen het vrij sterk godsdienstig gekleurde verzet van Oost-Java tegen Soenan Pakoeboewana I en zijn opvolger Soenan Praboe Mangkoerat (IV), dat zich concentreerde in Soerabaja onder Dipati Arja Djajapoespita, later Dipati Panatagama. Door gemeenschappelijke krachtsinspanning met de Madoereezen en de Koempeni werd Soerabaja toen ingenomen.

Toen Soenan Praboe Mangkoerat (IV) zijn vader opvolgde in Kartasoera, in 1719, was Dipati Tjakradja nog in Soerabaja. De nieuwe Vorst wantrouwde hem aanvankelijk, maar op voorspraak van den Amral werd hij weer in genade aangenomen; hem werd, toen in Kartasoera de toestand weer wat rustiger was, de naam Dipati Danoeredja gegeven. Onder dien naam is zijn invloed in Kartasoera steeds groot gebleven, ook toen Soenan Praboe Mangkoerat (IV) in 1727 opgevolgd werd door Soenan Pakoeboewana II. De macht van den grijzen staatsman schijnt deze Soenan ten slotte een gevaar voor de rust van het rijk gevonden te hebben. De Koempeni zag zich op aandringen van den Vorst, genoodzaakt in 1733 den ouden Dipati naar Ceylon te verbannen, daarmede althans zijn leven reddende. Hij werd opgevolgd als Rijksbestuurder door Radèn Toemenggoeng Natawidjaja onder den naam Radèn Adipati Natakoesoema, die „schijnt gansch geen kwaad man te wezen, hoewel hij ook gezegd wordt juist de schranderste niet te zijn, en bijgevolg zal moeten dansen naar de pijpen van den geraffineerden Toemenggoeng Tirtawigoena, gewezen secretaris van den Keizer", aldus het oordeel van den Raad extraordinaris Çoyett, als kommissaris naar Kartasoera gezonden (De Jonge; Opkomst, deel IX, blz. 219). Deze Toemenggoeng Tirtawigoena is de bekende Javaansche geschiedschrijver Tjarik Badjra van Kartasoera.

Het is niet ondenkbaar, dat de herinnering aan dezen Rijksbestuurder Pangéran Mangkoeboemi ertoe gebracht heeft, toen hij in 1755 als Soeltan Amangkoeboewana de eerste Vorst van Jogjakarta werd, Radèn Toemenggoeng Joedanagara, den Adipati van Banjoemas, een zijner trouwste volgelingen, den naam Danoeredja te geven, bij zijn verheffing tot Papatih Warangka Dalem.

R. T. Joedanagara was de afstammeling van een oud Banjoemas'sch geslacht, en de derde boepati van Banjoemas van dien naam. Hij heette als knaap Bagoes Konṭing, diende als magang en mantri anom onder den naam Radèn Martawidjaja onder den bovengenoemden Rijksbestuurder Danoeredja in Kartasoera, kreeg van Soenan Mangkoerat Praboe wegens zijn fraaie stem den naam Gandakoesoema. In de oorlogen volgde hij Pangéran Mangkoeboemi. Zijn vader, R. T. Joedanagara II van Banjoemas, stierf in zijn penḍapa na een krijgstocht tegen de Soendaneezen van Tjidjambé (waarschijnlijk onder Soemedang), waarom hij door zijn nakomelingen Séda manḍapa genoemd werd. Na eenige jaren volgde Radèn Gandakoesoema hem op als Toemenggoeng Joedanagara III van Banjoemas.

Het zou te ver voeren, indien hier de geschiedenis van de vorige Adipati's van Banjoemas, de voorvaderen van de Toemenggoeng's Joedanagara, vermeld zou worden. Genoeg zij het mede te deelen, dat dit geslacht, volgens de overlevering, zou afstammen van een Kjahi Adipati Wiraoedaja (of Wiraoetama I) van Pakoewan Wirasaba (in het oude landschap Tjahjana, Boekatédja, thans Regentschap Poerbalingga). Dit landschap Wirasaba in Banjoemas is niet te verwisselen met het meer bekende Wirasaba, thans Madjaagoeng in het Regentschap Djombang, midden in het oude Oost-Javaansche land. Adipati Wiraoetama I van Wirasaba Banjoemas werd opgevolgd, altijd volgens de familie-overlevering, door zijn schoonzoon Adipati Wiraoetama II, deze door zijn zoon Adipati Wiraoetama III, deze door zijn zoon Adipati Soeraoetama, deze door zijn zoon Adipati Wargaoetama I, deze door zijn schoonzoon Adipati Wargaoetama II in den tijd van den Kraton van Padjang. Deze heeft den bijnaam Dipati Mrapat gekregen, omdat onder hem het gebied in vieren werd gesplitst: Senon (tusschen Soekaradja en Poerwaredja), Wirasaba, Pandjer (in Keboemèn) en Andjawar (ten Z. van Banjoemas). Hij stichtte ook de plaats Banjoemas, op een plek die Alas Mangli heette, bij een tembaga-boom. Dipati Mrapat werd opgevolgd door zijn zoon Adipati Djanah I van Banjoemas, deze door zijn zoon Ngabèhi Martasoera, Adipati Djanah II, deze door zijn zoon Adipati Martajoeda, deze door zijn zoon Kjahi Toemenggoeng Joedanagara I, later genoemd Séda masdjid, omdat hij ten tijde van Soenan Mangkoerat II in de moskee van Kartasoera gedood werd. Van hem was Toemenggoeng Joedanagara II Séda manḍapa een zoon.

Deze Toemenggoeng's Joedanagara van Banjoemas zijn dus niet te verwisselen met den wellicht meer bekenden Mas Rangga Joedanagara van Semarang. Deze heette oorspronkelijk Mertanaja, hij was reeds Boepati van Semarang onder Soenan Mangkoerat II (1677 — 1703); als aanhanger van Pangéran Poeger aan wien deze veel te danken had, werd hij bij diens troons bestijging als Soenan Pakoeboewana I, in 1704, Adipati Soeraadimenggala van Semarang.

R. Adipati Danoeredja I, de eerste Rijksbestuurder van Jogjakarta, stierf hoogbejaard in 1799; hij werd opgevolgd door zijn kleinzoon R. Toemenggoeng Martanagara, als Rijksbestuurder geheeten R. Adipati Danoeredja II. Deze heeft de bijnaam Séda kaḍaton gekregen, omdat hij in verband met de troebelen in den Kraton van Jogja tijdens de regeering van Soeltan Amangkoeboewana Sepoeh (II, 1792 — 1812) en het ongenoegen met Maarschalk Daendels en Gouverneur Generaal Raffles, gedood is in 1811 (Veth, Java II, uitg. 1912, blz. 300).

Van dezen R. Adipati Danoeredja II Séda Kaḍaton is de huidige Rijkbestuurder een achterkleinzoon, geheel in de manlijke

lijn. Met recht kan men dus zeggen, dat hij behoort tot een der oudste onder de geslachten, die een belangrijke rol gespeeld hebben in de geschiedenis van het Zuid-Westen van het Javaansche land. R. Adipati Danoeredja VII heeft voor zijn benoeming, in 1911, den ouden geslachtsnaam Joedanagara gedragen. Hij had reeds recht op de titels Pangéran Arja als kleinzoon van Soeltan Amangkoeboewana VI, in de vrouwelijke lijn.

Om het overzicht over de dragers van den naam Danoeredja, en daarmede over de Rijksbestuurders van Jogjakarta, niet onvolledig te laten, wil ik hier ook nog de tusschenliggende generaties kortelings vermelden.

Toen Adipati Danoeredja II gedood was, in 1811, verving Soeltan Amangkoeboewana II Sepoeh hem door zijn paman, een jongeren zoon van Danoeredja I, vroeger Mas Rija Mandoera, later Kjahi Toemenggoeng Sindoenagara geheeten. Dit geschiedde echter zonder voorkennis van de Koempeni. De nieuwe Rijksbestuurder droeg den naam Danoeredja III of later Adipati Adipoerwa. Na korten tijd moest hij echter aftreden, in verband met de Jogja'sche ongeregeldheden in den tijd van Daendels en Raffles, om vervangen te worden door R. Toemenggoeng Soemadipoera, te voren Boepati madjegan van Djapan (het huidige Madjakerta), die ook den naam Danoeredja aannam. Adipati Adipoerwa trok zich terug naar zijn landen in Ngroma (Gombong en Karanganjar in Bagelèn).

R. T. Soemadipoera, de tweede van dien naam, stamde, ofschoon niet in de manlijke lijn, af van den bekenden Toemenggoeng Djangrana (Djajèngrana) van Soerabaja, die een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld in den strijd tegen Adipati Wiranagara (R. Soerapati, Ki Oentoeng) en zijn zonen in den Oosthoek ten tijde van Soenan Pakoeboewana I (Poeger, 1704 — '19). De in het bovenstaande reedsgenoemde Arja Djajapoespita was een broeder van dezen Toemenggoeng Djangrana, en zijn opvolger in Soerabaja. Hun geslacht leidden zij af uit het oude Oosthoeksche rijk Blambangan. Ofschoon R. T. Soemadipoera I, de vader van den Rijksbestuurder, reeds in Jogjakarta in dienst was geweest, als Patih Kadipatèn, kon zijn zoon daar toch nog als vreemdeling gelden.

R. T. Soemadipoera, R. Adipati Danoeredja IV (of III, wanneer men Adipati Adipoerwa niet mederekent, omdat die niet in alle vorm benoemd is door de Regeering) werd in 1847 om verschillende redenen door de Regeering ontslagen, echter met behoud van pensioen, en met begiftiging met den naam en titel Pangéran Arja Koesoemajoeda. Hij werd opgevolgd door R. Toemenggoeng Gandakoesoema, een jongeren zoon van Adipati Danoeredja II Séda Ngaḍaton, onder den naam Adipati Danoeredja IV. Hiermede kwam het oude geslacht der Joedanagara's dus weer op het kussen, al zij het in een jongere linie.

Deze Adipati Danoeredja IV, rijksbestuurder van 1847 — 1879, heeft den roem van zijn geslacht opgehouden in den dienst van drie Soeltans: Amangkoeboewana V (1822 — '55), Amangkoeboewana VI (1855 — '77) en Amangkoeboewana VII (1877 — 1921). Hij was Ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw, en correspondeerend lid van het Bataviaasch Genootschap; in Jogjakarta beleefde hij het bestuur van 10 Residenten. In 1879 nam hij pensioen; toen werd hij begiftigd met den naam en titel Pangéran Arja Djoeroe, waaronder hij het meest bekend is. Hij overleed in 1884, een talrijk nageslacht achterlatende.

Pangéran Arja Djoeroe stamde, in de vrouwelijke lijn, ook nog af van de Adipati's Soeraadimanggala van Semarang, waarvan de eerste, onder Soenan Mangkoerat II (1677 — 1703) ook Joedanagara geheeten heeft, zooals boven reeds vermeld werd.

De opvolgers van dezen Adipati Danoeredja IV behoorden echter weer niet tot het oude geslacht. In 1879 werd tot Rijksbestuurder benoemd een kleinzoon van Soenan Amangkoeboewana II, een zoon van diens jongsten zoon P. A. Adinagara. Ofschoon ook de vorige Rijksbestuurders, sinds Adi-

pati Danoeredja I trouwde met een dochter van Soenan Praboe Mangkoerat, telkens weer verzwagerd waren aan het Vorstenhuis, was het in Jogjakarta nog niet voorgekomen, dat een kleinzoon in de mannelijke lijn van een Soeltan Rijksbestuurder werd.

R. A. Danoeredja V heeft zijn ambt ook vrij lang vervuld, van 1879 tot 1899. In dat jaar werd hij opgevolgd, nog niet door een afstammeling uit het oude Banjoemas'sche geslacht, maar door een afstammeling van de Toemenggoeng's Nitinagara. In de vrouwelijke lijn stamden deze weer af van een geslacht, dat herkomstig was uit Soememi en Katégan, oude landschappen niet ver van Soerabaja. Pas in 1911 kwam met den huidigen Rijksbestuurder, K. P. A. Ad. Danoeredja VII, weer een afstammeling van het oude geslacht der Toemenggoeng's Joedanagara van Banjoemas het hooge ambt van Papatih Dalem ing Karaton Ngajogjakarta vervullen.

Ten slotte zij hier nog in het kort melding gemaakt van een merkwaardige overlevering, die verbonden is aan een poesakakris van het geslacht der Joedanagara's. Ofschoon op het eerste gezicht de talrijke Javaansche overleveringen weinig zin hebben, en nauwelijks de moeite waard zijn om opgeteekend te worden, anders dan als merkwaardigheden, is het toch aan te nemen, dat in vele ervan bewaard zijn oude verhalen, van mythischen aard, die in vroeger tijd, nog onbeïnvloed door Hindoeïsme of Islam, van diepe religieuze beteekenis geacht werden. Daarom is het voor onze kennis van deze oudinheemsche Javaansche samenleving van veel belang, dat alle oude Javaansche overleveringen verzameld worden, voordat zij geheel vergeten en verdwenen zijn. Ook al hebben zij op het eerste gezicht nauwelijks eenigen zin, door vergelijking met andere min of meer gelijkluidende verhalen zal het op den duur, wanneer genoeg bijeengebracht is, waarschijnlijk mogelijk blijken veel te verklaren, wat thans nog duister of onzinning lijkt. Dat vele dezer overleveringen in verband worden gebracht met de Wali's, de legendarische brengers van den Islam, bewijst volstrekt niet, dat de verhalen op zich zelf niet oud zijn. Het is wel als zeker aan te nemen dat veel, juist van de meest ouderwetsche verhalen uit den ouden tijd in Midden-Java, zich heeft vastgezet om deze figuren, die, vooral in het eerste tijdperk van den Islam op Java, zulk een groote plaats hebben ingenomen in de gedachten der bekeerden.

De hieronder medegedeelde overlevering, helaas wel zeer beknopt, heeft betrekking op een poesaka-kris, geheeten Kjahi Poerbanijat. De overlevering luidt, dat deze kris oorspronkelijk Gadjahéndra heette, en het eigendom was van Praboe Moendingsari van Padjadjaran. Later kwam de kris in handen van een zoon van dezen Vorst, slechts Radjapoetra genoemd. Deze zou zich aan religieuze afzondering gewijd hebben (bangoen tapa), wonende in een grooten boom in de bergen ten Noorden van Gombong. Aan den voet van dien boom waren twee vijvertjes (bloembang), het eene wat hooger gelegen dan het andere. Zijn kris Gadjahéndra zou de Radjapoetra daar hebben doen veranderen in een koetoek (de bekende zoetwater visch), dien hij liet zwemmen in het hoogst gelegen vijvertje. Hij zelf verdween geheel; slechts een dof gonzend geluid (goemrenggeng) zou hebben kunnen doen vermoeden, dat er zich een levend wezen in den boom ophield.

Een zoon van den Adipati van Banjoemas, Radèn Djanah, die zich ook geroepen gevoelde eenigen tijd in religieuze afzondering door te brengen, vertoefde reeds verscheidene dagen aan den voet van den boom, voordat hij door dit gonzende geluid ertoe gebracht werd te onderzoeken, wat er zich in den boom bevond. Hij ontdekte toen den Radjapoetra. Deze nam hem als leerling aan, openbaarde hem de toekomstige grootheid van zijn geslacht, en schonk hem den poesaka-kris Gadjahéndra. Radèn Djanah moest daartoe den koetoek uit het vijvertje visschen. Toen hem dit gelukt was, deed de Radjapoetra den visch weer veran-

deren in den kris Gadjahéndra, die zoo het eigendom werd van Radèn Djanah.

De Radjapoetra werd sinds dien tijd, wegens het gonzende geluid waardoor hij ontdekt werd, Kjahi Grenggeng genoemd. Hij verliet zijn boom en ging zich vestigen in Tasik Malaja, waar hij vele volgelingen kreeg, ook stierf en begraven werd. Toen dit den inmiddels Adipati geworden Radèn Djanah ter oore kwam, liet hij het lichaam van zijn geliefden leermeester echter opgraven en overbrengen naar Banjoemas, niettegenstaande de lieden van Tasik Malaja zich er met de wapenen tegen trachtten te verzetten. Na zijn dood werd Adipati Djanah ook naast zijn leermeester begraven. Sinds dien is de kris Gadjahéndra een poesaka van de nakomelingen van Adipati Djanah van Banjoemas gebleven.

Slechts in den tijd van onrust en oorlogen, waaruit Jogjakarta moest ontstaan, is de poesaka-kris tijdelijk in vreemde handen gekomen. Hij kwam in het bezit van Soenan Amangkoeboewana I, naar deze heeft hem teruggeven aan den rechtmatigen eigenaar, den eersten Rijksbestuurder Adipati Danoeredja, echter met de bepaling, dat de kris, als poesaka kapatihan voortaan Kjahi Poerbanijat zou heeten.

In deze overlevering zijn zonder moeite reeds dadelijk eenige zaken aan te wijzen, die niet zonder beteekenis zijn, wanneer men zich te binnen brengt, dat aan den poesaka kris in de Javaansche geschiedenis zoo vaak de waarde van een teeken van adeldom, een symbool van macht, een „ornamentsstuk" of rijkssieraad gegeven blijkt te wezen. Het is hier echter niet de plaats om verder na te gaan wat de zin kan zijn van de gebeurtenissen, die deze overlevering verhaalt. Uit het bovenstaande zal reeds genoegzaam gebleken zijn, welk een belangrijke plaats het geslacht der Toemenggoeng's Joedanagara van Banjoemas en der Adipati's Danoeredja van Jogjakarta in de nieuwere Javaansche geschiedenis heeft ingenomen. Het ware te wenschen, dat over vele der andere oude geslachten, waarvan afstammelingen thans nog leven en veelal hooge waardigheden bekleeden, even uitvoerige en nauwkeurige berichten ter beschikking stonden. Dat zou het mogelijk maken de geschiedenis van Java meer „levend" te schrijven, dan tot nu toe geschied is, en met passende aandacht voor de wijze waarop landgenooten en nakomelingen van de handelende personen de gebeurtenissen hebben beschouwd.

De bij dit opstel behoorende bijlagen zullen opgenomen worden in de volgende afleveringen van Djawa, no. 5 en 6 van dezen jaargang.

SNORREPIJPERIJEN [1])

door

J. S. en A. BRANDTS BUYS — VAN ZIJP.

(22) *De Kowangan* (*Tjlempoengan*).

Tien jaren lang heeft ze ons door het hoofd gedwaald, de mededeeling van een vriendin, dat hier op Java (waar?), de jongentjes (welke?), soms aan hun groote hoeden (van wat voor model?), een draad, een snaar (of waren het snaren?) vastmaakten en daar geluid uit haalden (hoe?). Maar het wilde ons aanvankelijk volstrekt niet gelukken, er meer van aan de weet te komen, zoodat het ding langzamerhand voor ons iets als een spooksel werd, en we begonnen te denken, dat het goed-en-wel dóód zou wezen, en ons dààrom tempteerde met de hardnekkige onvatbaarheid van een schim.

Totdat eindelijk ons iemand althans iets naders wist te vertellen: Dat dat hoofddeksel, soms gepromoveerd tot snarenspel, de *„pajoeng bèbèk"* moest zijn, dus letterlijk: het eendenregenscherm (of -zonnescherm, naar men verkiest). Ter verklaring werd er nog bij gezegd: *„tjaping botjah angon bèbèk"*: de hoed der eendenhoeders. Dàt ding kenden we wel, hadden het ook wel waargenomen hier in de buurt (voorbij Sragèn). Beter dan de qualificatie van hoed past er die op van regenkàp [2]): Naar men aan twee onzer photo's zien kan, dekt het veel méér van den drager dan het hoofd alléén, n.l. het gróótste deel zijner keerzijde, ja, als hij neerhurkt, — gelijk hij, den rug naar den wind gedraaid, bij hevige regenvlagen pleegt te doen, — dekt het den rugkant zelfs geheéél; (we meenen dan ook weleens te hebben hooren zeggen *„pajon bèbèk"*, wat eendendàkje beduiden zou).

Bladerend in het „Jav.-Ned. Handwoordenb." van Gericke en Roorda, wat dit over het quaestieuze ding bevatten mocht, vonden we (i. v. bèbèk), dat „pajoeng bèbèk" een eendenweidershoed zou zijn, die nek en rug bedekt, en gewóónlijk uit gevlochten kokosblaren bestaan zou. Dit laatste klopt niet met het door ons geobserveerde. Ook hooren we door Javanen wel van (verouderde) groote hoeden, uit klapperblad vervaardigd, spreken, maar die waren rond. Toch laat zich de mógelijkheid, dat dit materiaal ook voor regenkappen gebruikt is, natuurlijk niet loochenen; (zie ook op blz. 130). L. c. wordt nog vermeld, dat het ding volgens Rhemrev hetzelfde moet zijn als de *„toedoeng* (of *topi*) *kowangan"* (dus: kowanganluifel of -hoed). I. v. kowangan geeft het H. w. b. op, dat de toeḍoeng

---

1) Voor „Snorrepijperijen" No. 1 — 17 zie „Djåwå" IV (1924), blz. 19 — 28; voor No. 18 — 21 zie Dj. VI (1926), blz. 328 — 331; vgl. ook Dj. VIII (1928), blz. 65 (bis). En voorts nog „Toeters en Piepers" in Dj. IV (1924), blz. 311 v, Dj. VI (1926), blz. 27 v, 76 v, 318 v. .

2) Gräbner rekent matten en regenkappen, bestaande uit aaneengenaaide reepen pandanusblad tot de leitmotive van zijn „Melanesischen cultuurkring": deze laatste (anders genaamd de „Bogenkultur"), zou zijn uitgangspunt vermoedelijk in Indonesië gehad hebben. Mag dit eigenaardige „kleedingstuk", dat den grondslag van het gezochte muziekinstrument geleverd heeft, ondanks het afwijkende materiaal met de door Gr. bedoelde kappen worden in verband gebracht? Het algemeene principe lijkt nogal voor de hand te liggen, ja schijnt door het werkvolk in Hôlland te worden geimproviseerd, wanneer het een gonjezak over het hoofd slaat, om dit, maar (zoover de zak dan reikt) ook den rug, voor regen te beschutten. En de bamboematten, door zekere volken in den Oostelijken Himalaya „als regendaken" over het hoofd „gestulpt", zouden ook wel iets dergelijks kunnen wezen. De volwaardige verwezenlijkingen van het beginsel, de capuchonachtige hoofddeksels, aan de rugzijde ver genoeg verlengd om den achterkant van den drager in aanzienlijke mate te beschermen, schijnen echter vrij zeldzaam. Momenteel kunnen we er geen nader in de buurt vinden dan die kappen van de Salomonseilanden en daaromtrent. (Zie „Illustrierte Völkerkunde" herausgegeben von Dr. Georg Buschan Stuttgart 1923, II, I, blz. 161, 453, 59, 61). En voorts alleen nog (van stroo, met een lang onderkleed van hetzelfde materiaal) in Spanje, (Galicia). Zie „The National Geogr. Mag." LIX (1931), kleurplaat V na blz. 112).

Bepaling der (cultuur)historische positie van onze Javaansche regenkappen, — waarop voorloopig weinig kans schijnt te zijn! — ware te wenschen, daar we zoo tot op zekere hoogte een terminus a quo zouden krijgen voor het ontstaan van het muziekinstrument in quaestie.

kowangan meestal van tjaloempring is gemaakt, dus van de afgevallen scheeden, die aan de knoopen van (i. c. grootmodels) bamboestengels hebben gezeten; (dat materiaal zagen ook wij er aan gebruikt). Ons werd nog door een Javaan, afkomstig uit het Zuid-Jogjasche (reg. Bantoel, o.d. Krètèk) als naam opgegeven „*oendoeq*", op welk woord het H. w. b. vermeldt een (van bamboe of van pisangstammen vervaardigd) schutdak, dat aan het spietsen van een tijger te pas komt; maar volgens Dr. Pigeaud beduidt het woord in het algeméén schutdak. Ten slotte vonden we in onze aanteekeningen nog een naam, n.l. „*pajoeng kroedoeq*" en volgens het „Pract. J.-N. W. b." door P. (en P. Ant.) Jansz is „kroedoeq" „een lange mantel met halskraag", volgens het H. w. b. een „dekkleed, elk kleed om het geheele lijf te overdekken".

Bij dit resumeeren hebben we dus niets gevonden van snaren of muziek. Deze schriftelijke zegslieden kennen blijkbaar geen „muzikaal" gebruik van de regenkap. De eene mondelinge uit Zuid-Jogja wèl. Toch schijnt ook de door hem aangebrachte naam niet specifiek te zijn, niet het werktuig in zijn (mogelijke) muzikale functie aan te duiden, immers duidelijk te doelen op het model, of in ieder geval op het practische gebruik als beschutting. Wat den naam kowangan (topi kowangan) betreft, dien het, blijkens het H. w. b. deelt met „een water-insect, op een kleine kakkerlak lijkende, maar met een harde schaal", misschien is het starre ding wel om zijn vorm met dat dier vergeleken; (zie later). Waar heet dit echter op zijn beurt naar? Wat zit er in het grondwoord? Het is toch niet soms een snòrrend insect, zoodat hier wellicht tòch een klankschilderend element zou opduiken? Overigens moge er aan herinnerd worden, dat de (gonzende) snáárvlieger (of meer speciaal de snaarboog daarvan?) op Bali gowangan (en op Java sowangan) heet.

Maar we zijn onszelf voorbijgeloopen: Voor het oogenblik hadden we dat raadselachtige snáárinstrument nog niet in handen, doch alleen de vage verzekeringen, dat er inderdaad iets dergelijks moest bestáán. — Daarna verheugde ons echter Walter Spies met de mededeeling, dat hij het ding met eigen oogen en ooren had zien en hooren bespelen, nog niet zoo heel lang geleden in het Wânâsâbâsche, en het als geluidgevende agentia niet alleen snaren, doch ook eigenaardige trillende bamboeknippen had. — Niet veel later slaagde een schrandere Indische oude-dame van onze kennis, Mevr. Roskott - Krämer erin, een boereman uit het Bantoelsche met zoo'n instrument te ontbieden naar Jogjâ; maar daar we ook om een spéler gevraagd hadden, en hij tot bespeling ervan onbekwaam bleek, zond ze hem ermee weg, waarna hij verder absoluut onvindbaar bleef. — Vervolgens troffen we, gewaarschuwd door Dr. Pigeaud, in het handschriftelijke album met platen en onderschriften, behelzende Javaansche straat- of kampoengvertooningen, — tot stand gekomen door het initiatief van Ir. Moens, het instrument enkele keeren aan, terwijl het ook genoemd bleek in notities betreffende oude spelen e.d., door Dr. Kraemer opgeteekend uit den mond van R. M. Djâjâdipoerâ, den Jogjaschen kunstkenner. Tenslotte kwamen we over de zaak te spreken met den heer Holwerda, a.r. van Bâjâlali, die meende dat het instrument nog vrij algemeen verspreid moest zijn, maar het zelf vooral goed kende uit het Magelangsche, en dan speciaal uit de streek tegen den Merbaboe op.

Zoo gingen we dan onlangs op zoek, den nieuwen autoweg langs, die van Sâlâtigâ over het zadel tusschen Merbaboe en Telemâjâ naar Magelang loopt. Héél zeker te zullen slagen voelden we ons niet. Want het was alweer een jaar of 12, 15 geleden, dat de heer Holwerda daar complotjes van vijf of zes jongentjes, ieder met zoo'n ding, samen had hooren musiceeren.

En hoewel we de voorstelling, dat de Javaansche kùnstmuziek gevaar van afsterven zou loopen, reeds aan te treffen

tegen 1890 bij Groneman en Land[1]), voor onjuist, en door het sedert vervloden tijdperk voor weerlegd houden, en we dit gevaar ook voor de toekomst niet duchten, — tenzij de moderne Javanen een mate van slappe onzelfstandigheid, karakterloosheid, een inferieure zucht tot navolging, een gebrek aan trots en aan zelfbewustheid mochten gaan vertoonen, die hun, gelukkig!, niet eigen is, — met de volksmuziekjes e.d. is het wat anders. Daarvoor beduidt een decennium thans helaas véél.

Dat werd in dit geval ook bewaarheid. Want wel troffen we menschen aan, die zulke regenkappen konden besnaren en bespelen, maar dat waren geen kinderen, doch lieden die het zich blijkbaar herinnerden uit hun jeugd, „de kinderen van vroeger", zooals de behulpzame dèn loerah van het dorpje, dicht over de grens tusschen Semarang (Sålåtigå) en Magelang, zei.

Op onze navrage schreef hij het uitsterven van het instrument toe aan het feit, dat de ontginning, de uitbreiding van den landbouw in die streek daar het houden en hoeden van vee sterk had doen afnemen; en voorts, vooral, aan de school. Ja de school hééft hier inderdaad heel wat op haar domme geweten. Maar ze toont thans immers neiging zich te bekeeren! De 2de-Klasse- en de Holl.-Inl.-Scholen hebben nu tenminste den Javaanschen kunstzang en de Javaansche kinderliedjes en -spelletjes ingevoerd als leerstof. Maar de désa-, de eigenlijke volksscholen moesten ook in die vernieuwing betrokken kunnen worden. Ze reiken het diepst in de lagen, waar nog aardige dingen van oude volkskunst en volksgebruiken leven, kunnen dus het meeste kwaad daaraan doen, en zullen, juist om de miniemheid van het beetje schoolkennis, dat ze bijbrengen, vermoedelijk méér dan een hooger staand onderwijs, in de kinderen het gevoel gaande maken, dat die oude dingen iets mals zijn, iets om zich voor te gêneeren. Richt de school er zich echter eenmaal op, den Inheemschen zang te helpen bewaren, dan zou ze heel gemakkelijk zulke eenvoudige instrumentale dingen als dit snarenspel, in wezen kunnen helpen houden. Ja, wat ware er tegen, wanneer een schoolmeester op plaatsen, waar deze regenkappen nog wèl bekend zijn, maar het correspondeerende snarentuig niet, (hetgeen vermoedelijk zeggen wil: niet méér, — want we hebben reden om aan te nemen, dat dergelijke instrumenten op Java wijd verbreid zijn geweest —), wat ware er tegen, dat de schoolmeester den kinderen léérde, hoe er, zònder kosten, en zònder kunstvaardigheid, aardige speeltuigen van kunnen gemaakt worden, waar ieder normaal muzikaal begaafd Javaansch kind zichzelf in een minimum van tijd op kan leeren musiceeren en gamelanwijzen of anderszins spelen?

Komen we nogeens in de buurt, dan moeten we het er dààr toch alvast eens met den dorpsschoolmeester over hebben, en zullen ook eens probeeren, of een wedstrijd met prijzen, uitgeschreven onder de schoolkinderen, het spelen van het instrument er niet weer opgang kan helpen.

Maar, na deze betrekkelijke uitwijding, ter zake!

Men bleek daar in het dorp óók geen werkelijk specifieken naam voor het ding als muziekinstrument te kennen, noemde een besnaard exemplaar echter, ter onderscheiding, „*tjlempoengan*", wat dus zooveel wil zeggen als namaak-tjlempoeng. De echte tjlempoeng is, naar de lezer wel weten zal, de cither uit den gamelan. Daar ons instrument, voor zoover bekend is, géén eigen stijl van spelen, musiceeren heeft, is die verwijzing naar het Javaansche orchest nog zoo gek niet. Maar dat bij dit, ongetwijfeld zeer oude, ding een echte oude eigen naam ontbreekt, blijft toch wel jammer. (Voor namen zie men nog blz. 142)

Wat nu de kap betreft, die secundair tot muziekinstrument zal worden gemaakt, deze bestaat allereerst uit een frame, een

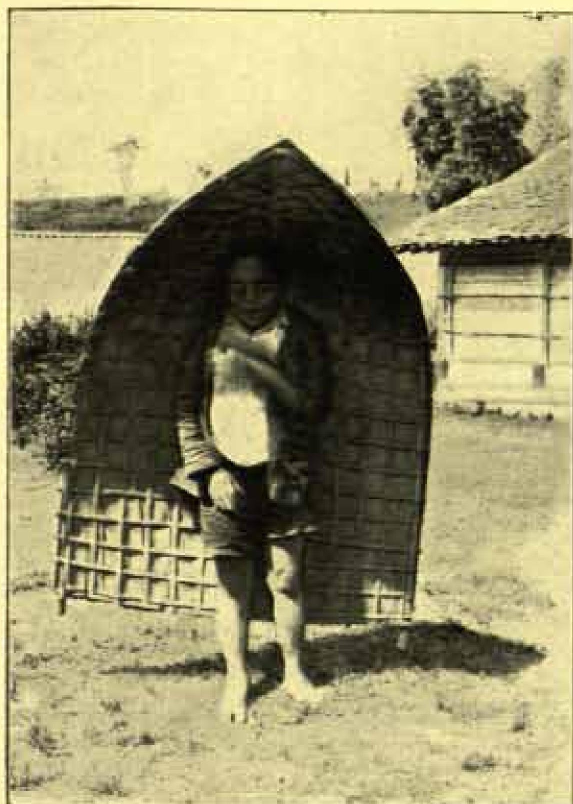
---

1) Dr. J. Groneman „De gamelan te Jogjåkartå", met een „Voorrede over onze kennis van de Javaansche muziek" door Dr. J. P. N. Land, Verh. Kon. Ak. v. Wet. afd. Lett. XIX, 1890; zie het slot der voorrede, en het begin der verhandeling.

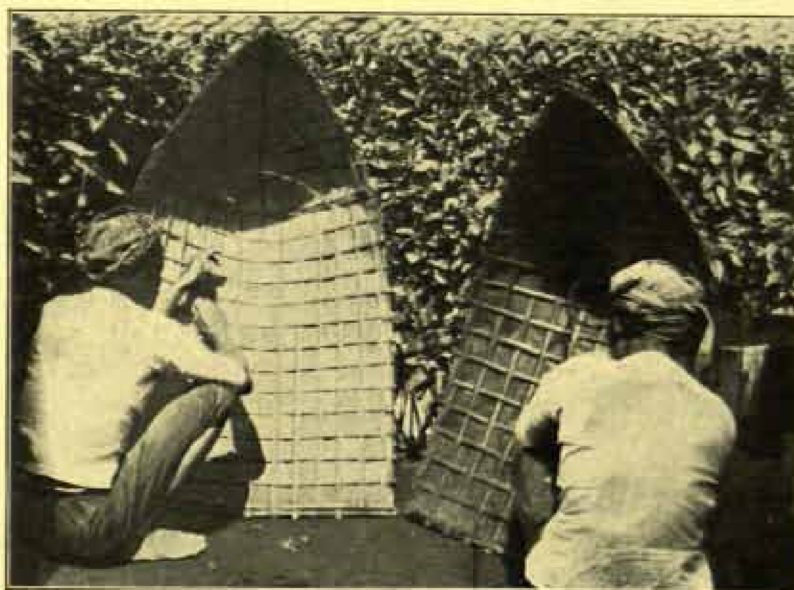
geraamte van bamboelatten, dat aan de binnenzijde van het voltooide ding zichtbaar blijft. De latten zullen circa 1,5 of 1,8 c.M. breed zijn. Ze worden op de eenvoudigst mogelijke wijze — aldoor met de kruising neer, op, neer — tot een soort hekwerk vervlochten, met vierkante mazen van omtrent 5,5 c.M. wijd (langs de binnenzijde gemeten). De bastkant der latten is de zichtbare. Op onze schemata hebben we de breedte der latten ter verduidelijking verwaarloosd, een lat voorgesteld door een enkele lijn.

Zooals men ziet, verloopen ze aanvankelijk eenvoudig horizontaal of verticaal. Bij het eene, kleinste exemplaar is, van onderen af geteld, de 13de lat de laatste gewoon-horizontale. Hierbij houde men er rekening mee, dat de onderste, dus randlat, verdubbeld is, maar hier slechts voor één geteld wordt. Bij het grootste exemplaar is de laatste horizontale lat de 14de en blijkt zelf óók verdubbeld, (de 13de van het àndere exemplaar echter niet). Verder zijn (bij beide exemplaren) de twee uiterste verticale latten, weer rand-latten dus, dubbel. In alle gevallen, dat twee latten elkaar verdubbelen, versterken, zijn ze tegen elkaar in gevlochten. Als èxtra versterking dier buitenste verticale, of beter gezegd, van die twee spitsboog-latten, is er ook aan de keerzijde der kap een, wat breedere, bamboelat (van zeg 2,5 c.M.), langs den omtrek bevestigd. Desgelijks langs den onderrand. Mee betrokken in de vervlechting is ze natuurlijk niet. Boven het door de laatste „horizontalen" aangegeven niveau worden de oorspronkelijke verticalen tot horizontalen van het hek-vlechtwerk gemaakt. D.w.z. de eerste verticaal rechts van het midden is scherp naar links, en de eerste links scherp naar rechts gebogen, en ze vormen daarbij samen de 15de horizontaal; (dit geldt voor het groote exemplaar; bij het kleinere is het de 14de). Niet slechts naar den overkant en hoekig-om zijn de bedoelde latten gebogen, maar tevens vrij sterk naarvoren, zoodat de bocht van het oorspronkelijk kromverticale vlak der kap, — waar we in het bovenstaande (en in het projectie-schema) geen rekening mee hielden, maar die heelemaal ònderaan reeds aanwezig is, — naar boven toe veel sterker wordt, en het vlak ook naarvóren overgebogen raakt. De wegbuiging der latten naar links of rechts is bij het kleinste exemplaar scherper dan bij het andere, ja de nieuwe „horizontalen" loopen daar aanvankelijk zelfs wat néér. Overigens wordt bij allebei de exemplaren die dwarsbuiging naarmate men op een hooger niveau komt flauwer, en wel bij het grootste exemplaar vrij vlug, waardoor de latten algauw even min horizontaal als verticaal zijn, doch net daar tusschen in; (bij het kleinste veel minder vlug). De 6de verticaal rechts van het midden zou bij het kleine exemplaar tegelijk de 19de horizontaal links moeten voorstellen, maar passeert de middellijn niet meer, blijft rechter randlat. Eveneens brengt bij de groote kowangan de 7de linksche verticaal het niet meer tot 21ste „horizontaal" rechts. Dit groote exemplaar schijnt nog een tamelijk kort extra stuk bamboelat ter versterking binnen-bovenaan te hebben zitten, mee ingevlochten in het raamwerk, min of meer nauwkeurig volgens de middellijn der kap, de hoogste vier middelste vierkanten van het geraamte-hek diagonaal doordeelende; maar feitelijk is dit het omgeknakte eind van de rechter randlat.

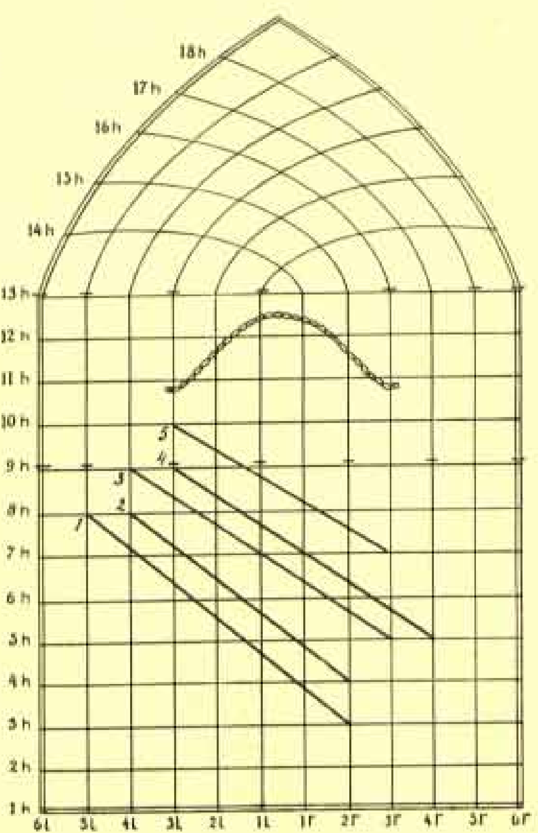
Tot zoover het skelet. Bekleed was het inderdaad met bamboeschutblaren; men kent ze wel, die eigenaardige stomp-afgeronde schildvormige groote schubben met een glans, tusschen die van zijde en ivoor, en met hun kleur tusschen ivoor en zilver in, waar de grond in bamboebosschen dik vol mee kan liggen. Aan die instrumenten zijn ze hun fraaie kleur en lustre kwijt helaas. Die bekleeding is twee of meer lagen dik. Precies weten doen we het niet: Gelegenheid de vervaardiging ervan te observeeren hadden we niet; en we hebben géén plan een onzer exemplaren te seceeren. De blaren in quaestie, — voor we het vergeten, onze Zuid-Jogjasche zegsman wil

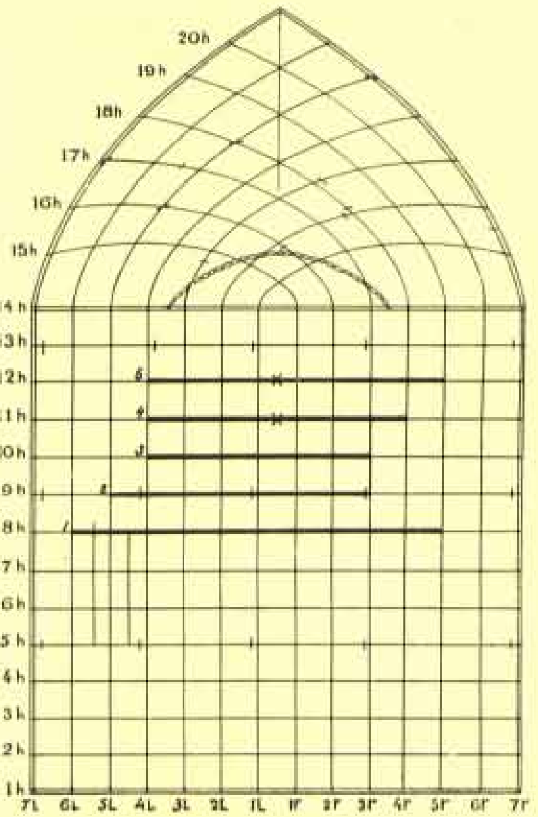

Kowangan.

Tjlempoengan.

Kleinste tjlempoengan.

Grootste tjlempoengan.

weten, dat er óók wel groote boomblaren, n.l. die van de gajam d.i. inocarpus, voor worden gebruikt, — zijn circa 30 — 35 c.M. lang bij 20 — 25 breed, en ze liggen in tamelijk regelmatige horizontale rijen; die van den buitenkant met hun smalste einde onder, die aan den binnenkant met hun breedste. Ze grijpen dakpansgewijs over elkander, de hoogere rij over de lagere, en gewoonlijk een rechter over een linker blad, en we tellen 4 rijen in het rechtstandige deel der grootste kap van buiten gezien. Het overluifelende, puntige en quasi-horizontale, gedeelte heeft blijkbaar tot passen en schipperen bij de rangschikking gedwongen. (Aan den binnenkant grijpt een lagere rij over een hoogere, en rechts over links.)

Blijkens mededeeling van onzen Bantoelschen Javaan, worden bij het maken dezer kappen die blaren er nat opgebracht; (droog hebben ze een tamelijk sterke welving en zijn ze vrij broos; misschien verandert dit door opweeken). Ze worden niet aanelkaar genaaid of gepind, maar langs den onder- en de beide zijkanten der kap zijn de uiterste blaren geklemd tusschen het inwendige geraamte en die contralatten.

Al zijn ze dan niet genaaid of gepind, toch is er nog wel nader gewerkt aan de bevestiging der rijen van dat bekleedingsmateriaal. Daarvoor dienen namelijk smalle latjes van bamboe, (ze zien er uit als riempjes, ongeveer 4 m.M. breed), die, zèlf horizontaal, maar onzichtbaar, verloopen op het niveau van de 5de, de 9de en de 13de horizontaal. (Hóóger, dat wil zeggen in het óverstekende dakdeel, zal er ook wel iets van die orde zijn, maar dat is niet best na te gaan.) Ze liggen in de buitenlaag der bekleeding, n.l. telkens daar waar een hóógere rij van die bladschilden over een lagere heengrijpt, — dus ònder een bovenste en boven een onderste rij. Hun beide uiteinden zijn weer bevestigd, (geklemd?, of mee-gevat? in een daar terplaatse aanwezizige touwknoop, waarover zoostraks méér), tusschen de randboog- en de contra-latten.

De functie dezer bamboeriempjes wordt begrijpelijk, als men aan den binnenkant der kap observeert, dat terweerszijde van de zoojuist opgesomde horizontale bamboelatten stellen gaatjes zijn aangebracht; dus telkens één erboven en één eronder, de lagen van het bekleedingsmateriaal doorborend. We tellen, verdeeld langs ieder dier horizontalen, vijf van zulke gaatjesparen. Door ieder zoo'n stel gaatjes nu is een dun, mager reepje bamboe, quasi een bamboetouwtje gehaald, dat dus, binnen, om de geraamtelat, en, buiten, om het horizontale bamboeriempje hééngrijpt, deze beide aan elkander bevestigend en de tusschenliggende bladlagen meteen vastklemmende. Zoo'n „touwtje" is toegeknoopt aan den buitenkant waar het knoopje dus verborgen wordt door den bedekkenden onderrand van een bladlaag; aan den binnenkant krijgt men alleen het, circa 2 c.M. lange, verticale stukje te zien, dat de horizontale bamboelat in quaestie overbrugt. Dergelijke doorsteken zijn er ook te zien hier en daar in het bovenste gedeelte, het plafond der kap, maar ze liggen daar zeer onregelmatig: Zie het schema, waarin ze door korte streepjes zijn aangegeven; (die van de 9de horizontaal moeten natuurlijk ònder snaar 2 worden gedacht).

Het voorgaande betreft speciaal het grootste exemplaar. Bij het kleinste zijn er veel minder van dergelijke doorsteken, bindingen. Ook verloopen die niet verticaal doch horizontaal. Vermoedelijk zijn het de „bamboeriempjes" zèlf, die daar dóór de bladlaag zijn gerégen.

De zooëven besproken constructie-elementen vormden als het ware het twééde, het intermediaire, verstijvingssysteem van ons toestel. Het derde ligt weer aan de oppervlakte, maar nu aan het buitenvlak, en bestaat uit een stelsel van doeq-, van arèntouwen. Om te beginnen accompagneert zoo'n zwart touw den heelen rand rond om het ding, d.w.z. loopt mee met die contralatten, aan den medialen kant daarvan. Het houdt die contralatten, wier bevestiging we nog niet hebben besproken,

tevens op hun plaats. Immers, op verschillende plekken, van afstand tot afstand liggende vlak naast die randlat, en wel even onder de 2de, 5de, 9de en 13de „horizontaal", voorts nog onder de 16de (quasi-)horizontaal, en halverwege tusschen de 20ste en de punt der kap, zijn de deklagen doorboord en het touw van buiten naar binnen door het gat gestoken, vervolgens lateraal om de dubbele randlat plus contralat heengeslagen, en tenslotte, weer vlak bij den ingang van den doorsteek in quaestie, onder zichzelf doorgehaald, zoodat er dus een soort van knooplus ontstaat, die de contralat plus het bekleedsel tegen het lattenframe aan trekt. Dergelijke doorsteekknoopen zijn er ook gelegd met het touw langs den òndèrrand. Voor de rest bestaat deze derde verstijving uit een aantal dwarstouwen, waarvan elk, aan de buitenzijde der kap, een der bamboehorizontalen van de binnenzijde begeleidt. Is zoo'n, zeg van links naar rechts verloopend, touw bij den rand gekomen, dan duikt het daar onder de contralat door, maakt een slag om het uitstekende eind van de horizontaal in quaestie, loopt langs den rand één niveau naar boven, maakt daar weer een slag om het eind van de volgende horizontale lat, duikt weer onder de contralat door en begeleidt nu die nieuwe horizontaal, wéér aan den buitenkant, maar thans van rechts naar links; enz.. Het hoogste dezer horizontale touwen loopt op het 14de niveau. Buitendien zijn er van het eene naar het andere uiteinde der 11de, 12de en 13de horizontale latten nogmaals touwen gespannen buitenom, maar ditmaal niet onmiddellijk, over den rug, doch bóvenover, over het dàk der kap. Ook op de hoogere niveaux, waar er dus geen horizontale touwen meer zijn, loopen er, min of meer regelmatig, dergelijke transversale touwen over het dak heen.

Het hier aangaande deze verstijving door doeqtouwen gezegde, sloeg speciaal op het groote exemplaar, maar het kleine geeft géén opmerkelijke afwijkingen te observeeren. In onze schemata hebben we het touwenstelsel gehéél verwaarloosd; (dus óók de doorsteken).

Voorzoover we zien, is de beschrijving van vorm en constructie der Javaansche regenkap, dus van het corpus der hier in behandeling zijnde muziekinstrumenten, met het bovenstaande volledig. D.w.z., we mogen niet vergeten een onderdeel dat voor het ding qua muziekinstrument géén, maar voor zijn functie van „kleedingstuk" véél belang heeft. Deze kappen zijn namelijk niet diep genoeg, en de overgang tusschen rug en zoldering is ook te flauw, te geleidelijk, om ze zóó maar op het hoofd te zetten; ze zouden er dan al gauw afglijden. Volgens onzen Zuid-Jogjaschen zegsman komt het wel voor, dat er binnen boven in de kap een ring (van bamboemateriaal of iets anders?) is bevestigd, die om het hoofd van den drager sluit; (gelijk die ook in andere, ronde maar vrij platte en ondiepe, Javaansche hoeden zit). Bij onze exemplaren echter is die er niet. In plaats daarvan hebben die, binnen, nabij hun boveneind, aan hun bamboegeraamte een, links en rechts vastgeknoopt, draagtouw zitten, (in het eene geval uit doeq?, in het andere uit bamboebastreepen bestaande), dat tamelijk wat ruimte laat, en, boven-voor over het hoofd gelegd, dan kap daaraan ophangt.

Nu de specifieke, de muzikale elementen, en allereerst de voornaamste, namelijk de s n a r e n.

Op onze foto der bespeeld wordende instrumenten zal men ze tevergeefs zoeken, ten hoogste uit den handstand van den linkschen speler kunnen opmaken, waar ze ongeveer zitten. Dat komt, ze bestaan uit slechts één enkelen doeqvezel, zijn dus zoo dun als een (zeer grove) garendraad, — naar schatting $^1/_6$ of $^1/_5$ m.M. dik, — en dus ongeschikt om gephotographeerd te worden, tenzij men over een veel betere lens beschikt, dan we op dat moment deden. Op onze schemata, waar we hun plaatsing duidelijk wilden maken, hebben we ze grotesk verdikt, ja dikker gemaakt dan de bamboelatten van het geraamte!

De bevestiging der draden is uiterst

primitief: ze worden eenvoudig op het kruispunt van twee geraamtelatten tusschen die beide vastgeklemd. Zeer vàst is die bevestiging natuurlijk óók niet. Hoewel ze niet veel kracht te verduren hebben, vrij zàcht met een vingertop worden aangetokkeld, raken ze gemakkelijk ontspannen, ontstemd. Maar wat nood, de einden van iedere snaar blijven wederzijds uitsteken, en de spanning is dus, door eventjes aantrekken, gemakkelijk te regelen.

Dat in ons eene exemplaar, het groote, (het lijkt op de cliché kleiner!), de snaren horizontaal zijn gespannen, en in het andere schuin, heeft men uit de schemata gezien. Men kan er ook, gegeven de bijgevoegde nummering, onmiddellijk uit aflezen, van wèlk lattenkruispunt naar wèlk ander, ieder der snaren gespannen is. We vermoeden, dat die punten vrij willekeurig zijn, in een gegeven geval al probeerende worden gekozen; (op een der ditmaal niet werkelijk „gebruikte" kruispunten zien we trouwens een stuk van een afgebroken, en klaarblijkelijk dus in latere instantie verworpen of opgegeven snaar zitten).

Die scheefsnarige kowangan werd daar in het Magelangsche dorpje als thematisch, de rechtsnarige als begeleidingsinstrument gebruikt. Dat dit verband een karakter van noodzaak heeft, zullen we niet zeggen. Trouwens over het muzikale gebruik spreken we pas straks. We dienen nu eerst de morphologie af te handelen.

De bovenste twee snaren van de begeleidingskowangan, successievelijk met gong en kempoel vergeleken, ziet men in ons schema alshetware gemerkt met een kruisje. Daarmede hebben we aangeduid een eigenaardig ruitertje, (overigens in het geheel niet kruisvormig!), dat op ieder dier snaren rijdt, er òm is geklemd, en waarvan we een apart schetsje geven (gemerkt met een d). De functie ervan zal vermoedelijk zijn de massa der snaar te vergrooten en zoodoende den klank te verdiepen[1]). Zoo'n dingetje bleek „baṇḍoelan" te heeten; (voor „baṇḍoel" geven de woordenboeken: tegenwicht, ballast, spanwicht e.d.; dat klopt dus wel). Het materiaal leverde een tamelijk houtig kruidje, „sidâgoeri" geheeten. Daar zijn stukjes tak, het eene ongeveer 11.5 m.M. lang en 4 dik, het andere 8.5 bij 3, van afgesneden. Loodrecht op de lengteas wordt er, te halver hoogte, een snede in gegeven, bijna door-en-door. Die spleet wordt daarna wat opengebogen en de snaar zoo diep mogelijk in de snede gebracht; laat men dat elastische stukje stengel vervolgens los, zoodat het zich weer recht buigt, dan raakt de snaar in de snede beklemd. Het merg van zoo'n takje is blijkbaar zeer flossig, sponzig. Zoo valt het gemakkelijk, een fijne, naalddunne, bamboesplinter, beginnend bij het bovenvlak, overlangs, de as volgend, door het stukje tak héén te steken. Dusdoende vangt men de snaar, die diep in die dwarssnede ingezonken lag en nu dus, in trilling gebracht, het ruitertje niet meer afslingeren kan. Het was, terloops, vermakelijk om te zien, hoe dingen van zoo luttele afmeting als die ruitertjes en die bamboesplinters, werden in- of afgesneden met een parang, een hakmes van 40 c.M. lemmerlengte!

Nog een ander muzikaal element vindt de lezer aangeduid in het schema van die groote kowangan, en wel links in de onderhelft. Dat zijn de bamboe knippen of veeren, waarvan we reeds even hebben gesproken, en die de „keṇḍangan", de quasi-trom vormen. Vermoedelijk representeert iedere knip („tjakil"?) een trommelvel. Naar men ziet op de afzonderlijke

1) Een dergelijke inrichting aan snaarinstrumenten is zeldzaam. We kennen er maar één ander voorbeeld van, en dat hoort eveneens thuis hier in den Archipel. N.l. het platte bamboe-vlagje (Jav. siwil), voorzien van een spleet, evenwijdig aan zijn bovenvlak, dat geschoven is op de snaar (of op een der snaren) van een idiochorde bamboecither (goembeng). Vgl. J. S. en A. Brandts Buys-van Zijp „De Muziek bij de Madoereezen", 1928, (blz. 63 v). Curt Sachs schijnt dit ding niet te kennen, althans niet in zijn eenvoudigsten, meest kenmerkenden vorm. Hij vermeldt alleen den variant, waarbij zoo'n bamboeplaatje geklemd zit op twee snaren tegelijk, de tusschenruimte overbruggende. (Vide zijn o. c. blz. 230, waar blijkt, dat hij het Madoereesche vrij wapperende vlagje voor zoo'n twéémaal gefixeerd overbruggend plaatje heeft aangezien).

schets die we van deze „trom"-mechaniek geven, is de linker bamboeveer, (de zwaarste, 24 c.M. lang en nagenoeg 2 c.M. breed), vastgezet door haar ondereinde te leggen òp een der horizontale geraamtelatten, (het is de 5de), en haar vervolgens ònder de volgende (6de) door te buigen. De lichtere, rechtsche (van 22.5 bij 1.4 c.M.), werd ònder allebei die horizontalen geklemd. Op het niveau van de 7de horizontaal ziet U een extra stukje lat, (van circa 2 c.M. breedte en 10 c.M. lang), dat plat op de bedoelde horizontale geraamtelat ligt, en, onder die twee „trommel"-veeren geschoven, daardoor wordt vàstgekneld, maar ze, op zijn beurt, met hun boveneinden naarvóren buigt, uit het vlak van de kowangan forceert. Bij het spel buigt men het boveneind van de knip in quaestie nog méér naar voren uit, om het vervolgens te laten schieten, wègveeren, waarbij het, in trilling gerakend, een snorrend geluid maakt. De gróótste knip slaat daarbij bovendien op de onderste der snaren van het instrument, waardoor de „trom"-toon natuurlijk klankrijker wordt.

Toen we aan den eenen speler, die nog bezig was met het besnaren van wat het thematisch instrument zou blijken, vroegen: waarop hij eigenlijk aan het instemmen was, sléndro of pélog, antwoordde hij: pélog. En nadat hij eindelijk klaargehaspeld was, bevonden we dat de in het schema als 1 gemerkte snaar ten ruwste een gis gaf, snaar 2 een e', snaar 3 tusschen d' en dis', snaar 4 een a, en snaar 5 een b. Brengt men dit in de gladde volgorde, dan krijgt men de reeks: gis a b dis' e', wat werkelijk een pélogtoonreeks is en uitgelegd kan worden als: limå, nem, barang, goeloe ḍåḍå, en dan pélog barang zou zijn; (maar zeker is dit niet; men weet namelijk niet of de man in quaestie ongeveer de absolute hoogteligging van een gamelanschaal reproduceerde). Overigens had hij aanvankelijk nog een zesde, lager zittende, snaar gehad, maar die later verwijderd. — Deze vriend kon echter klaarblijkelijk volstrekt maar niet tevreden raken met den opzet van zijn stemming, bleef aldoor aan het veranderen, wijzigde niet slechts de precieze hoogte van deze of gene snaar, maar verwisselde blijkbaar ook de functie, de beteekenis in de toonschaal van de onderscheiden snaren. Dit maakte nu weliswaar den indruk, dat het in hooge mate aan de bon plaisir van een speler blijft overgelaten, waar hij iedere snaar precies voor zal gebruiken, maar het leverde hem tenslotte toch een aanmerking van een der omstanders op: „Je laat de zaak ook niet tot rust komen!" De stemming waarin we hem tenslotte hoorden musiceeren leek ons gedecideerd defect. Toen gaf snaar 1 namelijk een (nogal lage) b, snaar 2 een (vrij hooge) e', snaar 3 een c' of cis', snaar 4 een dis', snaar 5 een gis'. Onverschillig of men den derden toon nu als een c' of een cis' neemt, (want daar, bij dien toon zit 'm blijkbaar de knoop!), een acceptabele Javaansche stemming levert dit niet op: we zouden niet weten, hoe de reeks b c(is)' dis' e gis' als een fatsoenlijk pélog of barang te verstaan. Wanneer men echter opmerkt, dat de tonen b, dis, e en gis, (we laten de octaafligging nu daar), dat dus vier der tonen óók reeds in zijn vorige stemming compareerden, dan vraagt men zich af, of de eenig overschietende toon er niet óók een uit die oude reeks had dienen te zijn en dus een a (of a').

Wat stemming en gebruik van het begeleidingsinstrument aangaat, vermelden we om te beginnen, dat men ons de bovenste snaar als de „gongan" (dus quasi-gong) en de daarop volgende als „kempoelan" (quasi-kempoel) aanduidde, de middelste, (die we overigens niet hebben hooren gebruiken), zou de „keṭoeqan" (quasi-keṭoeq) zijn, en de op-een-na-onderste de „kenongan" (quasi-kenong). (Overigens mogen we lijden, dat we al die vormen op „an" niet eenigszins hebben gesuggereerd). Een wat te dringend doorvragen naar de onderste snaar maakte, dat men daarbij ook over een gong, en zelfs over een gong soewoeqan begon te praten. Pas later begrepen we, dat die snaar geen zelfstandi-

ge functie (of naam) heeft, doch als hulpelement (als Schnarrsaite!) van de quasi-trom fungeert.

Overigens schijnt deze snaar niet algeméén te zijn. De aanteekeningen Djåjådipoerå-Kraemer gewagen van vier snaren van „serat kadjeng arèn". En de tekst van het fraaie album Moens-Djågårådånå-Djåjåhatmådjå, in het bezit van het Batav. Genootschap, preciseert, dat de (4) arènvezels dienst doen als keṭoeq, kenong, kempoel en gong, ze allicht in volgorde van ligging opnoemende, en dan blijkbaar van onder op.

Wat de stemming betreft, „snaar 5", de bovenste dus, gaf féitelijk als duidelijksten toon een fis, maar als bijtoon, waar het vermoedelijk eigenlijk om te doen was, een A, mocht dus werkelijk wel geschikt voor nabootsing van den gong geacht worden, en werd bij het spelen inderdaad als zoodanig gebruikt. — „Snaar 4" gaf aanvankelijk een e, dus een toon, goed bruikbaar voor kempoelslagen. Maar nu was het eigenaardige, dat de speler dien sloeg waar een kenongslag diende te vallen. — „Snaar 3", volgens opgave de keṭoeq, representeerend, werd, als reeds gezegd, niet gebruikt. De toon was een c' maar beduidde mogelijk een b. — „Snaar 2" hoorden we, in de latere instanties althans, als een b. Dit had de kenong moeten representeeren, maar de speler gebruikte deze snaar, door een simpele omwisseling bij vergissing vermoedelijk, als kempoel. — „Snaar 1", de kenḍangansnaar, had den eigen toon gis.

De quasi-kenḍang hebben we nauwelijks of niet hooren spelen, alleen een beetje probeeren. Het beheerschen ervan zal wel het moeilijkste aan het heele instrument zijn, en onze spelers, als muzikanten héélemaal geen helden, waagden zich er klaarblijkelijk liever niet aan. Boerenslimheid ontbrak hun overigens allerminst: In een groot huis, schuin tegenover dat van den loerah, was blijkbaar een bruiloftsfeest gaande, waarvan het muzikaal gerucht duidelijk tot ons doordrong, en nu beduidden ze ons ernstig, dat die kenḍangspeler van den overkant zoo'n animeerenden slag over zich had, dat ze veel beter deden, zijn getrommel dankbaar te aanvaarden, en dáár op te spelen!

Wat óók nog wel mooi was: Juist toen we die, toch al niet erg verkwikkelijke, snaarstemming aan het controleeren waren, pakte dat nabuurlijke feestgedruisch extra uit, een keṭoprak-zangeres, scherp als lomboq rawit, snerpte ons de ooren vol en verdoofde het wèl metalige, maar toch bescheiden getinkel der arènsnaren totaliter. We wilden ons dus, mèt de kowangans, in des loerahs, keurig nette, hout-plus-glazen en afsluitbare voorhuis terugtrekken. Maar dat hoefde niet; vóór we er op verdacht waren was er een ondergeschikte naar de buren gestuurd, en had die heele feestelijkheid voor onbepaalden tijd stop gezet. Van dorpsautocratie gesproken! (Of liever verder maar gezwegen.........!).

Voorgespeeld hebben ze ons op de tjlempoengans de genḍing Blèndèran, blijkbaar een ketawang en wel van het eenvoudigste (vermoedelijk ouderwetsche) type. We bezitten van dat gamelanthema géén notatie van andere herkomst; anders zou onmiddellijk kunnen blijken of onze veronderstelling omtrent hetgeen de man denkelijk bedoelde te spelen juist is. Maar men vindt het genoteerde bij de illustraties.

Volgens onzen zegsman uit het Zuid-Jogjasche werden er in zijn geboortestreek ook alleen oude genḍings op zulke tjlempoengans gespeeld; behalve de zoojuist weergegevene bijv. ook nog G. Soemingin, G. Bangkårå en G. Sontålåjå. Het blijkt dus, dat men ook elders dan daar in het Magelangsche het gebruik der onderhavige instrumenten om gamelanmuziek na te bootsen kende, en dit dus geen toevallige, plaatselijke variant is. De loerah was trouwens begonnen met te vertellen, dat indertijd 2, 3 of 5 tot snaarinstrumenten gemaakte regenkappen („pajoeng kowangan dados tjlempoengan") samen plachten te spelen. Ook trachtte hij ons aanvankelijk met hardnekkigheid te sugge-

reeren, dat de snaren van het grootste exemplaar eenvoudig een octaaf lager stonden, dan die van het kleine, en er dus dezelfde onderlinge verhouding was als b.v. tusschen een saron en een (saron) paneroes. Dit klopte nu wel niet, maar de bewering scheen duidelijk te bewijzen, dat hij vroeger stellen van naast elkander gebruikte tjlempoengans gekend heeft, die inderdaad die verhouding vertoonden, dus er op waren aangewezen in een dergelijk onderling verband te musiceeren als de gamelaninstrumenten plegen te doen. Waarschijnlijk verdeelden de samenspelende herdertjes dus de gamelanpartijen onder elkander.

In de (hand)schriftelijke bronnen vindt men een dergelijk gebruik echter niet vermeld.

De aanteekeningen Kraemer-Djåjådipoerå, een Jogjasche bron, die, naar we zoojuist zien, de kowangan noemen een voorwerp, gemaakt van „kadjang", (dus van een „samenrijgsel van gedroogde pàlmblaren"), en het ding qua gebruiksvoorwerp vergelijken met een „goeboeg melakoe" (een draagbaar schilderhuisje) ter beschutting tegen hitte en regen, weten mede te deelen, dat bij het spel van ons instrument verhalen werden gedaan uit de ringgit madyå, dus b.v. „over Gåndråjånå, Oedåjånå, Moeṇḍing Wangi, Moeṇḍing Sari in den tijd van Pengging Witårågjå"[1]).

Het album Moens-Djågårågånå-Djåjåhatmådjå, (óók tot stand gekomen te Jogjåkartå), dat voor het insect, waar de kowangan naar genoemd moet zijn, als ànderen naam geeft: „bibis", (wat een groote, zwarte, vliegende watertor schijnt te wezen), doet nogal uitvoerige mededeelingen over het gebruik van dit snarenspel. Deze „*gångså-kroeḍoeq*", dit „regenmantel-instrument", wordt (of werd) volgens den schrijver van den tekst (Djåjåhatmådjå) gebruikt als begeleidingsinstrument door een ḍalang, die zonder schimmepoppen verhalen doet, ontleend aan de wajang keliṭiq of ook wel aan de wajang poerwå. „De genḍings voor dit instrument zijn srebegan of plajon, daar ze natuurlijk den gang van het (wajang)verhaal moeten begeleiden". Deze laatste inlichting houdt tusschen de regels meteen in, dat die ḍalang zònder poppen, niet maar eenvoudig een verhaal reciteert, zingleest (måtjå, mahos), maar werkelijk den muzikalen gang van een wajang-(koelit)-vertooning nabootst. En daarbij komen inderdaad alerte en cursieve muzieken als de opgenoemde veel voor ter begeleiding van gevechtsscènes e.d. Toch is de muzikale gang van zaken nog niet geheel duidelijk: Weliswaar spelen in de bedoelde wajang-muziek de slagen van de instrumenten kempoel, kenong, keṭoeq (kenḍang en gong) een belangrijke en drukke partij, maar die stukken zijn toch volstrekt niet zonder een melodisch-thematisch element, en we zien niet in hoe de ḍalang dàt verzorgde. Kan dat vocaal?

Betreffende het voorkomen van de kowangan als gebruiksvoorwerp teekent de auteur van den tekst aan, dat dit tegenwoordig nog het frequentst zou zijn bij de eendenhoedertjes in de Keḍoe, (waartoe immers ook het regentschap Magelang hoort). Maar, gaat hij voort, volgens de ouden van dagen plachten daar vroeger de veehoeders (tijang angèn rådjåkåjå) zich te verlustigen met het bespelen van dit instrument, (dit zou dus wel het „gamelan"-spelen op die dingen kunnen bedoelen, gelijk wij het hebben geobserveerd). Echter werd er bovendien wel een schimmenspel aan toegevoegd, waarvan de poppen waren gevlochten van gras. En blijkbaar werd er met die vertooning: een strooien

1) Ten onrechte willen ze, dat de snaren van ons instrument „gegandjeld" zouden zijn, van eronder geschoven kammen (Stege) voorzien. Vermoedelijk berust deze vergissing op een herinneringsfout en op verwarring met de bamboeidiochord, de goembing, welker snaren beiderzijds, dicht bij hun begin en hun eind, door een kleine bamboezen gandjel worden opgebeurd om hen vrij te maken. Bij onze instrumenten ware dit onnoodig, en ook niet wel mogelijk, daar door de kromming van den wand der kap de snaren van zelf vrijloopen. (Op deze laatste eigenaardigheid komen we nog nader te spreken in den tekst). Overigens wordt het instrument weleens „*goembing tijang ngangon bèbèk*" (de goembing der eendenweiders) genoemd.

wajang begeleid door tjlempoenganspel, ook rondgetrokken. Dan kon men dat spectacle voor een kwartje of meer op zijn erf laten komen.

Ter verklaring, dat het spoor van het onderhavige muziekinstrument thans bijna geheel is uitgewischt, doet de schrijver van den albumtekst een verhaal betreffende een bepaalden man, ḍalang zulker voordrachten (of vertooningen?). Het moet de eenige geweest zijn in de désâ Kalidoerèn, regentschap Bantoel, die er nog een bezat. Bij zijn dood zouden zijn nabestaanden het instrument in de rivier geworpen hebben, het niet meer hebben durven gebruiken, daar hun vader dit zoo had voorgeschreven.

(Dergelijke verhalen krijgt men vaker te hooren bij navragen waarom een oud soort van vertooning is in onbruik geraakt; de wajang bèbèr b.v.. Voelen de zoons van een ouden vertooner blijkbaar niet meer voor zijn oud-modische kunst, of levert die niet meer op, zoodat ze er niets (geen voordeel) meer in zien, dan verklaren ze zich niet goed, niet heilig genoeg om hem op te volgen, of hebben andere zulke scrupules!). —

Wij moeten, om dit opstel te voltooien nog een-en-ander zeggen over de verwantschappen van ons instrument als spéél-tuig; (over zijn mogelijke familie als kleedingstuk hebben we dat al gedaan in de 2de noot). Dan vinden we om te beginnen een allernauwsten verwant, dien we binnenkort hopen af te beelden, de *„gamelan tjikraq"*. Bij dit speeltuig zijn (of waren) snaren en bamboetrilveeren gemonteerd op een ànder gebruiksvoorwerp dan in het onderhavige geval, en wel niet op een regenkap doch op een tjikraq of ékraq, zoo'n eigenaardig mandje, door tuinlieden wel gebruikt om er dor blad enz. op te vegen. Dit ding is overigens niet zonder vormovereenkomsten met onze regenkappen, heeft óók één kant die nagenoeg plat is, en één die is opgekromd. De snaren van plantenvezel waren hierbij vermoedelijk door metalene vervangen geraakt, en het instrument werd gebruikt ter begeleiding der voordrachten van een rondtrekkenden straatzanger.

In onze uitvoerige beschrijving hebben we te weinig de aandacht gevestigd op een, morphologisch toch belangrijke, eigenaardigheid van de tjlempoengan, en ook in onze teekeningen is ze niet tot haar recht gekomen, aangezien we nergens een dóórsnede van dat snarenspeeltuig hebben gegeven.

Door de kromming van het rugvlak der regenkap loopen de snaren daar niet overheen, maar blijven er, behalve aan hun twee uiteinden, niet onaanzienlijk boven; in het midden natuurlijk het meeste, n.l. wel 4 c.M.. In zekeren zin loopen de snaren dus „door de lucht". Dit komt bij snaarinstrumenten niet zoo heel vaak voor. Het frequentst is, dat de snaren gewoon evenwijdig, of nagenoeg evenwijdig, meeloopen met het voorvlak van het instrumentlichaam en eventueel van den hals; (cither, tjlempoeng, mandoline, rebab). De lezer kent zeker wel àndere typen, bijvoorbeeld de harpen, waar de snaren bij verloopen in een vlak loodrecht op het lichaam. Of de lieren, waarvan de snaren wel beginnen met gewoon over het lichaam heen te loopen, maar doordat er geen hals, doch een juk aan zit, (dat met één kant van het lichaam samen een soort van lijst vormt), loopt binnen dat juk het langste gedeelte der snaren toch weer „door de lucht". Dit is echter heel wat anders dan we hier zien, waar de snaren een doorgebogen, dus hol geworden vlak overspànnen als het ware. Er op lijken doet het geval van de „muziekbogen", voorwerpen die vrij veel van schietbogen hebben, maar waarbij de pees of snaar getokkeld of geslagen wordt, en weer de holle buiging der lat of staaf waarop ze gemonteerd is, overspant. De holling aan een brééder vlak vertoont bij ons weten maar één enkel instrument, n.l. de z.g. „Schalenzither", voorkomend in Oost-Afrika tusschen Ruanda en Sambesi. Dit is een houten plank, flauw komvormig uitgehold, en over die uitholling wordt een snaar herhaaldelijk heen-en-terug ge-

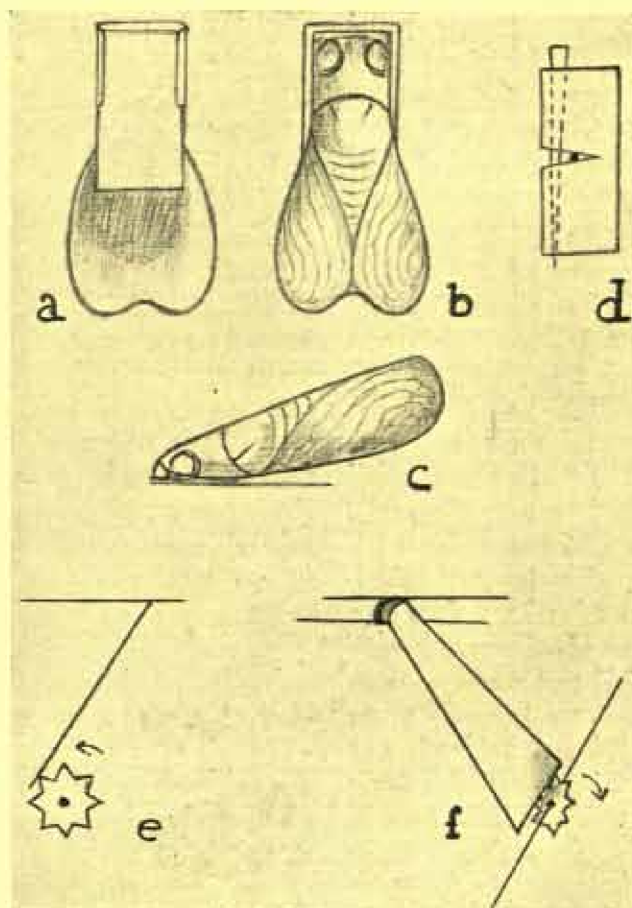
spannen, zoodat ze den dienst van een aantal snaren (6 tot 10) kan doen. Curt Sachs „Geist und Werden der Musikinstrumente" (Berlin, 1929), brengt ze tot zijn 13de laag, de „Afrikanisch-Indonesische Schicht" (zie o. c., blz. 141). Mocht er een verband van onze instrumenten (tjlempoengan en gamelan tjikrah) met dat Afrikaansche kunnen aangenomen worden, (de verschillen zijn zéér aanzienlijk, dat merkt men!), dan zouden dus de eerstbedoelde niet in een onpassende cultuurlaag raken.

Het àndere muzikale element aan onze instrumenten, die bamboeknippen, verdienen ook nog wel even de aandacht om hun familierelaties en positie. Men zou deze langwerpige, aan hun basis vastgezette en met hun einde vrij trillende dunne latjes wel als „tongen" kunnen opvatten. „Tongen" komen bij muziekinstrumenten vaak als geluidverwekkende agentia voor, maar de manier waarop ze zelf worden in beweging gebracht, kan zeer verschillend zijn. Aan blaasinstrumenten, (b.v. aan de Westersche klarinet, aan de Javaansche dermènan, etc.), geschiedt dat door een luchtstroom. Bij andere met de hand, met een vinger. Dit is o.a. het geval bij de zeer vormenrijke z.g. „mondtrommen" (Jav. rinding); hierbij werkt de hand echter niet in onmiddellijk op de (voor de mondholte van den speler gehouden) tong, doch tikkelt of rukt nabij de tongbasis aan het frame, de lijst waarin de tong gevat is. Het eenvoudigste geval: dat de tong onmiddellijk door den vinger wordt in beweging gebracht, gelijk bij de keṇḍangan van onze tjlempoengan, is vrij zeldzaam, hoezeer ook voor de hand liggend. Wij plachten in onze verre jeugd een veroverd stalen „baleintje" uit het corset van onze moeder vast te klemmen in de kier van het deksel eener bank op school, en, getokkeld, zoemde dat dat ding dan kostelijk. De tegenwoordige schooljeugd schijnt hetzelfde te doen met een metalen schrijfpen.

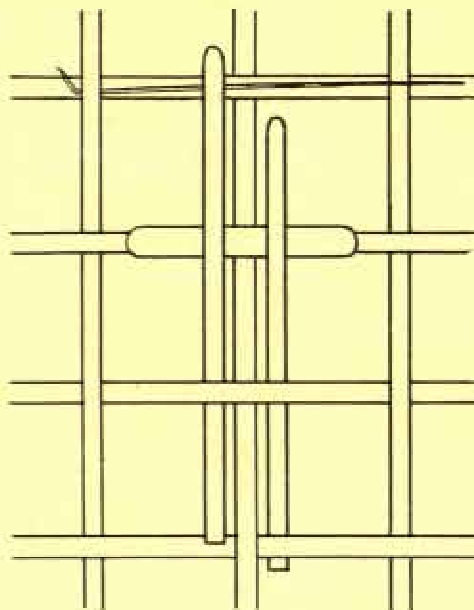
Sachs, o. c., noemt, wanneer we afzien van nòg een erg problematiek Afrikaansch instrument, alleen een klein desbetreffend groepje. Hij brengt dit tot zijn 10de laag, de „Indonesisch-Melanesische Schicht"; er hoort nauwelijks meer toe dan het, Melanesische, „knakhout", een kanariepit met een gedeelte van den wand in den vorm van een breede tong beweeglijk gemaakt, die met een vinger wordt neergedrukt of met den nagel van den duim wordt uitgebogen en daarbij dan scherp knakt. De reepen, de tongen(?), die West-Afrikaansche kinderen mobiliseeren aan een pisangbladsteel, schijnen ons ten onrechte hiermede in verbinding gebracht (o. c. blz. 107, 108). Blijkens de beschrijving bij G. Tesman in „Die Kinderspiele der Pangwe" (Baessler-Archiv II 1931 blz. 255), correspondeeren ze nauwkeurig met een ook hier te lande voorkomend instrument, dat we binnenkort hopen af te beelden en dat we voor een echten klapper houden.

We kunnen echter wellicht nòg twee of een tot de parentage dezer dingen behoorende instrumentjes noemen, die hier te lande voorkomen, en misschien aanleiding kunnen geven om de kultuurhistorische positie van een-en-ander te herzien. We bedoelen dan allereerst een kinderspeelgoedje, hier blijkbaar ingevoerd, en dat stellig wel van Japansche herkomst zal zijn; een kleine blikken cycade, waarvan we sub b, c en a, respectievelijk den bovenkant, het profiel, en den onderkant hebben geschetst. De constructie is uit die schetsjes wel duidelijk: een gewelfd, en in de kleuren van een cycade geschilderd stukje blik, omvat met de zijranden van zijn voorste gedeelte een langwerpig, plat blikken plaatje, waarvan het achterste gedeelte vrij, beweeglijk blijft, en, met den duim ingedrukt en weer losgelaten, (op den rug van het dier ligt de wijsvinger), een scherp knetterend gekrak geeft.
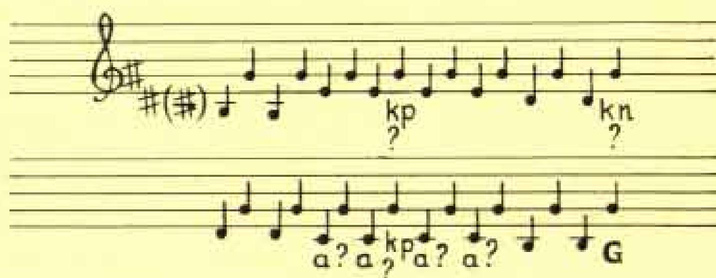
Ten tweede — maar dit geval is twijfelachtiger! — noemen we een ànder kinderspeelgoed, óók van blik, dat men hier op de kermissen koopt, en waarvan we niet zouden weten, waarom het niét inheemsch zou

a), b) en c) Japansche knakker („sèmi").
d) Bandoelan van de tjlempoengan.
e) en f) Details van Javaanschen ratel.

Kendangan.

Gending Blèndèran.

zijn van makelij of origine. Namelijk de blikken beesten op wieltjes, krokodillen bijv., die, voortgetrokken, een continue reeks van knalgeluiden geven. Wanneer de beweeglijke kop heen-en-weer-zwaait onder invloed van excentriekstangen, aangedreven door de achterwielen, dan blijkt daaruit wel een invloed van Westersche technische aperçus, maar de geluidgevende elementen kunnen zeer goed inheemsch zijn: ze bestaan, primo, uit een blikken tandraadje, dat midden op de voorste as zit, en, secundo, uit een blikken tong, welks basis vast is gesoldeerd aan de binnenzijde van den rug van het reptiel, en welks vrije uiteinde door de tanden van het raadje afwisselend wordt opgebeurd en weer losgelaten. Dààrbij, in de laatstbedoelde instantie, ontstaat het klikgeluid. Een tandradachtig onderdeel als (quasi) aandrijvend element van een muziekinstrument hebben we hier te lande eerder gevonden aan het [1]) rateltrommetje; (zie Snorrepijperij 11). Vat men het principe wat ruimer, dan vallen er ook de tappen aan een draaiende as onder, en die kan men hier vinden aan watermolentjes en aan speelgoedwagentjes, waarbij iedere tap door middel van een tusschengeschakeld constructiedeel (dat we trouwens ook aan het rateltrommetje vonden), correspondeert met een bamboetoets, deze dus middellijk aanslaat, zoodat het werktuig in quaestie als het ware een kleine (b.v. drietoetsige) gambang bespeelt. Wat het àndere element betreft, de aan één eind vast gezette, en aan het àndere aangetokkelde, tong, dat die inheemsch mag heeten, daarvan schijnt de keṇḍangan van onze tjlempoengan het beste bewijs. Alleen zou wellicht iemand kunnen opmerken, dat weliswaar die blikken tong of veer heel geschikt ware om trillende te knakken of te snorren, maar het toch practisch niet doet, doch geluid geeft door tegen een tand van het raadje aan te klikken. Zóó opgevat moet het ding een ratel heeten.

Hoe dit nu zij, we hebben de „muzikale" elementen ervan geschetst. Ons met een e gemerkt teekeningetje geeft er een schematische zijopkijk van, een projectie; dat sub f is een perspectivisch schetsje, waarin dus de schuine lijn rechts-onder de às, en de lijnen bovenaan, den binnenkant van den krokodillenrug beduiden.

Als àllerlaatst, en nog niet „gedateerd", niet tot een bepaalde cultuurlaag gebracht muziekinstrument geeft Sachs in zijn boek (blz. 253) de Afrikaansche „zanza" en noemt die een tokkeltongenspel („Zupfzungenspiel"). Het bestaat uit een, grootere of kleinere, batterij van smalle, ongeveer een span lange, ijzeren of bamboezen, rotannen of rieten tongen, die naast elkaar op een plankje bevestigd zijn, en bij het spelen met de duimen worden néérgedrukt. Hij acht het instrument nieuw, en is geneigd het in Afrika zelf ontstaan te laten zijn uit zekere geweldig groote, voor den mond gehouden tong, (die tevens een voorstadium der mondtrommen zou representeeren; (zie o.c. blz. 92). Nu komt het ons echter voor, dat onze keṇḍangan een gedecideerde en sterke gelijkenis met de „zanza" vertoont, en dat wel met de door Prof. Sachs het oudst geachte vormen, n.l. die welke weinig en bamboezen tongen hebben. Als „Bundklammer" fungeert hier die (6de) horizontale lat van het geraamte der kowangan; als „Steg" (kam) dat eene extra, vastgeklemde, stukje lat (en ook de 5de horizontaal?). Ondanks de tegengestelde wijze van aanslag, (Afrikaansch: néérdrukken, Javaansch: àfbuigen), en ondanks den, stellig niet primitieven, trek van het neerslaan dier eene Javaansche tong op een snaar, waar we geen antecedent of aequivalent van kennen, — wel worden natuurlijk snaren vaak vrij uit de hand geslagen, — lijkt ons de verwantschap tusschen het Afrikaansche, en het Javaansche instrument in quaestie, nauw. Maar dan zal het ook wel noodig zijn, ze beide tot een betrekkelijk

1) Sachs, o. c. blz. 230 heeft het instrumentje verkeerdelijk voor een werkelijken ratel aangezien. Maar misschien is die, de ratel, Schnarre, tòch wel Javaansch; indien onze krokodil er namelijk een zijn mocht!

oude laag te brengen. Tot wèlke, dat wagen we niet te beoordeelen, al willen we hopen, dat onze muzikale regenkap, als snareninstrument, en als instrument met getokkelde tongen in een-en-dezelfde laag belandt!

Uit het zoojuist geventileerde sceptische lichtzinnigheidje, leide men niet af, dat we geneigd zijn tot railleeren over de cultuurhistorische theorieën. Al kunnen ze zeker niet als bewézen gelden, het boek van Sachs toont helder aan, dat ze althans voor de historie der muziekinstrumenten een voortreffelijk bruikbare werkhypothese leveren, vruchtbaar ook voor de muziekgeschiedenis van onzen archipel.

Sâlâ, October 1931.

OUDJAVAANSCHE BEROEPSNAMEN

door

WALTHER AICHELE [1]).

De verklaring der talrijke beroepsnamen, die wij in de oudjavaansche inscripties tegenkomen, behoort ongetwijfeld tot de moeilijkste eischen, die gesteld worden aan de lexicografie. Immers deze altijd in stereotypen vorm weer terugkeerende opsommingen van verschillende soorten beroepen geven geen enkele verdere aanwijzing over de uitgeoefende werkzaamheid, zoodat men uitsluitend schijnt aangewezen te zijn op een min of meer onzeker etymologiseeren. Het is evenwel zonder meer duidelijk, dat het doorgronden juist van deze benamingen essentieel bijdraagt tot het algemeen inzicht in het cultureele leven op het oude Java. Wanneer we afzien van de betrekkelijk jonge kosmogonie, de Tantu Panggĕlaran [2]), dan treffen we eenige van deze beroepsnamen reeds aan in vroeg-oudjavaansch proza en poëzie in een zinsverband, waardoor opheldering mogelijk wordt. Daarom is het goed, deze tekstpassages zelf aan het woord te laten en er van af te zien, reeds te berde gebrachte Westersche theorieën tegen elkaar af te wegen of met nog een te vermeerderen.

In dier voege heb ik me voorgesteld hieronder bij te dragen tot het begrijpen van de termen kabayan, widu [3]) (m)abhaṇḍagina en bhujangga, die allen van indischen oorsprong zijn, en overwegend „geestelijke" beroepen aanduiden.

K a b a y a n.

Het woord kabayan [4]), waarmee ik begin, was oorspronkelijk, zooals blijken zal, eigenlijk geen beroepsaanduiding, maar heeft zich pas laat ontwikkeld tot naam voor *verschillende* beroepen. De teksten zullen met volkomen duidelijkheid doen blijken, hoe zich uit de grondbeteekenis van het woord („te oud, zeer oud, oudste") een splitsing van beteekenissen ontwikkelen kan, zooals we die later aantreffen.

Dat de beteekenis van het woord kabayan „zeer oud, oudste" zijn moet, blijkt reeds uit drie passages van het oudjavaansche Wirāṭaparwa [5]), welks schrijver een bijzondere voorliefde aan den dag legt voor het woord kabayan.

Op pag. 61 maakt Arjuna (Wṛhannalā) zich bekend aan prins Uttara, en begint als volgt te spreken:

Hana sira kaka ni nghulun kabayan, prasiddha katwang i nghulun. Sira ta kumon gumawaya ng brata kabrāhmacāryyan, makapramāṇa ng kāla satahun, satyawāda tĕmĕn nghulun ri kita.

Deze zinnen zijn een paraphrase van Mahābhārata IV, 1407 en vertolken met de woorden kaka ni nghulun kabayan het Sanskṛt bhrātur.........jyeṣṭhasya, zoodat daardoor de volgende vertaling komt vast te staan:

„Ik heb een ouderen broeder, den oud-
„sten (van ons broeders), die beroemd is
„en door mij vereerd wordt. Hij liet mij
„een jaar lang de kuischheidsgelofte na-
„leven; ik zeg je de volle waarheid."

In Wir. p. 83 wordt het Sanskṛt-woord wṛddha evenzoo vertolkt met ngaran ing

---

1) Vertaald door Dr. C. Hooykaas uit Zeitschrift für Eingeborenensprachen, Band XXI, Heft 3, 1931, pag. 230 — 247.

2) De Tantu Panggĕlaran, uitgegeven, vertaald en toegelicht door Th. Pigeaud, 's Gravenhage 1924 (Leidsche dissertatie).

3) De wetenschappelijke spelling voor het oudjavaansch wordt gevolgd, dus u = oe, j = dj, enz. (Noot van den vertaler).

4) Pogingen tot verklaring van dit woord zijn ondernomen door

Mevr. Dr. Coster-Wijsman, Uilenspiegel-verhalen in Indonesië, (Leidsche dissertatie) Santpoort 1929; p. 22 — 23,

Mej. Dr. Amshoff, Stelling I van haar Leidsche dissertatie: Goudkruintje, Leiden 1929, en

Prof. Dr. C. C. Berg, Wat beteekent het woord „kabayan", 1929, B. K. I., 85, p. 469 e.v.v. Zie Naschrift.

5) Uitgave Dr. H. H. Juynboll, 's Gravenhage 1912.

kabayan ya lilu tumakul (wṛddha beteekent: een oude man, die zwak en gebogen is).

En met dezelfde beteekenis wordt het woord gebruikt in Wir. p. 94, waar de oude koning Matsyapati zijn besluit mededeelt voortaan een kluizenaarsleven te gaan leiden:

Tĕlas kabayan alawas ratu ngaran i nghulun, tĕlas jīrṇna warĕg ing wibhoga, tātan hana yukti ni nghulun mamuktya ng swasukawāhya.

(„Ik ben te oud en reeds lang koning, „ben gebrekkig en verzadigd van genot; „het geeft geen pas, dat ik mij wijd aan „mijn eigen uitwendige genietingen").

Want ook hier is met kabayan vertaald het woord wṛddha, dat in de voorafgaande çloka staat.

De door het Sanskṛt-prototype van deze passages bewezen beteekenis van kabayan komt nog tweemaal in het Wirāṭaparwa voor: Draupadī, de echtgenoote der vijf Pāṇḍawa's, die onder den naam Sairindhrī als kamenier vertoefd heeft in het paleis van koning Wirāṭa, wordt weggevoerd naar de lijkverbrandingsplaats, om den minister Kīcaka, die haar belaagd had en daarom gedood was door haar echtgenoot Bhīma, in den dood te volgen. Dan komt Bhīma, die een schrikaanjagende gedaante heeft aangenomen, haar te hulp. Vol ontzetting roept de familie van Kīcaka uit (Wir. p. 39):

„Uḍuh yeku gandharwwarāja, mahā- „prabhāwātibhīṣaṇa pakatonanya, kro- „dheki ta kabeh niyatanya. Toh ndak „luputi tali ikeng Sairindhrī, marapwan „kita tan katĕkan wiṣṭi mahābhaya!"

Ling ning kulawāndhawa watĕk kabayan mangkana, lumuputi sang Sairindhrī. Malayū ta yomungsī nagara, wurung gumaway i kabhasmyan ikang Kīcaka.

„O wee, dat is de gandharwa-vorst; hij „ziet er zeer machtig en verschrikkelijk „uit! Ongetwijfeld is hij geheel vervuld van „toorn. Laten we gauw Sairindhrī lossnij- „den, want anders krijgen we het ontzet- „tend zwaar te verantwoorden".

Zoo spraken de oudsten (of: voornaamsten) van de familie van Kīcaka, en sneden Sairindhrī los. Toen reden ze weg, om de stad te bereiken, zonder de verassching van Kīcaka te kunnen bewerkstelligen. Maar onderweg worden ze door Bhīma gedood.

Het gevolg van het relaas bevat nu nog eens het woord kabayan, en wel in de samenstelling wwang kabayan, die we wel mogen gelijkstellen met het Javaansche wong tuwå = ouders, vader of moeder:

Nihan strī nikang Kīcakawāndhawa kabeh, ya ta lumumpat mareng çmaçāna, milwānangaskāra çawa sang madihyang abhiprāyanya kabeh. Iniring ta ya dening ataṇḍabalun [1]) wwang kabayan.

Toen begaven de vrouwen van het Kīcaka-geslacht zich in allerijl op weg naar de lijkverbrandingsplaats met het voornemen deel te nemen aan het doodenfeest voor den gestorvene. Ze werden vergezeld door de moeder (?) van den doode.

Evenals in het Oud-Javaansch het met kabayan ongeveer synonieme woord tuha = oud, overdrachtelijk dienen kan voor: volleerd, ervaren, wijs, verstandig [2]) — blijkbaar onder invloed van het aan het

1) De in van der Tuuk's Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek II 569 en IV 980 blijkbaar bedoelde weergave van ataṇḍa balun door: met een katoenen vlag,is niet bevredigend. Ik vermoed dat de uitdrukking synoniem is met het Madoereesche atasmak balun = een katoenen bril opzetten = dood zijn. Op het gezicht van een doode wordt namelijk balun = katoen gelegd (Vgl. Kiliaan, Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek, 1904, I p. 331). Woordelijk zou de euphemistische zegswijze ataṇḍa balun dus beteekenen: het katoenteeken vertoonen. Volgens deze interpretatie zou ataṇḍa balun wwang kabayan, evenals in de vorige passage kulawāndhawa watĕk kabayan, een zgn. tatpuruṣa-samenstelling zijn, zooals dit in aansluiting bij het Sanskṛt af en toe in het Kawi voorkomt.

2) Men vergelijke bovendien Soendaneesch kolot = oud, bejaard; kokolot = oudste, opzichter; Madoereesch tuwa = oud; tuwana ghabay = opzichter bij een werkzaamheid; Balineesch klih = volwassen, oud; ngĕlihin = iemands kliyan (chef) zijn. Zoo moet men ook Kawi tuhagaṇa opvatten als gedeeltelijk ontleende vertaling van uitdrukkingen als Sanskṛt gaṇapuṃgawa of gaṇamukhya = hoofd van een vereeniging, tegelijk in den zin van: op den voorgrond tredend. In Wirāṭaparwa p. 21 wordt bv. gezegd van de Pāṇḍawa's, die zich in dienst van koning Wirāṭa begeven hebben: tuhagana ta sira ring karmma nira sowang-sowang (< sa-wwang!) en ieder onderscheidde zich (trad op den voorgrond) in zijn eigen werkzaamheden.

Sanskṛt ontleende woord vṛddha (oud; ervaren, wijs, kundig, op den voorgrond tredend in) — en evenals het van daar uit (overeenkomstig het Maleische juru) als beroepsaanduiding gebruikt wordt, bv. in tuha buru = jager, tuha rawa = visscher, wordt ook kabayan gebruikt, zooals blijkt uit de volgende voorbeelden.

In Wir. p. 18 wordt verteld, hoe Bhīma zich voorstelt aan den vorst van Wirāṭa onder den naam Ballawa als voormaligen opperkok van koning Yudhiṣṭhira: Sājñā haji! Jějěkan mahārāja Yudhiṣṭhira pinanghulun, kabayan ing paganganan.

„Met Uw verlof, Majesteit! Ik was een „bediende van koning Yudhiṣṭhira, zijn „keuken-chef".

Dat kabayan deze beteekenis heeft, blijkt ook uit de woorden pangaděg-aděgan en angjurwa in het antwoord van koning Yudhiṣṭhira:

Kapūhan dahat denta sang Ballawa. An tanmolah ta kita ngke pangělan sanghulun, tan dadya nghulun tan paweha ri kita pangaděg-aděgananta. Ikang wwang ring pangělan kabeh, yatikângjurwa ri kita.

„Je hebt me zeer verbaasd, Ballawa. Als „je hier in mijn keuken blijft, zal ik je be- „paald den rang geven die je toekomt, en „al het keukenpersoneel zal je respecteeren „als zijn chef."

Op dezelfde wijze wordt kabayan gebruikt in een citaat uit het Pūrwādhigāma in van der Tuuk's K. B. W. IV p. 81 s.v. paraḍah:

Kunang ḍang ācāryya sang madrěbya durācāra, yapwan tar wruh ri kadurācāran i hulunira wandhu santananira durācāra, kunang ngūnihuni yan madoh sangke sira haywa hinapa karih sang madṛwya durācāra de sang prabhu, kunang yan prajña ta sira ri durācāra ni hulunira wwang santananira tan amrakāçākěn sira ring wwang makweh tibāna paraḍah [1]) de sang sampun pinituhu linggihnira.........ndah samangkana kramanira ḍang ācāryya sampun kabayan ri linggihnirān panibāna paraḍah ri samanira ḍang ācāryya.........

„Wat nu betreft de priesters, die misdadigers als lijfeigenen hebben, tegen hen mag de vorst geenerlei maatregelen treffen, wanneer ze niet op de hoogte zijn van de vergrijpen hunner ondergeschikten of familieleden, en in het bijzonder, wanneer de zondaars ergens anders wonen. Wanneer ze evenwel afweten van misdadigers onder hun personeel of familieleden, zonder dat ze dit ter algemeene kennis brengen, dan moet hun een boete opgelegd worden door de autoriteiten......... Zoo ook moeten opper-priesters aan dergelijke geestelijken boete opleggen".

Van hier uit wordt het nu begrijpelijk, dat kabayan in overdrachtelijken zin, evenals het reeds eerder genoemde tuha en overeenkomstig juru of panday, als beroepsaanduiding in gebruik kon komen, zonder dat daarbij gewicht in de schaal wordt gelegd door den leeftijd van hem die de werkzaamheid uitoefent, evenmin als bv. de Duitschers aan de etymologie van het woord senior denken, wanneer ze spreken van den senior van een vereeniging. Maar evenals in het Maleisch en Javaansch de woordjes tukang en juru, de meest gebruikelijke beroepsaanduiders, verschillend gebruikt worden, naar mate het meer handenarbeid dan wel geesteswerk betreft, schijnt kabayan reeds terstond toen het deze functie overnam beperkt te zijn voornamelijk tot geestelijke functionarissen, ongeveer in den zin van Weleerwaarde. Zoo maken we in de Tantu Panggělaran, naast anderen die onderscheiden zijn met den titel kabayan, kennis met den kloosterfunctionaris kabayan panglayar [2]), den „eerwaarden inzamelaar van bijdragen voor het vieren van een plechtigheid" [3]) ook onder den titel bhagawān panglayar.

1) Voor de beteekenis van paraḍah raadplege men Coolsma's Soendaneesch-Nederlandsch Woordenboek s.v., p. 447.

2) o.c. pag. 109, 110, 113, 114, vertaling op pag. 175 — 181, verklaring op pag. 266.

3) De vertaling correspondeert met hetgeen staat in P. Jansz. Javaansch Woordenboek 1913, nglajari = gaan loopen op, gaan zoeken op andere plaatsen, op de klap of schobberdebonk loopen (uitspraak: layar, van wat bij Jansz. gespeld wordt: lajar; aanteekening van den vertaler).

Dat de oorspronkelijke beteekenis van kabayan „te oud, zeer oud, oudste" is, was reeds lang vergeten, en ten slotte was ook de daaruit afgeleide overdrachtelijke beteekenis „kundig, op den voorgrond tredend" uit het taalbewustzijn van het volk verdwenen — een procédé dat verklaard wordt door het feit dat kabayan een vreemd woord is, zooals aan het begin reeds werd aangestipt. Tenslotte zien we hoe de laatste ontwikkelingstrap bereikt is: kabayan als beroepsaanduiding voor een geheele categorie van beroepen wordt naam van een bepaald ambt. Zoo vinden we in den tegenwoordigen tijd in West-Java, in de Soendalanden, kabayan zonder nadere bepaling als „opzichter bij offerfeesten" [1]), in andere tijden nog als titel van den beambte die in 's vorsten audientiezaal wachthouden moest. In het Javaansch verstaat men er den dorpsbode onder, in het Madoereesch (kabhajan) [2]), evenals vroeger in de Soendalanden, den wachter van de audientiezaal, of — maar dan locaal — een bepaald lid van het desabestuur, en in het Balineesch een beambte die moet zorgen voor het materieele onderhoud der tempels.

Tenslotte heeft in de Soenda-landen de figuur van den Uilenspiegel nog den eigennaam si kabayan aangenomen. Terecht herinnert Mevr. Coster-Wijsman in dit verband aan de clownachtige bedienden van de prinsen in de lakons van het Javaansche schimmentooneel. Inderdaad is de ontwikkelde heer die zich van gezochte taal bedient en de dienaar die daarom zijn vragen en opdrachten vaak verkeerd begrijpt in het schimmenspel een geliefde bron van grappige intermezzi. Zoo is het toch denkbaar dat wellicht op deze wijze de kabayan, de wachter in de koninklijke audientiezaal, zijn naam gegeven heeft aan de Uilenspiegelfiguur, die onder andere namen in Indonesië alom bekend is.

Nadat het Wirāṭaparwa als grondbeteekenis van kabayan uitsluitend „oud, zeer oud" opgeleverd heeft, blijft nog te beantwoorden de vraag naar de etymologie van het woord. In het Javaansch en de verwante talen is een stam baya met deze beteekenis onbekend. Daarentegen vinden we in het Kawi en het hedendaagsche Javaansch het blijkbaar aan het Sanskṛt ontleende woord wayah = leeftijd, ouderdom. Derhalve mogen we aannemen, dat Sanskṛt wayas, wayaḥ in tweeërlei vorm ingang gevonden heeft op Java: als baya en als wayah. Het verschijnsel, dat Sanskṛt w in het Kawi ook als b optreedt en dat de wisarga wegvalt, staat geenszins op zich zelf. Men vergelijke Kawi bajra, bañcana, bapra, bāyu e.a. voor sanskṛt vajra, vañcana, vapra, vāyu, en aan den anderen kant Kawi teja en yaça voor Sanskṛt tejas en yaças. Kabayan doet zich dan voor als zgn. excessief-vorm van baya, afgeleid met de formantia ka- en -ĕn, een vorm die correspondeert met Javaansch kĕtuwan. Den vorm baya = ouderdom, leeftijd, die totnogtoe in Oud- noch Nieuw-Javaansch aangetroffen is, vinden we in het Menangkabausch [3]) en Riouw-Maleisch, hoewel het woord niet zeer gebruikelijk schijnt te zijn. In de Pĕlayaran Abdullah [4]) lezen we bv. in het bericht over de oudste vrouw van Kĕlantan: Baya orang tuwa ini tiada saorangpun lagi hidup dalam nĕgĕri Kalantan ini. Hier in Kĕlantan leeft verder niemand meer die zoo oud is als deze oude vrouw. Bovendien is het Sanskṛt savayas = leeftijdgenoot, kameraad, vriend, met gelijke beteekenis bewaard gebleven in het Maleische sabaya.

Zoowel Mevr. Dr. Coster-Wijsman als Prof. Berg hebben in hun beschouwing over de beteekenis van kabayan ook betrokken nenek kĕbayan, een Maleische sprookjesfiguur, die als volgt gekarakteriseerd

1) Vgl. S. Coolsma, Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek, 1913, p. 250.

2) Vgl. H. N. Kiliaan, Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek, Leiden 1904, I p. 278. (uitspraak dus met dj! toevoeging van den vertaler).

3) Vgl. Van der Toorn, Minangkabausch-Maleisch-Nederlandsch Woordenboek, 1891, p. 50.

4) Ed. R. Brons Middel, 1893, p. 67.

wordt door Hans Overbeck [1]), een der beste kenners van Maleische letterkunde: „Daar hebben we die goede oude nenek kĕbayan........., meestal een vroegere min van de heldin, die een goed hart heeft voor alle jonge menschenkinderen in liefdesperikelen. Zij speelt voor postillon d'amour, brengt de gelieven tezamen en doet alles, om ze gelukkig te maken; ze is zoo onmisbaar, dat men zelfs in het Godenrijk zonder haar niet slagen kan (zie „Malim Deman) ......"

Mevrouw Dr. Coster neigt op grond van de vertaling met „oud" van kabayan in Juynboll's Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst tot de m.i. juiste opvatting dat de naam nenek kĕbayan wel oorspronkelijk „oude vrouw" zal beteekend hebben. Vóór Berg's vermoeden, dat kabayan de beteekenis zou hebben van „vervuld van magische kracht (dan zou Sanskṛt bhaya = vrees de stam zijn) zou nu weliswaar pleiten, dat Abdullah bin Abdul Kadir Munschi in zijn autobiografie [2]) de nenek kĕbayan op één lijn zet met allerlei andere demonische wezens zooals pontianak, buta, gĕrgasi, mambang enz. Maar al geef ik toe, dat de oude vrouw als sprookjesfiguur ook over bovennatuurlijke krachten kan beschikken, toch houd ik de afleiding niet voor juist. Veeleer ben ik de meening toegedaan, dat we hier te maken hebben met de vṛddhā, de „oude vrouw", zooals ze ook in Indische sprookjes kortweg genoemd wordt, en dat zij samen met de Indische sprookjesstof ingang gevonden heeft. Immers ook de Indische vṛddhā ziet liever niet, dat haar held geen vrouw heeft. We behoeven slechts te wijzen op het sprookje van de stichting der stad Pāṭaliputra in Somadeva's Kathāsaritsāgara: Prins Putraka komt in het huis van een oude vrouw, aan wie hij een geschenk geeft en die hem opneemt, totdat ze op zekeren dag hem verwittigt, dat in het kasteel een mooi meisje woont, dat streng bewaakt wordt als een kostbaarheid. Met behulp van zijn tooverschoenen gelukt het den prins, 's nachts door het venster de schoone te bereiken, en daarna brengt hij heimelijk iederen nacht bij haar door.

Correspondentie met Prof. Dr. C. C. Berg te Leiden over de hierboven gegeven verklaring, waardoor hij kennis nam van mijn uiteenzettingen betreffende kabayan, brengt mij er inmiddels toe, nog even het volgende toe te voegen aan de vraag naar de herkomst van de nenek kĕbayan.

In het Maleisch vinden we het woord kabayan alleen als *eigennaam* der gelukbevorderende oude vrouw in sprookjesverhalen of gedichten die teruggaan op buitenlandsche voorbeelden. In de omgangstaal komt het woord althans niet voor. Bovendien zou de woordvorm kabaya-ĕn on-Maleisch zijn. Deze beide feiten suggereeren, dat het woord reeds in den vorm kabayan langs litterairen weg uit het Javaansch in het Maleisch overgenomen werd en als eigennaam werd opgevat in de sprookjes, daar men de beteekenis van „oude vrouw" niet begreep. Een ander voorbeeld, hoe bij de bewerking van een Javaanschen tekst de Maleische dichter een hem onbegrijpelijke uitdrukking als eigennaam opvat, is bv. ook Nusa Antara als naam van een mytisch eiland uit het Maleisch gedicht Bidasari [3]). Maar nusantara beteekent in het Oud-Javaansch (vgl. Nāgarakṛtāgama 79_3) slechts: andere eilanden. Ook kan gebeuren dat bij de ontleening de oorspronkelijke beteekenis sterk begrensd wordt, zooals gebeurd is in het Madoereesche dialect van Pamĕkasan bij het uit het Javaansch ontleende, met wwang kabayan overigens synonieme wong atuwa = oude man, oude vrouw (en daaruit: de bloedverwanten in de opstijgende lijn). Want hier beteekent bangatuwa (= bungatòwa) de oude vrouw, die een bruid moet overhalen, haar jonkvrouwe-

1) Hans Overbeck, Malaiische Erzählungen, Jena 1925, Eugen Diederichs, p. 5/6.

2) Hikayat Abdullah bin Abdul Kadir, Munshi, Ed. W. G. Shellabear, Singapore 1916, p. 107 (= Autobiographie van Abdoellah, Leiden, Brill, 1882, pag. 171/172).

3) In de redactie van Van Hoëvell op pag. ١٣٠, ١٣٧.

lijke schaamte tegenover den bruidegom te laten varen (Kiliaan, Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek II pag. 366).

Zoo komt de nenek kĕbayan, de vṛddhā [1]) der Indische sprookjes, in de lange rij te staan van de Javanismen die in de klassieke Maleische sprookjes en sja'ir-litteratuur gedrongen zijn.

Widu.

Met de aanduiding widu [2]), die tegenwoordig uit het Javaansche spraakgebruik verdwenen is, is het precies zoo gesteld als met kabayan. Ook met widu werd niet een enkel beroep aangeduid; veeleer diende ook deze term ertoe den door het volgende nomen agentis bepaalden uitoefenaar van een werkzaamheid als zaakkundig, als vakman voor te stellen. De groep met den titel widu omvatte de zangers, maskerdansers, tooneelspelers, potsenmakers, schimmenspelers. Evenals paṇḍay de verschillende specialisten van het smidsvak en kabayan de afzonderlijke functionarissen van geestelijke broederschappen in zich vereenigde, zoo werd het Sanskṛt widu = wijs, intelligent, tot samenvattenden term voor de categorie der tooneelspelers. In de Oud-Javaansche inscripties vinden we altijd slechts den widu mangidung, den beroepszanger. En op een enkele plaats [3]), die ik noteerde treedt hij op zonder titel widu [4]). Maar het bewijs, dat ook de overige genoemde vertegenwoordigers van de tooneelkunst dezen titel voeren, leverden de volgende passages:

In Rāmāyaṇa, Sarga 24, 111 vlgg. [5]) wordt beschreven, hoe de residentie van Langkā, verwoest door de tocht van Rāma en het apenleger, onder Wibhīṣaṇa's heerschappij weer in haar oude pracht hersteld is. In het park van het koninklijk slot speelt het volgende allegorische tooneel:

manyang-manyang ya mengângalula-ngalula ring prajñôjwala jalak
prĕñjak-prĕñjak tumañjak ng hiji mangajir umah tiñjo puyuh i sor
de ning buddhy arddha mūḍânpakiḍupuh akipuh akipū tanpomah araměh
kuwwang kendokuwungke [6]) aku makuwu kuwung lingnyân uni ng kuwong (111).

lĭngan-lūngan [7]) ya hūngan muni manuk uyakan yekâmidu-midu
sambegā ning kuwong tekana hinangĕnangĕn donyânpamĕjahi
ko ng taṇḍang ko ng kaniṣṭhākuṭa makuwu kuwung ko ng kaçmala kuwong
tan pomah ta katṛṣṇân laku widu mawayang komguṇya [8]) saguṇa (112).

ko tâkung kewalāsā makuwu-kuwu rikā sang çreṣṭhi pu hiji
kāsyāsih ko ng jalak ko mamangun umah umöt ton-ton tiru-tirun
ngel-ngelĕn swang ya mamrih makuwukuwu tĕwas sangsāra kawilĕt
tĕkwan kuṇḍangta lingku d laku ta wiku kuwung kuwwanta tatapa (113).

nā ling ning pakṣi widwan manuk uyakan akon wikwâsusupana
konan ta ng kokilânūt n uni kakuli-kulik çabdanya masulit
kokilya ng kokilâpan manginaki kalawan lagnâmutusana
bhukti bhaktêng alas göng makula-kula kulit molĕs kuli-kulit (114).

1) In de sja'ir „Yatim Nastapa" (zoo te lezen) staat eens (Klinkert, Drie Maleische Gedichten, pag. rrr) in plaats van nenek kĕbayan (resp. kĕbayan zònder nenek): nenek yang bĕrida (< Sanskṛt vṛddha).

2) Uitlatingen over de figuur van den widu bij H. Kern, Verspreide Geschriften VII, p. 48; G. A. J. Hazeu, Bijdrage tot de kennis van het Javaansche Tooneel, 1897, p. 49,53; Pigeaud, De Tantu Panggĕlaran, 1924, p. 237 vlg.

3) Oud-Javaansche oorkonden. Nagelaten Transscripties van wijlen Dr. J. L. A. Brandes, uitgegeven door Dr. N. J. Krom (Verh. Bat. Gen. LX) p. 31 regel 12.

4) In verband met een voordracht „Zum Kawiwörterbuch" gehouden op het vijfde Congres van het Oostersch Genootschap in Nederland te Leiden in 1927 was ik reeds op den widu ingegaan. (Verslag, p. 50). Maar sindsdien is mijn opvatting essentieel gewijzigd.

5) Bij de transcriptie volg ik het zeer practische voorbeeld van Berg in zijn uitgave van de Rangga Lawe, Weltevreden 1930, in zooverre ik ter vergemakkelijking van het begrijpen boven lange vocalen, ontstaan door zinssandhi, een circonflex plaats. Phonetisch zijn dus ā en â, e en ê, ī en î, o en ô, ū en û volkomen hetzelfde.

6) Vermoedelijk te lezen: ko wwang ngke ndâkuwu ngke.

7) Vergelijk Javaansch ling-lung = verward van hoofd, bedwelmd, kindsch.

8) Te lezen: ko ng guṇya.

kabwatnyân sor ujar ning manuk uyakan
akĕn kwanyâmĕja-mĕjah
sangkā ring harṣa donyâr wulati hayu
nikang rājyôjwala muwah
molih āmbĕknya maprārthana n uwah
apulih ng udyāna saphala
hetunyân arddha medan mamidu-midu
dumon rowangnya pikatan (115).

Welk een gejubel en gewriemel onder de spreeuwen met hun helder verstand! De prĕndjak-vogels trippelen in het rond, de hidji bakent zijn huis af, zoodat de kwartel beneden het ziet. Daar die maar een zeer beperkt verstand heeft, kruipt hij zonder nest in het vuil rond en woelt den grond om. „Vestigen jullie daar je toch hier! Ik heb „een hol om in te wonen!" zoo klinkt (opeens) de stem van den koekoek (111).

Opgewonden roepen de verontruste vogels: „Die stelt zich me daar bijna als een „widu aan! De koekoek schijnt een aanslag „van plan te zijn met de bedoeling een „moord te plegen! Jij landlooper, in je „miserabele hut, holbewoner, smerige koe-„koek, zwerveling zonder huiselijke gevoe-„lens (ben je), als een schimmenspeler doe „je je voor, uitgeslapen als je bent in alle „rollen!" (112).

(De koekoek antwoordt:)

„Jij verlangt er alleen maar naar, hier een „huis te hebben, voorname meneer hidji. „Jij bent te beklagen, spreeuw, dat je als „schuilhoek een huis bouwt en het laat „zien als navolgenswaard. Vergeefsche „moeite naar een tehuis om te kijken! Het „gevolg is maar, dat je in den kringloop der „geboorten wordt betrokken met je kinde-„ren er bij. Ik vind dat je monnik moest „worden, in een hol gaan wonen en askese „bedrijven" (113).

Zoo sprak de widu-vogel, terwijl hij de verontruste vogels aanried, monnik te worden en het bosch in te gaan. Op order van den koekoek riepen ze nu gehoorzaam onder gefluit van koelikoelik: „Jij moest „maar een non worden, koekoek, wanneer „je op hebt met bedelmonniken, om tot „volmaking te geraken. Voed je met de „spijzen van het groote bosch terwijl je het „aanlegt met de familie van het schors-„geslacht en je in boombast kleedt" (114).

Hoe laaghartig was toch de bewering van de verschrikte vogels, dat hij uitging om te moorden! Zijn uitnoodiging dankte haar ontstaan aan de vreugde, dat hij nu weer de heerlijkheid van de schitterende hoofdstad zag en zijn verlangende hart bereikt had, dat de tuin met zijn vruchten weer herschapen was. Daarom gedroeg hij zich zoo dwaas als een widu en daagde zijn makkers uit op de wijze van een lokvogel (115).

Dit tooneel in het park van de residentie van Langka, hoewel in den mythischen voortijd verplaatst, geeft toch levendig den indruk weer, dien de Javaansche dichter en zijn tijdgenooten van den schimmenspeler hadden. Het hier voor het eerst gegeven beeld behoort tot de waardevolste bewijsplaatsen, die ons overgeleverd zijn uit de geschiedenis van het schimmenspel op het oude Java. Want terwijl bv. Arjunawiwāha V9 slechts beschrijft de figuren en den indruk, dien hun spel op den toeschouwer maakt, wordt in deze — voor zoover ik weet, eenige — passage van de oudere ons bekende Javaansche litteratuur over den schimmenspeler zelf gesproken. In zijn voor veel détails nu nog waardevolle boek „Bijdrage tot de kennis van het Javaansche Tooneel" was Hazeu tot de overtuiging gekomen, dat het schimmenspel op Java zelf ontstaan zou zijn en dat de wayangvoorstelling een deel zou hebben uitgemaakt van de voor-Hindoeïstische religieuze ceremoniën. Deze opvatting is evenwel gebleken onjuist te zijn, toen men [1]) de

1) Vgl. N. J. Krom, Hindoe-Javaansche Geschiedenis, 1926, p. 47. Aichele in verband met de bespreking van H. Ritter's „Karagös", Der Islam, 1926, p. 153 vlgg. Tot hetzelfde resultaat was ik reeds gekomen in een voordracht „Animistische trekken in het Javaansche schimmenspel" gehouden voor de „Religionswissenschaftliche Gesellschaft" te Hamburg. — Vgl. nu echter ook: Over den oorsprong van het Javaansche Tooneel, door Dr. W. H. Rassers, Bijdr. K. I. Deel 83, 1931, 317 — 450 (Toevoeging van den vertaler).

vraag naar den oorsprong van het spel voor Java opnieuw onderzocht op grond der onderzoekingen van Pischel, die de aanwezigheid van een schimmenspel óók in het oude Indië bewezen had [1]). Op de aangehaalde plaats van het Rāmāyaṇa treedt de schimmenspeler dan ook geenszins zoo op, dat hij nog eenigszins zou herinneren aan den priester [2]) van de voor-Hindoeïstische Javaansche ceremoniën. Hoe helderder het beeld is dat men zich kan maken van de waardeering en uitwerking van het schimmenspel op het oude Java op grond van de spaarzame overlevering, des te meer maakt het den indruk, vreugde te scheppen in de wereld. En pas in den loop van den tijd, toen men plaatsen en personen van de handelingen, die in het schimmenspel voorgesteld worden, uit de voor-Hindoeïstische mythe naar Java zelf overgebracht had, begon het wayangspel als middel tot voorstelling van de van ouds geheiligde eigen overleveringen meer en meer in de volksziel te wortelen en trad daarmee in de religieuze sfeer.

Uit de strofen van het Rāmāyaṇa blijkt duidelijk, dat in het middeleeuwsche Java de schimmenspeler een rondreizende komediant is, dien zijn beroep verdrijft uit zijn woonstede, die eenzaam blijven moet, noch vriendschap onderhouden noch een geregeld familieleven leiden kan.

Dat ook de andere vertegenwoordigers der tooneelkunst den titel widu droegen, leeren we uit Nāgarakṛtāgama 65_8, waarvan de eerste beide verzen als volgt luiden:

sāsing kāryya maweha tuṣṭa rikanang para
 jana winangun nareçware huwus
nang widw āmacangah [3]) rakĕt-rakĕt
 aganti [4]) sahana para gītada pratidina.

Al wat gedaan kon worden om het publiek vreugde te verschaffen, was door den vorst in het werk gesteld: zoo wisselden komieken en maskerdansers dagelijks af met allerlei zangers.

Hier hoort de titel widu blijkbaar niet slechts bij āmacangah, maar ook bij rakĕt-rakĕt, want deze woordvorm komt pas door het voorafgaande widu aan de beteekenis van maskerdanser. Evenzoo vinden we in de Oud-Javaansche inscripties de groepeering paṇḍay mas, wsi, tāmra = goud-, ijzer- en kopersmeden.

Evenals kabayan-zonder-meer zich ontwikkelde tot de aanduiding van bepaalde beroepen, zoo gebeurde het met widu eveneens, dat het de beteekenis van het attribuut overnam, dat eraan toegevoegd was [5]).

Ik geloof dat we de figuur van den widu rakĕt-rakĕt kunnen herkennen in den widu van het gedicht Nītisāra, waarvan Dr. G. W. J. Drewes in zijn boek „Drie Javaansche Goeroe's" [6]) de verzen 7 — 15 van zang 4 in een goed geëmendeerden tekst en vertaling meegedeeld heeft. De strofen schilderen, hoe het aanbreken van het Kali-tijdperk de tot dusverre bestaande wereldorde verandert. Het kapitalisme wordt troef. Wie zich had onderscheiden door dapperheid of wetenschap, betuigt zijn eerbied aan den rijke. Strofe 8 gaat dan door:

menggung tang rat bhuwanāndhakāra ratu
 hīnadāna dināna ning dhaneçvara
sang widu angga wanapraweçana samudra-
 gati manut i lampah ing kali.
çūdra sampay i weçya māwalepa ri sira
 naranāthânindita
rāja sampay i sang dwija sirâlĕmĕ hangulah-
 akĕn Çiwârccana.

De vertaling van Drewes luidt als volgt:

De aarde schudt en is in duisternis gehuld; de vorsten geven geen geschenken meer, maar worden door de rijken begiftigd.

1) R. Pischel, Das altindische Schattenspiel, Sitzungsberichte der Berliner Akademie, 1906.

2) Hazeu, o.c. p. 54.

3) Dit woord reken ik bij Nieuw-Javaansch mĕñcangah = sumringah = Verkwikt, vroolijk, lustig; vgl. daarbij Van der Tuuk, K.B.W. IV p. 1034 bañcangah, amañcangah. De Balineesche boektitels bĕñcangah, pamañcangah zouden daar eveneens mee kunnen samenhangen. De passage wordt anders opgevat door H. Kern (Het Oudjavaansche lofdicht Nāgarakṛtāgama, met aanteekeningen van Dr. N. J. Krom, 1919, p. 158) en R. Ng. Dr. Poerbatjaraka (Aanteekeningen op de Nāgarakṛtāgama, Bijdr. K. I. 80, 1924, p. 248).

4) Aldus te lezen naar Brandes' uitgave (Verh. Bat. Gen. Deel 54) in afwijking van Kern's transcriptie anganti.

5) Men vergelijke in het tegenwoordige Duitsch de ontwikkeling van „Oberkellner" tot „Ober".

6) Leidsche dissertatie, Leiden 1925, p. 160, 162.

De asketen gaan in het woud en naar de zee, en volgen den loop der rivieren (?).

De çūdra's verachten de weçya's en verliezen alle respect voor den onberispelijken vorst.

De vorsten verachten de brahmanen, en dezen zijn onwillig den eeredienst voor Çiwa te verrichten.

De vertaling van vers 2, die Drewes zelf voorzichtig voorzien heeft van een vraagteeken, valt buiten het verband van het geheel. Want dat de asketen de eenzaamheid van het woud opzoeken is immers voor hen heelemaal niet iets verkeerds. Maar in het tekstverband moest ook van hen iets gezegd worden, dat juist in strijd was met hun voorafgaande handelwijze. Nu hebben we voor zoover ik weet nergens een bewijsplaats voor widwangga als aanduiding voor askeet. Ik vermoed echter, dat de dichter de woorden samudragati = het gaan naar de zee, naar de zee gaand, en kali = rivier, opzettelijk dubbelzinnig gebruikt heeft (want Sanskṛt samudragā beteekent eveneens rivier), en dat hij inderdaad eerder kali als (den) Kali(tijd) wil doen opvatten en samudrāgati [1]) als: magische handhoudingen (mudrā's) aannemend. Dat ik hier bij widu aan maskerdansers denk, berust op de volgende overweging: De Javaansche uitdrukking mårå badan (genoegzaam naakt, haveloos; alleen met gewone kleederen *ergens komen*) beteekent volgens Gericke-Roorda (II, 695) wanneer het staat bij topeng, den tegenwoordigen naam voor den maskerdanser: zonder costumes bij iemand die een feest geeft, en die ze hun dan verstrekt, komen. Daar nu het Arabische badan = lichaam, synoniem is met Sanskṛt angga, dat eveneens in het Javaansch overgenomen is, mag men, vooral in het verband waarin het vers staat, wel aannemen, dat het hier evenals hij widu angga een maskerdanser betreft, die geen kostuum heeft. Sanskṛt wanapraweça = het woud betredend, heeft de overdrachtelijke beteekenis: een kluizenaarsleven beginnend. Daarom [2]) geloof ik de volgende vertaling te kunnen wagen:

Zonder kostuum beginnen de maskerdansers als kluizenaars te leven, terwijl ze mudrā-gebaren verrichten, in harmonie met den gang van den Kali(-tijd).

Klopt de vertaling met de bedoeling van den dichter, dan komt de verandering in het tegenovergestelde dáárin tot uitdrukking, dat de vertegenwoordigers van de vroolijke dansbewegingen nu als boetedoeners vrome bewegingen met hun vingers verrichten [3]).

In de Tantu Panggĕlaran [4]) tenslotte worden de widu's, eveneens zonder verder attribuut, gedacht als aan het hof levende personen, die van de wereldgebeurtenissen vertellen, de lof der vorsten zingen en hen bewaken. Uit deze ontwikkeling worden de biduan's [5]) in de Maleische letterkunde begrijpelijk, die zich als zangers, muzikanten en dansers in de nabijheid van den vorst ophouden. Uit het leven aan het hof laat zich eveneens verklaren, dat de biduan's ook de voornamere aanduiding biduanda [6])

1) De tekst neemt het niet nauw met het onderscheid tusschen lange en korte vocalen.

2) Op grond van de lezing: sang widw angga wanapraweça naça (= Sanskṛt nāça, dat in zijn beteekenis hier beantwoordt aan mokṣa) mudrāgati manut i lampah ing kali.

3) Vgl. Tyra de Kleen und P. de Kat Angelino, Mudras auf Bali, 1923.

4) o.c. p. 81, 149.

5) Vermoedelijk is biduan niet de Sanskṛt-vorm widwān, maar widu met het Maleische suffix -an, evenals suruhan, utusan.

6) biduanda is gevormd naar analogie van adinda, kakanda, bunda, baginda, enz. Ik verklaar me het ontstaan van deze „voorname" woordvormen op de volgende wijze: (i)bunda (< * ibu ni ḍa), oorspronkelijk „de moeder van hen", werd i.p.v. ibuña „zijn moeder" bv. ook gebruikt, wanneer sprake was van een vorst of ander hooggeplaatst persoon. Nu maken reeds de Oud-Maleische inscripties gaarne gebruik van de prolepsis van den genitief; „de moeder des konings" kon echter niet met ibuña rāja weergegeven worden, maar slechts met (i)buṇḍa rāja. Toen echter de vorm -ṇḍa van het possessief suffix niet meer gebruikt werd, aan de vergetelheid werd prijsgegeven en door -ña vervangen, konden deze vormen, gebruikt in dergelijke genitiefverbindingen, des te eerder als zelfstandige „voorname" stamwoorden aangezien worden, daar immers het Maleisch daarnaast en in de meeste gevallen de genitiefverhouding zonder prolepsis uitdrukt. Deze veronderstelde oude taalgewoonte geloof ik nog levend te mogen terugvinden op één plaats van de langste der twee inscripties te Palembang uit de 7de eeuw na Christus. (Zie Ph. S. van Ronkel, A preliminary notice concerning two Old Malay Inscriptions in Palembang (Sumatra), Acta Orientalia II, 1924, p. 13). Daar luidt regel 2: ini praṇidhānāṇḍa punta hyang = dit is de gelofte van Zijne Majesteit; de vorm praṇidhānāṇḍa staat dus, naar ik vermoed, in de plaats voor

krijgen, waarvoor de woordenboeken als beteekenis opgeven page, ordonnans. Maar deze pages maken zich immers bovendien bij hun vorst bemind, zooals Hang Djĕbat in de roman Hang Tuah.

Naast veel andere ontleeningen uit het Maleisch heeft ook het Tjamsch het woord overgenomen in den vorm biduo'n = grappenmaker, kunstenmaker, komiek, theaterdanser, muzikant [1]).

Terwijl het Javaansch het woord widu nog slechts in de oudere letterkunde behouden heeft, schijnt het nog werkelijk te leven in het Boegineesch [2]) en in het Tagalog [3]), en wel in het Boegineesch in de verdubbeling widu-widu = schertsen, stoeien met, in het Tagalog in den vorm biso, zooals de klankwetten dat voor deze taal meebrengen, = grap, gekheid, streek, plagerij, dansfeest; uitdaging, tarting.

(M)abhaṇḍagiṇa.

Met abhaṇḍagiṇa resp. mabhaṇḍagiṇa [4]) wordt op het oude Java de grappenmaker van professie aangeduid. Bhaṇḍa beteekent in het Sanskṛt grappenmaker, mime; giṇa is een oude krâmâ-formatie bij Sanskṛt guṇa [5]) die in den zin van kunstvaardigheid gebruikt werd; met het praefix a- of ma-, dat beantwoordt aan het Maleische bĕr-, samengesteld tot (m)abhaṇḍagiṇa, heeft het woord de beteekenis van: de kunst van grappenmaker uitoefenen. In de Tantu Panggĕlaran wordt daarnaast nog als aanduiding van een bijzondere groep grappenmakers ambaṇḍagiṇânggoḍa opgegeven. Deze samenstelling is in beteekenis wel identiek met anggoḍa zonder meer, dat als aanduiding van een bijzondere klasse van speellui in een citaat van Van der Tuuk's K. B. W. onder wulu [6]) na de amañcangah's [7]) aangehaald wordt. Als beteekenis van het woord goḍa wordt in de Maleische, Javaansche, Soendaneesche en Madoereesche Woordenboeken verleiding, beproeving (door den duivel, enz.) opgegeven, waaruit men echter moeilijk de beteekenis van ambaṇḍagiṇânggoḍa kan opmaken. Alleen het Soendasch-Nederduitsch Woordenboek van Oosting [8]) geeft nauwkeuriger opheldering omtrent het gebruik van het woord. Volgens hem heeft het woord ngagoḍa o.a. de waarde: iemand verzoeken, trachten te verleiden; *ook: iemand die boos is, die het gebed verricht, of wel een kind dat wil gaan huilen*, trachten af te leiden, *bv. door hen aan het lachen te maken; iemand die werkt*, afleiden, *of* trachten af te leiden *door met hem bv. een praatje te beginnen*, enz. De samenstelling ambaṇḍagiṇânggoḍa vereenigt op deze manier twee essentieel synonieme begrippen en beteekent: optreden als grappenmaker. Daar m(a)bhaṇḍagiṇa en anggoḍa in beteekenis eigenlijk nauwelijks verschillen, kan ook anggoḍa in het genoemde citaat van het K. B. W. nauwelijks iets anders beteekenen dan: grappenmaker.

Nog eens komt in de Tantu Panggĕlaran de term habaṇḍagiṇa voor, en wel worden in het verhaal hoe de goden Içwara, Brahmā en Wiṣṇu het schimmenspel en de maskerdansen op Java invoeren [9]), de schimmenspelers habaṇḍagiṇa hawayang en de maskerdansers baṇḍagiṇa menmen genoemd. Dat is geenszins verwonderlijk, want beide spelers moeten geest en humor bezitten, om het publiek aan het lachen te brengen [10]). De term habaṇḍagiṇa hawayang is dus identiek met uitdrukkingen als: awayang

---

(Vervolg noot 6 van pag. 153).
praṇidhānāña, omdat „Zijne Majesteit" als genitief volgt.- Onafhankelijk van den schrijver kwam ook Coedès tot deze verklaring van praṇidhānāṇḍa in zijn artikel Les Inscriptions Malaises de Çrîvijaya, Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême Orient, Tome XXX, 1930, Hanoi 1931, pag. 29 — 80, in het bijzonder pag. 39 — 40, 43 — 44, 74. (Toevoeging van den vertaler).

1) Vgl. Aymonier et Cabaton, Dictionnaire Cam-Français, Paris 1906, p. 335.

2) B. F. Matthes, Boegineesch-Hollandsch Woordenboek, 1874, p. 633.

3) S. Laktaw, Diccionario Tagalog-Hispano, Manila 1914, p. 134 vlg.

4) Vgl. Pigeaud, o.c. p. 236 vlgg.

5) Vgl. in het Oud-Javaansch de parallelvorm giha voor Sanskṛt guhā = grot.

6) III p. 571.

7) Vgl. widw amacangah p. 152b boven aan.

8) Verschenen te Batavia in 1879, p. 766.

9) Vgl. Pigeaud, o.c. p. 104, 170.

10) Vgl. Hazeu, o.c. p. 116.

atapukan abañol of aringgit (= awayang) abañol op de inscripties [1]). Misschien mag met uit dezen nadruk op het komische moment de conclusie trekken, dat het schimmenspel in den ouden tijd veel meer het volksvermaak beoogde, dan tegenwoordig het geval is.

Uit Bhomakāwya Zang VI, strophe 7 aan het slot volgt ontwijfelbaar, dat men onder (m)abhaṇḍagiṇa inderdaad den professioneelen grappenmaker verstaan heeft, wat Van der Tuuk [2]) en Juynboll [3]) betwijfeld hebben:

umah ing mabhaṇḍagiṇa paṇḍan ika ri bacingahnya sök pacĕh.

De strophe, waaraan deze versregel ontleend is, zit vol geestige dubbelzinnigheden, zooals die geliefd zijn in den kunstmatigen stijl van het kakawin. Zoo staat hier pacĕh = lacher, als grap voor: pacĕt = bloedzuiger. Een pandanuspalm, waaronder bloedzuigers door elkaar wriemelen, geeft den dichter dus aanleiding tot de dichterlijke vinding (kawitarka), de beschrijving van de situatie in dezen vorm te kleeden: In de pandan moet een grappenmaker huizen; zouden de lachers buiten zich anders zoo verdringen?

Bhujangga.

Reeds de Nāgarakṛtāgama, het in 1365 n. Chr. vervaardigde lofdicht van Prapañca op koning Hayam Wuruk van Madjapahit, kent den term bhujangga als aanduiding voor den geleerde of geestelijke, en in het Nieuw-Javaansch verstaat men daaronder den taalgeleerde, litteratuurkenner en dichter [4]). De schrijver van de Tantu Panggĕlaran en die van het Caturpakṣopadeça [5]) hebben reeds op hun manier een etymologie getracht te geven van het woord, dat naar hun meening toch onmogelijk identiek kan zijn met het hun bekende Sanskṛtwoord bhujaṃga = slang.

Maar in twee veel oudere geschriften wordt het woord heel anders gebruikt dan in den tijd van de Nāgarakṛtāgama, nl. in de twee Oudjavaansche Mahābhāratabewerkingen Adiparwa [6]) en Wirāṭaparwa [7]). Hier vinden we bhujangga in samenstellingen als bhujangga haji = bhujangga van den koning, en bhujangga mpu = bhujangga van den heer (de heeren) geestelijke(n) in gesprekken gebruikt als beleefde vervanging voor een pronomen. In Wir. p. 97 bv. wendt Waiçampāyana zich met de volgende woorden tot zijn koning Janamejaya, nadat hij zijn souverein de lotgevallen der Pāṇḍawa's in Wirāṭa verteld heeft:

Sājñā haji! Mahottama wiçeṣa katatwan iking Wirāṭaparwa paḍa lawan āgamaçāstra, sākṣāt tīrtha hiḍĕp ra bhujangga hadji.

„Om U te dienen, Majesteit! Zeer uitstekend en doeltreffend zijn de verhalen van het Wirāṭaparwa, evenals de heilige schrift, een waar reinigingsbad voor zijn meening (woordelijk: naar de meening van den bhujangga des konings).

Ook op zich zelf staand kan dit woord het pronomen vervangen, zooals op dezelfde bladzijde van het Wirāṭaparwa in de woorden: ikang satinakwanakĕn mahārāja ring bhujangga: al datgene, waarnaar mij (Uwe Majesteit) de Vorst gevraagd heeft.

Nu heeft echter Sanskṛt bhujaṃga o.a. ook de beteekenis: trouw metgezel van een vorst [8]). In deze beteekenis werd het gebruikt als vervangwoord voor het pronomen [9]) van hofgeleerden tegenover den vorst, zooals juist bewezen wordt door de zoo vaak voorkomende verbinding van dit woord met haji = vorst. Een latere tijd heeft daarin dan de ambtsaanduiding zelf gezien.

1) Vgl. Oud-Javaansche oorkonden, nagelaten Transscripties van wijlen Dr. J. L. A. Brandes, uitgegeven door Dr. N. J. Krom (Verh. Bat. Gen. 60) p. 124 regel 10, p. 127 regel 2 — 3, p. 146 regel 7.

2) K.B.W. IV p. 850 vlg.

3) Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst p. 416.

4) Vgl. Inaugureele rede Prof. Dr. G. A. J. Hazeu: Oud en Nieuw uit de Javaansche Letterkunde, Leiden 1921, i.h.b. pag. 9 en daar de noten (Noot van den vertaler).

5) Vgl. Pigeaud, o.c. 79, 148; 235.

6) Ed. Juynboll, 1906, p. 2, 17, 59, 63.

7) Ed. Juynboll, 1912, p. 97, 98.

8) Vgl. Monier Williams, A. Sanskrit-English Dictionary, Oxford 1899, pag. 759.

9) Zooals men weet is Sanskṛit sahāya = kameraad, makker, aanhanger, bondgenoot, in het Maleisch op overeenkomstige wijze in gebruik genomen.

Naschrift van den vertaler.

Bovenstaand artikel kwam vertaler (en Redactie van dit Tijdschrift) belangrijk genoeg voor, zoowel door de gevolgde methode als wegens de behaalde resultaten, om het in vertaling toegankelijk te maken voor een nieuwe groep van lezers. Hij heeft gemeend goed te doen door soms iets toe te voegen in — of aan de noten, teneinde 's schrijvers bedoeling te verduidelijken of het behandelde bij te werken met de nieuwste litteratuur ter zake. Deze toevoegingen zijn steeds als zoodanig gewaarmerkt, maar impliceeren geenszins, dat hij het steeds geheel eens is met den schrijver. Wat deze laatste als aanvulling ná het artikel heeft doen afdrukken, heeft vertaler ten gerieve der lezers in den tekst verwerkt. Daar hij er te laat kennis van nam, kan hij pas hier verwijzen naar den nieuwsten passus, waarin kab(h)ayan ter sprake komt, nl.: Een Nieuwe Redactie van den Roman van Raden Wijaya, door C. C. Berg, Bijdr. Kon. Inst. 88 (ook in boekvorm: Kidung Harṣa-Wijaya, Tekst, Inhoudsopgave en Aanteekeningen, door C. C. Berg, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff) 1931, p. 23—25. Hieraan moge vertaler ook te dezer plaatse toevoegen, dat van de aldaar geciteerde, indertijd door Poerbâtjaràkâ gemaakte veronderstelling: *angabhaya* is ngokovorm (?) van *angabhadi*, Jav. *angabdi*, door laatstgenoemde is teruggenomen de onhoudbare gelijkstelling *angabhadi—angabdi*, terwijl het eerste door Berg als zeer wel mogelijk wordt aangenomen.

DE WIJZIGINGEN DER GEBRUIKEN EN GEWOONTEN AAN HET SOLOSCHE HOF

vertaald door

R. SOEMANTRI HARDJODIBROTO. [1])

Sedert vijftig jaar hebben de gewoonten en gebruiken aan het Solosche hof vele wijzigingen ondergaan. Er zijn er, die, geheel en al afgeschaft, niet meer gebezigd worden. Hier zullen die worden behandeld, welke over heel Java bekend zijn, terwijl van wat reeds gewijzigd en afgeschaft werd, hier slechts de hoofdtrekken zullen worden vermeld.

I. *Het tournoojspel.*

Volgens de verhalen der ouden van dagen, bestond in vroeger tijd aan het hof de gewoonte, dat penewoe's en mantri's, gestoken in de gebruikelijke dracht van een pradjoerit (krijgsman), zich beurtelings en groepsgewijze voor de kraton verzamelden, allen te paard en gewapend met pieken. De bedoeling hiervan was om zich in het oorlogvoeren te oefenen en zich te paard te bekwamen in het hanteeren van pieken. Dit soort van tournooj, dat geregeld op Zaterdag werd beoefend, had steeds plaats op de aloon-aloon in den Zuid-Oostelijken hoek. De beoefenaars speelden beurtelings, terwijl op de gamelan, die op de Bangsalinggil werd opgesteld, de monggang werd geslagen. Deze gamelan was opgesteld vlak ten Noorden van het tijgerhok met het front naar het Westen. In kratonkringen werd bovengenoemde monggang geheeten: Patalon, waarvan de namen: sowan patalon (het opwachting maken op Zaterdag), bangsal patalon (de plaats, waar de menschen hun opwachting op Zaterdag maken), zijn afgeleid. Buiten de kraton en over het heele land werd deze melodie genoemd: gamelan setoe of wel gamelan seton. Voor de penewoe's en mantri's kreeg deze oefendag den naam van: sowan seton of sowan watangan. Dit tournooj duurde ongeveer een uur, doch het werd niet beeindigd, eer er een bevel afkwam uit de kraton. Tot het uitvoeren van dit bevel daalden twee gandeks (boodschappers van den vorst) de setinggil af en gaven op een afstand met de hand het sein tot ophouden. Op de gamelan werd dan een vlugger tempo geslagen, waarop de oefening eindigde. Daarna konden de deelnemers uit elkaar gaan.

Reeds ongeveer 70 jaar geleden werden bovengenoemde oefeningen op last van den Soenan afgeschaft. Slechts de monggang wordt tot heden toe nog steeds op den zelfden dag en hetzelfde tijdstip ten gehoore gebracht, terwijl het oude gebruik om het te doen ophouden door seinen van de twee gandeks nog gehandhaafd wordt.

Ten slotte is sedert het einde van het Javaansche jaar 1861 de gamelan patalon niet meer in bovengenoemde setinggil opgesteld, doch in de bangsal, welke meteen als bergplaats ervan dient. Deze gamelanmuziek duurt, evenals vroeger, nog een uur.

II. *De gandeks.*

In vroeger tijd werden de dagelijksche boodschappen, welke van uit de kraton naar het overige deel van de stad werden gebracht, z.a. naar het Residentiehuis, Kapatijan, Mangkoenagaran en andere, steeds verricht door twee gandeks, die of brieven van den vorst moesten brengen dan wel mondelinge opdrachten moesten uitvoeren. Deze gandeks droegen steeds een dodod (een lange kain), een koeloek op het hoofd en een samir om den hals. Overdag liepen zij met ontbloot lijf, doch 's avonds mochten zij hun jas aantrekken. Zij liepen naast elkaar midden op den weg. Elk vervoermiddel, elke voetganger, ook een troep

1) Uit Kadjawèn No. 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 79 jrg. 1931.

excerceerende militairen en het Mangkoenagaransche legioen, moesten bij de ontmoeting met deze gandeks uitwijken, naar links of naar rechts. Alle menschen in het heele rijk wisten, dat deze gandeks de boodschappers waren van den vorst, zoodat degeen, die niet genoeg voor hen uitweek, of zelfs hen rakelings passeerde, zijn straf niet zou ontloopen. Een ieder, die deze gandeks tegenkwam, moest dan ook behoorlijk uit den weg gaan.

Ongeveer twintig jaar geleden, werd de regeling zoodanig gewijzigd, dat de gandeks de boodschappen niet meer te voet deden, doch per rijtuig. Het aantal bleef echter behouden, en overal mochten zij ook hun jas dragen, uitgezonderd in de kraton tot aan de aloon-aloon, waar het oude gebruik nog moest worden gëeerbiedigd.

III. *Een feest, waarbij tijgers werden gedood.*

In vroeger tijd, al was het soms slechts eens per jaar, werd geregeld een feest georganiseerd, waarbij een tijger werd gedood. Dit feest werd nog al dikwijls gevierd, waardoor het ook tot een van de gebruiken in de kraton behoorde. Was er hoog bezoek van Europeanen, z.a. de Gouverneur-Generaal, de Generaal-Majoor e.d., dan liet men een tijger met een karbouw vechten, waarna de eerstgenoemde door pieken werd gedood. Deze vertooning behoorde tot één van de grootste en belangrijkste feesten, welke steeds vele toeschouwers van alle landaarden trokken.

Ongeveer dertig jaar geleden werd bovengenoemde gewoonte voor goed afgeschaft. De laatste van zulke vertooningen had plaats in Doelkaidah in het jaar Alip 1827.

IV. *Huwelijksgeschenken (lamaran).*

Volgens de gewoonten en gebruiken in de kraton in ouden tijd, moest, wanneer de vorst zijn zoons dan wel zijn dochters ging uithuwelijken, waarbij de huwelijksvoltrekking in de kraton en de ontmoeting tusschen bruid en bruidegom in de kapatijan plaats had, dit door lamaran (geschenken) werden vooraf gegaan, die van uit de kapatijan naar de kraton werden gebracht. Deze geschenken bestonden uit: rijst, klapper, kip, karbouw, lombok, terong e.a., geladen in djoli's, waarvan het aantal overeenkwam met dat van de bruidegoms en bruiden. In optocht gingen deze djoli's, die heel keurig waren versierd, kratonwaarts, gevolgd door zoowel mannelijke als vrouwelijke ambtenaren, die zich allen in groot tenue hadden gestoken. Overal langs den weg werd deze optocht door duizenden toeschouwers bewonderd. Ongeveer vijf en twintig jaar geleden werd dit gebruik voorgoed afgeschaft.

V. *Tijgers en olifanten.*

Ook het houden van tijgers en olifanten behoorde tot de gewoonten en gebruiken van het Javaansche hof. De tijgers werden opgesloten in een hok in den Zuid-Oostelijken hoek van de aloon-aloon en dagelijks gevoed met hondenvleesch. Het houden van deze beesten had geen ander doel dan om ze op de Gerebeg, die driemaal in het jaar plaats had, door duizenden menschen van heinde en verre te laten bezichtigen, en om ze zoo nu en dan te laten vechten met karbouwen, waarna ze dan gedood werden, zooals in het voorafgaande reeds werd gezegd. De olifanten werden gestald op de aloon-aloon achter de Westelijke zijde van de kraton, en dagelijks werden ze gevoed met gras, klappers enz. Dit was het speciale werk van den kornak. Bij feestelijke gelegenheden, w.o. de Gerebeg, welke drie maal 's jaars werd gevierd, werden deze olifanten, beschilderd met atal en verf, naar de aloon-aloon geleid, waar ze aan de wantilan (een paal, waar de olifant aan den ketting lag) werden gebonden, als zijnde de oepatjara van de kraton. Bij de heen- en terugtocht werden ze bereden door kornaks in groot tenue. Gewoonlijk namen twee olifanten deel aan het feest, waarvan de eene aan de Oostzijde en de tweede aan de Westzijde werd gestationneerd. Op elken Woensdag en Zaterdag werden deze

olifanten naar de kali geleid teneinde ze een bad te geven en zoo nu en dan werden ze ook wel eens bereden. Bovendien moesten zij zich op Maandag en Donderdag, wanneer de vorst mijos siniwaka (verscheen voor zijn onderdanen), voor de kraton bevinden, waarbij zij gedurende ongeveer een uur een zittende houding moesten aannemen. Zoo moesten bij de kroning van een nieuwen vorst, wanneer na afloop van de plechtigheid op de setinggil, de vorst een rondgang door de stad maakte, de olifanten ook, bereden door kornaks, evenals de onderdanen, van hoog tot laag, dezen optocht volgen.

Ongeveer veertig jaar geleden werd de gewoonte om de olifanten op Donderdag en Maandag naar de pelataran te leiden, afgeschaft, en is sedert dien niet meer in gebruik.

Voor vijf jaar ongeveer werd ten slotte het houden van olifanten en tijgers voorgoed opgeheven, en de nog overgebleven beesten werden ten geschenke gegeven aan de Sriwedari, met het gevolg dat de betrekking van kornak van zelf verviel. Slechts de rang van gandeks is tot heden toe gehandhaafd. Dus thans ontbreekt op de Gerebegfeesten de vertooning van tijgers en olifanten.

VI. *De Gerebegfeesten.*

Volgens oude gewoonte, werd in vroeger tijd de Resident bij Gerebegfeesten, welke drie maal 's jaars plaats hadden, bij zijn bezoek aan de kraton, voor den aanvang van het feest, afgehaald door den kroonprins, dan wel door diens vervanger. Bij het rijden in een rijtuig derwaarts, ongeveer 10 uur, werd de Resident vergezeld van dengene, die hem afhaalde, zoo ook bij het terugrijden naar het Residentiehuis.

Ruim veertig jaar geleden werd deze gewoonte zoodanig gewijzigd, dat in den vervolge met het afhalen ter Residentiehuis, thans Gouverneurshuis, werden belast twee boepati's najaka (Hoofdregenten), die te voet den tocht aflegden, terwijl hun vertrek uit de kraton werd vastgesteld op 9 uur. Deze boepati's loopen vooruit en worden boepati-gandek genoemd. Hun terugkeer van het Residentie-huis geschiedt zonder geleide. Het gebruik van een rijtuig met dragonders als gevolg, wordt tot heden toe echter nog steeds in eere gehouden.

VII. *Gehoorverleening.*

Het behoort tot de reeds oude gebruiken aan het hof, dat de vorst geregeld op Donderdag en Maandag gehoor verleent. Ongeveer twintig jaar geleden is deze regeling gewijzigd, waardoor de vorst slechts op Donderdag audientie verleent. Maar zoo nu en dan komt het voor, dat de vorst één of twee maal 's jaars voor zijn onderdanen verschijnt op een plaats, welke den naam draagt van: Sanasoemewa.

VIII. *Mekkagangers.*

In vroeger tijd bestond de gewoonte, dat onderdanen, die een bedevaart naar Mekka wenschten te ondernemen, dit door tusschenkomst van hun onderlinge hoofden rapporteerden aan den vorst. Deze kandidaat Mekkagangers kregen elk van den vorst een zeker bedrag in guldens, welke gift beschouwd zou kunnen worden als te zijn het deelnemen van den vorst aan de bedevaart. Weder teruggekeerd in Soerakarta, moesten zij voor den vorst een ngabekti (knieval) maken, een handeling welke alweer door tusschenkomst van hun onderlinge hoofden (loerah kadji) geschiedde.

Ongeveer vijftig jaar geleden, werd bovengenoemd eerbetoon aan den vorst afgeschaft, doch de toekenning van een zeker bedrag aan kandidaat Mekkagangers werd gehandhaafd, wat natuurlijk ook geschiedde door tusschenkomst van hun hoofden.

Nu vijf jaar geleden werd ook deze gift ten slotte achterwege gelaten. Slechts het rapporteeren van bedoelde bedevaart is tot nu toe nog steeds gehandhaafd. Dit behoort echter niet meer tot de gebruiken en gewoonten aan het hof, doch staat in verband met de voorschriften van het bestuur.

IX. *Selawat hadji dikir moeloed.*

In vroeger tijd verrichtten bij bakda Gerebeg moeloed bij het einde van de Gerebeg, dus bij het einde van de Sekaten, uitsluitend hadji's de godsdienstplichten in de groote moskee. Deze hadji's waren meestal afkomstig van andere plaatsen. Zij konden elk twee gulden van den vorst krijgen voor de verrichte selawat (godsdienstplichten), indien zij slechts een verklaring van de autoriteiten konden overleggen, waaruit bleek, dat zij inderdaad hadji's waren. Gewoonlijk bedroeg het aantal hadji's, dat aldaar hun godsdienstplichten verrichtte, ongeveer 1500, bij moeloed taoen dal kon dit getal zelfs de 2000 overschrijden.

Ongeveer veertig jaar geleden werd bovengenoemde regeling voor goed afgeschaft.

Wat hier tot dusverre reeds is behandeld, behoort niet tot de lands verordeningen of wetten, doch tot de gewoonten en gebruiken aan het hof. Door familieleden, ambtenaren, ja zelfs tot de laagste dienaren van den vorst toe, worden ze dan ook ten zeerste gëeerbiedigd, evenals de wetten van het land, waaraan straffen zijn verbonden. Of het bestaan der gewoonten en gebruiken aan het hof, welke reeds vroeger werden afgeschaft, op waarheid berust, weet men niet zeker, doch wel die, welke omstreeks veertig jaar geleden werden opgeheven, daar er zelfs nu nog velen zijn, die van het bestaan daarvan op de hoogte zijn. Deze veertig jaren geleden nog bestaande gewoonten en gebruiken, zijn de volgende:

X. *De bezorging van brieven uit Batavia naar de kraton.*

In vroeger tijd werden brieven van den Gouverneur-Generaal, bestemd voor de kraton, via het Residentiehuis, thans Gouverneurshuis, bezorgd door den translateur of wel den secretaris. Bij het bereiken van de aloon-aloon, werden bovengenoemde brieven begroet door geweerschoten, welke eenige keeren werden gelost door kratonsoldaten. Bij de bezorging van deze brieven werd steeds rekening gehouden met de dagen, waarop de vorst juist audientie verleende, n.l. op Donderdag of Maandag. Maar ongeveer 25 jaar geleden werd ook dit eerbetoon afgeschaft. De andere gebruiken zijn allen tot heden nog in zwang, alleen het gehoor wordt thans, zooals in het voorgaande reeds gezegd, slechts op Donderdag verleend.

XI. *Verbodsbepalingen van de kraton.*

Reeds in ouden tijd had het Solosche hof de bevoegdheid verbodsbepalingen in het leven te roepen ten aanzien van Javanen, of met Javanen gelijkgestelde vreemde oosterlingen. Dit zijn geen wetsbepalingen, welke verband houden met rechterlijke aangelegenheden, doch zij behooren tot de gewoonten en gebruiken aan het hof, die echter over het heele rijk bekend zijn. Aan ieder, die zich op de aloon-aloon bevindt dan wel de baloewarti (ommuring) van de kraton binnentreedt, is verboden het gebruik maken van eenig rijmiddel, het opzetten van een hoed, het loopen op tjripoes, het dragen van een kris en dergelijke. Maar men is verplicht om te loopen op bloote voeten, zijn hoed af te zetten enz. Voor Europeanen, prinsen en prinsessen zijn deze verbodsbepalingen niet van kracht. Met uitzondering van familieleden van den vorst, mag niemand bepaalde kain's dragen, b.v. de parangroesak. Degene, die dit verbod overtreedt, zal gestraft worden met in beslagname van zijn kain; de straf kan door den bewaker worden kwijt gescholden door minnelijke schikking, doch het komt nooit voor, dat zoo'n overtreder voor het gerecht moet verschijnen. De personen, die belast zijn met het toezicht op het naleven dier verbodsbepalingen, zijn de lagere dienaren van den vorst, die daar de wacht houden, terwijl de opgelegde boeten voor hen zelf bestemd zijn. Ongeveer vijftien jaar geleden zijn deze verbodsbepalingen voor goed afgeschaft. Tegenwoordig mag een ieder met een willekeurige dracht op de aloon-aloon verschijnen of wel de baloewarti van de kraton binnentreden. Zoo bestaat er thans ook voor het dragen van kain parang-

roesak geen verbod meer, maar de Soenan's onderdanen hebben tot heden toe nog niet den moed om bovengenoemde kain te dragen, uit vrees voor de straf, die in hun gedachten nog steeds voortleeft.

XII. *De Mangkoenegoro bij den Soenan.*

In vroeger tijd had Z. H. de prins Mangkoenegoro de verplichting om geregeld op Donderdag en Maandag zijn opwachting te maken bij den Soenan. Dit viel dan samen met het gehoor verleenen van den vorst aan zijn onderdanen. Aangezien de Mangkoenegoro steeds Europeesche kleeding droeg, was het hem vergund twee pangérans als zijn vervangers aan te wijzen, die beurtelings op Donderdag en Maandag in de kraton hun opwachting maakten. Deze vervangers gedroegen zich bij deze gelegenheid als de Mangkoenegoro zelf, zij werden n.l. vergezeld van een gevolg bestaande uit de dragers van de oepatjara van het Mangkoenagaransche huis en verschillende onderdanen, w.o. de abdi midji, kanoman, panjoetra e.d. Ook was toen de Mangkoenegoro verplicht om bij andere feestelijke gelegenheden z.a. lebaran, de geboortedag van den vorst, Koninginnedag enz. in de kraton te verschijnen.

Ongeveer dertig jaar geleden is de Mangkoenegoro van de verplichting om op Donderdag en Maandag zijn opwachting bij den Soenan te maken, ontheven. De vervangers van den Mangkoenegoro, die het laatst op bovengenoemde dagen in de kraton verschenen, waren: Pangéran Harjo Hadiwidjojo en Bendoro Radèn Mas Harjo Brotodjojo.

XIII. *Toegoeran (wacht houden).*

Vroeger bestond de gewoonte, dat, wanneer de vorst uitstedig was en den nacht buiten de kraton doorbracht, de dienaren, zoowel hoog als laag, verblijf hielden in hun gemeenschappelijke bangsal op de aloon-aloon, waar zij gewoon waren hun opwachting te maken bij den vorst. In de kraton werd dan elken avond een wajangpartij gegeven, uitgezonderd den Donderdagavond. Ongeveer vijf en twintig jaar geleden werd deze toegoeran (wacht) bij uitstedigheid van den vorst afgeschaft. Slechts het wajangspel in de datoelaja wordt tot heden toe nog steeds elken avond vertoond.

XIV. *Gerebeg.*

Vroeger werd de Gerebeg drie maal 's jaars gevierd. Van 's morgens 4 uur tot den volgenden dag 5 uur voor het aanbreken van den morgen, werd in de woningen der hoogwaardigheidsbekleeders, z.a. kapatijan, pangeranan, kaboepatèn en dergelijke, gelijktijdig op de gamelan de monggang, tjarabalèn of kodokngorèk geslagen. Zoodra het tijd werd om zich naar de aloon-aloon te begeven, werden al die gamelans met de daarbijbehoorende oepatjara naar de plaats van bestemming vervoerd. Overal langs de wegen werd gelijktijdig op die gamelans geslagen, terwijl de hoogwaardigheidsbekleeders, gezeten in hun rijtuig en gevolgd door hun ondergeschikte penéwoe's en mantri's te paard, gewapend met pieken, lalaloe, oemboel-oemboel enz., ieder afzonderlijk de leiding van die optochten namen. Ook de terugkeer van de aloon-aloon geschiedde in optocht.

Vijftien jaar geleden ongeveer werd van deze gewoonte meerendeels afgeweken. Thans rest slechts het zich verzamelen op de aloon-aloon; het vertrek der hoogwaardigheidsbekleeders er heen geschiedt in auto's, terwijl de gamelans met de oepatjara er voor dien reeds zijn geinstalleerd. Ook het sein des morgens om 4 uur wordt thans niet meer gegeven, en de penéwoe's en mantri's gaan naar de aloon-aloon niet meer te paard, doch te voet.

XV. *Wiloedjengan maésa lawoeng.*

Elk jaar wordt in de maand Rabingoelakir in de kraton geregeld een offerfeest gegeven, dat den naam draagt van: wiloedjengan maésa lawoeng. Dit feest, dat vroeger werd gehouden op den laatsten Donderdag of Maandag van bovengenoemde maand, had plaats op het ruime terrein van af de setinggil tot aan de pagelaran

(sanasoeméwa). Sedert ongeveer vijftien jaar wordt dit offerfeest echter alleen gehouden op den laatsten Donderdag van Rabingoelakir.

XVI. *Feest bij den Resident.*

Vroeger nam de Soenan tweemaal 's jaars aan de feesten bij den Resident deel, n.l. op tanggap warsa (1 Januari) en op Koninginnedag (31 Augustus). Op deze feesten werd de vorst niet door de Ratoe vergezeld en bleef daar soms tot 2 à 3 uur in den morgen.

Ongeveer veertig jaar geleden is dit gewijzigd, zoodat de Soenan nu slechts één maal aan de feesten in het Residentiehuis, thans Gouverneurshuis, deelneemt, n.l. op Koninginnedag, waarbij hij steeds door de Ratoe wordt vergezeld, terwijl hij om 8 of 9 uur reeds terugkeert naar de kraton. Het gebruik van de daarbij behoorende oepatjara en dergelijken is echter tot heden toe evenals vroeger ongewijzigd gebleven.

XVII. *De pradjoerits.*

In vroeger tijd waren er onder de kratonsoldaten drie soorten bereden troepen, n.l. de Pradjoerit midji pinilih, tamtama en wanengan. In den loop der jaren echter werden deze bereden troepen gereorganiseerd, n.l. de paarden werden afgeschaft, waardoor zij, evenals de andere, gewone troepen zijn geworden. Thans heeft de kraton geen bereden troepen meer, uitgezonderd de Europeesche cavaleristen.

XVIII. *Sekatenfeesten.*

Het is reeds van ouds usance, dat het bij sekatenfeesten in de maand Moeloed, met uitzondering van prinsen, Europeanen en familieleden van den vorst, aan ieder toeschouwer op de aloon-aloon verboden is van eenig vervoermiddel gebruik te maken; men moet te voet gaan, waarbij men noch tjripoe's aan zijn voeten, noch een hoed op zijn hoofd mag hebben. Het is ook niet toegestaan zich in een soort kleederdracht te steken, die in Soerakarta verboden is. De stands voor den verkoop van verschillende goederen, eetwaren dan wel voor diverse tontonans, worden volgens de gewoonte elk jaar steeds in drie rijen gebouwd aan de Westzijde van de Ringin sengkeran. Bovenstaande stands worden zoodanig gebouwd, dat de eene helft met het front naar het Oosten en de andere helft naar het Westen staat. Slechts bij Sekaten moeloed in het jaar dal, wordt het aantal stands vermeerderd met nog drie rijen, die gewoonlijk in den vorm van een loods zijn gebouwd, waarvan de ligging boven is aangegeven. Deze stands komen dan te staan aan de Oostzijde van de Ringin sengkeran. De avond voor de bakda moeten tegen ongeveer 2 of 3 uur al de stands worden opgeruimd. Dan moeten ook de honderden verkoopers en verkoopsters zich van de plaats verwijderen. De drukte, die hierdoor wordt veroorzaakt is groot, terwijl duizenden toeschouwers het schouwspel gadeslaan. De reden van deze spoedige ontruiming was dat deze plaats den volgenden morgen moest worden gebruikt voor het gereed houden van de oepatjara voor de bakda. Het feest duurde dus slechts 7 dagen, n.l. van af den 5en tot den 11en van de maand Moeloed. Alle menschen, die op de aloon-aloon hun stands hadden, behoefden vroeger geen huur te betalen. Zij hadden slechts de verplichting om een grobag zand te leveren voor de ophooging van de aloon-aloon. De bewaking werd toen opgedragen aan de politie en het Mangkoenegaransche legioen, doch het aantal bewakers, dat gelegerd was op de open ruimte voor de groote moskee, n.l. de politiemacht aan de Zuidzijde en het legioen aan de Noordzijde, was zeer gering. Op de aloon-aloon zelf was zoo goed als geen bewaking. Deze werd slechts vertegenwoordigd door 1 politieoppasser en 2 politieagenten onder leiding van 1 Europeesche schout.

Echter van af 1905 ondergaan de gebruiken op de sekantenfeesten steeds wijzigingen. Oude regelingen verdwijnen, en nieuwe worden in het leven geroepen. Dit alles beteekent, dat regelingen die thans bij deze feesten worden getroffen, niet steeds constant blijven als voor het jaar 1904, doch steeds veranderen, zooals bijv. de verplich-

ting van standhouders om terreinhuur te betalen; het bouwen van de stands, dat niet meer in loodsen en in lange rijen geschiedt, doch in verschillende trant volgens de wijze aangegeven door de daartoe bestaande commissie; verder mag een ieder thans op de aloon-aloon een vervoermiddel gebruiken; het verbod tot het dragen van tjripoe's, een hoed en dergelijke, is opgeheven; de politiebewaking, thans bestaande uit honderden Inlandsche agenten onder Europeesche leiding, wordt gehuisvest op de aloon-aloon in de nabijheid van de Ringin sengkeran; de stands blijven soms 12 dagen geopend; de avond voor de bakda behoeven ze niet te worden ontruimd; ook zijn er nu stands van het rijk, waarin verschillende artikelen uit de Inlandsche nijverheid worden tentoongesteld, en verder worden er elk jaar diverse veranderingen aangebracht. Voor Soerakarta beteekent dit een vooruitgang. Wat vroeger slechts een plaats van vermaak was, is er thans een geworden, waar men iets leerzaams kan aantreffen. Nu immers worden de resultaten van den Inlandschen landbouw, kunst en nijverheid in optima forma te kijk gesteld, die belanghebbende toeschouwers kunnen aansporen tot intensiever arbeid. Doch ook zijn er stemmen opgegaan, die beweren, dat deze nieuwe wijze van organisatie van de sekaten de kern ervan te loor doet gaan.

XIX. *De pagelaran.*

Vroeger was de plaats, waar de menschen hun opwachting bij den vorst maakten, voorzien van een afdak vervaardigd van bamboe met ijzeren spanten, terwijl de palen uit ronde steenen pilaren bestonden ten getale van $8 \times 8 = 64$. De ruimte had een oppervlakte van ruim 8000 m². Met het plaatsen van bovengenoemd afdak werden belast kratonambtenaren, van af penewoe tot regent, terwijl dit afdak elk jaar steeds moest worden vernieuwd dan wel bijgeplakt. Ongeveer 20 jaar geleden werd deze plaats verbouwd in den vorm van een gewoon steenen gebouw met marmeren vloer, doch geheel en al open. In deze ruimte kunnen duizenden ambtenaren plaats nemen. Volgens geruchten heeft dit verbouwen ongeveer 8000 gulden gekost. Te oordeelen naar den vorm en de gebruikte materialen, kan deze ruimte zonder reparatie's langen tijd worden gebruikt.

XX. *Salat Djoemoewahan*
(*Vrijdag'sgebed*).

Reeds van ouds bestond in de kraton de gewoonte, dat de vorst elken Vrijdag een bedrag van *f* 20.— in kopermunten aan de moskee afdroeg, als zijnde zijn djakat (soort van offergeschenk). Dit bedrag werd verdeeld onder de dienaren, die hun Vrijdagsgebed in de moskee deden. Van deze gewoonte werd vroeger nooit afgeweken. Van het uitgedeelde geld ontving elk één of twee centen, die men thuis trouw bewaarde als een heilig aandenken, of een soort djimat, of wel beschouwde als een vorstelijken zegen. Ongeveer 6 jaar geleden is dit offergeschenk voor goed afgeschaft.

XXI. *Vervoer van drinkwater.*

Volgens de gewoonte in de kraton van vroeger tot heden toe, wordt het drinkwater, noodig voor het hof, gehaald uit een bron, waarvan het water helder en rein is, zooals uit de bron Pengging (Bojolali), Moengoep (Klaṭèn) en andere. Het vervoer van dit water naar de kraton geschiedt te voet. Bovendien wordt het gedragen, terwijl een gele songsong er boven als bescherming wordt gehouden.

Er naast loopt een dienaar, gewapend met twee ontbloote pieken. Ieder, die vroeger deze waterdragers tegenkwam, moest zijn hoed uit eerbied afnemen, aangezien hij anders gevangen werd genomen, terwijl op den hoed beslag werd gelegd. Ook degene, die zich al te dicht bij de waterdragers bevond, werd opgepakt, omdat ook dit verboden was. Gewoonlijk moest zulk een onverlaat een boete betalen aan de met het vervoer van het water belaste personen. De boete werd vastgesteld naar gelang van de betaalkracht van den overtreder. Deze dragers moesten soms een afstand van 10 tot 15

paal afleggen. Een ieder wist het en moest zich in acht nemen om niet met het gerecht in aanraking te komen. Sinds ongeveer 15 jaar, wordt deze gewoonte niet meer in stand gehouden, d.w.z. de verbodsbepalingen en het boetestelsel werden voor goed afgeschaft. Slechts het vervoer in optocht zooals van ouds, wordt tot heden toe nog gehandhaafd.

XXII. *Bewaking in de kraton.*

Volgens oud gebruik werd de bewaking aan de verschillende poorten, zoowel buiten als binnen de kraton, opgedragen aan de ambtenaren, hoog en laag, die toevallig de wacht hadden. Deze bewaking werd beurtelings gedaan en de hiermee belaste ambtenaren droegen Javaansche kleeding. De pradjoerits, wier aantal men bij tientallen telde, droegen daarentegen Europeesche kleeding. Deze bewakers werden gehuisvest in de daarvoor afzonderlijk bestemde gebouwen.

Ongeveer een jaar geleden werd de bewaking van de poorten, buiten zoowel als binnen de kraton, op verschillende plaatsen, alleen opgedragen aan pradjoerits in Europeesche kleeding. Deze bewaking werd op een zelfde wijze als bij het Nederlandsche leger geregeld, n.l. dat er altijd een gewapende schildwacht bij de poort staat, die om de twee uren wordt afgelost. De dienaren in Javaansche kleeding echter zijn niet meer belast met deze bewaking, maar wel met die van de andere gebouwen, welke hun afzonderlijk worden aangewezen.

XXIII. *Op audientie dagen.*

Het was van ouds reeds gewoonte in de kraton, dat de vorst vroeger op Maandag en Donderdag audientie verleende. Bij het opwachting maken werden de dienaren, hoog en laag, verdeeld in twee groepen. Voor de hofgroep (golongan djero) werd als plaats aangewezen de z.g. bangsal marakata (srimenganti), terwijl de buitengroep (golongan djaba), w.o. de rijksbestuurder, plaats moest nemen in de bangsal sanasoemewa.

In het voorgaande is reeds vermeld, dat thans de vorst slechts op Donderdag gehoor verleent, terwijl hij op Maandag niet meer voor zijn onderdanen verschijnt. Zoo zijn ook de onderdanen dus aangewezen om slechts op Donderdag hun opwachting bij den vorst te maken. De plaatsen echter waren nog steeds de twee zelfde bangsals, zooals boven reeds vermeld is.

Sinds ongeveer een jaar wordt aan de onderdanen, hoog en laag, w.o. ook de Rijksbestuurder, slechts één plaats aangewezen, waardoor thans allen, zoowel de hofgroep als de buitengroep, zich slechts in één bangsal verzamelen, n.l. de bangsal marakata (srimenganti). Dus thans is de bangsal sanasoemewa (pagelaran) dagelijks leeg en ongebruikt, uitgezonderd bij groote feestelijke gelegenheden, z.a. Gerebeg, verjaardag van den vorst, kroning, of wanneer de vorst zijn jaarlijksche audientie verleent, want dan is de verzamelplaats der onderdanen, die hun opwachting bij den vorst maken, nog steeds de bangsal sanasoemewa (pagelaran).

XXIV. *Uitgeleide tot aan de grens van de stad.*

In vroeger tijd moesten, wanneer de vorst de stad dan wel zijn rijk verliet, alle hoogwaardigheidsbekleeders en hoogere ambtenaren, hoewel zij niet tot zijn gevolg behoorden, hem uitgeleide doen tot aan de grens van de stad. Zoo moesten ook bij de thuiskomst van den vorst, allen hem tot aan de grens van de stad tegemoet komen. Ongeveer twintig jaar geleden is dit gebruik zoodanig gewijzigd, dat slechts, wanneer de vorst het rijk verlaat, bovengenoemde onderdanen hem zoowel uitgeleide doen als tegemoet komen tot aan de grens van de stad, terwijl, wanneer hij slechts de stad verlaat, dit gebruik achterwege wordt gelaten.

XXV. *Offerfeesten in de maand Ramelan.*

Volgens het oude gebruik werd in de maand Ramelan in de kraton twee maal een

offerfeest gevierd, n.l. op den 21en en 23en dier maand. Behalve het offerfeest van den vorst, bestaande uit verschillende ambengs (groepen eetwaren), dat plaats had in de pagelaran of in de moskee, werden ook groote zendingen aan verschillende autoriteiten, zoowel Europeesche, Chineesche als Inlandsche, gezonden in den vorm van eetwaren in djodangs met de daarbij behoorende versieringen. De grootste zending was aan den Resident en den Mangkoenegoro. Deze werd bezorgd door een deputatie van mantri's onder aanvoering van een kaliwon gandek. Bovengenoemde versieringen bestonden uit: een compleet sirihstel, een strootje met zijden touwtjes, dat ongeveer 1 el lang en 1 arm dik was; vele Chineesche kaarsen, rood gekleurd en voorzien van een opschrift in vergulde Chineesche letters. Deze kaarsen zijn ongeveer even dik als een dij en heeten: lambou; ook andere versieringen in de verschillende kleuren werden er aangetroffen. Zendingen aan Europeanen, Chineesche majoor, kapiteins en luitenants, waren voorzien van versieringen, die meer matig en eenvoudig waren. Penewoe's, mantri's, kaliwons tot Regenten toe, hadden zelf hun eigen eetwaar meegenomen, dat na afloop van de noodige ceremoniën, gezamenlijk werd opgegeten.

Ongeveer vijf en twintig jaar geleden werd het gebruik om bovengenoemde zendingen aan den Resident en den Mangkoenegoro en dergelijken te sturen, geheel en al afgeschaft. Ook de zendingen, met de daarbij behoorende kostbare versieringen, van den Mangkoenegoro aan den Soenan en den Resident, kwamen te vervallen. Eveneens het oude gebruik, dat mantri's tot Regenten toe zelf hun eetwaren van huis uit in de bangsal sanasoemewa moesten meenemen, moest op last van den vorst ook worden nagelaten. Doch in plaats hiervan wordt op kosten van den vorst een gemeenschappelijken maaltijd gehouden en wel op den 21en en den 23en van de maand Ramelan, terwijl als verzamelplaats is aangewezen: de sanasoemewa.

XXVI. *Betrekking en titel van Kaliwon.*

Volgens het gebruik van de kraton van oudsher, werd de betrekking, die in rang onder de boepati stond, geheeten: kaliwon, wat beteekent kalih éwon (twee duizend). Deze naam was te danken aan het feit, dat in vroeger tijd aan deze betrekking 2000 bahoe's waren verbonden. De titel bij deze rang was Raden Ngabei of Raden Mas Ngabei. Ongeveer vijf jaar geleden is de naam van bovengenoemde betrekking veranderd in boepati anom, terwijl de titel er aan verbonden, is: Raden Toemenggoeng, Raden Mas Toemenggoeng of Raden Mas Harjo.

XXVII. *Zitplaatsen bij de audientie.*

Wanneer zonen en famieleden van den vorst, de rijksbestuurder en ook de regenten hun opwachting in de kraton maakten, zaten zij op den grond (depokan), slechts de oudere pangerans mochten op een stoel plaats nemen. Sedert drie jaren is hierin een wijziging gekomen zoodat het aan zonen en familieleden, die den titel van pangeran hebben, zoo ook aan oude en jonge regenten, bij bovengenoemde gelegenheid, waarbij ook Europeesche gasten aanwezig zijn, vergund is om op een stoel te zitten. Maar in het geval, dat er geen Europeesche gasten zijn, is de oude gewoonte nog steeds in gebruik.

XXVIII. *Het verschijnen van den vorst in de pagelaran of setinggil.*

Vroeger moesten, wanneer de vorst zich in de pagelaran of setinggil bevond, de kori gledegan, de ingang, welke op de aloonaloon uitkwam, de kori pamengker, welke toegang gaf tot de setinggil, de kori soepitoerang, die uitliep in de kori bradjanala, en nog andere kori's (poorten) gesloten worden. Alleen de poort, genaamd poera galadag was open en niet van deuren voorzien. De gesloten bovengenoemde deuren mochten worden geopend, indien de vorst zich weer in de kraton had teruggetrokken. Omstreeks zeventig jaar geleden was deze

gewoonte niet meer van kracht. De deuren echter bestaan tot nu toe nog altijd, doch zijn thans voorzien van tralie's, rustende op rollen.

XXIX. *Gendings op de sekaten.*

Er bestaan voor de gamelan sekaten, welke is opgesteld in de open ruimte voor de groote moskee, in elke moeloed van af den 5en tot den 12en dier maand, hoofdzakelijk slechts twee gendings, n.l. de gending ramboe en rangkoeng. Deze dienen als inleiding tot het begin van de sekaten. Zoodra het spelen van deze twee gendings ophoudt, worden tot het einde toe verder op de gamelan slechts verschillende gendings ladrangan geslagen, nimmer gendings ageng, zooals de tevoren als inleiding van de sekaten gespeelde gendings. Zoo was steeds de gewoonte in de kraton van oudsher. Ongeveer 70 jaar geleden is het gebruik van de gendings op de sekaten gewijzigd, n.l. na te zijn ingeleid door de twee gendings ramboe en rangkoeng, worden verder op de gamelan steeds de gendings ageng geslagen, slechts zoo nu en dan afgewisseld door gendings ladrangan.

XXX. *De verschijning van goenoengans op de Gerebeg.*

Bij het Gerebegfeest, dat drie maal 's jaars werd gevierd, n.l. bij Gerebeg poeasa, moeloed en besar, werden de goenoengans van uit de kraton steeds om 11 uur naar buiten gebracht, terwijl het einde van de audientieverleening van den vorst in de setinggil ongeveer om 12 uur was. Ongeveer 20 jaar geleden is deze tijd gewijzigd, n.l. om 10 uur worden de goenoengans van uit de kraton naar buiten gebracht, terwijl de afloop van de audientie is vastgesteld op ongeveer 11 uur. Het aantal goenoengans en de daarbij behoorende versieringen echter worden tot nu toe nog steeds gehandhaafd.

XXXI. *Het salvovuren van de pradjoerits.*

Het was van ouds reeds gebruikelijk, dat de kratonsoldaten (pradjoerit djaba djero), wanneer zij hun hormat bij één of andere gelegenheid wilden betoonen, het afvuren hunner geweren steeds achter elkaar deden, zoodat bijv. bij het afschieten van een compagnie van 100 pradjoerits, de knallen achter elkaar gehoord werden, soms 5 tot 8 seconden lang. Het werd vroeger expresselijk anders uitgevoerd dan het salvovuren van de Gouvernements soldaten, waarvan de knal als uit één geweer wordt gehoord.

Ongeveer een jaar geleden is dat oude gebruik zoodanig gewijzigd, dat het salvovuren van de Gouvernements soldaten en van het Mangkoenegaransche legioen nagevolgd wordt. Thans wordt bij het salvovuren van een groep of wel twee groepen pradjoerits de knal als het ware uit één geweer gehoord. Zoo worden ook bij het commandeeren der officieren en het exerceeren der pradjoerits de Gouvernements soldaten tot voorbeeld genomen.

XXXII. *Het bijwonen van feesten.*

Reeds vroeger bestond de gewoonte, dat het aan familieleden, ambtenaren en onderdanen van den vorst, die binnen de muren van de kraton verblijf hielden, verboden was dagelijks of bij feesten op stoelen te zitten, doch ze moesten op den grond plaats nemen, met uitzondering van kinderen van den vorst of pangerans, die vergunning hadden gekregen om van stoelen gebruik te maken. Of dit verbod reeds is opgeheven dan wel verdrongen door nieuwe ideeën, valt moeilijk te zeggen. Naar aanleiding van de vergunning, waarbij alle onderdanen tot den laagste toe in de baloewarti thans van vervoermiddelen gebruik mogen maken, wordt verondersteld, dat de opheffing van bovengenoemd verbod van hooger hand reeds is geschied.

XXXIII. *Titels Raden Mas en Raden.*

De titels van Raden Mas en Raden, toegekend aan familieleden van de vorst, zijn van ouds reeds vastgesteld in de gewoonten en gebruiken van de kraton. De uiteenzetting hiervan is als volgt:

a. Kleinzonen van den vorst krijgen in hun kinderjaren den titel van Raden Mas. Zoodra ze echter tot Soenan's ambtenaar worden aangesteld, wordt de titel zoodanig ingekrompen, dat alleen het praedicaat Raden overblijft, bijv. Raden Ngabei, Raden Loerah enz.

b. Achterkleinzonen van den vorst, die in hun kinderjaren den titel van Raden Mas dragen, krijgen, zoodra ze tot een van de Soenan's dienaren gaan behooren, een minderen titel, n.l. Raden, zooals in a is uiteengezet.

c. Achterachterkleinzonen hebben slechts den titel van Raden.

d. Voor kinderen van achterachterkleinzonen van den vorst, vervalt de titel van Raden, zij mogen slechts het praedicaat Mas voeren. Zoo ook al zijn nakomelingen.

Dit jaar echter is dit gebruik gewijzigd, waardoor groep a en b, zoowel in de kinderjaren als op volwassen leeftijd, Soenan's ambtenaar of niet, steeds hun praedicaat van Raden Mas kunnen behouden. Zoodra zij in dienst van den vorst treden, worden zij dan genoemd Raden Mas Ngabei, Raden Mas Loerah, Raden Mas Bekel enz. Groep c en d met al hun nakomelingen, kunnen hun titel van Raden behouden. Zelfs degenen, die nu het praedicaat Mas voeren, mogen, indien zij een verklaring kunnen overleggen een afstammeling te zijn van den vorst, verder ook den titel Raden dragen.

Op verzoek van de red. schreef Dr. de Vries van het Kantoor voor Inlandsche Zaken de volgende toelichting op de laatste paragraaf.

Volgens vroegere begrippen inzake titulatuur in Soerakarta werd de titel „Raden Mas" gevoerd door allen, die krachtens hunne geboorte recht hadden op den titel „Pangeran", zoolang zij nog minderjarig waren, en voorts door alle kleinzoons, alle achterkleinzoons en, volgens de meeste en oudste bronnen, ook door de echte na — achterkleinzoons van den Vorst. Een „Raden Mas", die niet van geboorte aanspraak had om bij zijn meerderjarigheid zijn titel tegen dien van Pangeran te verwisselen, voegde daaraan alsdan de praedicaten „Ario" en „Pandji" toe.

In Jogjakarta zou de titel „Raden Mas" daarentegen slechts door alle kleinzoons en achterkleinzoons worden gedragen, indien zij nog minderjarig waren. Na hunne meerderjarigheid droegen zij slechts den titel „Raden" met toevoeging van een praedicaat. Werd bijvoorbeeld een „Raden Mas" tot Boepati benoemd, zoo verving hij „Mas" door het praedicaat Toemenggoeng en noemde zich „Raden Toemenggoeng".

In Soerakarta werd de titel „Raden Mas" bij de nakomelingen van den vorst in het 4de [1]) en/of 5de geslacht, in Jogjakarta in het 5de geslacht „Raden". Werd laatstgemelde titel in Soerakarta reeds in het 6de geslacht „Mas", in Jogjakarta echter pas in het 8ste.

Heeft Soerakarta de daar toegepaste regel, zooals boven is uiteengezet, tot voor kort gehandhaafd, Jogjakarta daarentegen heeft reeds geruimen tijd de verzwakking van den titel „Raden" in het 8ste geslacht laten varen en als beginsel aangenomen dat die titel toekomt aan alle afstammelingen van den Vorst van den 5den graad af en verdere nakomelingen, dus onbeperkt.

Eerst kortgeleden heeft ook Soerakarta denzelfden rechtsregel van Jogjakarta toegepast, door te bepalen dat de nakomelingen van de na-achterkleinkinderen van den vorst aanspraak hebben op den titel „Raden", welke erfelijk is voor de verdere nazaten, terwijl tevens als regel werd aangenomen, dat de na-achterkleinkinderen, die in dienst van het Zelfbestuur zijn of hun kindernaam reeds hebben verwisseld, nog recht hebben op den titel „Raden Mas".

Ging vroeger de overgang van den adel zoowel in Soerakarta als in Jogjakarta door vrouwen sterker verzwakt over dan in de mannelijke lijn, thans geldt in beide gewesten het beginsel, dat de erfelijkheid van den titel in de vrouwelijke lijn geheel op denzelfden voet plaats heeft als in de mannelijke.

Ten aanzien van de afstammelingen van een Pangeran Adipati Ario Mangkoenegoro en een Pangeran Adipati Ario Pakoealam wordt thans de adat gevolgd, dat zij,

1) Alleen bij hun minderjarigheid droegen afstammelingen in den 4en graad den titel „Raden Mas".

die deze Zelfbestuurders niet verder dan in den 3den graad bestaan, aanspraak hebben op den titel „Raden Mas", terwijl aan de verdere afstammelingen den titel „Raden" toekomt.

Wat de vrouwelijke titels betreft, zoo is „Raden Ajoe" het aequivalent van „Raden Mas" (Ario of Pandji), „Raden Nganten" dat van „Raden" en „Mas Nganten" of Embok dat van Mas. Een „Raden Ajoe" minderjarig of liever ongehuwd zijnde, wordt „Raden Adjeng" genoemd; eene „Raden Nganten" of „Mas-Nganten" is, onder dezelfde omstandigheden „Raden Loro (Roro) dan wel „Mas Loro (Roro), en een „Embok" „Embok Mas".

Degenen, die in verband met bovenbedoelden nieuwen regel van Soerakarta inzake de titels „Raden Mas" en „Raden" aanspraak meenen te kunnen maken op een dier titels, kunnen zich onder overlegging van een volledigen stamboom, gewaarmerkt door den Rijksbestuurder te Soerakarta, wenden, wat de zelfbestuursonderhoorigen betreft tot dien Rijksbestuurder en wat de landsonderhoorigen aangaat, bij gezegeld rekest gericht aan de Regeering, dat door tusschenkomst van den betrokken Gouverneur en den Adviseur voor Inlandsche Zaken behoort te worden ingediend [1]).

1) Ontleend aan:
1. Mr. L.W.C. v/d Berg. De Inlandsche Rangen en titels op Java en Madoera, 2e druk. 2. Rijksblad van Jogjakarta van 17/7—'27 No. 17 en het besluit v/d Patih van Z. H. den Soesoehoenan van 25/3—'31 No C 1/I.

ADOEAN-SAPI.

(*Populair-ethnografische Schets*).

Als volksfeest, ter viering van den Koninginne-verjaardag, en bij andere speciale gelegenheden worden in Besoeki periodiek *adoean-sapi* d.z. stierengevechten gehouden, een specifiek madoereesch volksvermaak, dat niet minder populair is dan het *certanem taurorum* in Spanje.

Maar niet zoo wreed!

De *adoean-sapi* bestaat uit het elkander achteruit duwen van twee stieren, die zich met hun schedels tegenover elkaar hebben geplaatst; dat duwen duurt net zoolang, totdat één het veld ruimt — de kamp is dan afgeloopen.

Uit de massa, welke zich als een meervoudige haag om de arena heeft geschaard, gaat dan een gejuich op; het publiek heeft den strijd medegeleefd en elke beweging der stieren met gespannen aandacht gevolgd. Voor den europeeschen toeschouwer is de uitslag dikwijls een (pijnlijke) verrassing; op het laatste moment, nl. wanneer verwacht wordt, dat de kamp zal eindigen in het voordeel van den stier, die voortdurend blijk heeft gegeven van zijn grootere musculaire kracht, draait het dier zich plotseling om en kiest het hazenpad — onder gejoel der menigte.

De Madoerees heeft die nederlaag echter met empirischen kennersblik voorzien; hij beweert, dat de stier, die 'r zijn wil op gezet heeft om te overwinnen, zijn staart opwaarts ombuigt en dat het gevecht zal worden verloren door den stier, die kwispelstaart, een *taurus* blijkbaar onwaaridg — zoo zijn 'r meerdere symptomen, waarop de Madoerees een profetie durft wagen, bijv. het oog.

Een *adoean-sapi* wordt gehouden van 10 uur 's morgens tot 5 uur in den namiddag en, wanneer 't van den Madoerees afhing, zou hij 'r nog graag een allerlaatste partij aan willen verbinden, doch de toestemming daartoe wordt geweigerd, met het oog op de invallende duisternis; een kamp kan soms lang duren en tijdens de zoo snel intredende schemering zouden nietgewenschte handgrepen door de begeleiders, voor de jury ongezien, kunnen worden verricht met als gevolg een vechtpartij, waarbij onder de Madoereezen aldra de *piso-blati* een hartig woord medespreekt.

Om die reden worden dan ook de weddenschappen geregistreerd; de *adoean-sapi* is een geautoriseerd hazardspel, waaraan echter door niemand aanstoot wordt genomen, omdat zij van zoo'n bijzondere, veeteeltkundige waarde is — de veefokkerij van den Madoerees in Besoeki is gericht op de *adoean-sapi*; de daarvoor geschikt bevonden stieren worden met de meeste zorg gekweekt.

De eigenaar van een winnenden stier is is een man van gewicht.

Als de wedstrijd is afgeloopen, tooit hij zijn *sapi* met een *slendang* om de horens en een *kain* om de lendenen; met het aldus uitgedoste dier verschijnt hij voor den (meestal aanwezigen) Regent, om op de tonen eener *gamelan* te *tandak* en den prijs — het totaal der weddenschap — in ontvangst te nemen.

Die prikkel is voor elken wedstrijd onontbeerlijk; de overwinning moet ook tastbaar zijn.

Voor het organiseeren eener *adoean-sapi* vormt zich telkens een comité, in hoofdzaak bestaande uit inheemsche Bestuursambtenaren; zij moedigen de veefokkerij aan en verrichten een daad van sociaaleconomische beteekenis — terecht wordt Besoeki de rijstschuur van Oost-Java genoemd en *padi*-cultuur is zonder *sapi's*, althans in de madoereesche landen, niet denkbaar.

Het verbod, om op *adoean-sapi* te wedden, zou de veefokkerij in Besoeki onthalzen en aan den Madoerees een volksvermaak ontnemen.

De bioscoop, voetbalwedstrijden en andere openbare vermakelijkheden worden zelden of nooit door den Madoerees bezocht; zooals bekend, grenst zijn zuinigheid aan gierigheid, doch voor het bezoeken van een *adoean-sapi* (en het deelnemen aan de weddenschappen, welke daarbij worden afgesloten) heeft hij zijn laatsten cent over.

Behalve de officieele, geregistreerde weddenschappen — waarvan 10 pCt. wordt ingehouden voor de bestrijding der kosten van den aanleg van een palisadeering om de arena enz. — worden als vanzelf sprekend ook onderhandsche *pari's* afgesloten en daarvan is ook het europeesche en chineesche publiek niet vies; verteld wordt, dat 'r buiten grootere weddenschappen worden aangegaan dan die, welke geautoriseerd worden.........

Vormt de weddenschap de prikkel, om de *adoean-sapi* bij te wonen, voor de stieren bevindt die aansporing zich in de oerdrift der sexe. Voordat twee stieren de arena betreden, worden zij bij een koe gebracht; van de aldus ontstane rivaliteit wordt gebruik gemaakt de *sapi's*, die tevoren vriendschappelijk naast elkaar graasden en nu woedende medeminnaars zijn geworden, te laten vechten.

Het lokaas is *das ewig-Weibliche.*

Een *adoean-sapi* is een kamp uit minnenijd en zoo was 't vroeger gebruik om de koe binnen de arena te stationneeren — waaraan, om moraliteitsoverwegingen, een eind is gemaakt, doch ook thans dreigen zich soms nog tooneelen voor te doen, welke gecoupeerd worden door het bevel om de dieren te verwijderen.

— *Bhoeroeng*! brult de Madoerees en twee andere stieren worden de arena binnengeleid, elk geëscorteerd door drie begeleiders, die dan den *keloeh* — neustoom verwijderen en de beesten tegen elkander ophitsen, juister: met vriendelijke woorden aansporen om den strijd aan te vangen; een Madoerees spreekt zijn *sapi-adoean* nooit hard aan, doch steeds met lieve en lovende benamingen.

Soms brengt een stier zijn tegenstander met de horens een bloedwonde toe, schrijlings in de huid, en dan laait het grove instinct op; het dier wordt door zijn begeleiders, van wie een de eigenaar is — zich meestal plaatsende achter het beest, terwijl de twee anderen aan zijn flanken staan— toegejuicht en aangemoedigd en ook het publiek, dat op hem heeft ingezet, jubelt.

De begeleiders dragen ieder een lang koord om de schouders, waarmede zij de stieren naar elkaar toe drijven, zonder hen aan te raken; dat zou een vergrijp tegen de *adat* zijn.

De *adat* is de ongeschreven wet der *adoean-sapi.*

Men heeft gepoogd die te codificeeren, doch nog steeds gebiedt de, in overlevering, levende zede en de Madoerees is een eerlijk mensch; op zijn woord kan staat worden gemaakt.

De wedstrijd is — althans voor het europeesche publiek — vaak niet zoo interessant als de wijze, waarop een Madoerees, nadat de kamp is beslecht, zijn stier bij de horens vat, nl. de handige wijze, waarbij ook hij blijk geeft van spierkracht; hij wacht den wegrennenden stier op en grijpt hem terzijde bij de horens, om zich eenige meters te laten meesleepen, voordat het dier tot stand is gebracht — onmiddellijk wordt hem dan de *keloeh* aangedaan en de stier loopt aan een touwtje met zijn baas mee.

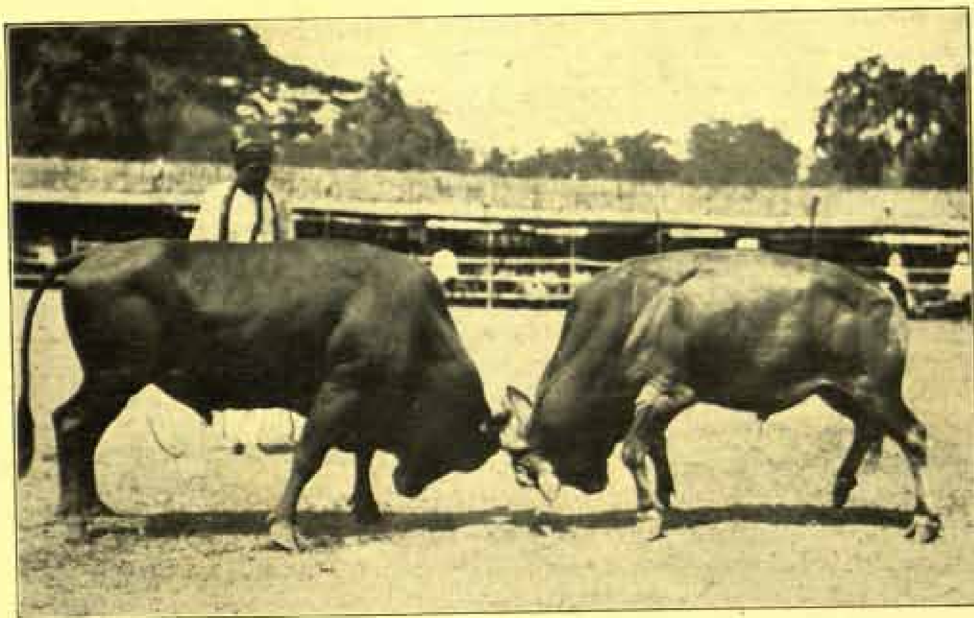
Een enkelen keer kan een gevecht niet doorgaan, omdat één der stieren in zijn sexueele oerdrift zoo woest is, dat de andere 'r bang van wordt en den strijd niet aandurft.

— *Bhoeroeng*!

Ter onderscheiding zijn de begeleiders voorzien van roode en witte bandeliers en zoo zijn ook voor de comité-tent roode en witte vlaggen aangebracht; heeft de stier der roode partij den strijd gewonnen dan wordt de witte vlag neergehaald en omgekeerd — kan een kamp niet doorgaan of wordt zij ongeldig verklaard, dan worden beide vlaggen neergelaten.

Adoean-Sapi.

Adoean-Sapi.

De oorsprong van de *adoean-sapi* is de *sawah*, waar twee stieren dingen om de gunsten eener koe; 'r worden onderlinge weddenschappen op afgesloten.

Zoo is ook de *kerappan* — stierenwedren afkomstig van de *sawah*, doch die heeft een anderen ondergrond; de *kerappan* heeft haar ontstaan te danken aan ploegende Madoereezen, die wedrennen organiseeren — het voertuig, waarmede een *kerappan* wordt gehouden, een slede, heeft dan ook den vorm van een ploeg.

De *kerappan* is meer eigen aan Madoera; de Madoerees in Besoeki prefereert de *adoean-sapi*; hij heeft 'r voor over, om gedurende drie dagen van 's morgens 10 tot 5 uur in den namiddag de zonnewarmte te weerstaan — slechts dat gedeelte van het omringende terrein, voor het binnengaan waarvan entrée moet worden betaald, is van een dak voorzien en daar neemt de madoereesche *orèng-tanèh* — landbouwer geen plaats, al zou hij ook een weddenschap hebben gewonnen......

v. H.

Adi-Raga, Oct. '31.

DE VORM DER KAWI-POËZIE

door

WALTHER AICHELE [1]).

Hoewel de studie van het Kawi in ouderdom de Sanskrit-philologie nabijkomt, staat ze toch nog altijd in de kinderschoenen. Dit is een gevolg van het feit dat totnogtoe slechts eenige weinige, zij het dan ook uitnemende, geleerden de rijke ons bewaardgeblevene Oud-Javaansche literatuur bewerkten, en bijdroegen tot oplossing van de talrijke problemen van taal- en cultuurgeschiedenis. Uit deze omstandigheid moet verklaard worden dat totdusverre nog niet behandeld werd de vraag, tot welk letterkundig genre we moeten rekenen de oudste ons overgeleverde en tegelijkertijd in kunstwaarde meest hoogstaande scheppingen der Indonesische poëzie: de in de 10de tot 14de eeuw van onze jaartelling ontstane kawi-gedichten. Hun qualificatie *kakawin*, dat in zijn formeele vorming juist beantwoordt aan het sanskrit *kâvyam*, vestigt reeds de nadruk op hun bijzonder karakter. Nader onderzoek, waarvan hier het belangrijkste in het kort medegedeeld zal worden, bewijst haar volledige afhankelijkheid van het Indische kunst-epos, niet slechts naar den inhoud, maar ook naar den vorm. Evenals voor den Indischen kunstdichter dienen ook voor den Oud-Javaanschen navolger de gebeurtenissen der groote Indische epen, — die bij beiden meestal den inhoud van hun gedichten uitmaken — in hoofdzaak slechts tot uitdrukking van hun eigen denkbeelden en dichterlijke fantasie. Zoo ontkomt bijvoorbeeld de lezer van het kawi Rāmāyaṇa bijna niet aan den indruk, dat de dichter hem in den vorm van Rāma de ideale voorstelling van den vorst voor oogen heeft willen voeren.—Dezelfde versmaten, die de Indische kunstdichters gebruikten, vinden we in de Oud-Javaansche kawi-gedichten terug; ook hier van sarga tot sarga afwisselend, maar òòk binnen de afzonderlijke zangen.

De volgende parallellen willen aantoonen, hoe trouw de alaṃkāra's, de zoo geliefde vers-sieraden, nagevolgd werden, zoowel de taalkunstjes als de poëtische beelden en vergelijkingen. Ik volg daarbij Daṇḍin's Kāvyadarça (afgekort: D), uitgegeven door O. Böhtlingk.

De *Anuprāsa* [2]), het terugkeeren van gelijke klanken (D. 1, 55 sqq), treffen we vaak aan in de verschillende kawi-gedichten; bijzonder geliefd is deze, evenals de Yamaka, bij den dichter van het Rāmāyaṇa (= R), bv.

māring manuk muni mĕne matakut ya kasrang [3]), (m, ma, k) R. 2.25 c.
mong mona munggu ri guhānya humīs awaknya (m, mo, gu) R. 2.26 b.
mong māri mabrata warĕg ya kĕnas kidang kweh (m, r, k).
singhātisāhasa mahas ring alas madasyu (s, as) R. 2.27 b + c.
tĕkwan sarwwa maṇik tawingnya sinawung sākṣāt sĕkar ning suji (s). Bhārata-Yuddha 5.1 c.
mwang pekāmrang ri jöng ning giri hana ring alas.
ring jurang ring lwah ajro (r) Bhārata-Yuddha 30.5 d.

1) Vertaald door Dr. C. Hooykaas uit Orientalistische Literaturzeitung 29, 1926, 933 — 939.

2) Onder de talrijke sanskrit-woorden die door geleerde ontwikkeling in het kawi en van daar ook ten deele in de volkstalen geraakten, treffen we van de verschillende termen voor de alaṃkāra's slechts het woord upamā aan.

3) Plaatsgebrek gebood deze passages onvertaald te laten en ook de in het vervolg geciteerde vergelijkingen en beelden meestal zonder kawi-tekst te geven. Om de zelfde reden moest ik afzien van een motiveering, waar ik hier en daar in de vertaling een opvatting te berde bracht die afwijkt van die mijner voorgangers.

De herhaling van verscheidene silben, *Yamaka* (D. 3. 1 sqq) komt bv. voor in R. 23.11 d.

mawĕrö warĕg laga lagi n panorakĕn asing musuh lagilagi

of R. 23.12 c:

umadĕg sang Anggada gadādi ta pwa ginĕgö humöng hati nira.

Telkens stuiten we op Yamaka in zang 24 (de beschrijving van de merkwaardigheden van het rijk Langkā, dat door een wonder herrezen is) en in zang 25 (terugkeer van Rāma met de herwonnen Sītā), waarvan de tekst om deze reden bijzondere moeilijkheden oplevert voor den vertaler.

Nu kan de Yamaka, zooals in de Indische kunstgedichten, op verschillende plaatsen van het vers staan. In het begin van de vier pāda's komt het bv. voor in R. 26.20 c & d: tuhamu yuh — bapamu yuh. Uit een toevallige eindpositie van de Yamaka waarschijnlijk heeft zich in Indië (vgl. H. Jacobi [1])) de rijm ontwikkeld die nu als vers-sieraad — zij het dan ook niet vaak — ook in kawi-gedichten wordt gebruikt.

In het Rāmāyaṇa vind ik dit in: VII 25 a en b: cañcala — yañcala;
X 34 b en d: tūtūtanya sinādhyā — tanya sinādhyā;
XVI 30 (rijmwoorden: madalĕm — dilĕm — samalĕm — malĕm);
XVI 35 (sulasih — mangasihasih — ngasih — asih);
XVI 37 — 40 (asisihan — winasĕhan — kasihan — kasihan; winasĕhan — masĕsĕhan — awurahan — winarahan; makayukayu — rahayu — kayu — gumuyu; magiwangan — tangan — ahangan — abayangan);
XXI 144 (kita — kita — pratihata — lalita);
XXVI 20 c en d (aku yuh — puyuh); en XXVI 48 (steeds op rāt eindigend).

Rijm heeft verder ook zang 97 van de Nāgarakṛtāgama (zie Kern, Verspreide Geschriften VIII, p. 120 of in: Het Oud-Javaansche Lofdicht Nāgarakṛtāgama, ..., met aanteekeningen van Dr. N. J. Krom, pag. 210).

Voor de *beperkte Yamaka* (D. III, 51 sqq), de gelijkheid der eindsyllaben van een pāda met de beginsyllaben van de volgende, geeft wederom het oudjavaansche R. een reeks voorbeelden. In een enkel geval komt het bv. voor in R. XXVI, 21 bc: minaki citta nikang kula bar t i t i t i t i s i yāmṛta.........

Zich uitstrekkend over een grooter reeks van pāda's vinden we het in R. II, 19a-d, XVI, 24 — 29, XXIV, 81 — 86, XXV, 113; XXVI, 14. Ter verduidelijking zij kortheidshalve slechts R. II, 19 geciteerd:

sakweh nikang talaga tan hana tanpa t u ñ j u n g;
t u ñ j u n g nya tan hana kurang paḍa mesi k u m b a n g;
k u m b a n g nya kapwa muni tan hana tanpa ç a b d a,.
ç a b d a nya karṇṇasuka tan hana tan manojña.

In R. XVI, 24 — 29 heeft het onverstand van een copiist de Yamaka op eenige plaatsen verknoeid. Vers 24 cd geeft hij als ikomurub - mara n gĕsĕng weer in plaats van het oorspronkelijke, maar minder frequent voorkomende ikomarab. De eindklank b biedt daarbij geen moeilijkheid, daar zeker reeds in de kawi-periode zooals in het huidige Oost- en Middel-Javaansch de stemhebbende klanken in de slotsyllabe stemloos worden. Drie verdere fouten in versvorm en beteekenis veroorlooft zich de copiïst in vers 26 en 27:

kucur nikang wway umĕlĕkah sakeng watu
wĕtunya çītala tuwi yālilang *maho*

1) H. Jacobi, Bhavisatta Kaha von Dhaṇavāla, Abhandlungen der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse, XXIX, 1918, p. 51 sq.

amogha teka milu maweh panas *ikā ri kāla* ning priyawiraha tatan matīs.

atīta sang wiraha karih niroṣadha
sadharmma lāwan ikana sang kĕ-
neng *uneng*
upāya tan hana kawenang madömana
manah kĕneng madanaçarāgni tīk-
ṣṇa ya.

In deze beide verzen vallen namelijk maho — amogha, ikā — ri kāla en unĕng — upāya uit de yamaka-keten, die van vers 24 tot 29 doorgevoerd wordt. Amogha zou weliswaar nog zin geven, maar i.p.v. ikā vereischt de samenhang den datief (rikā), en de zinsnede, dat er voor hem die van zijn geliefde gescheiden is, even weinig genezing is als voor hem die gekweld wordt door liefdesverlangen (unĕng), is een tautologie. De Yamaka leidt ons nu tot de oorspronkelijke bewoordingen, en we zetten i.p.v. amogha teka: aho yateka, i.p.v. ikā: rikā en i.p.v. unĕng: upas; „gift". Nu luidt de vertaling van deze verzen:

spuitend stroomt het water uit de rots,
koel komt het tevoorschijn, helder en
klaar.
Maar ach, ook dit brengt hem (nl. den
naar zijn Sītā verlangenden Rāma)
maar weer nieuwe brandende smart.
Immers, wanneer men gescheiden is
van de geliefde, dan brengt het wa-
ter geen verkoeling aan.

Vreeselijk! Voor den van de geliefde
gescheidene is er immers geen gene-
zing!
Evenmin als voor wie door gif verteerd
wordt.
Er is geen middel dat tot rust zou kun-
nen brengen een hart dat getroffen
is door Kāma's verzengenden pijl".

Deze korte proeve moge evenwel toonen, hoe het is gesteld met de nauwgezetheid van de overlevering van den tekst in de Kawi-geschriften.

De *omgekeerde Yamaka* (D. III, 73 sqq) — waarmee aangeduid worden verzen of versregels, die van voren zoowel als van achteren lettergreepsgewijze gelezen gelijkluidend zijn —, dit „sieraad" heeft, misschien tengevolge van de moeilijkheid om ze te maken, blijkbaar bij de kawi-dichters geen enthousiaste beoefening gevonden — gelukkig! Als eenig voorbeeld kan ik hiervoor de 97ste zang van de Nāgarakṛtāgama noemen (vgl. Kern, Verspreide Geschriften VIII, p. 120, afz. uitg. p. 210). Eén regel (vers 3 a & b) daaruit moge volstaan ter verduidelijking:

matarung tuhu wany aprang, prang-
nya wahu turung tama.

De dichter van zang 96 van de Nāgarakṛtāgama heeft zich helaas ook ingelaten met de verwaandheid van Indische verskunstenaars (zie D. III, 95) om verzen te fabriceeren, waarin een enkele consonant overweegt (vgl. Kern, t.a.p. p. 119, resp. 209), bv.:

tan tatatīta tan tutĕn, tan tĕtĕs tan
tut ing tutur (XCVI, 2 a).

Verreikend is de overeenstemming van de Oud-Javaansche met de Indische kunstpoëzie in gebruik en keuze van *vergelijkingen*. Ongetwijfeld aangespoord door de Indische voorbeelden vormt de kawi-dichter echter ook menig eigen beeld vol aanschouwelijkheid en kleur, kracht en warmte van gevoel.

De Indische literaten deelen de vergelijkingen en beelden in hoofdzaak in in *upamā* (vergelijking, D. II, 14 sqq), *rūpaka* (vergelijking met verstopte onderscheiding van beeld en tegenbeeld, D. II, 66 sqq) en *utprekṣā* (geestige verklaring, D. II, 221 sqq). In de kawi-gedichten komen we alle drie de vormen weer tegen, het meest natuurlijk de upamā. Ik citeer een reeks van zulke vergelijkingen, die hun voorbeeld in het Indische kunstepos hebben. Oòk het kawi-gedicht

(zie R. XI, 58 en VII, 24) kent de populaire vergelijkingen der Indische kunstdichters van het vrouwengezicht met den lotusbloesem (zie Daṇḍin, Kāvyādarça II, 16 sqq) of met de maan (zie D. II, 22 enz.) De oogen der geliefde gelijken op de oogen eener ree (R. VII, 24 — Kālidāsa, Raghuvaṃça, voortaan afgekort: Rgh., VIII, 60; IX, 58), de pracht van haar lokken op den pauwestaart (R. VII, 25 — Rgh. IX, 67). De twijgen doen denken aan handen (R. XVI, 40 — Rgh. IX, 35). Twee naburige bergen zien er uit als de borsten van Moeder Aarde (R. XI, 72 — Rgh. IV, 51). Onder de literaire figuren die in het Indische kunstepos aangewend worden tot uitdrukking van vergelijking (zie D. II, 57 — 65), is in de kawi-gedichten het vaakst nagevolgd het beeld van het „overwonnen zijn" (*sor*, resp. *kasoran*). Bijvoorbeeld in R. VI, 145: „de zon wordt overwonnen door den machtige (nl. Vālin)", of R. XI, 70: „de golven van de zee van Langkā overwinnen door hun schoonheid de wereld der Goden".

Ook in rūpaka-vorm verschijnt een reeks beelden uit de Indische kunstpoëzie in de kawi-gedichten, zooals: de vorst is een wenschboom (R. VI, 148, XXI, 10 — Rgh. VI, 6, XIV, 48) of een berg (R. III, 77 — Daṇḍin, Kāvyādarça II, 85). Een wenschboom, een waringin (uit: *war* = *bĕr* en ingin „begeeren") [1]), is ook Sītā voor Trijaṭā, R. XXI, 40.

Met voorliefde worden natuurtafereelen in rūpaka-vorm gekleed. Bijvoorbeeld R. VI, 128:

„De boomtakjes, door een zachten wind bewogen, zijn danseressen, die vroolijk om de boomen dansen, en overmoedig heffen de uitgelaten bijen het begeleidende gezang aan."

Met het beeld van de dansende boomtakjes kan men Rgh. IX, 29 vergelijken. Enkele kawi-dichters, zooals Mpu Sĕḍah, de schrijver van het Bhārata-Yuddha (1157 n. C.) houden van de vergelijking met het schaduwtooneel, hoewel ons dit niet bekend is uit het indische kunstepos. In Bhārata-Yuddha VI, 4b staat een rūpaka met betrekking tot dit spel, welke ik zou willen toevoegen aan de totnogtoe bijeengebrachte bewijsplaatsen voor de ouderdom van het schaduwtooneel op Java:

māri tinarkka wayang kayu nika tĕkap ing mangĕbun gĕlungan, d.i. voorbij (was de stonde), waarop (de schoonen) die (in den morgennevel) haar lokken bedauwen [2]) laten, wayangfiguren, (in werkelijkheid) de boomen, meenen te zien".

Voor *tarkka*, dat vertaald is met „meenen te zien", vergelijke men Wṛtta-sañcaya, strophe 48: *kawitarkka*, „dichterlijke vinding" en de ontleende vertaling van deze uitdrukking in Bhārata-Yuddha L, 3b: *hiḍep ning mangö*.

De rūpaka, waaraan de dichter hier herinnert, vinden we verder uitgewerkt in het met het Bhārata-Yuddha ongeveer gelijktijdige kawi-gedicht Wṛtta-Sañcaya, strophe 93:

„De bergen, bespannen met een kĕlir (het schaduwscherm), den doorzichtigen, fijnen nevel, leverden een aanblik op, als droegen ze schaduwfiguren, de boomen." — In deze beide voorbeelden schijnt me het zonder partikel van vergelijking gegeven, ongewone naast elkaar plaatsen van beeld en voorwerp (*wayang kayu* resp. *wayang tahĕn*): „wayangfiguren, (namelijk) boomen" aan te sluiten bij de samengestelde rūpaka-vorming van den Indischen kunstdichter (vgl. D. II,

1) Zie mijn Oud-Javaansche Bijdragen tot de geschiedenis van den Wenschboom, Djåwå VIII, 1928, 28—40.

2) Dauw zou een bijzonderen glans aan de haren geven.

66, 69 sqq). De op het laatst geciteerde rūpaka (Wṛtta- Sañcaya 93) wordt nog voortgezet:

„de hooge bamboes, waardoor de wind waait, zijn daarbij de fluiten (die het spel begeleiden)", een vergelijking, die ook het Bhārata-Yuddha bevat (L, 5) en die ons uit het sanskrit eveneens bekend is (Rgh. IV, 73).

Als voorbeeld van de utprekṣā moge hier R. XII, 1 c, d geciteerd worden: „Voorbij was het met de schoonheid van den nachtlotus, hij sloot zich, werd droog en verwelkte slechts daarom, omdat hij de schoonheid van den aanbrekenden dag zag."

Verder bv. R. II, 8, 9; VI, 117; XVI, 19; Arjuna-Wiwāha, XVI.

De langdurige scheiding van Rāma en Sītā geeft den dichter van kawi-Rāmāyaṇa herhaaldelijk aanleiding, de *apahnuti* of *nihnuti* aan te wenden, een versfiguur, die een algemeene zienswijze in het tegendeel doet verkeeren (zie D. II, 304 sqq). Een voorbeeld (R. XVI, 26: het koele bronwater komt den van de geliefde gescheidene heet voor) zijn we bij de bespreking van de beperkte yamaka al tegengekomen. In R. III, 23 is het sandelhout, in R. VI, 123; VIII, 170; XVII, 108 een zachtwaaiende wind, en in R. XVII, 106 de maneschijn, die de vlammen in het hart maar nog meer aanwakkeren, in plaats van verkoeling te brengen. Vergelijk bovendien R. VI, 119, 121, 122, en bij laatstgenoemde passage Rgh. XIV, 48.

Evenals de Indische kunstepen (vgl. D. II, 359 sqq) zoo vereenigen vaak ook de kawi-gedichten verscheidene beelden en vergelijkingen in een enkel beeld, bv. in R. VI, 126 a-c:

çabdaning bhramara matta ya apuya
yak rĕngö ya mahuyang hati mapanas
tulya parwwata sĕḍĕng matunu murub.

In de tweede en derde pāda is namelijk aanwezig de nihnuti, die we zoo juist tegenkwamen, met een upamā, terwijl de eerste vanwege het in *apuya* begrepen dubitatieve a-suffix naar mijn taalgevoel een in vragenden vorm gekleede samçayopamā bevat (een op twijfel berustende vergelijking, zie D. II, 26). Er zijn in het kawi — evenals in het Maleisch — genoeg bewijzen dat tot het uitdrukken van een vraag het partikel *apa* zoowel aanwezig (R. VI, 61; XXI, 63) of afwezig zijn kan. In het laatste geval wordt ongetwijfeld, juist zooals het in het Maleisch geschiedt, de vraag door verheffing van stem uitgedrukt. Vergelijk bijvoorbeeld R. X, 34:

nā ta sinādhyā sang tuhu wīra
çrī ya ta tūtūtanya sinādhyā.
āpan ikā bwat cañcala mengā
yāta matangnyā n tan ya sinādhyā?

„Dat echter is het, waarnaar de ware held moet streven:
het geluk moge zijn doel zijn, dat hij bereiken moet. Daar het nu echter zoo speelsch en vluchtig is,
zou hij het soms daarom niet nastreven?"

Op deze wijze beteekent bovengenoemde passage:

„Zou het gezoem der bijen soms vuur zijn?
Wanneer ik het hoor, staat mijn hart in gloed en hitte, gelijkt op een berg, wanneer de vlammen er hoog uit oplaaien.

Een andere opvatting van deze passage heeft Kern, Verspreide Geschriften VIII, 234 (en X, 131).

Een reeks van rūpaka's, die weer een samçayopamā bevat (wintang kĕmbanga), bevindt zich in Bhārata-Yuddha L, 3 in een strophe die het verdient hier weergegeven te worden:

endah lwir mahurup langö gagana
len bhūmī sĕḍĕng ning kulĕm
kaywan yāngdadi megha megha matĕmah kaywan hiḍĕp ning mangö
wintang kĕmbanga kĕmbang ang-

jrah atĕmah wintang haneng ambara
lwahnyādadyan urut mahā ng urut adadyan lwah larinyālaris.

(Men lette hier ook op de yamaka: megha-megha, kĕmbang-kĕmbang, larinya-alaris).

Wonderlijk, hoe de schoonheid van den hemel en van de aarde 's nachts in elkaar overgaan:

Tot wolk wordt het bosch, tot bosch de wolk, zoo schijnt het den dichter.

Zouden de sterren heusch bloemen geworden zijn? De bloemen verstrooien zich en worden tot sterren in het hemelruim.

De rivieren veranderen in wolkenstrepen, de wolkenstrepen staan op het punt rivieren te worden, die in zachten loop voortglijden."

De bijzondere vorm van rūpaka van deze strophe (met „worden tot") wordt behandeld in D. II, 67 sq. Voor de vergelijking van bloemen met sterren zie men ook R. VI, 118 en XVI, 31. Met een utprekṣā, die een upamā bevat, moge de beschouwing van de beelden-taal besloten worden:

„En bamboestruiken stonden er [1]) en neigden, onrustig sidderend, net alsof ze hem (Rāma) met hun twijgen, die net handen waren, vol eerbied groeten wilden." (R. XVI, 40). Een beeld, dat overigens teruggevonden wordt in Arjuna-Wiwāha, strophe 16, maar dan als zuivere utprekṣā.

Dat echter niet alleen de taalkundige en beeldvormende versieringsmiddelen van het Indische kunstepos in de kawi-gedichten nagevolgd werden, maar ook andere voorstellingen bij passende gelegenheid ingang vonden, daarvoor geeft Bhārata-Yuddha II, 7 — 10 wel een aanwijzing [2]). Hier wordt de intocht van Kṛṣṇa in Hāstinapura ter beraadslaging met de Kuru-vorsten geschilderd, — een evenement bovenal voor de dames, die zich nieuwsgierig en opgewonden voor de ramen verdringen, waarbij ze door haar haast in allerlei min of meer pijnlijke situatie's geraken. Het voorbeeld van deze scène vinden we bij Açvaghosa, Buddhacarita III, 13 sqq, waar beschreven wordt de indruk van den jongen prins Siddhārtha (den lateren Buddha) op de vrouwen van Kapilavastu bij zijn eerste promenade, een tooneel dat immers ook een Kālidāsa niet versmaad heeft om als model te nemen (Kumārasambhava VII, 56 sqq, Rgh. VII, 5 sqq).

Onze beschouwing heeft dus opgeleverd, dat de Oud-Javaansche kawi-gedichten niet onmiddellijk op de oude indische epen berusten, maar dat de latere, hieruit puttende kunstepen hun stimulans waren. Maar ze toont ook aan, dat de invloed en de studie van het Indische geestesleven aan de Javaansche vorstenhoven van de Middeleeuwen sterker waren, dan wij totnogtoe zien konden. Op één vraag echter, die in het nauwste verband tot ons thema staat, en eigenlijk in de eerste plaats behandeld had moeten worden, kan hier niet meer ingegaan worden: ik bedoel het t a a l probleem. Evenals voor het Indische kunstepos de regel eischte, dat het in het Sanskrit geschreven werd (D. I, 37), zoo kunnen onmogelijk de eveneens voor literaire fijnproevers bestemde kawi-gedichten de Oud-Javaansche *volkstaal* gebruikt hebben. Waarnemingen aan de taal zelf bevestigen nu inderdaad deze opvatting, die voor mij aanleiding werd om bij behandeling van dit thema in plaats van de tegenwoordige aanduiding der taal als „Oud-Javaansch" de oude benaming „Kawi" weer op te vatten.

1) kawi *ho gading* beantwoordt volgens de klankregels aan maleisch (*h*)*aur gading*, evenals *ho rwi* aan maleisch (*h*)*aur duri* (= namen voor zekere bamboesoorten). Een „misvorm" *ho* uit *wwah* „vrucht" komt ook semasiologisch niet in aanmerking.

2) Vergelijk verder R. XXI, 130 sqq. de apotheose van Rāma, welke berust op Bhagavadgītā X, 19; hierop maakte R. Ng. Dr. Poerbâtjarâkâ mij opmerkzaam.

Het zou echter te ver voeren wanneer hier ook maar de richting zou aangeduid worden, waarop ik den weg tot oplossing van het taal-probleem zie. Als huidige Javaansche voortzetting van de oude kawi-taal kan ik in ieder geval slechts het krâmâ met zijn gradaties aanzien, waarvan het bijzondere characteristicum — de veranderingen in de uitgangen — in de kiem reeds in het kawi voorhanden is. Er zijn genoeg bewijzen voor, dat het kawi en zijn poëzie ook de taal en poëzie van andere Indonesische volken, zelfs tot de Philippijnen toe, beinvloed hebben. Voor de toekomst zal één der gewichtigste opgaven der Indonesische philologie bestaan uit het nagaan van deze uitstralingen.

Bibliographie: Rāmāyaṇa. Oud-Javaansch Heldendicht, uitgegeven door H. Kern, 1900 (afgekort: R.). Zang I — VI is in het Hollandsch vertaald door Kern in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, deel 73, 1917; herdrukt in de Verspreide Geschriften Deel X, 1922, p. 77 — 142; zang VII — XIX ook in de Bijdragen, Deel 78 — 86, door H. H. Juynboll, 1922 — 30.

Bhārata-Yuddha. Oudjavaansch heldendicht, uitg. door J. G. H. Gunning, 's Gravenhage, 1903.

H. Kern, Arjuna-Wiwāha, zang 1 en 2, 1871; vergelijk ook: R. Ng. Dr. Poerbâtjarâkâ (Lesya), Arjuna-Wiwāha. Tekst en vertaling, Bijdr. K. I. 82, 1926, 181 — 305. (Ook afzonderlijk als boek uitgegeven, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff).

H. Kern, Wṛtta-Sañcaya. Oud-Javaansch leerdicht over versbouw, 1875 (herdrukt in Verspreide Geschriften IX, 1920, p. 67 — 190).

H. Kern, De Nāgarakṛtāgama. Oud-Javaansch lofdicht op koning Hayam Wuruk. Verspr. Geschr. VII (1917), 227 — 320, VIII (1918), 1 — 134; ook apart verschenen in 1919, met aanteekeningen van Dr. N. J. Krom.

UIT DE JAVAANSCHE CULTUURBEWEGING.

VERKOOPGEBOUW VOOR INLANDSCHE KUNSTNIJVERHEID TE JOGJAKARTA.

1. *OPZET.*

Een pendoppo van ± 60 m² oppervlak is aangekocht en zal worden overgebracht naar een terrein langs den hoofdweg Malioboro, afgestaan voor dit doel door den Rijksbestuurder van Jogjakarta.

Het terrein is gedurende 10 jaar gratis ter beschikking.

2. *REGELING.*

In het verkoophuis zullen van verschillende producenten kunstnijverheidsvoorwerpen worden ten verkoop gesteld. Er kan voldoende werk in commissie gekregen worden. Producenten zijn genegen zulks te geven. Een percentage boven de commissieprijs zal moeten dienen tot dekking der onkosten van de verkoopplaats. De bedoeling is uitsluitend geselecteerd werk in commissie te nemen en het werk te voorzien van een tjap.

Hierdoor wordt bereikbaar geacht:

1. Het scheppen van een afzetgebied voor verschillende kunstnijveren, die thans met hun producten vaak moeten leuren en noodgedwongen vaak beneden kostprijs moeten verkoopen.
2. Het fixeeren van rendabele verkoopprijzen voor die menschen.
3. Het opvoeren van de kwaliteit van het werk.

3. *EXPLOITATIE.*

Het verkoophuis krijgt gratis een waardevol terrein ter beschikking, krijgt renteloos een beginkapitaaltje. Een van de buitenambtenaren van het Batikproefstation kan bij toerbeurt tokobediende zijn. Op de kleine voorwerpen kan zeker 20 à 25% commissie, op de grootere 10% genomen worden. Een omzet van ± f 800.— per maand wordt mogelijk geacht.

4. *KAPITAALSVERSCHAFFING.*

Aanvankelijk was de kapitaalsverschaffing gedacht door deelneming van de producenten. Daarna is door Gouverneur en Resident aangeboden een bedrag uit een fonds, ongeveer 2 à 3 mille, ten einde spoedig het verkoophuis tot stand te brengen.

Naar aanleiding hiervan maakte de heer Sitsen te Jogjakarta o.a. de volgende opmerkingen :

Principieel is het bovenstaande mogelijk. Eenvoudig is het niet. De afzet toch moet gezocht worden voornamelijk bij touristen, vreemdelingen, en voor geschenken, enz. en is grootelijks ingesteld op Westersch kooppubliek. De touristen en vreemdelingen zijn door hotels, reisbureaux, gidsen, enz. en de belangengemeenschappen hiertusschen vrijwel vastgeketend aan de verkoopplaatsen in de hotels en enkele Europeesche kunsthandels. Slechts een klein deel hiervan is bereikbaar, te meer waar dezen koopers absoluut het oordeel ontbreekt over goed en minder goed werk. Door persoonlijke propaganda van invloedrijke personen is een deel hunner wellicht te bereiken.

Verder kan door extra-selectie een categorie koopers bereikt worden uit Indië zelf. De Japarasche Kunstnijverheidsvereeniging, eenigszins anders georganiseerd, heeft momenteel rond 50 houtsnijders aan het werk en betaalt aan loonen ± 7 à 8 honderd gulden 's maands. Het geproduceerde staat decoratief en technisch mijlen boven al wat als Japarasch snijwerk over heel Java wordt gevent in winkel en passer-malem.

De vereeniging in 1924 opgezet en eerst geheel mislukt en vrij veel geld gekost hebbende, is thans op het goede pad. Zij heeft nu een eigen gebouw met werkplaats en outillage, terwijl onder permanent toezicht van een speciaal opgeleid Javaan — theoretisch opgeleid op de cursus van den Bond van Kunstkringen, practisch aan het hof van Z. H. P. A. A. Mangkoenegoro en twee jaren op Bali — uitsluitend gewerkt wordt voor bestellingen, die voldoende binnenkomen. De opzet is geheel commercieel. Een stamkapitaaltje is verstrekt door 2% van de inkomsten gedurende één jaar van de dessa-pasars. Verder is er bedrijfskapitaal geleend van de Volkscredietbank. Het geproduceerde werk is aanzienlijk duurder dan het „voor export en touristen" bij de vele Chineezen in Japara gemaakte. Dank zij de veel betere kwaliteit kan het bedrijf toch bestaan. Op het congres J.l. in 1924 te Djokja gehouden is in de openingsrede van de tentoonstelling voor „bouw en meubelkunst" door mij reeds aangedrongen de opleiding van dergelijke nijverheidsconsulenten voor de verbetering van het kunstambacht ter hand te nemen en is den Sultan verzocht daartoe te willen medewerken. Het is een groote verdienste van Z. H. Prins Mangkoenegoro, medegewerkt te hebben in die richting. Dat de Japarasche vereeniging thans het kunstambacht ongetwijfeld aanzienlijk heeft kunnen verbeteren en aan een 50-tal opgeleide krachten een bestaan verschaft, dat thans een Gouvernements Meubelmakersschool in aanbouw is, nadat een proefneming aangetoond heeft, dat voldoende leerlingen zijn te krijgen en dat de ex-leerlingen emplooij vinden,

is te danken aan het feit, dat Prins Mangkoenegoro een consulent heeft doen opleiden. Westersch initiatief en hulp geboden door bestuursambtenaar of particulier kan tijdelijk een opleving geven, zeer zeker waardeerbaar, doch is door de tijdelijkheid van geen cultureele beteekenis. Wij staan hier in Djokja thans voor het feit, dat Mevrouw Verschuir tijd en lust heeft gevonden tot intensieve bemoeienis met de zilversmeedkunst en der opgevoerde productie een afzetgebied heeft bezorgd. Volle waardeering daarvoor is geboden. Wanneer zij straks weggaat, zakt echter e.e.a. direct ineen. Bovendien, hoe waardeerbaar, en zeker commercieel van tijdelijke beteekenis, cultureel kan zulks geen gevolgen hebben. Zelfs een Powel of Stravinsky kan de gamelan-kunst niet blijvend bevorderen of vernieuwen. Als ik de bedoeling goed begrepen heb, is het verkoophuis mede gedacht ter bestendiging van het door Mevrouw Verschuir ingezette werk. Als component kan zulks zeer zeker van beteekenis zijn, en is elk initiatief in dit opzicht toe te juichen en verdient steun. Op zichzelf is het thans voorgestelde echter onvoldoende. Het verkoophuis mag geen mislukking worden, doch zulks zal geschieden, indien daarnaast niet een doelmatige opvoering van het artistiek voelen en kunnen der producenten wordt ter hand genomen. Het oprichten van een verkoophuis kan dus alleen van beteekenis zijn, indien daarnaast een organisatie wordt geschapen of voorbereid ter veredeling van de, een slepend bestaan voerende, Kunstnijverheid. Geschiedt zulks niet gelijktijdig, dan wordt het verkoophuis een mislukking of een verwerpelijke organisatie op oneerlijke-concurrentie-basis. Aannemende, dat het verkoophuis tot stand zal worden gebracht, zal voor dit onderdeel eener doelbewuste kunstnijverheidbevordering een organisatie dienen te worden gevormd, waardoor de onherroepelijk in den eersten tijd ontstaande verliezen, kunnen worden gedragen. Wellicht, dat de Jaarmarktvereeniging in dezen diligent kan en wil zijn. Alvorens met eenigen bouw te beginnen zal e.e.a. moeten zijn geregeld

---

BOEKBESPREKING.

Sĕrat Mardi Kawi, ingkang ngarang W. J. S. Poerwâdarmintâ, Ngajoegjâkartâ 1860, 1e druk, Uitgeverij en Boekhandel Stoomdrukkerij „De Bliksem", Solo 1931. Pérangan I ngĕwrat wyākaraṇa kawi; Pérangan II ngĕwrat waosan kawi dalah djarwâ oetawi katĕranganipoen.

De laatste drie jaar brachten ons drie grammatica's voor het Oud-Javaansch. Eerst C. C. Berg's Kidung Sundāyana (Kidung Sunda C) voor schoolgebruik uitgegeven, en voorzien van aanteekeningen, een woordenlijstje en een inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch, Drukkerij „De Bliksem", Soerakarta 1928, waarvan in de voorrede uitdrukkelijk is gezegd dat het als tegenstelling is bedoeld tot de „bestaande spraakkun- „sten, die alle lijden aan het euvel, dat ze, wat „hun methode betreft, ingericht zijn op het ge- „bruik door Europeanen". Dit werk was in de eerste plaats bedoeld voor leerlingen van de A. M. S. en werd door het Gouvt. gesubsidieerd; waarschijnlijk wordt het evenwel meer gebezigd door de studenten van Prof. Berg aan de Leidsche Universiteit dan door de leerlingen van de A. M. S., voor wie het rijkelijk zwaar mag geacht worden. Er bestond groote belangstelling voor dit boek, naar aanleiding waarvan o.a. Dr. Esser een breedvoerig artikel schreef in Djâwâ 9, No. 6, December 1929, pag. 243 — 265.

1929 bracht ons verder een tweede deel van J. Kats' Kusumawicitra, Bloemlezing uit Ouden Middel-Javaansche Geschriften, (I Tekst, 1925, N. V. Boekhandel Visser & Co, Weltevreden), onder den titel II, Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch. Kats constateert in den aanvang: „Er is in den laatsten tijd, ook onder „Javanen, een verhoogde belangstelling voor en „lust tot de studie van de oude taal van Java „merkbaar." Verderop zegt hij nog: „Bij de keus „van deze fragmenten is vooral rekening gehou- „den met den smaak en de behoeften van Javaan- „sche lezers". Hieronder zal men wel in de eerste plaats moeten verstaan de leerlingen van het zgn. Instituut-Kats te Weltevreden. Ook over dit werk heeft Esser gehandeld, en wel in het T.B.G. 1930, Deel LXX, Aflevering 2 en 3, pag. 384 — 396.

Al waren de beide bovengenoemde grammatica's dus reeds voor Javanen geschreven, blijkbaar is desniettegenstaande ook nog de behoefte gevoeld aan een inleiding geschreven in het Javaansch. De heer W. J. S. Poerwâdarmintâ, bekend door het Javaansch verklarend handwoordenboek [1]), waarvan dit jaar de eerste helft verscheen, noemt geen bepaalde groep van gebruikers, maar wijst er op hoe in den beginne de jong-Javanen om vooruit te komen slechts vreemde talen leeren wilden en hun eigen taal verwaarloosden en minachtten tot niet meer (kunnen) spreken aan toe. Het heeft evenwel blijkbaar in de bedoeling des Scheppers gelegen dat de vroegere gevoelens zijn afgesleten en men ernst is gaan maken met eigen taal en letterkunde; om dan een goed begrip te krijgen moet men wel teruggaan tot het verleden. Daartoe is nu deze leidraad samengesteld, waarvoor autoriteiten als Kern, van der Tuuk, Juynboll en Poerbâtjarâkâ zijn geraadpleegd. Inderdaad bevat het eerste deeltje een eenvoudig gehouden vormleer (wyākaraṇa kawi ringkĕsan), waarvoor naast de in de Verspreide Geschriften herdrukte opstellen van Kern over het Oud-Javaansch ook de door Kern zelf reeds verouderd geoordeelde Kawi-studiën zijn geraadpleegd. Over den inhoud en verdeeling van de stof over de bladzijden kan men zich een oordeel vormen door de volgende opgave, die in het boek zelf ontbreekt, doch wellicht nog goede diensten kan doen bij opname in deel III, dat nog verschijnen moet.

1) Baoe Sastrâ Djâwâ, anerangakan temboeng-temboeng paribasan, temboeng kawi, tjândrâ sangkâlâ, wangsalan, oenèn-oenèn. Djilid I, A-K-L., W. J. S. Poerwâdarmintâ kabantoe C. S. Hardjâsoedarmâ, J. Chr. Poedjâsoedirâ.

Kinanṭèn pamboekâ déning ingkang minoeljâ Dr. Th. Pigeaud, kawedalaken déning Pakempalan „Triwikrâmâ", Ngajogjâ, 1930. (lat. karakter).

Wanneer men bedenkt dat dit boek niet alleen in het Javaansch is geschreven, maar gedrukt in de staande Javaansche letter of met vet cursief, zoodat er hoogstens 20 regels op een bladzij gaan en omstreeks 24 letters op een regel, terwijl er veel wordt ingesprongen en de heele druk royaal is als bij Kats' Kusumawicitra II, dan kan men nagaan, dat het onderhavige boek toch niet meer bevat dan een eenvoudige schoolhandleiding, eenvoudiger nog van opzet dan Kats, die een eigen terminologie poogt in te voeren. Misschien heeft een Javaan voor dit andere stadium van wellicht een ander dialect van zijn taal ook niet meer noodig dan een beknopte vormleer. Wie echter de gebruikers van het boek moeten zijn, blijkt niet; waarschijnlijk particuliere belangstellenden. Wel dat het geschreven is in 1929, en dat er blijkbaar voor deze zaken zooveel belangstelling mag verwacht worden, dat de uitgever deze goedverzorgde en royale uitgave aangedurfd heeft, zelfs vol goeden moed al terstond 1e druk noemt.

Het tweede deeltje — waosan kawi dalah djarwâ oetawi katĕranganipoen — bevat op de linker bladzijden Oud-Javaansche fragmenten, in genummerde korte zinnetjes geknipt, waarnaast de rechterbladzijden onder dezelfde nummers de Nieuw-Javaansche vertaling bevatten. Hiervoor zijn gebruikt fragmenticula uit Adiparwa, Rāmāyaṇa, Bhāratayuddha, Prasthānikaparwa, Tantu Panggĕlaran, Nāgarakrĕtāgama, Darmasoenya (ed. Poerbâtjarâkâ, Kawi II, 148) en Oud-Javaansche oorkonden, tezamen 119 bladzijdjes. Ook met dit boek zullen waarschijnlijk niet alleen Javanen hun voordeel doen, daar ook voor ons heel leerzaam is te zien hoe men nu hetzelfde uitdrukt met andere afleidingen van dezelfde grondwoorden, dan wel hieraan een andere beteekenis is gaan hechten.

Het derde deeltje, Kawi-djarwâ geheeten, schijnt een woordenlijst te zullen bevatten. We mogen na het voorafgaande verwachten, dat dit weer even uitstekend zal verzorgd worden. Schrijver en drukker moge toegewenscht worden dat dit spoedig uitkomt, en dat het geheele werk allerwegen ontvangen wordt met een belangstelling, de goede zaak waardig, waaraan zij zich met zoo veel toewijding gegeven hebben.

Dr. C. HOOYKAAS.

KIDUNG HARSA-WIJAYA, Tekst, Inhoudsopgave en Aanteekeningen door *C. C. Berg*, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff 1931 (ook in Bijdr. Kon. Inst. 88, 1931: EEN NIEUWE REDACTIE VAN DEN ROMAN VAN RADEN WIJAYA. Door *C. C. Berg*, p. 1—48, en KIDUNG HARSA-WIJAYA. Middel-Javaansche historische roman. Uitgegeven door *C. C. Berg*. p. 49—238).

In het begin van deze eeuw hadden we naast stapels Javaansche babadhandschriften reeds een plank vol gedrukte boeken over Javaansche geschiedenis. Talrijke babad's waren verschenen of hadden bespreking gevonden bij een geschiedkundige als Brandes was; er bestond Hageman, De Jonge's Opkomst, De Haan's Priangan, Veth's Java, om maar een lossen greep te doen. Het heeft toen misschien kunnen schijnen, dat we omtrent Java's geschiedenis vrij aardig ingelicht waren, althans voor de periode der Compagnie. Sindsdien zijn we niet veel verder gekomen, terwijl de aandacht in toenemende mate geboeid geraakt is door een oudere periode. Daar waren reeds de studies van Kern en Brandes en begon Krom te publiceeren; als samenvatting van het bereikte verschenen twee deelen Geschiedenis van Java door Mevr. Fruin-Mees. Al ras volgden Krom's Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst en Hindoe-Javaansche Geschiedenis, waarmee de oudere periode van Java's verleden, zoowel politisch als cultuur-historisch, zoo goed mogelijk behandeld was. Eén der bronnen voor Krom's boek werd gevormd door het merkwaardige geschrift, Pararaton — Boek aller Koningen — geheeten, op welks eigenaardige samenstelling en historische waarde Krom uitvoerig ingegaan is.

In hetzelfde jaar, waarin Krom's Hindoe-Javaansche Geschiedenis voor het eerst het licht zag, begon Berg een reeks Middel-Javaansche romans toegankelijk te maken; eerst de Kidung Sunda in tekst en vertaling — waarnaast Kidung Sundāyana alias Kidung Sunda C —, daarna

Rangga Lawe, Pamañcangah en nu Kidung Harṣa-Wijaya, allen met uitvoerige inhoudsopgave. Belezen in deze teksten als geen ander, heeft Berg er ook grootere historische waarde aan toegekend dan waar Brandes en Krom toe geneigd waren; in deze richting wijzen zijn dissertatie, zijn opstel over de Sorândaka en de verschillende inleidingen tot de uitgegeven teksten. Het zal dan ook belangwekkend zijn, wanneer de in uitzicht gestelde samenvatting hierop verschijnen zal, die een soort tweede deel moet uitmaken van „De Middel-Javaansche Historische Traditie". Temeer daar Berg tot dusverre het antwoord schuldig gebleven is aan Poerbâtjarâkâ, die in zijn opstel voor dit tijdschrift: De Historische Waarde van de Rangga Lawe (Djâwâ X, 1930, p. 135—149) het „Boek der Koningen" superieur acht boven de brij, waaruit Berg ons een vijftal scheppen heeft opgelepeld van telkens weer andere samenstelling (de vergelijking is van Berg zelf). Ook mogen we verwachten, in den binnenkort te verwachten tweeden druk der Hindoe-Javaansche Geschiedenis door Krom een standpunt ingenomen te zien, dat zeker voorzichtig en bezonken zal zijn, zij het misschien al — in het groote verband van het geheel — kort toegelicht.

Hoe hoog we de historische waarde van de Nāgarakṛtāgama ook mogen stellen, dit kunstdichtwerk is door de combinatie van letterkundige doorwrochtheid en zakelijke moeilijkheid bijna even onleesbaar als de Oud-Javaansche oorkonden, voor welker uitgave Krom heeft zorggedragen. Dan blijft over de categorie babad's, terwijl we nu sinds weinige jaren aan Berg's groote activiteit een reeks Middel-Javaansche geschriften danken, waar we tot voor kort alleen nog maar de Pararaton bezaten. Slechts wie wel eens een tekst uitgegeven hebben, kunnen beseffen, ten koste van hoeveel tijd en moeite een dergelijke uitgave tot stand komt, en hij zal zijn bewondering niet kunnen onthouden aan den geleerde, die in staat is geweest, ons in luttele jaren een dergelijke keuze voort te zetten. Temeer daar het meerendeel dezer teksten door verscheidene handschriften vertegenwoordigd was. Berg ziet hierbij niet op het aanteekenen van een duizend noten, al apprecieert de lezer dit misschien minder, wanneer hij verondersteld wordt bij de Kidung Harṣa-Wijaya alle 1616 noten aan het eind van het werk na te slaan. Bij dezen tekst, waarvan Berg slechts één handschrift bezat, heeft hij spellingen die afwijken van zijn transcriptie-systeem en ook de meest kennelijke schrijffouten verantwoord in een overdaad, die schaadt. Niettegenstaande deze kleine eigenaardigheid kunnen we hem niet anders dan dankbaar zijn, dat hierin weer op een ietwat andere wijze verteld wordt over een aantal personen en een episode uit de Middel-Javaansche geschiedenis, die ons steeds levendiger voor den geest komt te staan. Deze op zichzelf reeds niet geringe verdienste zal nog meer erkend worden, wanneer de teksten wellicht reeds volgend jaar nog beter toegankelijk en genietbaar worden door het in uitzicht gestelde glossarium.

Dr. C. HOOYKAAS.

11 November 1931.

TIJDSCHRIFTENSCHOUW.

EEN HYPOTHESE EN EEN VERSLAG BETREFFENDE DE BÂRÂBOEḌOER.

Dit tijdschrift bevatte nog onlangs in het Octobernummer van den elfden jaargang 1931 onder de rubriek „UIT DE PERS" een artikel, overgenomen uit DE TROPISCHE NATUUR, Jaargang XX, Augustus 1931 van H. Cammerloher, getiteld: „Wat de Bârâboeḍoer den Natuuronderzoeker leert", hetwelk den lezers nog versch in het geheugen zal liggen. Daarvóór werd voor het laatst geschreven over de groote problemen die samenhangen met de Bârâboeḍoer in het October-nummer van den 10den jaargang 1930, p. 187—8 in een korte aankondiging van Dr. K.C. Crucq op Dr. W. F. Stutterheim 's Tjandi Baraboedoer, naam, vorm en beteekenis, en Th. van Erp's De Ommanteling van Barabuḍur's oorspronkelijken voet (Feestbundel uitgegeven door het Kon. Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen......deel I; beide bij Kolff & Co, Weltevreden, 1929). Op deze twee studies wordt ook breedvoerig gereageerd door T. B. Roorda in de Ostasiatische Zeitschrift, Heft 2 van 1930 en 1931, waarheen de belangstellende lezer moge verwezen worden. Ten slotte bevatte het in 1930 verschenen tweede deel van bovengenoemden Feestbundel nog een kort opstel van H. Parmentier, Chef van den Oudheidkundigen Dienst in Cochin-China, getiteld: Nouvelle hypothèse sur la forme prévue pour le Barabuḍur, hetwelk hierop neerkomt, dat halverwege de bouw zou moeten afgezien zijn van het bouwen van een massale stoepa boven de terrassen, die dreigden te verzakken, waarna de basis versterkt is en de enorme koepel heeft moeten plaatsmaken voor honderden kleine stoepa's. In tegenstelling tot Foucher, die de Bârâboeḍoer bij maanlicht het best meende te kunnen waarnemen, acht Parmentier daglicht toch verkieselijker, maar overigens was ieder beter gediend geweest, wanneer bij het verschijnen van Parmentier's studie de schrijver gelegenheid had gehad rekening te houden met het werk van zijn onmiddellijke voorgangers.

De — aan die van Parmentier tegenovergestelde — hypothese genoemd in den titel van dit opstel vinden we het eerst kort aangegeven in G. B. Hooijer's: De onzichtbare Boeddha, Ned. Indië Oud en Nieuw, 15de Jaargang, April 1931, Afl. 12, waar we lezen: „In het bezit van de toen „genomen afmetingen daarvan, kon ik een groote „perspectivische aquarel-teekening van het ge„heele monument maken en *deze reusachtige lotus„bloem*, die in iedere bladschelp een Boeddha„beeld omvat hield, nu niet meer botweg en „platweg neergelegd op dat te breede terras, maar „nu weder rustende op het oorspronkelijke voet„stuk, zooals het in werkelijkheid ook eigenlijk „nog was, hoewel onzichtbaar." Op de volgende pagina (365) pleit schrijver dan voor „cement en „gewapend beton .... (om) alle mogelijke „verzakking uit te sluiten en dien keelband voor „goed te verwijderen."

De etser en schrijver W. O. J. Nieuwenkamp, mede-redacteur van zoo juist genoemd tijdschrift, heeft toen in Mei een opstel voltooid, getiteld: „De Baraboedoer geen stoepa met relikwieën van den overleden Boeddha, doch een lotuszetel of padmasana voor den toekomstigen Boeddha", verschenen in hetzelfde tijdschrift, Afl. 3 en 4, Juli en Augustus 1931, pag. 67 — 74 en 117 — 127. In een „liefelijke uitvoerigheid" toeft de schrijver bij oude herinneringen, vastgelegd in menige teekening, van zijn bezoeken aan het buiten van Prins Doria Pamphili in de onmiddellijke nabijheid van Rome. Wat zijn oog daar wel het meest trof, was een uitgestrekte lotus-vijver, waarvan hij den rijkdom aan bladeren, knoppen, bloemen en vruchten bij herhaling in schetsen heeft vastgelegd. Hoe groot was zijn verwondering toen hij een van boven geziene lotusbloem iets begon te vereenvoudigen, te styleeren, er een lijn om te trekken.........en den plattegrond van den Bârâboeḍoer ontwaarde! Moest dan niet de Bârâboeḍoer een geweldige steenen lotus zijn, waarvan de gestyleerde zaaddoos het ronde middenstuk was? En evenals bij een lotus van de ontelbare meeldraden er vele gebogen zijn over den rand van de ronde oppervlakte van de zaaddoos om de in drie reeksen geschaarde, in hun hokjes opgesloten, doch loszittende en zichtbare zaden te bevruchten, zoo zijn de in drie cirkels geschaarde Bodhisattwa's op het ronde bovenstuk van den Bârâboeḍoer in hun opengewerkte kooien zichtbaar, doch gevangen, gelijk in hun hokjes op bevruchting wachtende lotuszaden, tot eindelijk uit een van die vele Bodhisattwa's de nieuwe, lang verbeidde Boeddha zal ontbloeien, de Padmasambhawa, „De uit de Lotus Geborene". Maar dan zou de Bârâboeḍoer ook geen stoepa of Tjaṇḍi zijn, dan zou de priesterkaste van Java door het stichten van dien kostelijken troon gehoopt hebben den nieuwen Boeddha te kunnen bewegen ditmaal het heerlijke middelpunt van Java te kiezen voor zijn verschijnen op aarde, en dan zou met het vervliegen van de hoop hierop Bârâboeḍoer tenslotte verlaten en in verval geraakt zijn.

De Bârâboeḍoer heeft geen voor- of achterkant, geen hoofdfaçade of hoofdingang, maar is rondom

gelijk — evenals een lotusbloem rondom gelijk is. Ook zou het *geen stoepa* zijn, die immers een relikwieën-schrijn is, terwijl onderzoek al zeer weinig in die richting opleverde; bovendien zou het ronde bovenstuk zich ertegen verzetten, evenals het op- of om een heuvel gebouwd zijn. De klokvormige dagobs zouden dan ook geen kleine stoepa's zijn, maar verbeeldingen in steen van de boven de zaaddoos-oppervlakte uitstekende lotuszaden. Is het onderste gedeelte ook niet een lotuskussen, en is het knopje boven op het lotuszaadje niet voorgesteld door de pinakel? De teekeningen, nog in argeloosheid gemaakt, zouden even zoovele bevestigingen dezer hypothese zijn. En menige omstandigheid zou ermee in overeenstemming zijn.

In tegenstelling tot andere soorten van de lotus, welke plantenfamilie voorkomt van Noord-Australië en Japan tot aan de Kaspische Zee, heeft bij den heiligen Indischen lotus zelfbevruchting plaats. En het zou deze zelfbevruchting zijn, die er toe geleid heeft om den lotus tot het symbool van den Boeddha te maken, daar de Boeddha ontstaat uit eigen kracht, uit eigen denken, uit het geheel tot zich zelf inkeeren.

Schrijver meent zijn hypothese dan nog kracht bij te zetten door aan te halen wat H.P. Blavatsky in haar Secret Doctrine openbaart omtrent het lotus-symbool. Na de mogelijkheden des geestes geschouwd te hebben acht hij de bezwaren der grof-zinnelijke materie ook minder, en eindigt zijn belangwekkend artikel met de stelling: *De Bârâboeḍoer niet op een heuvel gebouwd, doch op een eiland.* Immers de sawah's om den voet van hetgeen nu de heuvel is, waarop de Bârâboeḍoer staat, liggen in een vlakte, die waarschijnlijk vroeger het breede bed van de Prâgâ en de Elo was, of misschien wel een meer waarin beide rivieren uitmondden. De rivieren zullen zich in den loop der eeuwen dieper hebben ingegraven, waardoor de vlakte is drooggevallen.........Een lotus is een waterplant en kan op het land niet gedijen. Een bouwwerk in den vorm van een lotusbloem mag dus niet op het land, op een heuvel zijn gebouwd, doch wel op een eiland, als drijvend op de oppervlakte van het water.

Tot zoover Nieuwenkamp, die een schat van illustraties gaf bij zijn merkwaardige, zij het niet steeds in allen deele even overtuigende hypothese.

Verder bevat het Oudheidkundig Verslag 1930 van onlangs op pag. 120—132 een rapport der technische sub-commissie van de oudheidk. comm. nopens de door den oudheidk. dienst geconstateerde beschadigingen aan de reliefs van Bârâboeḍoer, gedagteekend 31 Mei 1929, opgemaakt door de heeren Sitsen, Karsten en Moens naar aanleiding van een bezoek ter plaatse op 2 Mei d.a.v. Als gegevens ter vergelijking stonden der commissie ter beschikking de foto's van Van Kinsbergen uit ± 1870, die van Van Erp uit ± 1910 en de rapporten over de beschadigingen sindsdien.—Zij herleidt deze tot drie soorten: die door klimaatsinvloeden, door uitwendige oorzaken als afstooten en door spanning. Invloed van het klimaat is dáár het sterkst op te merken, waar inferieur materiaal gebruikt is, terwijl door afstooten de meeste schade is aangebracht dáár, waar steenpartijen uitsteken of al te gedurfd zijn gehouwen; spanning treedt op geheel onafhankelijk van het materiaal.

Ten behoeve van fotografische opname is destijds over de reliefs een okerlaag aangebracht, die zich i.h.a. zeer vast op den steen gehecht heeft, en bij het afspringen in kleine schilfertjes veelal steendeeltjes meeneemt; dit procédé zal dan ook niet weer toegepast worden, zeker niet voor conserveering. Een ander bedenkelijk verschijnsel is de niet te weren mosvegetatie in den natten moesson, vooral aan den slechten steen. Wel verdwijnt deze in den drogen tijd door droogte en afborsteling, maar het materiaal lijdt er toch onder en biedt minder weerstand aan inwendige spanning en uitwendige aanraking. Die mossen zouden niet zooveel levenskans hebben, wanneer het geheele monument minder sterk water doorliet. Wel is alle steen poreus, maar de bij de restauratie getroffen maatregelen zijn gebleken dit toch nog niet tot een minimum te hebben kunnen beperken.

Wanneer we bedenken, dat de oude foto's onder de loupe menigmaal blijken gemaakt te zijn na bijpleistering van de betrokken reliefs, dan is de in de afgeloopen 60 jaar ingetreden verslechtering geenszins onrustwekkend, terwijl ook het door moedwil vernielde nog geen ernstige afmetingen heeft aangenomen. Voorts acht de commissie het zeer wel mogelijk, dat de inmetseling van de onderste tableau-rij noodzakelijk is gebleken gedurende den bouw, teneinde verdere verzakking te voorkomen en acht zij het waarschijnlijk, dat reeds in diezelfde periode van belangrijke zettingen een groot deel van de spanningsbeschadigingen moet zijn opgetreden. De laatste 20 jaar zou geen voortgaande verzakking geconstateerd kunnen zijn.

Bij haar voorstel tot het nemen van maatregelen tegen voortgaande beschadiging beveelt de commissie evenwel aan, in de verschillende jaarperioden zeer nauwkeurige metingen te doen verrichten van de horizontale en verticale uitwijkingen der wanden. Voorts geeft zij in overweging, op een sterk door klimaatsinvloed beschadigd fragment een proef te nemen met silikatiseeren, d.i. oppervlakkige, herhaalde bestrijking met waterglas, waardoor in de steenoppervlakte aanwezige kalk wordt omgezet in calciumsilikaat en een vrij dichte laag gevormd wordt. Gezien de geringe voortgang van dit soort beschadiging kan het resultaat der proefneming rustig worden afgewacht.

Inzake de waterdoorlaatbaarheid kan de commissie nog geen eindadvies uitbrengen. De totdusverre genomen maatregelen zijn onvoldoende gebleken. Asfalteering der vloeren wordt te warm, aanbrengen van een waterdichte laag onder de bovenste vloerblokken vrij kostbaar, vooral wanneer dit volgehouden wordt ook daar, waar dagobs en balustraden aangebracht zijn. En toch zou pas dan het werk afdoende kunnen zijn en de mosvorming onmogelijk gemaakt worden. De commissie overweegt dan ook kunstmatige drainage en experimenteert nog, evenals zij een proef neemt met een zeer goedkoop mosdoodend middel. Ten slotte wenscht zij de hand gehouden te zien aan de regeling betreffende het bezoek, ter voorkoming van verdere vandalismen.

C. H.

21 November 1931.

De Inheemsche Nijverheid

op Java, Madoera, Bali en Lombok.

DEEL I

Algemeen overzicht over de verbreiding van het Ambacht en Kunstambacht, met nijverheidskaart van Java, Madoera, Bali en Lombok.

UITGAVE VAN HET JAVA-INSTITUUT,
JOGJAKARTA
Kweekschoollaan 5.

BLADWIJZER.

INLEIDING.

Op de Hoofdbestuursvergadering van het Java-Instituut van 12 Juli 1928 werd besloten dat het Instituut, ten einde dat gedeelte van zijn taak, dat bestaat in de bestudeering en bevordering van de Inheemsche nijverheid, te vervullen, een Inheemsch Nijverheidscongres zou houden. Alvorens te beginnen aan de organisatie van zulk een congres, werd het wenschelijk geoordeeld een Nijverheidscommissie te benoemen, wier taak het zou zijn, na te gaan (ten eerste) hoe een Inheemsch Nijverheidscongres ingericht zou moeten worden, en (ten tweede) welke onderwerpen in het bijzonder te behandelen zouden zijn.

De Commissie werd als volgt samengesteld: Voorzitter J. E. Jasper, toenmaals Gouverneur van Jogjakarta, leden: Ir. H. L. Welter, Hoofd van de Afdeeling Nijverheid van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, J. van Breen, voor het Departement van Onderwijs en Eeredienst, P. G. Havik, namens het Hoofd van het Gevangeniswezen in Nederlandsch-Indië; leden tevens leden van het Hoofdbestuur van het Java-Instituut: Prof. Mr. B. ter Haar, R. A. A. Wiratanoeningrat, Ir. Thomas Karsten, Ir. P. H. W. Sitsen, P. A. Soerjadiningrat en S. Koperberg, de laatste tevens als Secretaris der Commissie optredende.

Deze Nijverheidscommissie besloot den 19den November 1928, alvorens de onderwerpen voor een Nijverheids- en Kunstnijverheidscongres te omlijnen, een tweetal rondvragen te houden, en wel: een onderzoek naar de *verbreiding* (A) en een naar den *aard* (B) van het Inheemsche Ambacht en de Inheemsche Kunstnijverheid.

Twee vragenlijsten werden hiervoor samengesteld: Vragenlijst A (bijlage: Ic) heeft de bedoeling om de verbreiding van de nijverheid en kunstnijverheid vast te stellen, terwijl vragenlijst B een onderzoek doet naar den aard van het bedrijf. Deze vragenlijsten, in het bijzonder staat A, zijn opgesteld met de bedoeling, dat de Regenten, wier welwillende medewerking daartoe is verkregen, hunne Inheemsche ambtenaren op die lijsten de in hunne Regentschappen belangrijke bedrijven van nijverheid of kunstnijverheid, ambacht en kunstambacht, in werkplaatsen of in huisvlijt door Inheemschen uitgeoefend, zouden kunnen laten opgeven.

De vragenlijst A is in den loop van 1929 en 1930 over geheel Java, Madoera, Bali en Lombok rondgestuurd en ingevuld. Het is der Commissie een aangename plicht, allen die hierbij hulp hebben verleend, thans haren dank te betuigen.

De uitkomsten van de rondvraag met vragenlijst A zijn gebleken in menig opzicht van zooveel belang te zijn, dat het Hoofdbestuur van het Java-Instituut heeft besloten hen te laten bewerken en uit te geven, zonder te wachten op de uitkomsten van de rondvraag met vragenlijst B, nog minder op het Nijverheidscongres. Dientengevolge heeft de Nijverheids-commissie thans het genoegen als eerste deel van een reeks verhandelingen over de Inheemsche nijverheid op Java, Madoera, Bali en Lombok aan te bieden een op de uitkomsten van de rondvraag met vragenlijst A berustend Algemeen Overzicht over de verbreiding van het Ambacht en Kunstambacht.

Herhaalde verificatie, omwerking en aanvulling met gegevens van elders verkregen (de bronnen zijn in den tekst opgegeven), heeft helaas het verschijnen van deze uitgave zeer vertraagd.

De antwoorden op vragenlijst A, in dit eerste deel opgenomen, zijn voor de uitgave bewerkt door het Centraal Kantoor voor de Statistiek. Het Bestuur van het Java-Instituut en de Commissie betuigen den bewerkers hiervoor hunnen bijzonderen dank.

De bedoeling der Commissie is van den aanvang af geweest, behalve deze

veel omvattende doch extensieve enquête naar de verbreiding, ook meer intensief doch plaatselijke onderzoekingen in te stellen naar den aard en den bouw van de Inheemsche bedrijven en wel door middel van de rondvraag met vragenlijst B. Bij wijze van proef is met deze rondvraag in Tasikmalaja en op Bali en Lombok een aanvang gemaakt; de zeer belangwekkende uitkomsten daarvan zijn thans in bewerking. Het ligt in de bedoeling, deze uitkomsten van plaatselijk onderzoek naar aard en bouw van het Inheemsche bedrijf in het licht te geven als volgende deelen van de reeks Inheemsche Nijverheid; de deelen II en III zullen dus beschrijvingen van het Inheemsche bedrijfsleven in Tasikmalaja en op Bali en Lombok bevatten. Na het verschijnen van deze uitgaven zal worden uitgemaakt, waar, voor welke bedrijven en op welke wijze dit onderzoek door middel van de rondvraag met vragenlijst B nog verder zal kunnen plaats vinden.

De Commissie is er zich intusschen van bewust, dat haar arbeid verre van volmaakt is te noemen. Ook in het thans aangeboden eerste deel, het Algemeen Overzicht over de verbreiding van de Inheemsche nijverheid over Java, Madoera, Bali en Lombok, zullen wel plaatsen aan te wijzen zijn, die aanleiding kunnen geven tot het maken van bedenkingen. Voor een gedeelte is dit te wijten aan den door de Commissie aangenomen werkwijze, het rondzenden van vragenlijsten. Het is duidelijk dat, hoe ijverig en goedwillend de tallooze beantwoorders ook geweest zijn, uit hunne antwoorden toch vrij wat verschil van opvatting van de beteekenis der vragen blijkt. In sommige streken moet de aard en de samengesteldheid van het bedrijfsleven ook bij de beantwoording van de eerste vragenlijst reeds moeilijkheden opgeleverd hebben, bijv. wanneer bepaald moest worden, of een bedrijf Inheemsch of Indo-Chineesch te noemen zou zijn. Om deze verschillen in de beantwoordingen zoo goed mogelijk, waar het kon bij te werken, en anders, waar zij aan den dag traden, aan te wijzen, is achteraf nog vrijwat arbeid verricht moeten worden. Een andere werkwijze was echter uitgesloten. Voor persoonlijk onderzoek door een of enkele onderzoekers is het te onderzoeken gebied veel te uitgestrekt. Ook zou zulk een werkwijze veel te veel aan tijd en geld gekost hebben.

En ten slotte heeft de Commissie gemeend niet te mogen vergeten, dat haar taak eigenlijk slechts bestond in het voorbereiden van een door het Java-Instituut te houden, aan de Inheemsche nijverheid gewijd congres.

Langer verwijl met het aanbieden van de eerste uitkomsten van haar onderzoek leek haar daarom ongewenscht. Het is de hoop der Commissie, dat de arbeid van haar tallooze medewerkers zoowel als van hare leden zelf, besteed aan deze eerste uitgave, in de toekomst van eenig nut moge blijken te zijn voor de deelnemers aan dat congres, en dat dit vruchtbaar zal zijn in raadgevingen en voorstellen, ten doel hebbende de bevordering van de Inheemsche nijverheid op Java, Madoera, Bali en Lombok.

De Nijverheids-commissie van het Java-Instituut,

J. E. Jasper, *Voorzitter.*
Ir. H. L. Welter,
J. van Breen,
P. G. Havik.
Prof. Mr. B. ter Haar,
R. A. A. Wiratanoeningrat,
Ir. Thomas Karsten,
Ir. P. H. W. Sitsen,
P. A. Soerjadiningrat, en
S. Koperberg, *Secretaris.*

OVER DEN INHOUD EN DE SAMENSTELLING VAN HET ALGEMEEN OVERZICHT.

De gegevens betreffende de verspreiding der Inheemsche nijverheid, vervat in de antwoorden op vragenlijst A, zijn door het Centraal Kantoor voor de Statistiek verwerkt tot een *gedetailleerd overzicht*, geordend naar takken van nijverheid, en een *samenvatting*, geordend naar Regentschappen, districten en onderdistricten.

In het *gedetailleerd overzicht* kan men opzoeken, in welke streken van Java, Madoera, Bali en Lombok elk der 26 takken van nijverheid, waarover het onderzoek ging, voorkomt.

In de *samenvatting* kan men opzoeken, welke van die 26 takken van nijverheid in elk der Regentschappen of Afdeelingen, districten en onderdistricten van Java, Madoera, Bali en Lombok gedreven wordt.

Ditzelfde kan men, ten aanzien van de Regentschappen en Afdeelingen, op overzichtelijke wijze zien op de *nijverheidskaart* over Java, Madoera, Bali en Lombok.

In het gedetailleerd overzicht zoowel als in de samenvatting is met kleine cijfers 1 tot en met 18 achter de namen der Regentschappen, districten en onderdistricten aangegeven, welke de bron was, waaruit de inlichtingen voor die streek gevloeid zijn, d. w. z. door ambtenaren van welke dienst of diensten en instellingen de vragenlijst A daar ingevuld is, de „Verklaring der cijfers", hierachter opgenomen, kan men vinden, welke bronnen met deze nummer-aanduidingen bedoeld zijn.

In het gedetailleerd overzicht duidt een streepje — achter den naam van een Regentschap, district of onderdistrict aan, dat de tak van nijverheid, waarover het betrokken hoofdstuk handelt, in die streek niet voorkomt. Indien een tak van nijverheid in een streek wel voorkomt, zijn in het gedetailleerd overzicht de voortbrengselen dier nijverheid in het kort bij name genoemd, evenwel zijn in dit overzicht bij elke tak van Nijverheid niet alle Regentschappen, districten en onderdistricten genoemd, doch slechts die, waar zij in eenige vorm uitgeoefend wordt.

In de samenvatting echter zijn alle Regentschappen, districten en onderdistricten van Java, Madoera, Bali en Lombok opgesomd, achter hunne namen is dan slechts met een streepje — of een kruisje × aangeduid, welke van de 26 takken van nijverheid respectievelijk niet en wel voorkomen.

In het gedetailleerd overzicht zoowel als in de samenvatting zijn de Regentschappen, Afdeelingen, districten en onderdistricten gerangschikt van West naar Oost, volgens de gebruikelijke ambtelijke ordening: West-Java, Midden-Java, Jogjakarta, Soerakarta, Oost-Java, Bali en Lombok.

De letters in de laatste kolom der tabellen dienen ter vergemakkelijking voor het gebruik van en verwijzen naar de beginletter van het correspondeerend distrikt of regentschap in kolom I.

De spelling van de aardrijkskundige namen in deze uitgave, en trouwens ook die van verscheidene namen van Inheemsche nijverheids-voortbrengselen, is niet de wetenschappelijk juiste, maar die, gangbaar in het Maleisch-Javaansche ambtelijke spraakgebruik. Daar het hier geen verhandeling van taal- of letterkundig belang geldt, heeft de Commissie gemeend zich de moeite te mogen besparen, de spelling der namen te verbeteren in wetenschappelijk juisten zin.

GEDETAILLEERD OVERZICHT

van de

Inheemsche Nijverheid op Java,

Madoera en Bali.

VERKLARING DER CIJFERS.

I. De achter een plaatsnaam staande cijfers ...) geven de bronnen aan:

1. B.B. en Afdeelingsbank.
2. Volkscredietbank.
3. B.B. en Gemeente.
4. Afdeelingsbank.
5. B.B. en Volksbank.
6. Gemeente.
7. Volksbank en Semarang-Joana Stoomtram Mij..
8. Semarang-Joana Stoomtram Mij..
9. Adjunct Landbouwconsulent.
10. Afdeelingsbank, Administrateur Balong en Semarang-Joana Stoomtram Mij..
11. B.B., Afdeelingsbank en Marine Etablissement.
12. Afdeelingsbank en Landbouwconsulent.
13. Afdeelingsbank, Schoolopziener en Volkscredietbank.
14. B.B., Afdeelingsbank, Landbouwconsulent en Gouvts. Rubberonderneming „Tretes".
15. B.B., Landbouwconsulent en Landbouwschool.
16. Cultuurschoolopziener, Afdeelingsbank en Landbouwconsulent.
17. B.B. en Landbouwconsulent.
18. Landbouwconsulent.

Staan achter een plaatsnaam geen cijfers, dan is de bron B.B.

II. De tusschen haakjes () vermelde bedrijfstakken zijn slechts opgegeven voor het betrokken regentschap (Java en Madoera) resp. de betrokken onderafdeeling (Bali en Lombok) als geheel, en niet voor de districten.

III. Een streepje — duidt aan, dat in de betreffende plaats de betreffende bedrijfstak volgens de uit de bronnen verkregen informaties niet wordt aangetroffen.

WEST-JAVA	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
RES. BANTAM							
Regentschap Serang [1])					(id. van bamboe, remboeloeng, idjoek)	(Doozen, zakken van bamboe en remboeloeng)	*S*
Distr. Serang	—	—	—	—	id.	—	S
Pontang	—	—	—	—	id. van gebangblad	Manden, slipi	P
Pamarajan	Hoeden	Vloermatten en andere matten	—	—	—	—	P
Tjilegon	—	—	—	—	id.	—	T
Tjiomas	—	Matten	—	—	—	id., vliegendeksels, slipi.	T
Regentschap Lebak							*L*
Distr. Rangkasbitoeng	id. van bamboe	Vloermatten en andere matten	—	Touw van verschillende vezel-en bastsoorten.	—	id., korven van bamboe.	R
Lebak	—	id. id. id. id.	—	id. id. id.	id. van bamboe, rottan, lidi kelapa, lidi aren.	id. van bamboe, rottan, lidi kelapa, lidi aren.	L
Paroengkoedjang	—	id. id. id. id.	—	id. id. id.	id. van bamboe	id., korven, van pandan blad, lidi kelapa.	P
Tjilangkahan	—	Vloermatten	—	Touw van bastsoorten	id. van rottan	id. van rottan.	T
Regentschap Pandeglang [2])	(Hoeden)						*P*
Distr. Pandeglang	—	Matten	—	Touw van verschillende vezel- en bastsoorten.	—	—	P
RES. BATAVIA							
Regentschap Batavia							*B*
Distr. Batavia	—	—	Borstelwerk, voetenvegers e.d. van vezelsoorten	id. id. id.	—	—	B
Tangerang	id. van bamboe	Vloermatten	—	—	—	id., doozen, kokers van bamboe.	T
Balaradja	Hoeden	id. en andere matten	—	Touw	—	Dok-dok. (gebang vlechtwerk voor zeilen, krees).	B
Maoek	id.	—	—	—	—	Dok-dok. (gebang vlechtwerk voor zeilen, krees).	M
Regentschap Meester Cornelis							*M*
Distr. Kebajoeran	id. van pandanblad	—	—	—	—	—	K
RES. BUITENZORG							
Regentschap Buitenzorg							*B*
Distr. Buitenzorg [1])	—	Matten	—	id. van vezelsoorten	—	Kiraimanden, korven.	B
Paroeng [1])	id. id.	id.	—	id. van bastsoorten	—	Manden van pandanblad.	P
Djasinga [1])	id. van bamboe	—	—	Touw	—	id. van bamboe.	D
Tjibinong [1])	—	—	—	—	—	id. voor vruchten.	T
Tjibaroesa [4])	Hoeden	—	—	—	—	id. kokers.	T
RES. KRAWANG							
Regentschap Krawang							*K*
Distr. Poerwakarta	—	Vloermatten en andere matten	Borstelwerk, voetenvegers.	—	—	—	P
Sagalaherang	—	id.	—	Touw van vezel- en bastsoorten	—	Manden van bamboe, rottan.	S
Pamanoekan	—	—	—	id. id. id.	id. van diverse materialen	—	P
Pegaden	—	id. id. id. id.	—	—	id.	id., zakken, korven.	P
RES. WEST-PRIANGAN							
Regentschap Soekaboemi [3])					(id. van bamboe)	(id. van bamboe).	*S*
Distr. Soekaboemi [4])	—	id. id. id. id.	Voetenvegers.	—	—	Doozen.	S
Tjitjoeroeg	—	—	—	Touw	—	—	T
Djampangkoelon [4])	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	D
Regentschap Tjiandjoer							*T*
Distr. Tjikalongkoelon	—	Matten	—	—	—	—	T

GROEP I. VLECHTWERK

WEST/MIDDEN-JAVA	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
RES. MIDDEN-PRIANGAN							
Regentschap Bandoeng [4])	(Hoeden van kirai bast)						*B*
Distr. Tjikalongwetan	—	Vloermatten	—	—	—	—	T
Tjiparaj	id. van pandanblad, bamboe	id.	—	—	id. van bamboe, pandanblad	Kokers van pandanblad, bamboe.	T
Soreang	—	id. en andere matten	—	Touw van bastsoorten	id. id. id. id., rottan	Manden van bamboe, pandanblad, rottan.	S
Tjililin	—	Matten	—	—	—	—	T
Regentschap Soemedang							*S*
Distr. Darmaradja	—	—	—	[T]ouw	id.	Manden.	D
RES. OOST-PRIANGAN							
Regentschap Garoet							*G*
Distr. Boengboelang	—	Matten	—	—	—	Kokers, vliegendeksels.	B
Regentschap Tasikmalaja							*T*
Distr. Tasikmalaja	id. id. id. id.	id. van bamboe, pandanblad	—	—	id. van bamboe, lidi aren	Ajakan hihid.	T
Tjiawi	id. id. id. id.	id. id. id. id.	—	—	—	—	T
Manondjaja	id. id. id.	id.	—	id. van bastsoorten	id. id. id.	Manden van bamboe.	M
Singaparna	id.	—	—	id. id. vezel- en bastsoorten	id. id. lidi aren, kirai, idjoek	Manden, doozen, kokers van rottan, korven van lidi aren.	S
Taradjoe	—	id.	—	id. id. id. id. id.	id. id. bamboe, kirai	—	T
Karangnoenggal ...	—	—	—	Touw	id. id. id. id. idjoek	—	K
Tjikatomas	—	id.	—	id.	id. id. id. rottan, pandanblad	Manden van bamboe pandanblad rottan.	T
Bandjar	—	—	—	—	—	id. id. id.	B
Pangandaran	—	—	—	—	id.	—	P
Tjidjoelang	—	id. id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	id. van bamboe, lidi aren, idjoek	Manden, zakken van bamboe, rottan.	T
Regentschap Tjiamis							*T*
Distr. Tjiamis	Hoeden van pandanblad, bamboe	Vloermatten	Borstelwerk van klappervezel.	Touw van vezel- en bastsoorten	id. van bamboe, rottan, pandanblad	Manden, hangers, vliegendeksels van bamboe, rottan, pandanblad.	T
Rantjah	id. id. id. id.	id. en andere matten	Voetenvegers id. id.	id. id. bastsoorten	id. id. id. id. id. mendong, idjoek	id. zakken van bamboe, rottan, pandanblad, mendong.	R
Kawali	id. id. id.	—	—	—	—	—	K
Pandjaloe	id. id. id.	—	—	—	—	—	P
RES. INDRAMAJOE							
Regentschap Indramajoe [2])	—	(id.)	—	—	(id. id. gebangblad)	—	*I*
Distr. Indramajoe	—	Matten	—	—	id. id. bamboe, pandanblad	—	I
Karangampel	—	—	—	—	id.	—	K
Djatibarang	—	—	—	—	id.	—	D
Kandanghaoer	—	—	—	—	id. van gebangblad	—	K
RES. CHERIBON							
Regentschap Cheribon [5])	(Hoeden)	(Vloermatten en andere matten)	(id. id. id.)	(id. id. vezelsoorten)	(id. van idjoek)	(Manden).	C
Distr. Cheribon [6])	—	—	—	Touw	—	—	C
Regentschap Koeningan							*K*
Distr. Koeningan	id. van bamboe	id. id. id. id.	—	—	id. van bamboe	Manden van bamboe.	K
Tjiawigebang	id. id. id.	—	—	—	—	Korven van bamboe, lidi aren.	T
Tjilimoes	—	—	Borstelwerk, voetenvegers van klappervezel.	id. id. id.	—	—	T
MIDDEN-JAVA							
RES. PEKALONGAN							
Regentschap Pekalongan [4])	—	(id. id. id. id.)	—	—	(id. id. pandanblad)	—	*P*
Distr. Kedoengwoeni	Hoeden	—	—	—	—	Manden.	K
Doro	—	—	—	—	id. id. bamboe	id. doozen van bamboe.	D
Kadjen	—	—	—	—	—	Doozen.	K

GROEP I. VLECHTWERK

MIDDEN-JAVA	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
Regentschap Batang [4])	(Hoeden van pandanblad, bamboe)	—	—	—	—	(Manden van bamboe, pandanblad, welingi).	*B*
Distr. Batang	—	Matten	—	Touw van vezelsoorten	—	Manden.	B
Bandar	—	—	—	—	—	id. van bamboe.	B
Soebah	id. id. bamboe	Vloermatten en andere matten	—	—	Vangwerktuigen van bamboe, remboeloeng	—	S
Bawang	—	—	—	—	—	Doozen van bamboe.	B
Regentschap Pemalang [4])	—	(Matten)	—	—	(Visch- en vangwerktuigen van gebangblad, lidi kelapa, lidi aren, remboeloeng)	(Manden, korven, speelgoed van gebangblad, lidi kelapa, lidi aren, remboeloeng).	*P*
RES. TEGAL							
Regentschap Tegal [4])	—	—	(Borstelwerk van klapper- en agavevezel.)	—	—	—	*T*
Distr. Adiwerno	—	Vloermatten	Voetenvegers.	—	—	—	A
Slawi	—	Matten	—	—	—	Manden.	S
Balapoelang	—	Vloermatten	—	Touw van vezel- en bastsoorten	—	id.	B
Boemidjawa	—	id. en andere matten	—	—	—	id. van bamboe.	B
Djatinegara	Hoeden	id. id. id. id.	—	—	id. van bamboe, welingi, rottan, pandanblad	id. korven van bamboe, welingi, rottan, pandanblad.	D
Regentschap Brebes				Touw			*B*
Distr. Bantarkawoeng	—	id. id. id. id.	—	—	—	id. —	B
RES. SEMARANG							
Regentschap Semarang							*S*
Distr. Semarang	—	Vloermatten	—	—	—	—	S
Oengaran	—	id.	—	Touw van vezelsoorten	id. id. bamboe, lidi kelapa, remboeloeng	Manden, doozen van bamboe, lidi kelapa, remboeloeng.	O
Salatiga	—	id. id. id. id.	Borstelwerk, voetenvegers van klapper- en agavevezel.	id. id. vezel- en bastsoorten	—	—	S
Regentschap Kendal							*K*
Distr. Kendal	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	K
Selokaton	—	—	—	Touw	—	—	S
Weleri	—	id.	—	—	id.	—	W
Kaliwoengoe	—	—	—	—	id. van diverse materialen	—	K
RES. KOEDOES							
Regentschap Koedoes							*K*
Distr. Tjendono	—	id. id. id. id.	Voetenvegers.	—	—	Manden, doozen, kokers van bamboe, gebangblad, lidi kelapa, lidi aren, remboeloeng, kirai.	T
Oendakan	—	Matten	—	—	id. id. bamboe	—	O
Tenggeles	—	—	—	—	—	Manden van bamboe.	T
Regentschap Japara							*J*
Distr. Japara	—	Vloermatten en matten van pandanblad	—	—	—	id. , korven van bamboe, pandanblad.	J
Petjangaän	—	Matten	—	id.	—	Manden van verschillende materialen.	P
RES. REMBANG							
Regentschap Rembang							*R*
Distr. Binangoen	—	—	—	id. id. id. id.	id. id. diverse materialen	id. id. id. id.	B
Kragan	—	Vloermatten en andere matten	—	Touw	id. id. bamboe, gebangblad, idjoek	—	K
Regentschap Pati [7])	—	(Vloermatten en andere matten)	—	—	—	(Manden).	*P*
Distr. Djoeana	—	—	—	—	id. van diverse materialen	—	D
RES. BLORA							
Regentschap Blora [8])	—	—	—	(Touw)	(id. id. id. id.)	—	*B*

MIDDEN-JAVA	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
Regentschap Grobogan	—	—	—	—	—	—	G
Distr. Wirosari	—	—	—	—	—	Manden, doozen van bamboe.	W
Kradenan	—	Vloermatten	—	—	—	id. , korven.	K
RES. NOORD-BANJOEMAS	—	—	—				
Regentschap Banjoemas [4])				Touw van vezel- en bastsoorten)	(id. van bamboe, idjoek)	(Kokers van bamboe).	B
Distr. Soempioeh	Hoeden	id. en andere matten	Voetenvegers.	—	—	Manden.	S
Regentschap Poerwokerto							P
Distr. Poerwokerto	id. van bamboe	—	—	—	—	id. van bamboe.	P
Regentschap Poerbolinggo [4])	(id. id. pandanblad, bamboe)	(id.)	—	—	—	(Doozen, zakken van bamboe, pandanblad, mendong).	P
Distr. Poerbolinggo	—	—	—	Touw	—	Kokers van bamboe.	P
Boekatedja	—	—	—	—	—	Manden, korven van bamboe.	B
RES. ZUID-BANJOEMAS							
Regentschap Karanganjar [4])	(id.)						K
RES. WONOSOBO							
Regentschap Wonosobo							W
Distr. Wonosobo	id. van bamboe	Matten	—	—	id. id. bamboe	Manden van bamboe.	W
Sapoeran	—	Vloermatten	—	—	—	id. id. id. mendong.	S
RES. KEDOE							
Regentschap Magelang [4])			(Borstelwerk, voetenvegers).	(Touw)	—	—	M
Distr. Magelang	id. id. id.	—	—	—	id. id. id. lidi aren	Doozen, kokers van bamboe.	M
Moentilan	—	id.	—	—	—	Manden van bamboe.	M
Salaman	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	S
Regentschap Temanggoeng [8])				(id. van idjoek)	—	—	T
RES. BAGELEN							
Regentschap Poerworedjo [1])		(Vloermatten)			(id. van gebangblad)	(Manden, korven van gebangblad).	P
Regentschap Koetoardjo							K
Distr. Koetoardjo	—	—	Voetenvegers van vezelsoorten, b.v. klappervezel.	—	id. id. id.	—	K
Pitoeroeh	—	—	—	—	—	Doozen.	P
Poerwodadi	—	—	—	—	id.	—	P
Regentschap Keboemen [4])		(Matten)		Touw)		(Manden, doozen van bamboe, rottan, lidi kelapa, mendong).	K
GOUV. DJOKJAKARTA							
Regentschap Adikarta	(Hoeden van bamboe)	(Vloermatten)	(Voetenvegers van klappervezel).	id.)	(id. van bamboe, garena)	(Manden van bamboe).	A
Regentschap Djokjakarta						(Kokers).	D
Distr. Godean	id. id. pandanblad, bamboe	id.	—	id.	id. id. id. rottan, pandan, lontar, gebangblad	Manden, zakken van bamboe, rottan, pandan, lontar, gebangblad.	G
Kota Gede	id.	Matten	—	—	—	id.	K
Bantoel	id. id. bamboe	Vloermatten	—	id. van vezelsoorten	id. van bamboe	id. korven van bamboe.	B
Imogiri	—	id. en andere matten	—	Touw	id. id. id.	id. zakken id. id.	I
Pengasih	id.	id. id. id. id.	Borstelwerk, voetenvegers van klappervezel.	id.	id.	id. korven.	P

GROEP I. VLECHTWERK

MIDDEN/OOST-JAVA	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
GOUV. SOERAKARTA							
Regentschap Soerakarta							S
Distr. Kotta Solo	—	Vloermatten en andere matten	Borstelwerk, voetenvegers van klappervezel	Touw	id.	Stoffers van veeren.	K
Kartasoera	—	—	—	—	id. netten	—	K
Bekonang	—	—	—	id.	—	—	B
Karanganjar	Hoeden	id. id. id. id.	—	—	—	—	K
Karangpandan	—	Matten	—	—	—	Manden.	K
Djoemapolo	id. van bamboe	id.	—	—	id. van bamboe	id. , doozen van bamboe.	D
Regentschap Wonogiri							*W*
Distr. Wonogiri	—	id.	Voetenvegers van vezelsoorten	—	—	—	W
Djatisrono	id.	—	—	id.	—	—	D
Poerwantoro	—	Vloermatten	—	—	—	—	P
OOST-JAVA							
RES. SOERABAJA							
Regentschap Soerabaja	—	(Vloermatten en andere matten van pandanblad)	—	—	—	(Manden).	S
Regentschap Sidoardjo	—	(Matten)	—	—	—	—	S
Distr. Taman	Hoeden	—	—	—	—	—	T
RES. MODJOKERTO							
Regentschap Djombang							*D*
Distr. Modjoagoeng	—	Matten	—	Touw van vezelsoorten	—	—	M
RES. GRISEE							
Regentschap Grisee							*G*
Distr. Grisee	—	Vloermatten en andere matten	—	—	—	Manden, korven van bamboe, lontarblad.	G
Sidajoe	—	—	—	Touw	—	—	S
Karangbinangoen	—	Vloermatten	—	—	id. van welingi, remboeloeng	—	K
Regentschap Lamongan 12)	—	(Matten)	—	(id. van bastsoorten)	—	(Doozen).	*L*
Distr. Lamongan	id. van arenblad	Vloermatten	—	—	id. id. bamboe, rottan	Krees, tempehs van bamboe.	L
Ngimbang	—	id.	—	—	—	—	N
Babat	id. id. pandanblad, bamboe	id.	—	—	—	(Manden van bamboe, pandanblad)	B
RES. BODJONEGORO							
Regentschap Bodjonegoro 13)	—	(Vloermatten van pandanblad)	—	—	(id. id. id. pandanblad)	(Korven id. id. id.)	B
Distr. Bodjonegoro	—	—	—	id.	—	—	B
Padangan	—	—	—	—	—	Manden van pandanblad	P
Regentschap Toeban 4)				(id. van vezel en bastsoorten)			*T*
Distr. Djenoe	—	id. en andere matten	—	—	—	Zakken van remboeloeng.	D
Rengel	—	id. id. id. id.	—	—	—	id. id. id.	R
Djatirogo	—	id. id. id. id.	—	—	—	Manden van bamboe.	D
Singgahan	—	id. id. id. id.	—	—	—	id. zakken, korven van bamboe, pandanblad, remboeloeng.	S
RES. MADIOEN							
Regentschap Madioen 12)	—	(Matten)	(Borstelwerk, voetenvegers van klappervezel).	—	—	—	*M*
Distr. Madioen	—	Vloermatten	—	—	—	—	M
Tjaroeban	—	id.	—	—	—	—	T
Oeteran	—	—	—	id. id. id. id.	—	—	O

OOST-JAVA	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
Regentschap Magetan[12])	—	—	(Voetenvegers van vezelsoorten)	—	—	(Manden van pandanblad, bamboe, mendong).	*M*
Distr. Magetan	Hoeden van bamboe, helmhoeden	—	—	—	—	—	M
Parang	—	Vloermatten en andere matten	—	Touw van vezelsoorten	—	—	P
Goranggareng	—	id. van bamboe	—	—	—	—	G
Regentschap Ngawi[14])	—	(Matten)	—	(Touw)	—	—	*N*
Distr. Ngawi	—	Vloermatten	id. id. id.	—	id.	—	N
Dero	—	—	—	—	id.	—	D
RES. PONOROGO							
Regentschap Ponorogo	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Ponorogo	id. id. id.	id. en andere matten	Borstelwerk, voetenvegers van vezelsoorten b.v. klappervezel.	—	—	Manden, doozen, kokers, zakken, korven, hangers, vliegendeksels van bamboe.	P
Somoroto	—	id.	—	—	—	—	S
Ardjowinangoen ...	id. id. id.	id.	—	Touw van vezel- en bastsoorten	—	Manden van bamboe, mendong.	A
RES. KEDIRI							
Regentschap Kediri	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Modjoroto...........	—	id. id. id. id.	Voetenvegers.	id. id. id. id.	id. van bamboe	id. doozen, zakken, korven van bamboe.	M
Ngadiloewih	—	—	—	id. id. vezelsoorten	—	id. keukengereedschappen van bamboe.	N
Pare	—	—	—	—	—	id. van bamboe.	P
Regentschap Ngandjoek[1]) ...	—	—	—	(id. id. id.)	—	—	*N*
Distr. Ngandjoek	—	—	—	id. id. bastsoorten	—	id. id. id.	N
Berbek	—	—	—	id. id. id.	—	id. id. id.	B
Kertosono	—	—	—	id. id. id.	—	id. id. id.	K
Lengkong	—	—	—	id. id. id.	—	id. id. id.	L
Waroedjajeng	—	—	—	id. id. id.	—	id. id. id.	W
RES. BLITAR							
Regentschap Blitar	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Blitar	—	id. id. id. id.	Borstelwerk, voetenvegers van vezelsoorten b.v. klapper-, agavevezel.	Touw van vezel en bastsoorten	id. id. id. mendong	Manden, doozen, zakken van bamboe, mendong.	B
Srenget	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	S
Wlingi	—	id. id. id. id.	Bezems.	id. id. id. id.	—	id.	W
Gandoesari	—	id. id. id. id.	—	Touw	—	id.	G
Regentschap Toeloengagoeng[15])	—	(Matten)	—	—	—	(Manden, zakken van bamboe, gebangblad).	T
Distr. Toeloengagoeng ...	id.	—	—	—	—	—	T
Regentschap Trenggalek	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Trenggalek	—	Vloermatten en andere matten	—	—	—	—	T
Kampok	—	id.	—	—	—	—	K
RES. MALANG							
Regentschap Malang	—	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Boeloelawang	—	id. id. id. id.	—	Touw van vezel- en bastsoorten	—	Manden.	B
Toempang	—	—	—	id. id. id. id.	—	id. doozen.	T
Singosari	—	id.	—	—	—	id. id. kokers.	S
RES. PROBOLINGGO							
Regentschap Probolinggo[4])	—	id. id. id. id.	—	—	—	(Kokers, zakken, korven, vliegendeksels, speelgoed).	*P*
Distr. Tongas	—	—	—	id. id. id. id.	id. van diverse materialen	Manden van verschillende materialen.	T
Dringoe	—	—	—	Touw	—	—	D

GROEP I. VLECHTWERK

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VAN WERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
Regentschap Kraksaan	—	—	—	—	—	—	*K*
Regentschap Loemadjang *)	—	—	—	Touw van vezel- en bastsoorten).	—	—	*L*
RES. DJEMBER							
Regentschap Djember	—	—	—	—	—	—	*D*
Distr. Djember	—	—	—	id. id. id. id.	—	Bamboe vlechtwerk.	D
Majang	—	Vloermatten	—	id. id. id. id.	—	—	M
Rambipoedji	—	—	—	id. vezelsoorten	id. van bamboe, lidi kelapa, lidi aren.	Manden van bamboe, lidi kelapa, lidi aren.	R
Tanggoel	Hoeden van bamboe	—	Borstelwerk.	Touw	id. id. id.	Doozen, zakken, bamboe vlechtwerk.	T
Woeloean	—	id. en andere matten	—	id. id. vezel- en bastsoorten	id. id. id. rottan, gebangblad, lidi kelapa, lidi aren.	Manden, doozen, kokers van bamboe, rottan, gebangblad, lidi kelapa, lidi aren.	W
RES. WEST-MADOERA							
Regentschap Banghalan	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bangkalan	id. id. pandanblad	id. id. id. id.	—	Touw	—	Manden van lidi kelapa, lidi aren, bamboe.	B
Arosbaja	—	Matten	—	id. id. id. id. id.	id. id. bamboe	id. zakken van bamboe.	A
Sapoeloe	—	id.	—	id. id. id. id. id. en idjoek	id. id. agel	id. van agel.	S
Kebanjar	id. id. bamboe	Vloermatten	Voetenvegers van klappervezel	id. id. id. id. id.	id. id. bamboe, biezen	id. id. bamboesoorten, biezen.	K
Baliga	—	Matten	—	id. id. id. id. id.	—	id.	B
Regentschap Sampang	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Kotta Sampang	—	—	—	Touw	—	—	K
Ketapang	—	id. van treboengblad	—	—	Vischlijnen -netten	—	K
RES. OOST-MADOERA							
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Pamekasan	—	—	—	Touw van vezel- en bastsoorten	—	—	P
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Timoerlaoet	—	Matten van rottan	—	—	—	—	T
Manding	—	—	—	—	—	Manden, korven van bamboe.	M
Baratdaja	—	Vloermatten en andere matten	—	—	—	id. id.	B
Timoerdaja	—	—	—	—	—	id. van lontarblad, bamboe.	T
Kangean	—	—	—	—	—	id. korven van bamboe.	K
GEW. BALI EN LOMBOK							
AFD. SINGARADJA							
Onderafd. Boeleleng	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Pengastoelen	—	—	—	—	Vangwerktuigen	—	P
Soekasadapandji	—	id. id. id. id.	—	—	Visch- en vangwerktuigen van bamboe, rottan, lidi kelapa	Manden van bamboe, lidi kelapa, rottan.	S
Boeleleng	—	—	—	—	—	Doozen kokers.	B
Tedjakoela	—	id.	—	—	id. van bamboe	Manden van bamboe.	T
Bandjar	—	—	—	—	—	id.	B
Sawan	—	id. id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	Vangwerktuigen van bamboe, pandanblad, lontarblad, idjoek	id. vliegendeksels van bamboe, pandanblad, lontarblad.	S
Onderafd. Djembrana	—	(id. id. id. id.)	—	(id. id. id. id. id.)	—	(Manden van pandan-, lontarblad, lidi kelapa, lidi aren).	*D*
AFD. ZUID-BALI							
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Abeansemal	—	id.	—	—	—	Manden van lidi aren.	A
Onderafd. Tabanan	—	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Krambitan	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	K
Onderafd. Gianjar	—	(id. id. id. id.)	—	—	—	—	*G*

GROEP VLECHTWERK

GEW. BALI EN LOMBOK	A. HOEDEN	B. MATTEN	C. BORSTELWERK	D. TOUWSOORTEN	E. VISCH- EN VANGWERKTUIGEN	F. DIVERSEN	
Onderafd. Kloengkoeng							*K*
Distr. Kloengkoeng	—	—	—	—	—	Manden van bamboe.	K
Bangli [17])	Hoeden van bamboe	—	—	—	Visch- en vangwerktuigen van bamboe	id. korven, speelgoed van bamboe.	B
Soesoet	—	—	—	—	id. id. id. pandanblad, lidi kelapa, lidi aren.	id. van bamboe, pandanblad, lidi kelapa, lidi aren.	S
Kintamandi	—	—	—	—	—	Manden van bamboe.	K
Onderafd. Karangasem							*K*
Distr. Karangasem	—	Vloermatten en andere matten	—	Touw	id. van bamboe, kirai bast	Kokers, vliegendeksel van bamboe, kirai bast.	K
Manggis	—	—	—	id.	—	—	M
Sideman	—	id.	—	—	—	—	S
Bebandem	Hoeden van bamboe	id.	—	—	—	Manden van bamboe.	B
Abang	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	A
Koeboe	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	K
AFD. LOMBOK							
Onderafd. West-Lombok							*WL*
Distr. Tjakranegara-N. ...	id. id. id.	—	—	id.	—	Manden van bamboe, rottan.	TW
Tjakranegara-Zuid .	—	—	—	—	id. id. id. lontarblad	id. vliegendeksels van bamboe, lontarblad.	TZ
Pamenang	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	P
Ampenan-Oost ...	—	id.	—	—	—	—	A
Tandjoeng	—	id.	—	—	id. id. id.	—	T
Bajan	—	—	—	id.	id. id. id. rottan, pandan-gebangblad, lidi kelapa, lidi aren	id. van verschillende materialen, bamboe, rottan, pandan-, gebangblad, lidi kelapa, lidi aren.	B
Onderafd. Midden-Lombok							*ML*
Distr. Praja	id. id. id.	id.	—	—	—	Manden van bamboe.	P
Djonggat	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	D
Batoekliang	—	id.	—	id. van bastsoorten	Vangwerktuigen	id. id. id.	B
Kopang	—	Matten	—	—	—	—	K
Onderafd. Oost-Lombok							*OL*
Distr. Rarang	id. id. pandanblad, bamboe	Vloermatten	—	Touw	id. van bamboe, pandanblad	Manden, doozen, kokers, zakken, vliegendeksels van bamboe, pandanblad.	R
Masbagik	id. id. bamboe	id.	—	id.	Visch- en vangwerktuigen van bamboe	id. kokers van bamboe.	M
Pringgabaja	id. id. pandanblad	id.	—	id. —	id. van bamboe	id. zakken, id. id. pandanblad.	D
Sakra	id. id. bamboe	id.	—	id. —	id. id. id.	id. kokers, id. id.	S

GROEP II. WEEFWERK.

WEST-JAVA	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDENWEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGELWEEFSELS	F. BANDENWEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENTWERK	K. RIJGWERK	
RES. BANTAM												
Regentschap Serang [1]	—	—	—	—	(Agel-weefsels)	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Pontang	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Tjilegon	id.	—	—	—	—	Bandenweefsels	—	Kantwerk	—	—	—	T
Regentschap Lebak [4]	—	—	—	—	—	—	—	—	(Het borduren met katoenen garens).	—	—	L
Distr. Rangkasbitoeng...	Loerik, poleng, enz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	R
Lebak	id. id.	—	Kain kasang, kain goebah	—	—	id. : stagen	—	id. van katoen	—	—	—	L
Paroengkoedjang.	id. id.	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Tjilangkahan	id. id.	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	T
Regentschap Pandeglang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Pandeglang	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
RES. BATAVIA												
Regentschap Batavia	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Balaradja	Poleng	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	B
RES. BUITENZORG												
Regentschap Buitenzorg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Buitenzorg [1]......	Gewone katoen-weefsels.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
RES. KRAWANG												
Regentschap Krawang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Krawang	Poleng	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	K
Pamanoekan ...	—	—	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Pegaden	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
RES. WEST-PRIANGAN												
Regentschap Soekaboemi [3]	—	—	—	—	—	—	—	(id.)	(id. id. id. id. en zijden garens)	—	(Het kralenrijgen)	S
Distr. Djampangkoelon [4]	Loerik, poleng enz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Regentschap Tjiandjoer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Tjiandjoer	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Tjikalongkoelon..	id.	—	—	—	—	—	—	id. id. id.	—	—	—	T
RES. MID.-PRIANGAN												
Regentschap Bandoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Tjiparaj	Gewone katoen-weefsels.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Soreang	id. id.	—	—	—	—	—	—	id. id. id.	—	—	—	S
Regentschap Soemedang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Soemedang	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Tjimalaka	Loerik, poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Tomo	—	—	Weefsels van kapok	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Darmaradja	Gewone katoen-weefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
RES. OOST-PRIANGAN												
Regentschap Garoet [4]	—	—	(Kain kasang, kain goebah)	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Distr. Garoet	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Bajongbong	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Leles	Loerik, poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Boengboelang ...	—	—	—	—	—	—	—	Kantwerk van katoen	—	—	—	B

WEST/MIDDEN-JAVA	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDENWEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGELWEEFSELS	F. BANDENWEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENTWERK	K. RIJGWERK	
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Tasikmalaja	—	—	—	—	—	—	—	Kantwerk van zijden en katoenen garens	Borduurwerk van zijden en katoenen garens op sloffen en troempah	Passementwerk	't Kralenrijgen tot versiering van sloffen, banden, beurzen enz.	T
Tjiawi	Poleng	—	—	—	—	—	—	id. id. katoen	—	—	—	T
Manondjaja	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Singaparna	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Tjikatomas	id.	—	—	—	—	Bandenweefsels	—	id.	—	—	—	T
Bandjar	Loerik, poleng enz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Tjidjoelang	Poleng	Songket	Kain kasang, kain goebah	Tjinde	—	id. : stagen	Weefsels van andere materialen (oerat pisang)	id. id. id.	—	—	—	T
Regentschap Tjiamis	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Rantjah	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	id.	—	id. id. id.	—	—	—	R
RES. INDRAMAJOE												
Regentschap Indramajoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	I
Distr. Indramajoe	Loerik, poleng	—	—	—	Agel-weefsels: bagor	id. : id.	—	—	—	—	—	I
Karangampel ...	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Djatibarang	Loerik, poleng enz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Kandanghaoer ...	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Regentschap Madjalengka	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Distr. Madjalengka ...	—	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	M
RES. CHERIBON												
Regentschap Cheribon [5])	—	—	—	—	(id. id.)	—	—	—	—	—	—	C
Distr. Cheribon [5])	id. id.	Zijden weefsels met of zonder gouddraad	Katoenen ikatweefsels	—	—	—	—	id. id. katoenen en zijden garens of van goud- en zilverdraad	Het borduren met katoenen en zijden garens, goud- of zilverdraad, loovertjes enz. op mutsen, sloffen, buikbanden (saboek), troempah	id.	id. id. id. id. id. id. enz.	C
Regentschap Koeningan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Koeningan	Poleng	—	—	—	—	Bandenweefsels	—	—	—	—	—	K
Loerahgoeng......	Loerik, poleng	—	Kain kasang, kain goebah	—	—	id. : stagen	—	—	—	—	—	L
MIDDEN-JAVA												
RES. PEKALONGAN												
Regentschap Pekalongan [4])	(Poleng)	(Zijden weefsels met of zonder goud-of zilverdraad: songket of polos)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Kedoengwoeni ...	—	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	K
Doro	Loerik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Regentschap Pemalang [4])	(Loerik, poleng)	—	—	—	—	(id.)	—	—	(Het borduren op buikbanden, troempah).	—	—	P

GROEP II. WEEFWERK.

MIDDEN-JAVA	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDENWEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGELWEEFSELS	F. BANDENWEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENTWERK	K. RIJGWERK	
RES. TEGAL												
Regentschap Tegal [4])	—	—	—	—	(Agel-weefsels)	—	—	—	(Het borduren op buikbanden: saboek)	—	—	T
Distr. Adiwerno	Loerik, poleng	—	—	—	—	Bandenweefsels: stagen	—	—	—	—	—	A
Slawi	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Balapoelang	Loerik, poleng	—	—	—	—	—	—	Kantwerk van katoen en zijden garens of van goud- of zilverdraad	id. id. met katoenen en zijden garens of goud- en zilverdraad, lovertjes.	—	—	B
Regentschap Brebes [4])	—	—	(Kain kasang)	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Tandjoeng.........	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
RES. SEMARANG												
Regentschap Kendal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Kendal	—	—	—	—	id. : bagor	—	—	—	—	—	—	K
Weleri	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	—	W
RES. KOEDOES												
Regentschap Koedoes [4])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(Het kralenrijgen tot versiering)	K
Distr. Tjendono	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Japara	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	J
Distr. Petjangaan.........	id. id., katoenweefsels met of zonder goud- of zilverdraad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
RES. REMBANG												
Regentschap Rembang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	R
Distr. Kragan	Loerik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Regentschap Pati [7])	—	—	(Katoenen ikatweefsels)	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Pati..................	—	—	—	—	id. : id.	id. : id.	—	—	—	—	—	P
RES. BLORA												
Regentschap Blora [8])	(Loerik)	—	(id. id.)	—	—	—	—	—	—	—	(Het kralenrijgen tot versiering van sloffen)	B
RES. NOORD-BANJOEMAS												
Regentschap Banjoemas [4])	(id. , poleng)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Soempioeh.........	—	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	S
Regentschap Poerwokerto [8])	—	—	—	—	—	(id.)	—	—	—	—	—	P
Distr. Poerwokerto	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Poerbolinggo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Boekatedja.........	Loerik	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	B

GROEP II. WEEFWERK.

MIDDEN/OOST-JAVA	*A.* GEWONE KATOENWEEFSELS	*B.* ZIJDEN-WEEFSELS	*C.* KATOENEN IKATWEEFSELS	*D.* ZIJDEN IKATWEEFSELS	*E.* AGEL-WEEFSELS	*F.* BANDEN-WEEFSELS	*G.* ANDERE WEEFSELS	*H.* KANTWERK	*I.* BORDUURWERK	*J.* PASSEMENTWERK	*K.* RIJGWERK	
RES. ZUID-BANJOEMAS												
Regentschap Karanganjar [4])	(Loerik)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
RES. KEDOE												
Regentschap Magelang [4])	(id.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
RES. BAGELEN												
Regentschap Poerworedjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Poerworedjo	Loerik	—	—	—	—	Bandenweefsels: stagen	—	—	—	—	—	P
Regentschap Koetoardjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Koetoardjo	id. , poleng	—	Kain kasang, kain goebah	—	Agel-weefsel: bagor	—	—	—	—	—	—	K
Poerwodadi	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Keboemen [4])	—	—	—	—	—	(id. : id.)	—	—	—	—	—	K
Distr. Keboemen.........	id. , id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Koetowinangoen	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
GOUVT. DJOKJAKARTA												
Regentschap Adikarta	(Loerik)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	A
Regentschap Djokjakarta [1])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(Het kralenrijgen tot versiering van sloffen)	D
Distr. Godean	Gewone katoen-weefsels	—	—	—	id.	—	—	—	—	—	—	G
Kotta Gede	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Bantoel	id. id.	—	—	—	id.	—	—	—	—	—	—	B
Imogiri	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	I
Pengasih	Loerik, poleng	—	—	—	Bagor	Stagen	—	—	—	—	—	P
Regentschap Goen. Kidoel	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Distr. Wonosari	Loerik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Semanoe	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
GOUVT. SOERAKARTA												
Regentschap Soerakarta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Kotta Solo	id. , poleng	—	—	—	—	Bandenweefsels: stagen	—	Kantwerk van katoen	Het borduren met katoenen- en zijden garens op buikbanden	Passementwerk	—	K
Tawangsari	id. , id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Karangpandan ...	Gewone katoen-weefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Regentschap Bojolali	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Banjoedono	Loerik, poleng	—	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	B
OOST-JAVA												
RES. SOERABAJA												
Regentschap Soerabaja [11])	—	—	—	—	—	(id. : id.)	(Allerlei weefsels: sarong)	(id. id. id.)	(Het borduren met katoenen- en zijden garens of goud- en zilverdraad op mutsen, sloffen, buikbanden, troempah)	(id.)	(Het kralenrijgen tot versiering van bamboe)	S

GROEP II. WEEFWERK.

OOST-JAVA	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDENWEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGELWEEFSELS	F. BANDENWEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENTWERK	K. RIJGWERK	
Regentschap Sidoardjo [4]	—	—	—	—	—	—	—	—	(Het borduren met goud- of zilverdraad op sloffen)	—	—	*S*
Distr. Sidoardjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(Het kralenrijgen tot versiering van sloffen, banden, beurzen).	S
RES. GRISEE												
Regentschap Grisee	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Distr. Tjerme	Loerik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Karangbinangoen	—	—	—	—	—	—	Katoen-weefsels: slendang en sarong	—	—	—	—	K
Regentschap Lamongan [12]	(Poleng)	—	—	—	—	(Stagen)	—	—	—	—	—	*L*
Distr. Lamongan.........	Loerik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Soekadadi	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
RES. BODJONEGORO												
Regentschap Bodjonegoro	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bodjonegoro	—	—	—	—	Agel-weefsels: bagor	—	—	—	—	—	—	B
RES. MADIOEN												
Regentschap Madioen [12]	—	—	—	—	—	(Bandenweefsels: stagen)	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Madioen	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Tjaroeban	—	—	—	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Magetan [13]	(Gewone katoenweefsels)	(Songket of polos)	—	—	—	—	—	—	(Het borduren met zijden garens, zilverdraad op buikbanden, troempah)	(Passementwerk)	(Het kralenrijgen tot versiering van sloffen, banden, beurzen).	*M*
Distr. Magetan	—	—	—	—	—	—	—	—	Het borduren met katoenen garens op buikbanden. Het borduren met gouddraden op buikbanden en krissendragers	—	—	M
Regentschap Ngawi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Distr. Ngawi	Loerik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	N
Dero	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
RES. KIDIRI												
Regentschap Kediri	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Kediri	—	—	—	—	—	—	—	—	Het borduren met katoenen- en zijden garens op sloffen en buikbanden	—	—	K
Modjoroto.........	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M

GROEP II. WEEFWERK.

OOST-JAVA	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDEN-WEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGEL-WEEFSELS	F. BANDEN-WEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENT-WERK	K. RIJGWERK	
RES. BLITAR												
Regentschap Blitar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Lodojo	—	—	—	—	Agel-weefsels: bagor	—	—	—	—	—	—	L
Wlingi	—	—	—	—	—	—	—	Kantwerk van katoen	Het borduren met katoenen- en zijden garens op sloffen en troempah	—	—	W
Gandoesari	—	—	—	—	—	—	—	id. id. id.	—	—	—	G
RES. PASOEROEAN												
Regentschap Pasoeroean	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Pasoeroean	—	—	—	—	—	—	—	—	Het borduren op mutsen, sloffen en troempah	—	—	P
RES. MALANG												
Regentschap Malang [18])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(Het kralenrijgen tot versiering van sloffen, banden, beurzen)	M
RES. PROBOLINGGO												
Regentschap Probolinggo [4])	—	—	—	—	—	—	—	(Kantwerk van katoenen- en zijden garens of goud- en zilverdraad)	(Het borduren met katoenen- en zijden garens, goud- of zilverdaard, loovertjes op mutsen, sloffen)	—	—	P
Distr. Tongas	—	—	—	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Krahsaan [4])	—	—	—	—	—	(Bandenweefsels)	—	—	—	—	—	K
RES. DJEMBER												
Regentschap Djember	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Distr. Djember	—	—	—	—	—	id. : stagen	—	Kantwerk	Het borduren met loovertjes op mutsen, sloffen en troempah	—	id. id. id. id. id. id. id. id.	D
Tanggoel	Loerik, poleng	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad.	—	Zijden ikatweefsels	id.	id. : id.	Weefsels van andere materialen	—	—	Passementwerk	—	T
RES. WEST-MADOERA												
Regentschap Banghalan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Sapoeloe	Gewone katoenweefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Baliga	Loerik, poleng	—	—	—	id.	—	—	id. van katoen	—	—	—	B
Regentschap Sampang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Kota Sampang	Poleng	—	—	—	—	Bandenweefsels	—	—	—	—	—	K
Kedoengdoeng	id.	—	—	—	—	id.	—	—	—	—	—	K
Tordjoen	id. : sarong, tafelloopers	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Ketapang	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDEN-WEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGEL-WEEFSELS	F. BANDEN-WEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENTWERK	K. RIJGWERK	
RES. OOST-MADOERA												
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Boender	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Soemenep	Loerik, poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Timoerlaoet	id. id: tafelloopers, servetten	—	—	—	—	Stagen	—	—	—	—	—	T
Timoerdaja	Loerik, poleng	—	—	—	—	— id.	—	—	—	—	—	T
Kangean	id. id.	—	—	—	—	Bandenweefsels: stagen	—	—	—	—	—	K
GEWEST BALI EN LOMBOK												
AFD. SINGARADJA												
Onderafd. Boeleleng [18])	—	—	(Katoen ikatweefsels)	—	—	—	—	—	(Het borduren op buikbanden)	—	—	B
Distr. Pengastoelen	—	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad: songket of polos	—	Tjinde of tjinden	—	—	—	—	—	—	—	P
Soekasadapandji	—	Zijden-weefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Boeleleng	—	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad, songket of polos	—	id. id. Id.	—	—	—	—	Het borduren met zijden garens, goud- of zilverdraad, loovertjes	—	—	B
Djinengdalem	—	id.	—	Zijden ikatweefsels	—	—	—	—	—	—	—	D
Tedjakoela	Loerik, poleng	—	—	Tjinde of tjinden	—	id. : id.	—	—	—	—	—	T
Bandjar	—	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Sawan	—	id.	—	Zijden ikatweefsels	—	id. : id.	—	Kantwerk van katoen	Het borduren met zijden garens, goud- of zilverdraad	—	—	S
Onderafd. Djembrana	(Gewone katoenweefsels)	(id.)	(id. id.)	(id. id.)	—	(id. : id.)		(id. id. id.)				D
AFD. ZUID-BALI												
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Den Pasar	Loerik, poleng	id.	Kain kasang, kain goebah	—	—	—	—	—	—	—	—	DP
Kasiman	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Abeansemal	Poleng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	A
Onderafd. Tabanan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Kediri	Loerik	Zijden-weefsels	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	K
Onderafd. Gianjar	—	(Songket of polos)	—	Zijden ikatweefsels	—	—	—	—	—	—	—	G
Onderafd. Kloengkoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Kloengkoeng	—	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad: songket of polos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Soesoet	Gewone katoenweefsels	Zijden-weefsels met goud- of zilverdraad	—	—	—	Bandenweefsels: stagen	—	—	—	—	—	S

GEW. BALI EN LOMBOK	A. GEWONE KATOENWEEFSELS	B. ZIJDEN-WEEFSELS	C. KATOENEN IKATWEEFSELS	D. ZIJDEN IKATWEEFSELS	E. AGEL-WEEFSELS	F. BANDEN-WEEFSELS	G. ANDERE WEEFSELS	H. KANTWERK	I. BORDUURWERK	J. PASSEMENTWERK	K. RIJGWERK	
Onderafd. Karangasem	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Karangasem	id. id.	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad: songket of polos	Kain kasang	Zijden ikatweefsels	—	Bandenweefsels: stagen	—	Kantwerk van zijden garens	Het borduren met zijden garens	—	—	K
Manggis	Loerik, poleng	Zijden-weefsels met goud- of zilverdraad: songket of polos	id.	Tjinde of tjinden	—	—	—	—	—	—	—	M
Selat	id. id.	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad: songket of polos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Bebandem	Gewone katoenweefsels	Zijden-weefsels	—	Zijden ikatweefsels	—	id. : id.	—	—	—	—	—	B
Abang	Loerik, poleng	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad: songket of polos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	A
Koeboe	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
AFD. LOMBOK												
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	WL
Distr. Tjakranegara-Noord	Gewone katoenweefsels	Zijden-weefsels	—	—	—	id. : id.	—	—	Het borduren	—	—	TN
Tjakaranegara-Zuid	Loerik, poleng	Zijden-weefsels met of zonder goud- of zilverdraad: songket of polos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	TZ
Mataram	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Ampenan-West..	—	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	AW
Tandjoeng	—	Zijden-weefsels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Bajan...............	id. id.	Zijden-weefsels zonder goud- of zilverdraad	id. kain goebah	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	B
Onderafd. Mid.-Lombok	—											ML
Distr. Praja	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Djonggat	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Onderafd. Oost-Lombok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	OL
Distr. Rarang	id. id.	Zijden-weefsels zonder goud-draad	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	R
Masbagik	id. id.	Zijden-weefsels	—	—	—	id. : id:	—	—	—	—	—	M
Pringgabaja	Gewone katoenweefsels	id. id.	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	P
Sakra	id. id.	id. id. met of zonder goud- of zilverdraad	—	—	—	id. : id.	—	—	—	—	—	S

GROEP III. BATIKWERK

WEST/MIDDEN-JAVA	A. BATIKWERK OP KATOEN	B. BATIKWERK OP ZIJDE	C. BATIKWERK MET GEBRUIKMAKING VAN GOUDBLAD	D. HET VERVEN	E. KEMBANGAN	F. PLANGI	
RES. BATAVIA							
Regentschap Batavia	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Weltevreden	Het batikken en stempelen op katoen	—	—	Het verven van batiks: blauwverven, sogaverven enz.	—	—	W
Regentschap Meester Cornelis	—	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Kebajoran	id. id. op katoen	—	—	—	—	—	K
RES. WEST-PRIANGAN							
Regentschap Soekaboemi [3])	—	—	—	(Het verven van batiks)	—	—	*S*
Distr. Soekaboemi [4])	—	—	—	Sogaverven	—	—	S
Regentschap Tjiandjoer	—	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Tjikalongkoelon ...	—	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	T
RES. MIDDEN-PRIANGAN							
Regentschap Bandoeng [4])	(Het stempelen op katoen)	—	—	(Het verven van batiks)	—	—	B
Distr. Oedjoengbroeng ...	—	—	—	Wajangschilderen op doeken	—	—	O
Tjililin	—	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	T
RES. OOST-PRIANGAN							
Regentschap Garoet [4])	(id. id. id. id.)	—	—	(Blauwverven)	—	—	*G*
Distr. Garoet	Het batikken id. id.	—	—	Sogaverven	—	—	G
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Tasikmalaja	id. id. en stempelen op katoen	—	—	—	—	—	T
Manondjaja	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	—	—	M
Singaparna	id. id. op katoen	—	—	—	—	—	S
Karangnoenggal ...	id. id. id. id.	—	—	—	—	—	K
Regentschap Tjiamis [1])	—	—	—	(Blauwverven, sogaverven)	—	—	*T*
Distr. Tjiamis	id. id. en stempelen op katoen	—	—	—	—	—	T
RES. INDRAMAJOE							
Regentschap Indramajoe [2]) ...	—	—	—	(Het verven van batiks)	—	—	*I*
Distr. Indramajoe	id. id. op katoen	—	—	Blauwverven, sogaverven enz.	—	—	I
RES. CHERIBON							
Regentschap Cheribon	—	—	—	—	—	—	C
Distr. Cheribon [5])	Het batikken en stempelen op katoen	Het batikken en stempelen op zijde	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	C
Regentschap Koeningan	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Koeningan	—	—	—	id. , id.	—	—	K
MIDDEN-JAVA							
RES. PEKALONGAN							
Regentschap Pekalongan	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Kedoengwoeni	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	K
Doro	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	D
Kadjen	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	K

MIDDEN-JAVA	A. BATIKWERK OP KATOEN	B. BATIKWERK OP ZIJDE	C. BATIKWERK MET GEBRUIKMAKING VAN GOUDBLAD	D. HET VERVEN	E. KEMBANGAN	F. PLANGI	
Regentschap Batang	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Batang	Het batikken en stempelen op katoen	—	—	—	—	—	B
Regentschap Pemalang [4])	—	—	—	(Het verven van batiks)	(Kain kembangan)	—	P
RES. TEGAL							
Regentschap Tegal [4])	—	—	—	—	(Tritik, djoempoetan)	—	T
Distr. Tegal	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	—	—	T
Adiwerno	id. id. id. id. id. id.	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	A
Slawi	id. id.	—	—	—	—	—	S
Balapoelang	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	B
Regentschap Brebes [5])	(id. id. op katoen)	—	—	(id.)	—	—	B
RES. SEMARANG							
Regentschap Semarang	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Ambarawa	id. id. en stempelen op katoen	—	—	id.	—	—	A
Regentschap Kendal	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Kendal	id. id. op katoen	—	—	—	—	—	K
Bodja	id. id. en stempelen op katoen	—	—	—	—	—	B
Kaliwoengoe	Het stempelen op katoen	—	—	id. , id.	—	—	K
RES. KOEDOES							
Regentschap Koedoes [4])	(Het stempelen op katoen)	—	—	—	—	—	K
Distr. Tjendono	Het batikken op katoen	—	—	id. , id.	—	—	T
Regentschap Japara	—	—	—	—	—	—	J
Distr. Petjangaän	id. id. id. id.	—	—	Verven	—	—	P
RES. REMBANG							
Regentschap Rembang	—	—	—	—	—	—	R
Distr. Binangoen	id. id. en stempelen op katoen	—	—	Het verven van batiks	—	—	B
Pamotan	id. id.	—	—	—	—	—	P
Regentschap Pati [7])	—	—	—	—	—	(Plangi)	P
Distr. Djoeana	id. id. id. id. id. id.	Het batikken en stempelen op zijde: looktjan	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	D
Tajoe	—	—	—	Sogaverven.	—	—	T
RES. BLORA							
Regentschap Blora [6])	(id id. id. id. id. id.)	(Het batikken en stempelen op zijde: looktjan)	—	—	—	(Het maken van plangi).	B
Regentschap Grobogan [2])	(id. id. op katoen)	—	—	—	—	—	G
RES. NOORD-BANJOEMAS							
Regentschap Banjoemas [4])	(Het stempelen op katoen)	—	—	—	—	—	B
Distr. Banjoemas............	Het batikken id. id.	—	—	—	—	—	B
Soempioeh	id. id. id. id.	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	S
Regentschap Poerwokerto	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Poerwokerto	id. id. en stempelen op katoen	—	—	id. , id.	—	—	P

MIDDEN-JAVA	A. BATIKWERK OP KATOEN	B. BATIKWERK OP ZIJDE	C. BATIKWERK MET GEBRUIKMAKING VAN GOUDBLAD	D. HET VERVEN	E. KEMBANGAN	F. PLANGI	
Regentschap Poerbolinggo	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Poerbolinggo	Het batikken op katoen	—	—	..uwverven, sogaverven	—	—	P
Boekatedja	id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	B
RES. ZUID-BANJOEMAS							
Regentschap Tjilatjap [6]	(id. id. id. id.)	—	—	—	—	—	T
Regentschap Karanganjar [6]	(id. id. en stempelen op katoen)	—	—	—	—	—	K
RES. WONOSOBO							
Regentschap Wonosobo [7]	—	—	—	(id. , id.)	—	—	W
Distr. Wonosobo	id. id. op katoen	—	—	—	—	—	W
Leksono	id. id. id. id.	—	—	—	—	—	L
Regentschap Bandjarnegara	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Bandjarnegara	Het batikken op katoen	—	—	—	—	—	B
RES. KEDOE							
Regentschap Magelang	—	—	—	—	—	—	M
Distr. Magelang	Het batikken	—	—	..t verven van batiks	—	—	M
Moentilan	—	—	—	..uwverven	—	—	M
Salaman	id. id.	—	—	id.	—	—	S
RES. BAGELEN							
Regentschap Poerworedjo	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Poerworedjo	id. id. en stempelen op katoen	—	—	—	—	—	P
Tjangkrep	id. id.	—	—	.id. , sogaverven	—	—	T
Regentschap Koetoardjo	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Koetoardjo	id. id. op katoen	—	—	id.	—	—	K
Poerwodadi	id. id.	—	—	id.	—	—	P
Regentschap Keboemen [4]	(id id. en stempelen op katoen)	—	—	, id.)	(Djoempoetan, kain kembangan)	—	K
Distr. Alihan	—	—	—	—	Tritik	—	A
GOUVT. DJOKJAKARTA							
Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	P
Regentschap Adikarta	(id. id.)	—	—	(Het verven)	(Tritik)	—	A
Regentschap Djokjakarta [1]	—	—	—	—	(id. djoempoetan, kain kembangan)	—	D
Distr. Godean	id. id. id. id. id. id.	—	—	Blauwverven,	—	—	G
Kotta Gede	id. id. id. id. id id.	—	—	id. , sogaverven	—	—	K
Bantoel	id. id. id. id. id. id.	—	—	Het verven van batiks	—	—	B
Imogiri	id. id. id. id. id. id.	—	—	Blauwverve..	—	—	I
Pengasih	id. id.	—	—	—	—	—	P
GOUVT. SOERAKARTA							
Regentschap Soerakarta	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Kotta Solo	id. id. id. id. id. id.	Het batikken en stempelen op zijde	—	..l. , sogaverven	id. id. id. id.	—	K
Kotta Mangkoenegaran	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	id. id. id. id.	—	K
Kartasoera............	id. id. id. id. id. id.	—	—	. , id.	—	—	K

GROEP III. BATIKWERK

MIDDEN/OOST-JAVA	A. BATIKWERK OP KATOEN	B. BATIKWERK OP ZIJDE	C. BATIKWERK MET GEBRUIKMAKING VAN GOUDBLAD	D. HET VERVEN	E. KEMBANGAN	F. PLANGI	
Bekonäng	Het batikken en stempelen op katoen	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	B
Karanganjar	id. id. id. id. id. id.	—	—	Het verven	—	—	K
Karangpandan	id. id.	—	—	—	—	—	K
Djoemapolo	id. id.	—	—	—	—	—	D
OOST-JAVA							
RES. SOERABAJA							
Regentschap Soerabaja [11])	(id. id. id. id. id. id.)	—	—	—	—	(Plangi)	S
Regentschap Sidoardjo	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Sidoardjo	id. id. id. id. id. id.	Het batikken en stempelen op zijde: looktjan	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	S
Porong	id. id. id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	P
Taman	id. id. op katoen	—	—	—	—	—	T
RES. GRISEE							
Regentschap Grisee	—	—	—	—	—	—	G
Distr. Grisee	Het batikken en stempelen op katoen	—	Het batikken en stempelen met gebruikmaking van goudblad	—	—	id.	G
Sidajoe	—	—	—	id. , id. : slendang „kali mati"	—	—	S
Karangbinangoen	id. id. op katoen: sarong	—	—	, —	—	—	K
Regentschap Lamongan	—	—	—	—	—	—	L
Distr. Lamongan	—	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	L
RES. BODJONEGORO							
Regentschap Bodjonegoro [12])	—	—	—	(- id. , id.)	—	—	B
Distr. Pelem	id. id.	—	—	—	—	—	P
Padangan	—	Het batikken	—	—	—	—	P
Regentschap Toeban	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Rembes	id. id. en stempelen op katoen	—	—	Het verven van batiks	—	—	R
Rengel	—	—	—	id. id. id. id.	—	—	R
Djatirogo	—	—	—	id. id. id. id.	—	—	D
Singgahan	—	—	—	id. id. id. id.	—	—	S
RES. MADIOEN							
Regentschap Madioen [12])	—	—	—	—	(Tritik, djoempoetan, kain kembangan)	—	M
Distr. Madioen	—	—	—	id. id. id. id.	—	—	M
Regentschap Magetan [12])	(Het batikken)	—	—	(id. id. id. id.)	(Djoempoetan)	—	M
Regentschap Ngawi	—	—	—	—			N
Distr. Ngawi	Het batikken op katoen	—	—	id. id. id. id.	—	—	N
RES. PONOROGO							
Regentschap Ponorogo	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Ponorogo	id. id. en stempelen op katoen	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	P
Regentschap Patjitan [1])	(id. id.)	—	—	(id. , id.)	—	—	P
RES. KEDIRI							
Regentschap Kediri	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Kediri	id. id. op katoen	—	—	id. , id.	—	—	K

OOST-JAVA	A. BATIKWERK OP KATOEN	B. BATIKWERK OP ZIJDE	C. BATIKWERK MET GEBRUIKMAKING VAN GOUDBLAD	D. HET VERVEN	E. KEMBANGAN	F. PLANGI	
Regentschap Ngandjoek [1])	(Het stempelen op katoen)	—	—	—	—	—	*N*
Distr. Ngandjoek	Het batikken op katoen	—	—	—	—	—	N
RES. BLITAR							
Regentschap Blitar	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Blitar	id. id. id. id.	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	B
Wlingi	id. id. id. id.	—	—	id. , id.	—	—	W
Gandoesari	id. id. id. id.	Het batikken op zijde	—	—	Tritik	—	G
Regentschap Toeloengagoeng	—	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Toeloengagoeng ...	id. id. en stempelen op katoen	—	—	id. , id.	id., djoempoetan, kain kembangan	—	T
Regentschap Trenggalek	—	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Trenggalek	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	—	—	T
Panggoel	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	—	—	P
RES. PASOEROEAN							
Regentschap Pasoeroean	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Pasoeroean	—	—	—	id.	—	—	P
RES. MALANG							
Regentschap Malang	—	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Singosari	—	—	—	id. , id.	—	—	S
RES. PROBOLINGGO							
Regentschap Probolinggo [4])	(Het stempelen op katoen)	—	—	(Sogaverven)	—	—	*P*
Distr. Probolinggo	Het batikken op katoen	—	—	—	—	—	P
Dringoe	Het batikken	—	—	Blauwverven	—	—	D
Regentschap Kraksaän [4])	(id. id.)	—	—	—	—	—	*K*
Regentschap Loemadjang [4])	(Het batikken en stempelen op katoen)	—	—	(id. , sogaverven)	—	—	*L*
RES. DJEMBER							
Regentschap Djember	—	—	—	—	—	—	*D*
Distr. Djember	Het batikken op katoen	—	—	id. , id.	—	—	D
Majang	id. id. id. id.	—	—	—	—	—	M
Rambipoedji	—	—	—	Het verven	—	—	R
Tanggoel	id. id. id. id.	Het batikken en stempelen op zijde	Het batikken en stempelen met gebruikmaking van goudblad	Blauwverven	—	Plangi	T
RES. WEST-MADOERA							
Regentschap Banghalan	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bangkalan	Het batikken en stempelen op katoen	—	—	id. , sogaverven	—	—	B
Arosbaja	id. id.	—	—	—	—	—	A
Sapoeloe	id. id.	—	—	—	—	—	S
Kebanjar	id. id. op katoen	—	—	—	—	—	K
Baliga	id. id.	—	—	Het verven van batiks	—	—	B
Regentschap Sampang	—	—	—			—	*S*
Distr. Kota Sampang ...	id. id. id. id.	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	K

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. BATIKWERK OP KATOEN	B. BATIKWERK OP ZIJDE	C. BATIKWERK MET GEBRUIKMAKING VAN GOUDBLAD	D. HET VERVEN	E. KEMBANGAN	F. PLANGI	
RES. OOST-MADOERA							
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Pamekasan	Het batikken en stempelen op katoen	—	—	—	—	—	P
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Soemenep	id. id.	—	—	—	—	—	S
GEW. BALI EN LOMBOK							
AFD. SINGARADJA							
Onderafd. Boeleleng	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Pengastoelen	—	—	Het batikken en stempelen met gebruikmaking van goudblad	Blauwverven, sogaverven	—	Plangi	P
Soekasadapandji ...	—	—	—	id. , id.	—	—	S
Boeleleng	—	—	—	id.	—	—	B
Tedjakoela	—	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	T
Sawan	—	—	id. id. id. id. id. id.	id.	—	id.	S
Onderafd. Djembrana	—	—	—	(Het verven)	—	—	D
AFD. ZUID-BALI							
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Den Pasar	—	—	—	—	—	id.	DP
Onderafd. Gianjar	—	—	(Het stempelen met idem)	—	—	(id.)	G
Onderafd. Kloenghoeng	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Badjarangkan	—	—	—	Blauwverven, sogaverven	—	—	B
Soesoet	—	—	Het batikken en stempelen met idem.	—	—	—	S
Onderafd. Karangasem	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Karangasem	Het batikken en stempelen op katoen	Het batikken en stempelen op zijde (looktjan)	id. id. id. id. id. id.	id. , id.	—	id.	K
Manggis	—	—	—	—	—	id.	M
Bebandem	—	—	—	—	—	id.	B
Abang	—	—	—	id. , id.	—	—	A
AFD. LOMBOK							
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	—	—	—	WL
Distr. Tjakranegara-Noord	—	—	Het batikken met id.	—	—	id.	TN
Tjakranegara-Zuid	—	—	—	—	—	id.	TZ
Mataram	—	—	—	id.	—	—	M

GROEP IV. GOUD- EN ZILVERWERK.

WEST-JAVA

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang.
District Serang .... Het goud- en zilversmeden.
Tjiroeas .... Vergulden en verzilveren.
Pamarajan .... Smeden.
Tjilegon .... Smeden, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa en Berlijnsch zilver.

Regentschap Lebak.
District Lebak .... Smeden, drijven.

Regentschap Pandeglang.
District Tjaringin .... Smeden.

RESIDENTIE BATAVIA.

Regentschap Batavia.
District Batavia .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versieringen met filigraan, bolletjes, email, zwart niello, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver, nikkel enz.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.
District Buitenzorg. [1] .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver.
Tjiawi. [4] .... Drijven, ciseleeren, vergulden, verzilveren.
Tjibaroesa. [4] .... Smeden, drijven, ciseleeren.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi. (Vergulden, verzilveren) [3].
District Soekaboemi. [4] .... Smeden.
Djampangkoelon. [4] .... Smeden, drijven, ciseleeren, incrusteeren.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Soemedang.
District Soemedang .... Vergulden, verzilveren, vernikkelen, gebruik van Berlijnsch zilvernikkel.
Darmaradja .... Smeden.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.
District Garoet .... Smeden.
Leles .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Regentschap Tasikmalaja.
District Tasikmalaja .... Smeden, drijven, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Manondjaja .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Bandjar .... Vergulden en verzilveren.
Tjidjoelang .... Vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver.

Regentschap Tjiamis. (Vergulden, verzilveren) [1].
District Tjiamis .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Indramajoe .... Smeden, drijven, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver.
Karangampel .... Smeden, etsen, vergulden, verzilveren, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Djatibarang .... Smeden, drijven, etsen, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Losarang .... Vergulden, verzilveren, beitsen.

Regentschap Madjalengka.
District Radjagaloeh .... Smeden.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.
District Cheribon [4] .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Regentschap Koeningan.
District Koeningan .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Tjilimoes .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, bolletjes, email, zwart niello, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver, nikkel enz.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.
District Kedoengwoeni .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Doro .... Smeden, graveeren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver, nikkel.
Kadjen .... Smeden, vergulden, verzilveren.

Regentschap Batang. (Bolletjes) [4].
District Batang .... Ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, zwart email.
Bandar .... Smeden, drijven, etsen, versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Soebah .... Smeden.

Regentschap Pemalang. (Smeden, vergulden, verzilveren, vernikkelen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa) [4].

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.
District Tegal .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, bolletjes, email, enz. edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Adiwerno .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, bolletjes, vergulden, verzilveren.
Slawi .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Balapoelang .... Smeden, drijven, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Regentschap Brebes. (Smeden, drijven, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa) [4].

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang. (Edelsteenzetting) [4].
District Semarang .... Ciseleeren, graveeren, vergulden, verzilveren.
Oengaran .... Smeden, vergulden, verzilveren.
Salatiga .... Smeden, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa.

Regentschap Kendal.
District Kaliwoengoe .... Smeden, graveeren, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.
District Tjendono .... Smeden, drijven.

Regentschap Japara.
District Petjangaan .... Vergulden, verzilveren.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.
District Binangoen .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Kragan .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren.
Pamotan .... Vergulden, verzilveren.

Regentschap Pati.
District Pati .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Djoeana .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora.	(Smeden) [8].
Regentschap Grobogan.	(Drijven) [2].
District Grobogan	Smeden, vergulden.
Wirosari	Smeden, drijven, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Kradenan	Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.	(Graveeren, vergulden, verzilveren) [4].
District Soempioeh	Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Regentschap Poerwokerto.	
District Poerwokerto	Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Regentschap Poerbolinggo.	
District Poerbolinggo	Vergulden, verzilveren, edelsteenzetting.
Boekatedja	Smeden, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Bandjarnegara.	
District Karangkobar	Smeden, graveeren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.	
District Magelang	Smeden, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa.
Salaman	Smeden.

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Koetoardjo.	
District Koetoardjo	Smeden, vergulden, verzilveren, vernikkelen.
Regentschap Keboemen.	(Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa) [4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta	Smeden.
Regentschap Adikarta.	(Vergulden, verzilveren).
Regentschap Djokjakarta.	(Incrusteeren, vernikkelen, gebruik van nikkel) [1].
District Kotta Gede	Smeden, graveeren, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Bantoel	Drijven, ciseleeren, graveeren, etsen, zwart niello, vergulden, edelsteenzetting.
Imogiri	Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting.
Regentschap Goenoeng Kidoel.	(Smeden).

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.	
District Kotta Solo	Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, bolletjes, email, zwart niello, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, nikkel.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja.	(Smeden, drijven, ciseleeren, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa) [11].
Regentschap Sidoardjo.	
District Sidoardjo	Smeden, vergulden, verzilveren.
Taman	id., edelsteenzetting.

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.

District Grisee .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Regentschap Lamongan.

District Soekadadi .... Smeden.
Patjiran .... id.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro. (Ciseleeren, verzilveren) [13].

District Bodjonegoro .... Smeden, edelsteenzetting.
Baoereno .... id. , id. , gebruik van soeasa.
Padangan .... Vergulden.

Regentschap Toeban. (Drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, edelsteenzetting, gebruik van soeasa) [4].

District Rembes .... Smeden, vergulden.
Djatirogo .... id. , id.
Singgahan .... id. , id. , verzilveren.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Madioen.

District Madioen .... Smeden.

Regentschap Magetan. (Smeden, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa) [15].

Regentschap Ngawi.

District Ngawi .... Smeden.
Dero .... id.
Ngrambe .... id.
Gendingan .... id.

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.

District Ponorogo .... Smeden, vergulden, verzilveren, vernikkelen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, nikkel.
Ardjowinangoen .... Vergulden, verzilveren.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.

District Kediri .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.
Modjoroto .... id. id. id. id: id.
Pare .... Smeden, vergulden.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.

District Blitar .... Versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver, nikkel.
Lodojo .... Vergulden, verzilveren.
Wlingi .... Smeden, graveeren, vergulden, verzilveren, beitsen, edelsteenzetting.

Regentschap Toeloengagoeng.

District Toeloengagoeng .... Diamantslijperij.

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Pasoeroean.

District Pasoeroean .... Vergulden, verzilveren.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.

District Boeloelawang .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren.
Toempang .... Smeden, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa.
Singosari .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. (Vernikkelen, gebruik van nikkel) [4].

District Probolinggo .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Tongas .... Smeden, vergulden, verzilveren.

Regentschap Kraksaan. (Vergulden, verzilveren) [4].

Regentschap Loemadjang. (Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa) [4].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.

District Djember .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, verzilveren, edelsteenzetting.

Kalisat .... Smeden, drijven.

Rambipoedji .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, gebruik van soeasa.

Tanggoel .... Smeden, vergulden, verzilveren, versiering met filigraan, bolletjes, email, zwart niello.

Woeloean .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, bolletjes, email, zwart niello, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver, nikkel.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.

District Bangkalan........ Smeden.

Arosbaja .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Kebanjar .... Smeden, graveeren, versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Baliga .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Regentschap Sampang.

District Kota Sampang........ Smeden, drijven, ciseleeren, vergulden, verzilveren.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Pamekasan.

District Pamekasan .... Smeden, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.

District Pengastoelen .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren.

Boeleleng .... Smeden.

Djinengdalem .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Tedjakoela .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, beitsen.

Sawan .... Vergulden, verzilveren, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver.

Onderafdeeling Djembrana. (Gebruik van soeasa).

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Badoeng.

District Den Pasar .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, versiering met filigraan, vergulden, verzilveren, beitsen, edelsteenzetting.

Onderafdeeling Tabanan.

District Tabanan .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Onderafdeeling Gianjar. (Smeden, edelsteenzetting).

Onderafdeeling Kloengkoeng.

District Dawan .... Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Kloengkoeng .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren.

Bangli 17) .... Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, versiering met filigraan, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.

Onderafdeeling Karangasem.

District Karangasem	Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, beitsen, edelsteenzetting.				
Manggis	Graveeren.				
Sideman	Smeden, vergulden, verzilveren, edelsteenzetting, gebruik van soeasa.				
Rendang	id.	id.	id.	id.	id.
Bebandem	id.	id.	id.	id.	id.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.

District Tjakranegara Noord	id.	id.	id.	id.	id.
id. Zuid	Smeden, drijven, ciseleeren, graveeren.				
Ampenan West	Smeden.				
Tandjoeng	id.				

Onderafdeeling Oost-Lombok.

District Rarang	id.	id.	id.	vergulden.
Masbagik	id.	id.	id.	graveeren.
Pringgabaja	id.	id.	id.	vergulden.
Sakra	id.	id.	id.	id.

GROEP V. GEELKOPERWERK.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.
District Soekaboemi [4]) .... Geelkoperen voorwerpen.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng.
District Lembang .... Geelkoperen voorwerven.

Regentschap Soemedang.
District Soemedang .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen zonder toepassing van versieringswijzen.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.
District Cheribon [6]) .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen, met of zonder toepassing van versieringswijzen; geelkoperen muziekinstrumenten.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal. (Versieringswijzen: ciseluur, gebruik van zwart email, a-jour gieten, reliëfsversiering) [4]).
District Adiwerno .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen; geelkoperen muziekinstrumenten.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Pati.
District Djoeana .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen.

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora. (Het gieten van geelkoperen voorwerpen) [8]).

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Poerwokerto. (Het gieten van geelkoperen voorwerpen) [4]).

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta Geelkoperen voorwerpen.

Regentschap Djokjakarta. (Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen (zwart email); geelkoperen muziekinstrumenten) [15]).
District Kotta Gede .... Geelkoperen voorwerpen.
Bantoel .... id. (ciseluur).

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen (ciseluur, gebruik van zwart email, a-jour gieten, reliëfversiering enz); het maken van geelkoperen muziekinstrumenten.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja. (Het gieten van geelkoperen voorwerpen, met of zonder toepassing van versieringswijzen) [11]).

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.
District Grisee .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen: reliëfversiering.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Magetan. (Geelkoperen voorwerpen) [12].

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Bangil. (Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen) [1].

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.
District Singosari .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. (Het gieten van geelkoperen voorwerpen) [4].

RESIDTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Tanggoel .... Geelkoperen muziekinstrumenten.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.
District Sawan .... Geelkoperen muziekinstrumenten.

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Kloengkoeng.
District Kloengkoeng .... Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen (ciseluur), geelkoperen muziekinstrumenten.
Badjarangkan .... Geelkoperen muziekinstrumenten.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.
District Tjakranegara Zuid .... id. id.

GROEP VI. ROODKOPERWERK.

WEST-JAVA

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Lebak.
District Lebak .... Roodkoperen voorwerpen.

RESIDENTIE BATAVIA.

Regentachap Batavia.
District Batavia .... id.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.
District Buitenzorg. [1] .... id.
Leuwiliang. [4] .... id.
Tjibaroesa. [4] .... id.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang.
District Krawang .... id.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.
District Soekaboemi. [4] .... id.
Tjibadak. [4] .... id.

Regentschap Tjiandjoer.
District Tjikalongkoelon .... id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng. (id.) [4].

Regentschap Soemedang.
District Soemedang .... id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.
District Garoet .... id.

Regentschap Tasikmalaja.
District Manondjaja .... id.
Tjidjoelang .... id.

Regentschap Tjiamis.
District Tjiamis .... id.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Indramajoe .... id.
Losarang .... id.

Regentschap Madjalengka.
District Radjagaloeh .... id.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.
District Cheribon. [5] .... id.

Regentschap Koeningan.
District Koeningan .... id.
Loerahgoeng .... id.

MIDDEN-JAVA

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.	(Roodkoperen voorwerpen) [4].
Regentschap Batang.	
District Batang	id.
Regentschap Pemalang.	(id.) [4].

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.	
District Adiwerno	id.

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.	
District Semarang	id.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Japara.	
District Japara	id.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.	
District Soelang	id.
Binangoen	id.
Regentschap Pati.	(id.) [7].

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora.	(id.) [8].
Regentschap Grobogan.	
District Wirosari	id.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.	(id.) [4].
Regentschap Poerwokerto.	
District Poerwokerto	id.
Regentschap Poerbolinggo.	
District Poerboliggo	id.

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo.	
District Wonosobo	id.
Regentschap Bandjarnegara.	
District Bandjarnegara	id.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.	
District Magelang	id.
Moentilan	id.
Regentschap Temanggoeng.	(id.) [9].

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Poerworedjo.	
District Poerworedjo	id.
Regentschap Keboemen.	(id.) [4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta.	Roodkoperen voorwerpen.
Regentschap Djokjakarta.	
District Kotta Gede	id.
Bantoel	id.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.	
District Kotta Solo	id.
Regentschap Bojolali.	
District Ampel	id.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja.	(Roodkoperen voorwerpen) [11]).
Regentschap Sidoardjo.	(id.) [4]).

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.	
District Grisee	id.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro.	
District Pelem	id.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.	
District Kediri	id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Toeloengagoeng.	
District Toeloengagoeng	id.

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Pasoeroean.	
District Pasoeroean	id.
Regentschap Bangil.	
District Bangil	Geelkoperen stempels voor het batikken van kains.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.	
District Toempang	Roodkoperen voorwerpen.
Singosari	id.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo	(id.) [4]).

RESIDENTIE BONDOWOSO.

Regentschap Bondowoso.	
District Pradjekan	id.

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.	
District Rambipoedji	id.

GROEP VII. IJZERWERK.

WEST-JAVA	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
RES. BANTAM					
Regentschap Bantam					*B*
Distr. Serang	—	Tuinbouwwerktuigen	—	—	S
Tjiroeas	—	Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen	—	—	T
Pontang	—	id. id. id.	—	—	P
Pamarajan	—	id. id. id.	—	—	P
Tjilegon	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Anjer	—	id. id. id.	—	—	A
Tjiomas	—	id. id. id.	—	—	T
Regentschap Lebak					*L*
Distr. Rangkasbitoeng	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	R
Lebak	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	L
Paroeng koedjang	—	id. id. id.	—	—	P
Regentschap Pandeglang					*P*
Distr. Tjaringin	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
RES. BATAVIA					
Regentschap Batavia					*B*
Distr. Batavia	—	—	Het hoefsmeden	—	B
Weltevreden ...	—	—	—	Voorwerpen van ijzerdraad: lampekappen enz.	W
Maoek	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
RES. BUITENZORG					
Regentschap Buitenzorg					*B*
Distr. Buitenzorg [1] ...	—	id. id. id. id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	B
Leuwiliang [4] ...	—	id. id. id.	—	—	L
Tjibaroesa [4] ...	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
RES. KRAWANG					
Regentschap Krawang					*K*
Distr. Krawang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Tjikampek	—	id. id. id.	—	—	T
Sagalaherang ...	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
RES. W.-PRIANGAN					
Regentschap Soekaboemi [3]			(id. id.)		S
Distr. Soekaboemi [4] ...	—	id. id. id.	—	—	S
Tjitjoeroeg	—	id. id. id.	—	—	T
Tjibadak	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Djampang-tengah [4]	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	D
Djampang-koelon	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	D
Regentschap Tjiandjoer					T
Distr. Tjikalongkoelon..	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T

GROEP VII. IJZERWERK.

WEST-JAVA	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
RES. M.-PRIANGAN					
Regentschap Bandoeng [4])			(Het hoefsmeden)		B
Distr. Tjikalongwetan	—	Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen	—	—	T
Tjiparaj	—	id. id. id.	—	—	T
Soreang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Regentschap Soemedang					S
Distr. Soemedang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Tandjoengsari ...	—	id. id. id.	id. id.	—	T
Darmaradja	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	D
RES. O.-PRIANGAN					
Regentschap Garoet					G
Distr. Tjibatoe	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Leles	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	L
Boengboelang ...	—	id. id. id.	—	—	B
Regentschap Tasikmalaja					T
Distr. Tasikmalaja	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Tjiawi	—	id. id. id.	—	—	T
Manondjaja	—	id. id. id.	—	—	M
Singaparna	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Tjikatomas	—	id. id. id.	—	—	T
Bandjar	—	id. id. id.	—	—	B
Pangandaran ...	—	id. id. id.	—	—	P
Tjidjoelang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Regentschap Tjiamis					T
Distr. Tjiamis	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Rantjah	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	R
RES. INDRAMAJOE					
Regentschap Indramajoe					I
Distr. Indramajoe	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	I
Karangampel ...	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Djatibarang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	D
Losarang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	L
Regentschap Madjalengka					M
Distr. Madjalengka......	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
RES. CHERIBON					
Regentschap Cheribon [5])		(id. id. id. id. id. id.)			C
Distr. Cheribon [6])	—	—	id. id.	Voorwerpen van ijzerdraad	C
Regentschap Koeningan					K
Distr. Koeningan	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Tjiawigebang ...	—	id. id. id.	—	—	T

GROEP VII. IJZERWERK.

MIDDEN-JAVA	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
RES. PEKALONGAN					
Regentschap Pekalongan					*P*
Distr. Kedoengwoeni ...	—	Land- en tuinbouwwerktuigen	Het hoefsmeden	—	K
Kadjen	—	Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen	—	—	K
Regentschap Batang					*B*
Distr. Batang	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	B
Bandar	—	id. id. id.	—	—	B
Bawang	—	id. id. id.	—	—	B
Soebah	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Regentschap Pemalang [4]		(id. id. id. id. id. id.)	(id. id.)		*P*
RES. TEGAL					
Regentschap Tegal [6]	(Krissen, lansen en andere staatsiewapens)				*T*
Distr. Tegal	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Adiwerno	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	A
Balapoelang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Boemidjawa	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Regentschap Brebes					*B*
Distr. Tandjoeng	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
RES. SEMARANG					
Regentschap Semarang					*S*
Distr. Semarang	—	id. id. id.	—	—	S
Ambarawa	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	A
Oengaran	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	O
Salatiga	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Regentschap Kendal [4]			(id. id.)		*K*
Distr. Weleri	—	id. id. id.	—	—	W
Kaliwoengoe ...	—	id. id. id.	—	—	K
RES. KOEDOES					
Regentschap Koedoes					*K*
Distr. Tjendono	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Regentschap Japara					*J*
Distr. Petjangaän	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	P
RES. REMBANG					
Regentschap Rembang					*R*
Distr. Binangoen	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	B
Kragan	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Regentschap Pati [7]			(id. id.)		*P*
Distr. Djoeana	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	D

MIDDEN-JAVA	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
RES. BLORA					
Regentschap Blora [9]		(Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen)			*B*
Regentschap Grobogan					*G*
Distr. Kradenan	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
RES. N.-BANJOEMAS					
Regentschap Banjoemas					*B*
Distr. Soempioeh	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Regentschap Poerwokerto					*P*
Distr. Poerwokerto	—	id. id. id. id. id. id.	Het hoefsmeden	—	P
Regentschap Poerbolinggo					*P*
Distr. Poerbolinggo	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	P
Boekatedja	—	id. id. id.	—	—	B
RES. Z.-BANJOEMAS					
Regentschap Tjilatjap [4]		(id. id. id. id. id. id.)			*T*
RES. WONOSOBO					
Regentschap Wonosobo					*W*
Distr. Wonosobo	—	id. id. id.	—	—	W
Regentschap Bandjarnegara					*B*
Distr. Bandjarnegara		id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Karangkobar	—	id. id. id.	—	—	K
RES. KEDOE					
Regentschap Magelang					*M*
Distr. Magelang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
Moentilan	—	id. id. id.	—	—	M
RES. BAGELEN					
Regentschap Poerworedjo					*P*
Distr. Poerworedjo	—	—	id. id.	—	P
Regentschap Keboemen [4]		(id. id. id. id. id. id.)	(id. id.)		*K*
GVT. DJOKJAKARTA					
Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats van Djokjakarta	—	—	id. id.	—	*P*
Regentschap Adikarta	(Krissen)	(id. id. id. id. id. id.)			*A*
Regentschap Djokjakarta [1]	(id. ,lansen, staatsiewapens met of zonder pamor)	—	(id. id.)	(Voorwerpen van ijzerdraad: lampekappen)	*D*
Distr. Godean	id. , lansen	id. id. id. id. id. id.	—	—	G
Kotta Gede	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Bantoel	id.	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Imogiri	—	id. id. id.	—	—	I
Pangasih	—	id. id. id.	—	—	P

GROEP VII. IJZERWERK.

MID./OOST-JAVA	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
Regentschap Goenoengkidoel		(Land- en tuinbouwwerktuigen)			*G*
Distr. Wonosari	Krissen, gatoel	—	—	—	W
GVT. SOERAKARTA					
Regentschap Soerakarta					*S*
Distr. Kotta Solo	Krissen, lansen en andere staatsiewapens met of zonder pamor	id. id. id. en andere voorwerpen: padimolens	Het hoefsmeden	—	KS
Karanganjar	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Regentschap Bojolali					*B*
Distr. Djoewangi	—	id. id. id. (voor eigen gebruik)	—	—	D
OOST-JAVA					
RES. SOERABAJA					
Regentschap Soerabaja [11]		(Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen)	(id. id.)	(Voorwerpen van ijzerdraad: lampekappen)	*S*
Regentschap Sidoardjo [4]	(Krissen, lansen)				*S*
Distr. Sidoardjo	—	—	id. id.	—	S
Taman	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
RES. GRISEE					
Regentschap Grisee					*G*
Distr. Grisee	id.	—	—	—	G
Regentschap Lamongan [12]		(id. id. id.)	(id. id.)		*L*
RES. BODJONEGORO					
Regentschap Bodjonegoro			(id. id.)		*B*
Distr. Bodjonegoro	—	id. id. id.	—	—	B
Baoereno	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Pelem	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	P
Padangan	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	P
Regentschap Toeban					*T*
Distr. Rembes	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	R
Djatirogo	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	D
Singgahan	—	id. id. id.	—	—	S
RES. MADIOEN					
Regentschap Madioen [13]	(Krissen met pamor)		(id. id.)		*M*
Distr. Oeteran	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	O
Regentschap Magetan					*M*
Distr. Magetan	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	M
Regentschap Ngawi					*N*
Distr. Ngawi	—	—	—	Voorwerpen van ijzerdraad	N

OOST-JAVA	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
RES. PONOROGO					
Regentschap Ponorogo					*P*
Distr. Ponorogo	—	Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen	Het hoefsmeden	—	P
Ardjawinangoen .	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	A
RES. KEDIRI					
Regentschap Kediri					*K*
Distr. Kediri	—	id. id. id.	—	—	K
Modjoroto	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
Ngadiloewih ...	—	id. id. id.	—	—	N
Pare	—	id. id. id.	id. id.	—	P
Papar	—	id. id. id.	—	—	P
Regentschap Ngandjoek					*N*
Distr. Ngandjoek	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	N
Berbek	—	id. id. id.	—	—	B
Kertosono	—	id. id. id.	id. id.	—	K
Lengkong	—	id. id. id.	—	—	L
Waroengdjajang .	—	id. id. id.	—	—	W
RES. BLITAR					
Regentschap Blitar					*B*
Distr. Blitar	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Wlingi	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	W
Gandoesari	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	G
Regentschap Toeloengagoeng					*T*
Distr. Toeloengagoeng .	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	T
RES. PASOEROEAN					
Regentschap Pasoeroean					*P*
Distr. Pasoeroean	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	P
Regentschap Bangil [1])		(Andere voorwerpen)	(id. id.)		*B*
Distr. Bangil	—	Land- en tuinbouwwerktuigen.	—	—	B
RES. MALANG					
Regentschap Malang [18])				(Voorwerpen van ijzerdraad: lampekappen)	*M*
Distr. Kepandjen	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Toeren	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	T
Boeloebawang ...	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
Toempang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	T
Singosari	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	S
RES. PROBOLINGGO					
Regentschap Probolinggo [4])			(id. id.)		*P*
Distr. Probolinggo	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	P
Dringoe	—	id. id. id.	—	—	D

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
Regentschap Kraksaan [4])		(Land- en tuinbouwwerktuigen)			*K*
Regentschap Loemadjang [4])	(Madoereesche slagwapens)	(id. id. id. en andere voorwerpen)			*L*
RES. DJEMBER					
Regentschap Djember					*D*
Distr. Djember	—	Bedden	Het hoefsmeden	—	D
Kalisat	—	Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen	—	—	K
Majang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
Rambipoedji ...	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	R
Tanggoel	Krissen, lansen en andere staatsiewapens met pamor	id. id. id. id. id. id.	id. id.	Voorwerpen van ijzerdraad: lampekappen	T
Woeloean	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	W
RES. W.-MADOERA					
Regentschap Banghalan					*B*
Distr. Arosbaja	—	id. id. id.	id. id.	—	A
Sapoeloe	—	id. id. id.	—	—	S
Kebanjar	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Baliga	Krissen, lansen en andere staatsiewapens	id. id. id. id. id. id.	—	—	B
RES. O.-MADOERA					
Regentschap Pamekasan					*P*
Distr. Pamekasan	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	P
Regentschap Soemenep					*S*
Distr. Soemenep	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Manding	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
GEWEST BALI EN LOMBOK					
AFD. SINGARADJA					
Onderafd. Boeleleng					*B*
Distr. Soekasadapandji .	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	S
Boeleleng	—	id. id. id.	—	—	B
Djinengdalem ...	—	id. id. id.	—	—	D
Sawan	—	id. id. id. id. id. id.	id. id.	—	S
Onderafd. Djembrana		(id. id. id. id. id. id.)			*D*
AFD. ZUID-BALI					
Onderafd. Badoeng					*B*
Distr. Abeansemal	—	id. id. id.	—	—	A
Onderafd. Gianjar		(id. id. id. id. id. id.)			*G*

GROEP VII. IJZERWERK.

GEW. BALI EN LOMBOK	A. HET SMEDEN VAN WAPENS	B. HET SMEDEN VAN WERKTUIGEN	C. HET HOEFSMEDEN	D. DIVERSEN	
Onderafd. Kloengkoeng					*K*
Distr. Dawan	Krissen	Land- en tuinbouwwerktuigen en andere voorwerpen	—	—	D
Onderafd. Karangasem					*K*
Distr. Karangasem.......	id. en andere staatsiewapens met of zonder pamor	id. id. id. id. id. id.	—	—	K
Rendang	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	R
Selat	—	id. id. id.	—	—	S
Abang	—	id. id. id.	—	—	A
AFD. LOMBOK					
Onderafd. W.-Lombok					*WL*
Distr. Mataram	—	id. id. id. id. id. id.	—	—	M
Ampenan-West	Krissen, lansen en andere staatsiewapens	id. id. id.	—	—	AW
Onderafd. O.-Lombok					*OL*
Distr. Rarang	id. , id. id. andere staatsiewapens met of zonder pamor	—	—	—	R
Masbagik	id. , id. id. andere staatsiewapens	—	—	—	M
Pringgabaja	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	P
Sakra	id. id. id. id. id. id. met of zonder pamor	—	—	—	S

GROEP VIII. BLIKSLAGERIJ.

WEST-JAVA	A. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	B. NOKVERSIERWERK	
RES. BANTAM			
Regentschap Serang			*S*
Distr. Serang	Huishoudelijke artikelen	—	S
Tjiroeas	id. id.	—	T
Pontang	id. id.	—	P
Tjilegon	id. id.	—	T
Anjer	id. id.	—	A
Regentschap Lebak			*L*
Distr. Paroengkoedjang	id. id.	—	P
Regentschap Pandeglang			*P*
Distr. Pandeglang	id. id.	—	P
RES. BUITENZORG			
Regentschap Buitenzorg			*B*
Distr. Buitenzorg [1]	id. id.	—	B
Tjibinong [1]	id. id.	—	T
RES. KRAWANG			
Regentschap Krawang			*K*
Dist. Krawang	id. id.	—	K
Tjikampek	id. id.	—	T
Rengasdengklok	id. id.	—	R
Soebang	id. id.	—	S
Sagalaherang	id. id.	—	S
Pamanoekan	id. id.	Het maken en uitslaan van blikken nokversieringen	P
Pegaden	id. id.	—	P
RES. WEST-PRIANGAN			
Regentschap Soekaboemi			*S*
Distr. Soekaboemi [4]	id. id.	—	S
Tjitjoeroeg	id. id.	—	T
Tjibadak [4]	id. id.	—	T
Djampangtengah [4]	id. id.	—	D
Regentschap Tjiandjoer			*T*
Distr. Tjikalongkoelon	id. id.	—	T
RES. MIDDEN-PRIANGAN			
Regentschap Bandoeng			*B*
Distr. Soreang	id. id.	—	S
Regentschap Soemedang			*S*
Distr. Soemedang	id. id.	—	S
Darmaradja	id. id.	—	D
RES. OOST-PRIANGAN			
Regentschap Garoet			*G*
Distr. Garoet	id. id.	—	G
Bajongbong	id. id.	—	B
Tjibatoe	id. id.	—	T
Leles	id. id.	—	L
Bloeboerlimbangan	id. id.	—	B
Boengboelang	id. id.	—	B

GROEP VIII. BLIKSLAGERIJ.

WEST/MIDDEN-JAVA	A. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	B. NOKVERSIERWERK	
Regentschap Tasikmalaja			*T*
Distr. Tasikmalaja	Huishoudelijke artikelen	—	T
Tjiawi	id. id.	—	T
Manondjaja	id. id.	—	M
Singaparna	id. id.	—	S
Tjikatomas	id. id.	—	T
Bandjar	id. id.	—	B
Pangandaran	id. id.	—	P
Tjidjoelang	id. id.	—	T
Regentschap Tjiamis			*T*
Distr. Tjiamis	id. id.	—	T
Rantjah	id. id.	—	R
RES. INDRAMAJOE			
Regentschap Indramajoe			*I*
Distr. Indramajoe	id. id.	Het uitslaan van blikken nok-versieringen	I
Karangampel	id. id.	—	K
Djatibarang	id. id.	—	D
Losarang	id. id.	—	L
Regentschap Madjalengka			*M*
Distr. Madjalengka	id. id.	—	M
RES. CHERIBON			
Regentschap Cheribon			*C*
Distr. Cheribon *)	id. id.	—	C
Regentschap Koeningan			*K*
Distr. Koeningan	id. id.	—	K
Tjilimoes	id. id.	—	T
MIDDEN-JAVA			
RES. PEKALONGAN			
Regentschap Pekalongan			*P*
Distr. Kedoengwoeni	id. id.	—	K
Doro	id. id.	id. id. id. id. id.	D
Kadjen	id. id.	id. id. id. id. id.	K
Regentschap Batang			*B*
Distr. Batang	id. id.	id. id. id. id. id.	B
Regentschap Pemalang [4])	(id. id.)	(id. id. id. id. id.)	*P*
RES. TEGAL			
Regentschap Tegal			*T*
Distr. Tegal	id. id.	—	T
Adiwerno	id. id.	—	A
Soerodadi	id. id.	—	S
Balapoelang	id. id.	—	B
Boemidjawa	id. id.	—	B
Regentschap Brebes [4])		(id. id. id. id. id.)	*B*
Distr. Tandjoeng	id. id.	—	T

GROEP VIII. BLIKSLAGERIJ.

MIDDEN-JAVA	A. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN		B. NOKVERSIERWERK					
RES. SEMARANG								
Regentschap Semarang								S
Distr. Semarang	Huishoudelijke	artikelen	Het uitslaan van blikken nokversieringen					S
Oengaran	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	O
Salatiga	id.	id.			—			S
Regentschap Kendal								K
Distr. Selokaton	id.	id.			—			S
Kaliwoengoe	id.	id.			—			K
RES. KOEDOES								
Regentschap Koedoes								K
Distr. Koedoes	id.	id.			—			K
Tjendono	id.	id.			—			T
Regentschap Japara								J
Distr. Japara	id.	id.			—			J
Petjangaän	id.	id.			—			P
Bangsari	id.	id.			—			B
RES. REMBANG								
Regentschap Rembang								R
Distr. Binangoen	id.	id.			—			B
Kragan	id.	id.			—			K
Regentschap Pati								P
Distr. Djoeana	id.	id.			—			D
RES. BLORA								
Regentschap Blora [8])	(id.	id.)	(id.	id.	id.	id.	id.)	B
Regentschap Grobogan								G
Distr. Wirosari	id.	id.			—			W
RES. NOORD-BANJOEMAS								
Regentschap Banjoemas								B
Distr. Soempioeh	id.	id.			—			S
Regentschap Poerwokerto								P
Distr. Poerwokerto	id.	id.			—			P
Regentschap Poerbolinggo								P
Distr. Poerbolinggo	id.	id.			—			P
RES. ZUID-BANJOEMAS								
Regentschap Tjilatjap [4])	(id.	id.)						T
RES. WONOSOBO								
Regentschap Wonosobo								W
Distr. Wonosobo	id.	id.			—			W
Regentschap Bandjarnegara								B
Distr. Bandjarnegara	id.	id.			—			B
Karangkobar	id.	id.			—			K

GROEP VIII. BLIKSLAGERIJ.

MIDDEN/OOST-JAVA	A. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN		B. NOKVERSIERWERK					
RES. KEDOE								
Regentschap Magelang								*M*
Distr. Magelang	Huishoudelijke	artikelen			—			M
Moentilan	id.	id.			—			M
Salaman	id.	id.			—			S
RES. BAGELEN								
Regentschap Poerworedjo [1]			(Het uitslaan van blikken nokversieringen)					*P*
Distr. Poerworedjo	id.	id.			—			P
Regentschap Koetoardjo								*K*
Distr. Poerwodadi	id.	id.			—			P
Regentschap Keboemen [4]	(id.	id.)	(id.	id.	id.	id.	id.)	*K*
GVT. DJOKJAKARTA								
Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats van Djokjakarta	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	*P*
Regentschap Adikarta	(id.	id.)	(id.	id.	id.	id.	id.)	*A*
Regentschap Djokjakarta								*D*
Distr. Godean	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	G
Kotta Gede	id.	id.			—			KG
Bantoel	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	B
GVT. SOERAKARTA								
Regentschap Soerakarta								*S*
Distr. Kotta Solo	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.)	KS
Kotta Mangkoenegaran	id.	id.			—			KM
Karangpandan	id.	id.			—			K
OOST-JAVA								
RES. SOERABAJA								
Regentschap Soerabaja [11]	(id.	id.)						*S*
Regentschap Sidoardjo [4]			(id.	id.	id.	id.	id.)	*S*
Distr. Sidoardjo	id.	id.			—			S
Porong	id.	id.			—			P
RES. MODJOKERTO								
Regentschap Djombang								*D*
Distr. Modjoagoeng	id.	id.			—			M
RES. GRISEE								
Regentschap Grisee								*G*
Distr. Grisee	id.	id.			—			G
Regentschap Lamongan								*L*
Distr. Lamongan	id.	id.			—			L

GROEP VIII. BLIKSLAGERIJ.

OOST-JAVA	A. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	B. NOKVERSIERWERK	
RES. BODJONEGORO			
Regentschap Bodjonegoro			*B*
Distr. Bodjonegoro	Huishoudelijke artikelen	—	B
Pelem	id. id.	—	P
Padangan	id. id.	—	P
Regentschap Toeban			*T*
Distr. Rembes	id. id.	—	R
Rengel	id. id.	—	R
Djatirogo	id. id.	—	D
Singgahan	id. id.	—	S
RES. MADIOEN			
Regentschap Madioen [12])	(id. id.)		*M*
Regentschap Magetan [12])	(id. id.)	(Het uitslaan van blikken nokversieringen)	*M*
RES. PONOROGO			
Regentschap Ponorogo			*P*
Distr. Ponorogo	id. id.	—	P
Ardjowinangoen	id. id.	—	A
RES. KEDIRI			
Regentschap Kediri			*K*
Distr. Kediri	id. id.	—	K
Modjoroto	id. id.	—	M
Ngadiloewih	id. id.	—	N
Pare	id. id.	—	P
Regentschap Ngandjoek			*N*
Distr. Ngandjoek	id. id.	—	N
Berbek	id. id.	—	B
Kertosono	id. id.	—	K
Lengkong	id. id.	—	L
Waroedjajeng	id. id.	—	W
RES. BLITAR			
Regentschap Blitar			*B*
Distr. Wlingi	id. id.	id. id. id. id. id.	W
Gandoersari	id. id.	—	G
Regentschap Toeloengagoeng			*T*
Distr. Toeloengagoeng	id. id.	—	T
Ngoenoet	id. id.	—	N
RES. PASOEROEAN			
Regentschap Pasoeroean			*P*
Distr. Pasoeroean	id. id.	—	P
RES. MALANG			
Regentschap Malang [16])		(id. id. id. id. id.)	*M*
Distr. Boeloebawang	id. id.	—	B
Toempang	id. id.	—	T
Singosari	id. id.	—	S

GROEP VIII. BLIKSLAGERIJ.

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	B. NOKVERSIERWERK	
RES. PROBOLINGGO			
Regentschap Probolinggo [4])	(Huishoudelijke artikelen)		*P*
Regentschap Kraksaan [4])	(id. id.)		*K*
Regentschap Loemadjang [4])	(id. id.)		*L*
RES. DJEMBER			
Regentschap Djember			*D*
Distr. Djember	id. id.	—	D
Kalisat	id. id.	—	K
Rambipoedji	id. id.	—	R
Tanggoel	id. id.	Het uitslaan van blikken nok-versieringen	T
Woeloean	id. id.	—	W
RES. WEST-MADOERA			
Regentschap Bangkalan			*B*
Distr. Kebanjar	id. id.	—	K
Baliga	id. id.	id. id. id. id. id.	B
Regentschap Sampang			*S*
Distr. Kota Sampang	id. id.	—	KS
RES. OOST-MADOERA			
Regentschap Pamekasan			*P*
Distr. Pamekasan	id. id.	—	P
GEWEST BALI EN LOMBOK			
AFD. SINGARADJA			
Onderafd. Boeleleng			*B*
Distr. Boeleleng	id. id.	—	B
Sawan	id. id.	id. id. id. id. id.	S
AFD. LOMBOK			
Onderafd. Midden-Lombok			*ML*
Distr. Batoekliang	id. id.	—	B

Groep IX. Houtwerk.

GROEP IX. HOUTWERK

WEST-JAVA	A. MEUBELS	B. VERVOERMIDDELEN	C. WONINGONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUTDRAAIWERK ENZ.	G. WAJANGFIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRISONDERDEELEN	J. MUZIEKINSTRUMENTEN	
RES. BANTAM											
Regentschap Serang [1])	—	(Wielen voor rij- en voertuigen)	(Versierde stijlen en deuren)	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Serang	Meubels	—	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	—	—	—	—	—	—	S
Pontang	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Pamarajan	—	Rij- en voertuigen	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Tjilegon	id.	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Tjiomas	id.	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Lebak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Distr. Rangkasbitoeng	—	—	—	id. : klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	R
Lebak	id.	—	Woningonderdeelen: versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. : id. , id.	—	—	—	—	—	Angkloeng	L
Paroengkoedjang	id; versierd en onversierd	—	id. id. id. id. id. id.	id. : id. , id.	—	—	—	—	—	Rebab, angkloeng, enz. standaards voor muziekinstrumenten	P
Regentschap Pandeglang [2])	—	(Voertuigen en wielen daarvoor)	—	(id. : id. , id.)	—	—	—	—	—	—	*P*
RES. BATAVIA											
Regentschap Batavia [1])	(id.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Regentschap Meester Cornelis	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Meester Cornelis	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Kebajoran	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
RES. BUITENZORG											
Regentschap Buitenzorg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Buitenzorg [1])	id.	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen en deuren	id.	—	—	Wajang golek	—	—	Rebab	B
Leuwiliang [4])	—	—	—	—	—	—	id.	—	—	—	L
Tjibaroesa [4])	id. : id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	T
RES. KRAWANG											
Regentschap Krawang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Poerwakarta	—	—	—	Klompen	—	—	—	—	—	—	P
Tjikampek	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Soebang	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Sagalaherang	—	—	—	Huish. artikelen: rijstscheppers	—	—	—	—	—	Rebab, angkloeng	S
Pamanoekan	id. : id. id. id.	Wielen voor rij- en voertuigen	Woningonderdeelen	Rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	P
RES. WEST-PRIANGAN											
Regentschap Soekaboemi [3])	—	—	—	—	—	—	—	(Maskers)	—	—	S
Distr. Soekaboemi [4])	id.	Voertuigen	—	—	—	—	—	—	Krisscheeden	—	S
Tjitjoeroeg	—	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Tjibadak [4])	—	id. id.	—	—	—	—	id., wajang kroetjil	—	—	—	T
Djampangtengah [4])	id.	—	id. stijlen, wanden, gebjok	Huish. artikelen: klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	Rebab, angkloeng, enz. standaards voor muziekinstrumenten	D
Djampangkoelon	—	—	—	—	—	—	—	—	Krisgevesten	—	D

WEST-JAVA	A. MEUBELS	B. VERVOERMIDDELEN	C. WONINGONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUTDRAAIWERK ENZ.	G. WAJANGFIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRISONDERDEELEN	J. MUZIEKINSTRUMENTEN	
Regentschap Tjiandjoer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Tjikalongkoelon ...	Meubels	—	Deuren, wanden	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	T
RES. MIDDEN-PRIANGAN											
Regentschap Bandoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Lembang	—	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	—	—	—	—	Wajang golek	—	—	Muziekinstrumenten	L
Tjikalongwetan	—	—	Woningonderdeelen	—	—	—	—	—	—	—	T
Oedjoengbroeng......	—	—	—	—	—	—	Wajangpoppen	—	—	—	O
Tjiparaj	—	—	id.	—	—	—	—	—	—	—	T
Soreang	—	—	Wanden	—	—	Houtdraaiwerk	Wajang golek	—	—	—	S
Regentschap Soemedang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Soemedang	id.	—	Woningonderdeelen	id.	—	—	—	—	—	—	S
Tomo	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Darmaradja............	id.	—	Deuren, wanden, gebjok	id. id.	—	id.	—	—	—	—	D
RES. OOST-PRIANGAN											
Regentschap Garoet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Distr. Garoet	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Bajongbong............	—	—	—	Huish. artikelen: klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	B
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Tasikmalaja	id.	id. id.	—	id. id. id.	—	—	id.	—	—	—	T
Manondjaja............	id.	—	—	Rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	M
Singaparna	—	—	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	S
Karangnoenggal ...	id. versierd en onversierd	—	—	Rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	K
Tjikatomas	id.	—	—	Klompen, rijstscheppers	Versierd klein houtsnijwerk	—	—	—	—	—	T
Tjidjoelang	id.	Wielen voor rij- en voertuigen	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Tjiamis	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Tjiamis	id.	—	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	—	—	—	—	—	—	T
Rantjah	id. onversierd	—	id.	id.	—	—	id.	—	—	—	R
Pandjaloe	—	—	Stijlen, deuren, wanden, gebjok	Klompen	—	—	—	—	—	—	P
RES. INDRAMAJOE											
Regentschap Indramajoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	I
Distr. Indramajoe	id. versierd en onversierd	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Woningonderdeelen; versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id., rijstscheppers	Doozen, gongstandaards enz.	—	id., wajang kroetjil	Maskers	—	—	I
Karangampel	—	—	—	Klompen	—	—	—	id.	—	—	K
Djatibarang............	id. : id. id. id.	id. id.	id. id. id. id. id. id.	—	—	—	id. id.	—	—	—	D
Regentschap Madjalengka ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Distr. Madjalengka	id. : id. id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Djatiwangi	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
RES. CHERIBON											
Regentschap Cheribon [5])	—	—	—	—	—	—	(Wajangfiguren, waj. golek, waj. kroetjil)	—	—	—	C
Distr. Cheribon [5])	Meubels	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	Versierd klein houtsnijwerk	Houtdraaiwerk, zaagwerk, inlegwerk	—	—	—	—	C

WEST-/MIDDEN-JAVA	A. MEUBELS	B. VERVOERMIDDELEN	C. WONINGONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUTDRAAIWERK ENZ.	G. WAJANGFIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRISONDERDEELEN	J. MUZIEKINSTRUMENTEN	
Regentschap Koeningan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Koeningan	Meubels	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Stijlen, deuren, wanden	Huish. artikelen	—	—	—	—	—	Muziekinstrumenten, standaards daarvoor	K
MIDDEN-JAVA											
RES. PEKALONGAN											
Regentschap Pekalongan [4])	—	(id. id.)	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Kedoengwoeni	id. : versierd en onversierd	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	Houtdraaiwerk, zaagwerk, inlegwerk	—	—	—	—	K
Doro	id. : id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	—	—	—	—	—	—	—	D
Kadjen..................	—	—	—	Klompen, rijstscheppers	Doozen	id. id. id.	Waj. golek, waj. kroetjil	—	—	—	K
Regentschap Batang [4])	—	(Wielen voor rij- en voertuigen)	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Batang	id.	Voertuigen	id. id. id. id. id.	id. id.	—	id. id. id.	—	—	—	—	B
Soebah	id. : id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	id. id.	—	id. id. id.	—	—	—	—	S
Regentschap Pemalang [4])	(id.)	(Rij- en voertuigen en wielen daarvoor)	(id. id. id. id. id.)	(id. id.)	—	—	—	—	(Krisscheeden, krisgevesten)	—	P
RES. TEGAL											
Regentschap Tegal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Distr. Tegal	id. : id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Adiwerno	id. : id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	id.	—	id. id.	—	A
Slawi	id. :	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Balapoelang	id. : id. id. id.	id. id.	—	id. id.	Versierd klein houtsnijwerk: doozen, gongstandaards, enz.	id. id. id.	—	—	—	—	B
Djatinegara	—	—	id. id. id.	id. id.	—	id.	—	—	—	—	D
Regentschap Brebes [4])	—	(id. id.)	—	—	—	—	(id.)	—	—	—	B
Distr. Tandjoeng	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Bantarkaoeng	—	—	id. id. id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	B
RES. SEMARANG											
Regentschap Semarang [4])	—	—	—	(id. id.)	(Klein houtsnijwerk)	—	—	—	—	—	S
Distr. Semarang	id. : id. id. id.	id.	id. id. id.	Huish. artikelen	—	id.	—	—	—	—	S
Ambarawa	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	A
Oengaran	id.	—	Deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	id. id.	—	O
Salatiga	id.	id. id.	Woningonderdeelen	id.	—	—	—	—	—	—	S
Regentschap Kendal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Weleri	—	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Kaliwoengoe	id. : id. id. id.	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	—	—	K
RES. KOEDOES											
Regentschap Koedoes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Distr. Koedoes	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Tjendono	Meubels: onversierd	—	Stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	—	—	T

GROEP IX. HOUTWERK

MIDDEN-JAVA	A. MEUBELS	B. VERVOER-MIDDELEN	C. WONING-ONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUT-DRAAIWERK ENZ.	G. WAJANG-FIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRIS-ONDERDEELEN	J. MUZIEK-INSTRUMENTEN	
Regentschap Japara [10])	—	—	—	—	(Versierd klein houtsnijwerk: doozen, gongstandaards)	—	—	—	—	—	*J*
Distr. Japara	Meubels	—	Stijlen, deuren, wanden	Rijstscheppers	Klein houtsnijwerk	—	—	—	—	—	J
Petjangaän	id.	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	P
Bangsari	—	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	—	—	—	—	—	—	Krisscheeden, krisgevesten	—	B
RES. REMBANG											
Regentschap Rembang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Distr. Binangoen	id. : versierd en onversierd	—	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	—	Houtdraaiwerk, zaagwerk	—	—	—	—	B
Kragan	id. : id. id. id.	id. id.	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	—	—	K
Regentschap Pati [7])	(id.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Djoeana	—	id. id.	Woningonderdeelen	—	—	—	—	—	—	—	D
RES. BLORA											
Regentschap Blora [8])	(id. : id. id. id.)	(id. id.)	(id.)	(Klompen, rijstscheppers)	(Versierd klein houtsnijwerk: doozen gongstandaards enz.)	—	—	—	—	—	*B*
Regentschap Grobogan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Distr. Grobogan	id. : id. id. id.	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	id. id., inlegwerk	—	—	—	—	G
Wirosari	id. : onversierd	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Kradenan	id. : id.	—	Stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	id. id.	—	K
RES. NOORD-BANJOEMAS											
Regentschap Banjoemas [4])	—	—	—	(Huish. artikelen)	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Soempioeh	id. : versierd en onversierd	—	Woningonderdeelen	Klompen, rijstscheppers	—	id. id.	—	—	—	—	S
Regentschap Poerwokerto [5])	(id. : onversierd)	(id.)	—	(Huish. artikelen)	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Poerwokerto	id.	Wielen voor rij- en voertuigen	id.	—	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Poerbolinggo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Poerbolinggo	—	—	—	id.	—	—	—	—	id. id.	—	P
Boekatedja	id. : id.	—	—	—	—	—	Waj. golek	—	—	—	B
RES. WONOSOBO											
Regentschap Wonosobo [1])	(id. : versierd en onversierd)	—	—	—	—	—	(id.)	—	—	(Angkloeng)	*W*
Distr. Leksono	id. : onversierd	—	Stijlen, deuren, wanden, gebjok	Klompen, rijstscheppers	—	id. id. id.	—	—	—	—	L
Regentschap Bandjarnegara	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Karangkobar	id. : versierd en onversierd	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	—	—	K

GROEP IX. HOUTWERK

MIDDEN-/OOST-JAVA	*A.* MEUBELS	*B.* VEKVOER-MIDDELEN	*C.* WONING-ONDERDEELEN	*D.* HUISH. ARTIKELEN	*E.* SNIJWERK	*F.* HOUT-DRAAIWERK ENZ.	*G.* WAJANG-FIGUREN	*H.* DIVERSEN	*I.* KRIS-ONDERDEELEN	*J.* MUZIEK-INSTRUMENTEN	
RES. KEDOE											
Regentschap Magelang [4])	—	—	—	—	—	—	(Waj. golek, waj. kroetjil)	—	—	—	*M*
Distr. Magelang	Meubels	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	M
Moentilan	id.	—	Woningonderdeelen	—	—	—	—	—	—	—	M
Regentschap Temanggoeng [9])	(id. : onversierd)	—	(Stijlen, deuren, wanden, gebjok)	(id. id.)	—	—	—	—	—	—	*T*
RES. BAGELEN											
Regentschap Poerworedjo [1])	(id. : versierd)	(Wielen voor rij- en voertuigen)	—	(id. id.)	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Loano	id. : onversierd	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Tjangkrep	id.	—	id. id. id. id.	—	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Koetoardjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Koetoardjo	id. : versierd en onversierd	Voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	—	Angkloeng	K
Poerwodadi	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Keboemen [8])	(id.)	(Rij- en voertuigen en wielen daarvoor)	(Woningonderdeelen)	(Huish. artikelen)	—	(Houtdraaiwerk)	—	—	(Krisscheeden, krisgevesten)	—	*K*
GOUVT. DJOKJAKARTA											
Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats van Djokjakarta	id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Regentschap Adikarta	(id.)	(Voertuigen en wielen daarvoor	(Versierde stijlen, gebjok)	—	(Doozen)	(id.)	—	—	(id. id.)	(id., standaards voor muziekinstrumenten)	*A*
Regentschap Djokjakarta [1])	—	(Rij- en voertuigen en wielen daarvoor)	—	(Rijstscheppers)	(Gongstandaards)	(id., zaagwerk)	(Waj. kroetjil)	—	—	(Rebab, id. id. id.)	*D*
Distr. Godean	—	—	Deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	—	—	G
Bantoel	id.	—	Woningonderdeelen	Klompen	—	—	—	—	id. id.	—	B
Imogiri	—	—	Stijlen, deuren, gebjok	—	—	—	—	—	id. id.	—	I
Pengasih	—	—	—	—	—	—	Waj. golek	Maskers.	—	Angkloeng	P
GOUVT. SOERAKARTA											
Regentschap Soerakarta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Distr. Kotta Solo	id. : id. id. id.	Voertuigen en wielen voor rij- en voertuigen	Deuren, wanden, gebjok	id. , rijstscheppers	Gongstandaards	id. id. inlegwerk	Wajangpoppen	id.	id. id.	Rebab, angkloeng, standaards voor muziekinstrumenten	S
Karanganjar	id.	—	id. id. id.	Huish. artikelen	—	—	—	—	—	—	K
Karangpandan	—	—	—	id.	—	—	—	—	—	—	K
Djoemapolo	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Regentschap Klaten	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Djatinom...............	id. : id. id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
OOST-JAVA											
RES. SOERABAJA											
Regentschap Soerabaja [11])	id. : onversierd	(Rij- en voertuigen)	(Woningonderdeelen)	(id.)	—	(id. id.)	(Wajangfiguren)	(id.)	—	—	*S*
Regentschap Sidoardjo [4])	—	(Wielen voor rij- en voertuigen)	(Stijlen, deuren, wanden)	(Klompen, rijstscheppers)	—	—	(Waj. kroetjil	(id.)	—	(Angkloeng, standaards voor muziekinstrumenten)	*S*
Distr. Sidoardjo	id.	Woningonderdeelen	—	—	—	id.	—	—	—	—	S

OOST-JAVA	A. MEUBELS	B. VERVOERMIDDELEN	C. WONINGONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUTDRAAIWERK ENZ.	G. WAJANGFIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRISONDERDEELEN	J. MUZIEKINSTRUMENTEN	
RES. GRISEE											
Regentschap Grisee	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Distr. Grisee	Meubels	—	—	Klompen	Versierd klein houtsnijwerk: doozen	—	—	—	—	—	G
Sidajoe	—	Prauwen	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Regentschap Lamongan [12])	—	(Rij- en voertuigen en wielen daarvoor)	—	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Distr. Lamongan	id. : onversierd	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Babat	id. : id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
RES. BODJONEGORO											
Regentschap Bodjonegoro [12])	—	—	(Versierde deuren, wanden, gebjok)	(id. , rijstscheppers)	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bodjonegoro	id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Pelem	id.	—	—	—	—	—	Wajangfiguren	—		—	P
Padangan	id.	—	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	—	—	—	—	Krisscheeden, krisgevesten	—	P
Regentschap Toeban [4])	(id. : versierd en onversierd)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Rembes	—	id. id.	id.	—	—	—	—	—	—	—	R
Djatirogo	id. : onversierd	—	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	D
RES. MADIOEN											
Regentschap Madioen [12])	—	(id. id.)	(versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok)	(id. id.)	—	—	—	—	(id. id.)	—	*M*
Distr. Madioen	id.	Karren	—	—	—	—	—	—	—	Gamelan	M
Tjaroeban	id.	—	Woningonderdeelen	—	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Magetan [12])	—	(Rij- en voertuigen en wielen daarvoor)	(id.)	(id. id.)	—	—	—	—	—	(Muziekinstrumenten)	*M*
Distr. Goranggareng	id. : versierd en onversierd	Wielen voor vrachtkarren	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	—	—	—	—	id.	—	G
Regentschap Ngawi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Distr. Ngawi	id.	Rij- en voertuigen	—	—	Kleine houtsnijwerk	—	id.	—	id. id.	—	N
Dero	—	—	—	—	id. id.	—	id.	—	—	—	D
Ngrambe	—	—	—	—	—	—	id.	—	—	—	N
Gendingan	id.	—	—	—	—	—	id.	—	—	—	G
RES. PONOROGO											
Regentschap Ponorogo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Ponorogo	id. : id. id. id.	id. en wielen daarvoor	id. id. id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	id. id.	—	P
Ardjowinangoen	—	—	id. id. id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	A
Regentschap Patjitan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Patjitan	id.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
RES. KEDIRI											
Regentschap Kediri	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Kediri	id. : id. id. id.	id. id.	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	K
Modjoroto	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	id.	—	M
Regentschap Ngandjoek [1])	—	—	(Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok)	(Klompen, rijstscheppers)	—	—	—	—	—	—	*N*
Distr. Lengkong	Meubels	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L

OOST-JAVA	A. MEUBELS	B. VERVOERMIDDELEN	C. WONINGONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUTDRAAIWERK ENZ.	G. WAJANGFIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRISONDERDEELEN	J. MUZIEKINSTRUMENTEN	
RES. BLITAR											
Regentschap Blitar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Blitar	Meubels	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	—	Klompen, rijstscheppers	Doozen, gongstandaards	—	—	—	Krisscheeden, krisgevesten	—	B
Lodojo	—	—	—	—	—	—	—	—	id. id.	—	L
Wlingi	id.	id. id.	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	id. id.	—	—	—	id. id.	—	W
Gandoesari	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Regentschap Trenggalek [17])	(id. versierd en onversierd)	—	(Woningonderdeelen)	(Huish. artikelen)	—	—	—	—	—	—	T
RES. PASOEROEAN											
Regentschap Pasoeroean	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Distr. Pasoeroean	id. : id. id. id.	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Bangil	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Distr. Bangil	id.	id. id.	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	B
Gempol	—	—	—	id.	—	—	—	—	—	—	G
RES. MALANG											
Regentschap Malang [18])	—	—	(id.)	(id. id.)	—	(Houtdraaiwerk, zaagwerk)	(Wajangfiguren)	—	—	—	M
Distr. Toeren	—	Voertuigen	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Boeloebawang	—	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	—	—	—	—	—	Maskers	—	—	B
Singosari	id. : onversierd	id. id.	Versierde stijlen, deuren,	—	—	—	Waj. golek, waj. kroetjil	id.	id. id.	—	S
RES. PROBOLINGGO											
Regentschap Probolinggo [4])	(id. : versierd en onversierd)	—	(Woningonderdeelen)	(id. id.)	—	—	—	(id.)	—	(Angkloeng)	P
Distr. Probolinggo	—	—	—	—	—	—	—	—	id. id.	—	P
Tongas	—	id. id.	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Regentschap Kraksaän [4])	(id.)	—	(id.)	—	—	(id. , id. , inlegwerk)	—	—	—	—	K
Regentschap Loemadjang [4])	(id. : id. id. id.)	(id. id.)	—	—	—	(id. , id. , id.)	—	—	—	—	L
RES. BONDOWOSO											
Regentschap Panaroekan	—	—	—	—	(Klein houtsnijwerk)	—	—	—	(id. id.)	—	P
RES. DJEMBER											
Regentschap Djember	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Distr. Djember	id. : id. id. id.	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	Doozen, gongstandaards	Zaagwerk, inlegwerk	—	—	id. id.	—	D
Kalisat	id. : id. id. id.	—	Woningonderdeelen	—	—	—	—	—	—	—	K
Rambipoedji	id.	—	—	—	id. id.	—	—	—	id. id.	—	R
Tanggoel	id. : id. id. id.	id. id.	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	—	—	Wajangfiguren	id.	id.	—	T
Woeloean	—	id. id.	id. id. id. id. id.	id. id.	—	Houtdraaiwerk, zaagwerk, inlegwerk	—	—	id.	—	W

GROEP IX. HOUTWERK

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	*A.* MEUBELS	*B.* VERVOER-MIDDELEN	*C.* WONING-ONDERDEELEN	*D.* HUISH. ARTIKELEN	*E.* SNIJWERK	*F.* HOUT-DRAAIWERK ENZ.	*G.* WAJANG-FIGUREN	*H.* DIVERSEN	*I.* KRIS-ONDERDEELEN	*J.* MUZIEK-INSTRUMENTEN	
RES. WEST-MADOERA											
Regentschap Banghalan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bangkalan	—	—	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	B
Arosbaja	Meubels	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	—	—	Waj. kroetjil	Maskers	Krisscheeden, krisgevesten	—	A
Sapoeloe	—	Prauwen	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Kebanjar	—	—	—	id.	—	—	—	—	id. id.	—	K
Baliga	—	Rij- en voertuigen	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	—	Houtdraaiwerk, zaagwerk, inlegwerk	—	—	id. id.	—	B
Regentschap Sampang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Kota Sampang	id. : onversierd	Wielen voor voertuigen	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	S
RES. OOST-MADOERA											
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Pamekasan	—	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Soemenep	—	Prauwen	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Timoerlaoet	—	id.	—	—	—	—	—	—	id. id.	—	T
Manding	—	—	—	—	Houtsnijwerk	—	—	—	—	—	M
Baratdaja	—	—	—	—	—	—	—	id.	id. id.	—	B
Timoerdaja	—	—	—	—	—	—	—	—	id. id.	—	T
GEWST BALI EN LOMBOK											
AFD. SINGARADJA											
Onderafd. Boeleleng [18])	—	—	—	—	—	—	—	—	(id.)	—	*B*
Distr. Pengastoelen	—	—	—	—	—	—	Wajangfiguren	—	—	—	P
Soekasadapandji ...	—	—	Woningonderdeelen	—	Versierd klein houtsnijwerk	—	—	—	Krisgevesten	—	S
Boeleleng	id. : versierd en onversierd	—	—	—	id. id. id.: doozen	—	—	—	—	—	B
Djinengdalem	—	—	—	—	—	—	—	—	id.	—	D
Tedjakoela	—	—	—	—	id. id. id.	—	id.	id.	—	—	T
Bandjar	—	—	—	—	Doozen, gongstandaards	—	—	—	—	—	B
Sawan	id.	—	id.	Rijstscheppers	id. id.	id. id. id.	id.	—	—	Rebab, angkloeng, standaards voor muziekinstrumenten	S
Onderafd. Djembrana	(id. : id. id. id.)	—	(Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok)	—	(Versierd klein houtsnijwerk)	—	—	—	—	—	*D*
AFD. ZUID-BALI											
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Den Pasar	—	—	—	—	—	—	—	id.	—	—	DP
Kasiman	id. : id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	—	Doozen, gongstandaards	—	—	—	—	—	K
Onderafd. Gianjar	—	—	(id. id. id. id. id.)	—	—	—	—	—	—	—	G

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. MEUBELS	B. VERVOERMIDDELEN	C. WONINGONDERDEELEN	D. HUISH. ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUTDRAAIWERK ENZ.	G. WAJANGFIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRISONDERDEELEN	J. MUZIEKINSTRUMENTEN	
RES. WEST-MADOERA											
Regentschap Bangkalan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bangkalan	—	—	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	B
Arosbaja	Meubels	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	—	—	Waj. kroetjil	Maskers	Krisscheeden, krisgevesten	—	A
Sapoeloe	—	Prauwen	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Kebanjar	—	—	—	id.	—	—	—	—	id. id.	—	K
Baliga	—	Rij- en voertuigen	Woningonderdeelen	Huish. artikelen	—	Houtdraaiwerk, zaagwerk, inlegwerk	—	—	id. id.	—	B
Regentschap Sampang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Kota Sampang	id. : onversierd	Wielen voor voertuigen	—	Klompen, rijstscheppers	—	—	—	—	—	—	S
RES. OOST-MADOERA											
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Pamekasan	—	Rij- en voertuigen en wielen daarvoor	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	id. id.	—	—	—	—	—	—	P
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Soemenep	—	Prauwen	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Timoerlaoet	—	id.	—	—	—	—	—	—	id. id.	—	T
Manding	—	—	—	—	Houtsnijwerk	—	—	—	—	—	M
Baratdaja	—	—	—	—	—	—	—	id.	id. id.	—	B
Timoerdaja	—	—	—	—	—	—	—	—	id. id.	—	T
GEWST BALI EN LOMBOK											
AFD. SINGARADJA											
Onderafd. Boeleleng [18]	—	—	—	—	—	—	—	—	(id.)	—	*B*
Distr. Pengastoelen	—	—	—	—	—	—	Wajangfiguren	—	—	—	P
Soekasadapandji ...	—	—	Woningonderdeelen	—	Versierd klein houtsnijwerk	—	—	—	Krisgevesten	—	S
Boeleleng	id. : versierd en onversierd	—	—	—	id. id. id.: doozen	—	—	—	—	—	B
Djinengdalem	—	—	—	—	—	—	—	—	id.	—	D
Tedjakoela	—	—	—	—	id. id. id.	—	id.	id.	—	—	T
Bandjar	—	—	—	—	Doozen, gongstandaards	—	—	—	—	—	B
Sawan	id.	—	id.	Rijstscheppers	id. id.	id. id. id.	id.	—	—	Rebab, angkloeng, standaards voor muziekinstrumenten	S
Onderafd. Djembrana	(id. : id. id. id.)	—	(Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok)	—	(Versierd klein houtsnijwerk)	—	—	—	—	—	*D*
AFD. ZUID-BALI											
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Den Pasar	—	—	—	—	—	—	—	id.	—	—	DP
Kasiman	id. : id. id. id.	—	id. id. id. id. id.	—	Doozen, gongstandaards	—	—	—	—	—	K
Onderafd. Gianjar	—	—	(id. id. id. id. id.)	—	—	—	—	—	—	—	*G*

GROEP IX — HOUTWERK

GEW. BALI EN LOMBOK	A. MEUBELS	B. VERVOER-MIDDELEN	C. WONING-ONDERDEELEN	D. HUISH ARTIKELEN	E. SNIJWERK	F. HOUT-DRAAIWERK ENZ.	G. WAJANG-FIGUREN	H. DIVERSEN	I. KRIS-ONDERDEELEN	J. MUZIEK-INSTRUMENTEN	
Onderafd. Kloenghoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Kloengkoeng	Meubels: versierd en onversierd	—	Versierde stijlen, deuren, wanden, gebjok	—	Doozen, gongstandaards	—	—	—	—	—	K
Bangli [17])	id.	—	id. id. id. id. id.	Huish. artikelen	id. id.	—	—	Maskers	Krisscheeden, krisgevesten	Rebab, angkloeng, standaards voor muziekinstrumenten	B
Soesoet	id.	—	id. id. , wanden.	—	Versierd klein houtsnijwerk	—	—	—	id. id.	—	S
Onderafd. Karangasem	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Karangasem	id.	—	id. id. , deuren, wanden	Rijstscheppers.	Doozen, gongstandaards	—	Wajangfiguren	id.	—	Rebab, angkloeng	K
Manggis	id.	—	id. id. , wanden	—	id. id.	—	—	—	—	—	M
Bebandem	id.	—	—	—	Versierd klein houtsnijwerk	—	id.	—	id. id.	id. id.	B
Abang	id. : id. id. id.	—	id. id. , deuren, wanden, gebjok	—	Gongstandaards	Houtdraaiwerk, zaagwerk, inlegwerk	id.	—	id. id.	—	A
AFDEELING LOMBOK											
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*WL*
Distr. Tjakranegara-Noord	—	—	—	—	—	—	—	id.	—	—	TN
Tjakaranegara-Zuid	—	—	id. id. , gebjok	—	—	—	—	id.	id. id.	—	TZ
Bajan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	Muziekinstrumenten	B
Onderafd. Midden-Lombok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*ML*
Distr. Batoekliang	—	—	id. deuren	—	—	—	—	—	—	—	B
Kopang	id. : onversierd	—	id. stijlen	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderafd. Oost-Lombok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*OL*
Distr. Rarang	—	—	Stijlen, deuren	—	id.	—	—	—	id.	—	R
Masbagik	—	—	—	—	Doozen, gongstandaards	—	—	id.	id. id.	Rebab	M
Pringgabaja	—	—	id. id.	—	Gongstandaards	—	—	id.	id. id.	Standaards voor muziekinstrumenten	P
Sakra	—	—	Versierde stijlen, deuren	—	id.	—	—	—	id.	—	S

GROEP X. KLAPPERDOPWERK.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Lebak.
District Lebak .... Voorwerpen van klapperdop.
Tjilangkahan .... id.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.
District Soekaboemi [4]) .... id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Soemedang.
District Tandjoengsari .... id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Tasikmalaja.
District Tjikatomas .... id.
Tjidjoelang .... id.

Regentschap Tjiamis.
District Tjiamis .... id.
Rantjah .... id.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Indramajoe .... id.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon. (id.) [4]).

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.
District Doro .... id.

Regentschap Batang.
District Batang .... id.
Bandar .... id.

Regentschap Pemalang. (id.) [4]).

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.
District Adiwerno .... id.
Balapoelang .... id.

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.
District Salatiga .... id.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Japara.
District Japara .... id. , (iroes gajoeng).

RESIDENTIE REMBANG

Regentschap Rembang.
District Kragan .... id.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.
District Soempioeh .... Voorwerpen van klapperdop.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.
District Magelang .... id.

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Keboemen. (id.) [4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta. (id.).

Regentschap Djokjakarta.
District Pengasih .... id.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... id.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo (id.) [4].

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Lamongan.
District Lamongan .... id.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro (id.) [12].

Regentschap Toeban.
District Singgahan................................. id.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Madioen.
District Tjaroeban................................. id.

Regentschap Magetan. (id.) [12].

Regentschap Ngawi.
District Ngawi .... id.

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.
District Ponorogo .... id.
Ardjowinangoen .... id.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Ngandjoek. (id.) [1].

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.
District Blitar................................. id.

Regentschap Toeloengagoeng.
District Toeloengagoeng .... id.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang. (Voorwerpen van klapperdop) [16].

RESIDENTIE PROBILINGGO.

Regentschap Probolinggo. (id.) [4].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.

District Djember	id.
Tanggoel	id.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Soemenep.

District Soemenep	id.
Manding	id.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.

District Boeleleng	id.
Sawan	id.

Onderafdeeling Djembrana. (id.).

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Kloengkoeng.

District Bangli [17])	id.
Soesoet	id.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling Oost-Lombok.

District Rarang	id.
Masbagik	id.
Sakra	id.

WEST-JAVA	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
RES. BANTAM						
Regentschap Serang	—	—	—	—	—	S
Distr. Serang	—	Wanden	—	—	—	S
Tjiroeas	—	id.	—	—	—	T
Pontang	Meubels	id.	—	—	—	P
Tjilegon	id.	id.	—	—	—	T
Tjiomas	—	id.	—	—	—	T
Regentschap Lebak	—	—	—	—	—	L
Distr. Rangkasbitoeng	—	id.	—	Huish. voorwerpen	—	R
Lebak	—	id.	—	id. : vogelkooien	—	L
Paroengkoedjang	id.	id.	—	—	—	P
Tjilangkahan ...	—	id.	—	—	—	T
Regentschap Pandeglang	—	—	—	—	—	P
Distr. Pandeglang ...	—	id.	—	—	—	P
RES. BATAVIA						
Regentschap Batavia	—	—	—	—	—	B
Distr. Balaradja	—	id.	—	—	—	B
RES. BUITENZORG						
Regentschap Buitenzorg	—	—	—	—	—	B
Distr. Buitenzorg [1]) ...	—	id.	—	id. id.	—	B
Tjiawi [4])	id.	id.	—	—	—	T
Paroeng [1])	—	id.	—	Vogelkooien	—	P
RES. KRAWANG						
Regentschap Krawang [1])	—	—	—	(Huish. voorwerpen)	—	K
Distr. Poerwakarta ...	id.	—	—	Vogelkooien, spaarkokers	Voorwerpen van bamboebrandwerk	P
Sagalaherang ...	—	id.	—	—	—	S
Pamanoekan ...	—	—	—	id.	—	P
Pegaden	—	id.	—	id.	—	P
RES. WEST-PRIANGAN						
Regentschap Soekaboemi	—	—	—	—	—	S
Distr. Soekaboemi [4])	—	id.	Pajoeng	—	—	S
Tjitjoeroeg	—	—	—	—	id.	T
Tjibadak [4])	—	id.	—	Huish. voorwerpen: vogelkooien, spaarkokers enz.	id.	T
Djampangkoelon [4])	—	id.	—	—	—	D
Regentschap Tjiandjoer	—	—	—	—	—	T
Distr. Tjikalongkoelon	id.	—	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	T

GROEP XI. BAMBOEWERK.

WEST-JAVA	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
RES. MIDDEN-PRIANGAN						
Regentschap Bandoeng [4])	—	—	—	—	(Voorwerpen van bamboebrandwerk)	*B*
Distr. Lembang.........	—	Wanden	—	—	—	L
Tjikalongwetan	—	id.	—	—	—	T
Oedjoengbroeng	—	—	—	Vogelkooien van bamboe, rottan en hout.	—	O
Tjiparaj	—	—	—	Huish. voorwerpen	—	T
Soreang	—	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	S
Tjililin	—	id.	—	—	—	T
Regentschap Soemedang	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Soemedang	—	id.	—	—	—	S
Tandjoengsari	—	id.	—	—	—	T
Darmaradja......	—	id.	—	—	—	D
RES. OOST-PRIANGAN						
Regentschap Garoet	—	—	—	—	—	*G*
Distr. Garoet	—	id.	—	—	—	G
Bajongbong ...	—	id.	—	Huish. voorwerpen: vogelkooien, spaarkokers enz.	—	B
Leles	—	id.	—	—	—	L
Bloeboerlimbangan............	Meubels	id.	—	—	—	B
Tjikadjang	—	id.	—	—	—	T
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Tasikmalaja ...	—	—	Pajoeng	Huish. voorwerpen:	—	T
Manondjaja......	id.	—	id.	id.	—	M
Singaparna	—	—	—	Vogelkooien	—	S
Tjikatomas	—	—	—	id.	—	T
Tjidjoelang ...	id.	—	—	id. , spaarkokers	id.	T
Regentschap Tjiamis	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Tjiamis	—	id.	id.	Huish. voorwerpen	—	T
Rantjah	—	id.	—	Vogelkooien	—	R
RES. INDRAMAJOE						
Regentschap Indramajoe	—	—	—	—	—	*I*
Distr. Indramajoe	id.	id.	—	—	—	I
Karangampel ...	—	id.	—	—	id.	K
Djatibarang......	—	id.	—	—	—	D
Regentschap Madjalengka	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Madjalengka ...	id.	—	id.	—	—	M
RES. CHERIBON						
Regentschap Cheribon [5])	(id.)	(id.)	(id.)	(Huish. voorwerpen)	—	*C*
Regentschap Koeningan	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Koeningan	id.	id.	id.	—	—	K
Tjilimoes.........	id.	id.	—	Vogelkooien	—	T

GROEP XI. BAMBOEWERK.

MIDDEN-JAVA	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRANDWERK	
RES. PEKALONGAN						
Regentschap Pekalongan [4])	—	—	(Pajoeng)	—	—	*P*
Distr. Kedoengwoeni	Meubels	Wanden	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	K
Doro	id.	id.	—	id. id.	Voorwerpen van bamboebrandwerk	D
Regentschap Batang	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Batang	id.	id.	—	id. id.	—	B
Bandar...........	—	id.	—	—	—	B
Soebah	id.	id.	—	—	—	S
Regentschap Pemalang [4])	(id.)	(id.)	—	—	—	*P*
RES. TEGAL						
Regentschap Tegal [4])	—	—	(id.)	—	—	*T*
Distr. Tegal	—	id.	—	—	—	T
Adiwerno	id.	id.	—	—	—	A
Balapoelang ...	id.	id.	—	id. id.	—	B
Boemidjawa ...	id.	id.	—	—	—	B
Regentschap Brebes [4])	—	—	—	(id.)	—	*B*
Distr. Tandjoeng	—	id.	—	—	—	T
RES. SEMARANG						
Regentschap Semarang	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Semarang	—	id.	—	—	—	S
Oengaran	id.	id.	—	Huish. voorwerpen	—	O
Salatiga	id.	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	S
Regentschap Kendal	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Kendal...........	—	id.	—	—	—	K
Weleri	—	id.	—	—	—	W
Kaliwoengoe ...	—	id.	id.	—	—	K
RES. KOEDOES						
Regentschap Koedoes [4])	(id.)	—	—	—	—	*K*
Distr. Tjendono	—	id.	—	id.	—	T
Tenggeles	—	id.	—	Huish. voorwerpen	—	T
Regentschap Japara	—	—	—	—	—	*J*
Distr. Japara	—	id.	id.: boemboeng	—	—	J
Petjangaan	id.	id.	id.	id. : vogelkooien	—	P
RES. REMBANG						
Regentschap Rembang	—	—	—	—	—	*R*
Distr. Binangoen	—	id.	—	id. voorwerpen	—	B
Kragan	id.	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	K
Pamotan	—	id.	—	—	—	P
Regentschap Pati [7])	—	(id.)	—	—	—	*P*
Distr. Pati	—	—	id.	—	—	P
Djoeana	—	—	—	Huish. voorwerpen	—	D

GROEP XI. BAMBOEWERK

MIDDEN-JAVA	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
RES. BLORA						
Regentschap Blora [3])	—	(Wanden)	—	(Huish. voorwerpen)	—	*B*
Regentschap Grobogan	—	—	—	—	—	*G*
Distr. Grobogan	Meubels	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	G
Wirosari	id.	id.	—	—	—	W
Kradenan	—	id.	—	id.	—	K
RES. NOORD-BANJOEMAS						
Regentschap Banjoemas [4])	—	—	(Pajoeng)	—	—	*B*
Distr. Soempioeh	id.	id.	—	id.	—	S
Regentschap Poerwokerto [5])	—	—	—	(Huish. voorwerpen)	—	*P*
Distr. Poerwokerto ...	—	id.	id.	—	—	P
Regentschap Poerbolinggo	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Poerbolinggo ...	—	id.	—	Vogelkooien	—	P
RES. WONOSOBO						
Regentschap Wonosobo	—	—	—	—	—	*W*
Distr. Wonosobo	—	id.	—	—	—	W
Garoeng	id.	—	—	—	—	G
Leksono	id.	id.	—	—	—	L
Regentschap Bandjarnegara	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bandjarnegara	—	id.	—	—	—	B
Karangkobar ...	—	id.	—	—	—	K
RES. KEDOE						
Regentschap Magelang [4])	—	—	—	(Huish. voorwerpen)	(Voorwerpen van bamboe-brandwerk)	*M*
Distr. Magelang	id.	id.	id.	Vogelkooien, spaarkokers	—	M
Moentilan	—	id.	—	—	—	M
Regentschap Temanggoeng [8])	—	(id.)	—	(Huish. voorwerpen)	—	*T*
RES. BAGELEN						
Regentschap Poerworedjo [1])	—	—	—	(id.)	—	*P*
Distr. Poerworedjo ...	—	—	id.	—	—	P
Loano	—	id.	—	—	—	L
Tjangkrep	id.	id.	—	—	—	T
Regentschap Koetoardjo	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Koetoardjo	—	id.	—	Vogelkooien	—	K
Regentschap Keboemen [4])	(id.)	(id.)	—	(id.)	—	*K*
GOUVT. DJOKJAKARTA						
Regentschap Adikarta ...	(id.)	(id.)		(id.)		*A*

GROEP XI. BAMBOEWERK.

MIDDEN/OOST-JAVA	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
Regentschap Djokjakarta [1])	(Meubels)	—	(Pajoeng)	—	(Voorwerpen van bamboebrandwerk)	*D*
Distr. Godean	—	Wanden	—	Huish. voorwerpen	—	G
Kotta Gede ...	—	id.	—	—	—	K
Bantoel	—	id.	—	id.	—	B
Imogiri	—	id.	—	—	—	I
Pengasih	—	—	—	Vogelkooien	—	P
Regentschap Goenoengkidoel	—	—	—	—	—	*G*
Distr. Wonosari	—	—	—	id. : speciaal voor perkoetoets	—	W
GOUVT. SOERAKARTA						
Regentschap Soerakarta	—	—	—	—	—	*S*
Distr. Kotta Solo	—	id.	id.	id.	—	K
Kotta Mangkoenegaran	—	id.	—	—	—	K
Karanganjar ...	id.	id.	—	—	—	K
Djoemapolo ...	—	id.	—	—	—	D
Regentschap Bojolali	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Djoewangi	—	—	—	id.	—	D
OOST-JAVA						
RES. SOERABAJA						
Regentschap Soerabaja [11])	—	(id.)	—	(Huish. voorwerpen)	—	*S*
Regentschap Sidoardjo [4])	(id.)	(id.)	—	(Vogelkooien)	—	S
Distr. Porong............	—	—	id.	—	—	P
RES. GRISEE						
Regentschap Grisee	—	—	—	—	—	*G*
Distr. Grisee	—	id.	—	—	—	G
Karangbinangoen	—	—	—	Remboeloeng met versiering	—	K
Regentschap Lamongan	—	—	—	—	—	*L*
Distr. Lamongan	—	id.	—	—	—	L
Ngimbang	—	id.	—	Vogelkooien	—	N
Babat	—	id.	—	Huish. voorwerpen	—	B
RES. BODJONEGORO						
Distr. Bodjonegoro ...	—	id.	—	—	—	B
Pelem	id.	id.	—	Vogelkooien	—	P
Padangan	id.	id.	—	—	—	P
Regentschap Toeban	—	—	—	—	—	*T*
Distr. Rembes	—	id.	—	—	—	R
Djatirogo.........	—	id.	—	id. , spaarkokers	—	D
Singgahan	—	id.	—	—	—	S

GROEP XI. BAMBOEWERK.

OOST-JAVA	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
RES. MADIOEN						
Regentschap Madioen	—	—	—	—	—	*M*
Distr. Tjaroeban	—	Wanden	—	Huish. voorwerpen	—	T
Regentschap Magetan [18])	—	—	—	(Vogelkooien)	—	*M*
Distr. Magetan	—	id.	—	—	—	M
Regentschap Ngawi	—	—	—	—	—	*N*
Distr. Ngawi	—	—	—	id.	—	N
Dero	—	—	—	id.	—	D
RES. PONOROGO						
Regentschap Ponorogo	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Ponorogo.........	—	id.	Pajoeng	id., spaarkokers	—	P
Ardjowinangoen	—	id.	—	—	—	A
RES. KEDIRI						
Regentschap Kediri	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Modjoroto	—	id.: gedek	—	id.	—	M
Ngadiloewih ...	—	—	—	id.	—	N
Pare	—	id.: id.	—	—	—	P
Regentschap Ngandjoek [1])	—	—	—	(Spaarkokers)	—	*N*
Distr. Ngandjoek	—	id.	—	Vogelkooien	—	N
Berbek	—	id.	—	id.	—	B
Kertosono	—	id.	—	id.	—	K
Lengkong	Meubels: Schutsels	id.	—	id.	—	L
Waroedjajeng	—	id.	—	id.	—	W
RES. BLITAR						
Regentschap Blitar	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Blitar	—	id.	—	—	—	B
Lodojo............	—	id.	—	—	—	L
Wlingi	id.	id.	id.	id.	—	W
Gandoesari ...	—	id.	—	Huish. voorwerpen	—	G
Regentschap Toeloeng-agoeng [15])	—	—	—	(Vogelkooien)	—	*T*
Regentschap Trenggalek [17])	(id.)	(id.)	—	—	—	T
RES. PASOEROEAN						
Regentschap Pasoeroean	—	—	—	—	—	*P*
Distr. Kebontjandi ...	—	id.	—	—	—	K
Regentschap Bangil	—	—	—	—	—	*B*
Distr. Bangil	—	id.	id.	id.	—	B
RES. MALANG						
Regentschap Malang [19])	(id.)	—	—	—	—	*M*
Distr. Toeren	—	id.	—	—	—	T
Boeloebawang...	—	id.	—	id., spaarkokers	—	B
Singosari	—	id.	—	id.	—	S

GROEP XI. BAMBOEWERK.

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
RES. PROBOLINGGO						
Regentschap Probolinggo	—	—	—	—	—	P
Distr. Tongas	Meubels	Wanden	—	Vogelkooien	—	T
Regentschap Kraksaan [4])	—	(id.)	—	(id.)	—	K
Regentschap Loemadjang [4])	—	(id.)	—	(Huish. voorwerpen)	—	L
RES. DJEMBER						
Regentschap Djember	—	—	—	—	—	D
Distr. Djember	id.	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	D
Rambipoedji ...	—	id.	—	Huish. voorwerpen	—	R
Tanggoel	id.	id.	Pajoeng	id. : vogelkooien, spaarkokers	—	T
Wocloean	—	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	W
RES. WEST-MADOERA						
Regentschap Bangkalan	—	—	—	—	—	B
Distr. Bangkalan	—	id.	id.	id.	—	B
Arosbaja	id.	id.	—	Huish. voorwerpen	—	A
Sapoeloe	—	—	—	Vogelkooien	—	S
Kebanjar	—	id.	—	id.	—	K
Baliga	id.	id.	—	Huish. voorwerpen	—	B
Regentschap Sampang ...	—	—	—	—	—	S
Distr. Kota Sampang	—	id.	—	—	—	S
RES. OOST-MADOERA						
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	—	P
Distr. Pamekasan	—	id.	—	—	—	P
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	—	S
Distr. Manding	—	id.	—	—	—	M
Baratdaja	—	id.	—	—	—	B
Timoerdaja ...	—	id.	—	—	—	T
GEW. BALI EN LOMBOK						
AFD. SINGARADJA						
Onderafd. Boeleleng [16])	—	—	—	(Huish. voorwerpen)	—	B
Distr. Soekasadapandji	—	id.	—	—	—	S
Tedjàkoela	—	id.	—	—	—	T
Bandjar	—	id.	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	B
Sawan	—	id.	—	—	—	S
Onderafd. Djembrana	(id.)	(id.)	—	(id.)	—	D
AFD. ZUID-BALI						
Onderafd. Kloengkoeng	—	—	—	—	—	K
Distr. Kloengkoeng ...	id.	id.	id.	—	—	K
Bangli [17])	id.	id.	—	id. id.	Voorwerpen van bamboebrandwerk	B
Soesoet	—	id.	—	Huish. voorwerpen.	—	S
Temboekoe ...	id.	id.	—	—	—	T

GROEP XI. BAMBOEWERK.

GEWEST BALI EN LOMBOK	A. MEUBELS	B. WANDEN	C. PAJOENG	D. HUISHOUDELIJKE VOORWERPEN	E. BAMBOE-BRAND-WERK	
Onderafd. Karangasem	—	—	—	—	—	*K*
Distr. Karangasem ...	Meubels	Wanden	—	Vogelkooien, spaarkokers	—	K
Bebandem	id.	id.	—	id. id.	—	B
Abang	id.	id.	—	—	—	A
Koeboe	id.	id.	—	—	—	K
AFD. LOMBOK						
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	—	—	*WL*
Distr. Tjakranegara-Zuid............	—	id.	—	—	—	TZ
Mataram	—	id.	—	—	—	M
Pamenang	—	id.	—	—	—	P
Tandjoeng	—	id.	—	—	—	T
Bajan	—	id.	—	—	—	B
Onderafd. Midden-Lombok	—	—	—	—	—	*ML*
Distr. Praja	—	id.	—	—	—	P
Batoekliang ...	—	id.	—	—	—	B
Kopang	—	id.	—	—	—	K
Onderafd. Oost-Lombok	—	—	—	—	—	*OL*
Distr. Rarang............	—	id.	Pajoeng	id.	—	R
Masbagik	id.	id.	—	—	—	M
Prianggabaja ...	—	id.	—	id.	—	P
Sakra	—	id.	—	id.	—	S

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

WEST-JAVA	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
RES. BANTAM					
Regentschap Serang [1])	(Banden, riemen, schoenen)	—	—	(Het leer-looien)	*S*
Distr. Serang	Paardentuig, sloffen, troempah	—	—	—	S
RES. BATAVIA					
Regentschap Batavia	—	—	—	—	*B*
Distr. Batavia	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	B
Regentschap Mr. Cornelis	—	—	—	—	*MC*
Distr. Kebajoran	Sloffen, troempah	—	—	—	K
RES. BUITENZORG					
Regentschap Buitenzorg	—	—	—	—	*B*
Distr. Buitenzorg [1]) ...	Banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	id.	B
Tjibaroesa [4]) ...	Zadels, paardentuig, banden, riemen, troempah, kapmesscheeden	—	—	—	T
RES. KRWAANG					
Regentschap Krawang	—	—	—	—	*K*
Distr. Poerwakarta ...	Schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	P
Pamanoekan ...	Troempah	—	—	—	P
RES. WEST-PRIANGAN					
Regentschap Soekaboemi [3])	(Paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah)	—	—	—	*S*
Distr. Soekaboemi [4])	Zadels	—	—	—	S
Regentschap Tjiandjoer [4])	(Paardentuig, schoenen, sloffen)	—	—	—	*T*
Distr. Tjiandjoer	Zadels, troempah	—	—	—	T
RES. MIDDEN-PRIANGAN					
Regentschap Soemedang	—	—	—	—	*S*
Distr. Soemedang	Sloffen, troempah	—	—	—	S
RES. OOST-PRIANGAN					
Regentschap Garoet	—	—	—	—	*G*
Distr. Garoet	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	id.	G
Leles	id. id. id. id. id. id. id.	—	—	—	L
Boengboelang	—	—	—	id.	B
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	—	*T*
Distr. Tasikmalaja ...	Paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	Voorwerpen van geprepareerde huiden: slangen, leguanen enz.	—	T
Pangandaran ...	—	Wajang koelit	—	—	P

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

WEST/MIDDEN-JAVA	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
Regentschap Tjiamis	—	—	—	—	*T*
Distr. Rantjah	—	Wajang koelit	—	—	R
RES. INDRAMAJOE					
Regentschap Indramajoe [2])	—	—	—	(Het leerlooien)	*I*
Distr. Indramajoe ...	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang; waaiers	—	—	I
Djatibarang......	Banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang; waaiers, leesteekens	—	—	D
RES. CHERIBON					
Regentschap Cheribon	—	—	—	—	*C*
Distr. Cheribon [3]) ...	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	Voorwerpen van geprepareerde huiden	—	C
Regentschap Koeningan	—	—	—	—	*K*
Distr. Koeningan	Paardentuig, banden, riemen	—	—	—	K
MIDDEN-JAVA					
RES. PEKALONGAN					
Regentschap Pekalongan [4])	—	(Wajang koelit of wajang poerwo)	—	—	*P*
Distr. Kedoengwoeni	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	K
Doro	Banden, riemen	—	—	—	D
Regentschap Batang	—	—	—	—	*B*
Distr. Batang	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	B
Regentschap Pemalang [4])	(id. id. id. id. id. id. id.)	—	—	(id.)	*P*
RES. TEGAL					
Regentschap Tegal [4])	—	(Hoofddeksels, vleugelversieringen voor wajang orang, waaiers)	—	(id.)	*T*
Distr. Tegal	id. id. id. id. id. id. id.	—	—	—	T
Adiwerno	id. id. id. id. id. id. id.	Wajang koelit of wajang poerwo	—	—	A
Balapoelang ...	id. id. id. id. id. id. id.	—	—	—	B
Regentschap Brebes [4])	(id. id.)	(id. id. id. id. id.)	—	(id.)	*B*

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

MIDDEN-JAVA	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
RES. SEMARANG					
Regentschap Semarang	—	—	—	—	S
Distr. Ambarawa	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	A
Salatiga	—	—	—	Het leerlooien	S
RES. KOEDOES					
Regentschap Koedoes [4])	(Zadels, paardentuig)	—	—	—	K
RES. REMBANG.					
Regentschap Rembang	—	—	—	—	R
Distr. Rembang [6]) ...	Zadels paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	id.	R
Binangoen	Banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	B
Regentschap Pati [7])	(Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah)	—	—	—	P
RES. BLORA					
Regentschap Blora [8])	(id. id. id. id. id. id. id.)	—	—	—	B
RES. NOORD-BANJOEMAS					
Regentschap Banjoemas	—	—	—	—	B
Distr. Soempioeh	id. id. id. id. id. id. id.	Wajang koelit of wajang poerwo	—	—	S
Regentschap Poerwokerto	—	—	—	—	P
Distr. Poerwokerto ...	Paardentuig	—	—	—	P
Regentschap Poerbolinggo	—	—	—	—	P
Distr. Boekatedja	—	id.	—	—	B
RES. WONOSOBO					
Regentschap Wonosobo	—	—	—	—	W
Distr. Wonosobo	—	id. hoofddeksels, vleugelversieringen voor wajang orang	—	—	W
RES. KEDOE					
Regentschap Magelang	—	—	—	—	M
Distr. Magelang	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	M
Regentschap Temanggoeng [9])	(Sloffen, troempah)	—	—	—	T
RES. BAGELEN					
Regentschap Poerworedjo	—	—	—	—	P
Distr. Poerworedjo ...	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	P

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

MIDDEN/OOST-JAVA	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
Regentschap Koetoardjo	—	—	—	—	K
Distr. Koetoardjo	Zadels, paardentuig	—	—	—	K
Poerwodadi	Paardentuig	—	—	—	P
Regentschap Keboemen [6])	(Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah)	—	—	—	K
GOUVT. DJOKJAKARTA.					
Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta.	Paardentuig, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	P
Regentschap Adikarta	—	(Wajang koelit of wajang poerwo)	—	—	A
Regentschap Djokjakarta [1])	(Banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah)	(Waaiers, leesteekens)	—	—	D
Distr. Bantoel	Zadels, paardentuig	—	—	Het leerlooien	B
Imogiri	—	—	—	id.	I
Pengasih	—	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	—	—	P
GOUVT. SOERAKARTA.					
Regentschap Soerakarta	—	—	—	—	S
Distr. Kotta Solo	id. id., banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	—	— id.	S
Kotta Mangkoenegaran	—	Wajangfiguren	—	—	M
OOST-JAVA					
RES. SOERABAJA					
Regentschap Soerabaja [11])	(Paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah)	—	—	(id.)	S
Regentschap Sidoardjo [6])	—	(Wajang koelit)	—	—	S
Distr. Sidoardjo	Paardentuig, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	S
Taman	Zadels, paardentuig, banden, riemen	—	—	—	T
RES. GRISEE					
Regentschap Grisee	—	—	—	—	G
Distr. Grisee	Sloffen, troempah, buikbanden	—	—	id.	G
Regentschap Lamongan [12])	—	—	(Voorwerpen van geprepareerde huiden: slangen, leguanen)	—	L
Distr. Lamongan.........	id. id.	—	—	—	L

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

OOST-JAVA	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
RES. BODJONEGORO					
Regentschap Bodjonegoro [13])	(Troempah)	—	—	—	*B*
Distr. Bodjonegoro	—	Wajang koelit	—	—	B
Baoereno	Zadels	—	—	—	B
Pelem	—	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	—	—	P
Padangan	id., paardentuig, banden, riemen	—	—	—	P
Ngoempak	—	Wajang koelit	—	—	N
Regentschap Toeban [4])	(Paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah)	—	—	—	*T*
RES. MADIOEN					
Regentschap Madioen [12])	(Zadels, troempah)	—	—	—	*M*
Distr. Madioen	Schoenen	id.	—	—	M
Regentschap Magetan [12])	—	(Wajangfiguren)	(Voorwerpen van geprepareerde huiden)	(Het leerlooien)	*M*
Distr. Magetan	Banden, riemen, sloffen, troempah	—	—	—	M
Regentschap Ngawi	—	—	—	—	*N*
Distr. Ngawi	—	Wajang koelit of wajang poerwo	—	—	N
Gendingan	—	id.	—	—	G
RES. PONOROGO					
Regentschap Ponorogo	—	—	—	—	*P*
Distr. Ponorogo	Paardentuig, banden, riemen, sloffen, schoenen, troempah	—	—	id.	P
RES. KEDIRI					
Regentschap Kediri	—	—	—	—	*K*
Distr. Modjoroto.........	—	Wajang koelit	—	—	M
Pare	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	P
RES. BLITAR					
Regentschap Blitar	—	—	—	—	*B*
Distr. Blitar	Banden, riemen	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	—	id.	B
Wlingi	—	Wajang koelit, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	—	—	W

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

OOST-JAVA	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
Regentschap Toeloengagoeng [15])	(Paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen)	—	—	—	*T*
RES. PASOEROEAN					
Regentschap Pasoeroean	—	—	—	—	*P*
Distr. Pasoeroean	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	P
Kebontjandi	—	—	—	Het leerlooien	K
Regentschap Bangil	—	—	—	—	*B*
Distr. Bangil	Paardentuig, sloffen, troempah	—	—	—	B
RES. MALANG					
Regentschap Malang [16])	(Banden, riemen)	—	—	(id.)	*M*
Distr. Boeloebawang ...	—	Wajang koelit of wajang poerwo	—	—	B
Singosari	Zadels, paardentuig, schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	S
RES. PROBOLINGGO					
Regentschap Probolinggo [4])	(Zadels, paardentuig, banden, schoenen, sloffen, troempah)	—	—	(id.)	*P*
Regentschap Loemadjang [4])	(Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen)	—	—	—	*L*
RES. DJEMBER					
Regentschap Djember	—	—	—	—	*D*
Distr. Djember	Paardentuig, schoenen, sloffen, troempah	—	—	id.	D
Rambipoedji ...	Schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	R
Tanggoel	Zadels, paardentuig, banden, riemen, schoenen, troempah	Wajangfiguren	Voorwerpen van geprepareerde huiden: slangen, leguanen	—	T
Woeloean	Schoenen, sloffen, troempah	—	—	—	W
RES. WEST-MADOERA					
Regentschap Bangkalan	—	—	—	—	*B*
Distr. Arosbaja	—	Wajangfiguren, wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	Voorwerpen van geprepareerde huiden: slangen, leguanen	—	A
Baliga	Riemen	—	Voorwerpen van geprepareerde huiden	—	B
Regentschap Sampang	—	—	—	—	*S*
Distr. Kotta Sampang	Zadels, paardentuig, banden, sloffen, troempah	—	—	id.	KS
Kedoengdoeng	Zadels, paardentuig, sloffen, troempah	—	—	—	K

GROEP XII. LEDER- EN PERKAMENTWERK, LOOIERIJ.

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. TUIGEN, SCHOEISELS ENZ.	B. WAJANG-FIGUREN	C. VOORWERPEN VAN GEPREPAREERDE HUIDEN	D. LEERLOOIERIJ	
RES. OOST-MADOERA					
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	P
Distr. Pamekasan	Zadels, paardentuig, banden, riemen, sloffen, troempah	—	—	Het leerlooien	
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	S
Distr. Soemenep	Zadels, paardentuig, banden, riemen, sloffen, schoenen, troempah	—	—	—	S
Manding	id. id. id. id. id. id. id.	—	—	—	M
Baratdaja	id. id. id. id. id. id. id.	—	—	—	B
GEW. BALI EN LOMBOK					
AFD. SINGARADJA					
Onderafd. Boeleleng	—	—	—	—	B
Distr. Boeleleng	—	Wajang koelit	—	—	B
Tedjakoela	—	Wajangfiguren	—	—	T
Sawan	—	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang; waaiers, leesteekens.	—	—	S
AFD. ZUID-BALI					
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	B
Distr. Den Pasar	—	Wajang koelit	—	—	DP
Onderafd. Kloenghoeng ...	—	—	—	—	K
Distr. Bangli [17])	—	Wajang koelit of wajang poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang	—	—	B
Onderafd. Karangasem	—	—	—	—	K
Distr. Karangasem	—	Wajang koelit	—	—	K
Manggis	—	id.	—	—	M
AFD. LOMBOK					
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	—	WL
Distr. Tjakranegara-Zuid	—	id.	—	—	TZ
Mataram	—	id.	—	—	M
Tandjoeng	—	Wajangfiguren	—	—	T

GROEP XIII: HOORN-, SCHILDPAD- EN IVOORWERK ENZ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Lebak.

District Lebak	Voorwerpen van hoorn.	
Tjilangkahan	id.	

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.

District Buitenzorg [1])	id.	, been.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.

District Soekaboemi [4])	id.	id.
Tjibadak [4])	id.	id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Soemedang.

District Tandjoengsari	id.	id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.

District Tjibatoe	id.	id.

Regentschap Tasikmalaja.

District Tasikmalaja	id.	
Manondjaja	id.	id.

Regentschap Tjiamis.

District Rantjah	id.	

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Madjalengka.

District Radjagaloeh	id.	

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon. (id.) [5]).

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Batang.

District Batang	id.	

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal. (id. , schildpad) [4]).

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Kendal.

District Kaliwoengoe	id.	

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.

District Binangoen	id.	

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Poerbolinggo.
District Poerbolinggo .... Voorwerpen van hoorn

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang. (id.)[4].
District Grabag .... id.

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Keboemen. (id.)[4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Djokjakarta. (Voorwerpen van schelp, ivoor)[1].
District Kotta Gede .... id. id. hoorn, schildpad.
Bantoel .... id. id. been, id.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Voorwerpen van hoorn, been, schildpad.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro.
District Pelem .... Voorwerpen van hoorn.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Magetan. (Voorwerpen van hoorn, been, schildpad, schelp, ivoor, paarlemoer, akar bahar)[12].
District Magetan .... Voorwerpen van hoorn.

Regentschap Ngawi.
District Ngawi .... id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.
District Blitar .... id.
Wlingi .... id. , been.

Regentschap Toeloengagoeng.
District Toeloengagoeng .... id. , id.

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Djember .... id. , id. , schildpad.
Tanggoel .... id. , id. , id. , ivoor, paarlemoer, akar bahar.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Soemenep.
District Sapoedi .... Voorwerpen van akar bahar (armbanden, stokken).

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AEDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Djembrana. (Voorwerpen van hoorn).

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Kloenghoeng.
District Bangli [17] .... Voorwerpen van hoorn, schildpad, ivoor.

Onderafdeeling Karangasem.
District Karangasem .... Voorwerpen van hoorn, schildpad, schelp, ivoor.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.
District Tjakranegara-Noord .... Voorwerpen van hoorn.
Pamenang.. id.

Onderafdeeling Oost-Lombok.
District Pringgabaja .... id.
Sakra .... id.

GROEP XIV: STEENBEWERKING.

WEST-JAVA	A. DEELEN VOOR BOUWWERKEN	B. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	C. BEELD-HOUWERIJ	
RES. BANTAM				
Regentschap Serang	—	—	—	*S*
Distr. Tjiomas	Neuten	—	—	T
Regentschap Lebak	—	—	—	*L*
Distr. Lebak	Neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	—	—	L
RES. BATAVIA				
Regentschap Batavia	—	—	—	*B*
Distr. Batavia	Vloertegels	—	—	B
Tangerang	id.	Potten	—	T
RES. BUITENZORG				
Regentschap Buitenzorg	—	—	—	*B*
Distr. Buitenzorg [1]) ...	id., neuten, fundeeringssteenen	—	—	B
Djasinga [1])	—	—	Grafpalen	D
Tjibaroesa [4]) ...	Neuten, fundeeringssteenen	—	—	T
RES. KRAWANG				
Regentschap Krawang [1])	(Vloertegels, id.)	—	—	K
Distr. Sagalaherang ...	Neuten	Wrijfsteenen	—	S
Pegaden............	id.	—	—	P
RES. WEST-PRIANGAN				
Regentschap Soekaboemi [2])	(id.)	—	—	S
Distr. Soekaboemi [4]) ...	Vloertegels, id.	Vijzels, wrijfsteenen	—	S
Djampangtengah [4])	—	id. id. , potten en andere huishoudelijke artikelen	—	D
RES. MIDDEN-PRIANGAN				
Regentschap Bandoeng [4])	—	(Potten en andere huishoudelijke artikelen)	—	*B*
Distr. Oedjoengbroeng	Cementen tegels, steenen vloertegels	—	—	O
Soreang	Vloertegels, neuten	Vijzels, wrijfsteenen	—	S
Regentschap Soemedang	—	—	—	*S*
Distr. Tandjoengsari ...	Neuten	id. id.	—	T
Tjimalaka	—	—	id.	T
Darmaradja	id.	—	—	D
RES. OOST-PRIANGAN				
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	*T*
Distr. Tasikmalaja	id.	Wrijfsteenen	—	T
Manondjaja	id.	Vijzels, wrijfsteenen, potten	id.	M
Karangnoenggal	id.	—	—	K
Tjikatomas	id.	—	—	T
Bandjar	id.	—	—	B
Tjidjoelang	—	—	id.	T

GROEP XIV: STEENBEWERKING.

WEST/MIDDEN-JAVA	A. DEELEN VOOR BOUWWERKEN	B. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	C. BEELD-HOUWERIJ	
RES. CHERIBON				
Regentschap Cheribon [5])	—	(Vijzels, wrijfsteenen, potten)	(Grafpalen)	C
Distr. Cheribon [6])	Vloertegels, neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	—	—	C
Regentschap Koeningan	—	—	—	K
Distr. Tjiawigebang ...	—	id. id.	id.	T
MIDDEN-JAVA				
RES. PEKALONGAN				
Regentschap Pekalongan	—	—	—	P
Distr. Doro	id. id. id. id.	id. id. id. en andere huishoudelijke artikelen	id.	D
Kadjen	Neuten	Wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	id.	K
Regentschap Batang	—	—	—	B
Distr. Bandar	id.	Vijzels, wrijfsteenen	—	B
Regentschap Pemalang [4])	—	—	(id.)	P
RES. TEGAL				
Regentschap Tegal [4])	—	—	(id.)	T
Distr. Tegal	Vloertegels, neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	—	—	T
Slawi	Vloertegels, neuten	—	—	S
Balapoelang	—	Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	—	B
Boemidjawa	—	id. id. id. id.	—	B
Regentschap Brebes [4])	(Neuten)	Vijzels, wrijfsteenen	—	B
RES. SEMARANG				
Regentschap Semarang	—	—	—	S
Distr. Semarang	id.	id. id., potten en andere huishoudelijke artikelen	id.	S
Oengaran	id.	Vijzels wrijfsteenen	id.	O
Salatiga	—	—	id., beelden	S
Regentschap Kendal [4])	(Vloertegels, neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken)	(Potten en andere huishoudelijke artikelen)	—	K
RES. KOEDOES				
Regentschap Koedoes	—	—	—	K
Distr. Koedoes	Vloertegels	—	—	K
Tjendono	id. , neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	id.	T
Tenggeles	Vloertegels	—	—	T
Regentschap Japara	—	—	—	J
Distr. Japara	—	—	id.	J

GROEP XIV: STEENBEWERKING.

MIDDEN-JAVA	A. DEELEN VOOR BOUWWERKEN	B. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	C. BEELD-HOUWERIJ	
RES. REMBANG				
Regentschap Rembang	—	—	—	R
Distr. Binangoen	Vloertegels	—	—	B
Kragan	id. , neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	—	K
RES. BLORA				
Regentschap Grobogan	—	—	—	G
Distr. Kradenan	Neuten	—	—	K
RES. NOORD-BANJOEMAS				
Regentschap Banjoemas [4])	(id.)	(Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen)	—	B
Distr. Soempioeh	Vloertegels, fundeeringssteenen	—	Grafpalen	S
Regentschap Poerwokerto [5])	(Deelen voor bouwwerken)	(Potten en andere huishoudelijke artikelen)	(Beelden)	P
Distr. Poerwokerto ...	Vloertegels, neuten, fundeeringssteenen	Vijzels, wrijfsteenen	Grafpalen	P
RES. WONOSOBO				
Regentschap Wonosobo	—	—	—	W
Distr. Wonosobo	Neuten	id. id.	id.	W
Leksono	Vloertegels, neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	id. id. potten en andere huishoudelijke artikelen	id.	L
Regentschap Bandjanegara	—	—	—	B
Distr. Bandjarnegara ...	Vloertegels, neuten	Vijzels, wrijfsteenen	id.	B
Karangkobar ...	id. id. , fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	id. id. , potten en andere huishoudelijke artikelen	id.	K
RES. KEDOE				
Regentschap Magelang [4])	(Neuten, fundeeringssteenen)	—	—	M
Distr. Magelang	—	Vijzels, wrijfsteenen, potten	—	M
Moentilan	Vloertegels	—	id.	M
Regentschap Temanggoeng [4])	(Neuten)	—	—	T
RES. BAGELEN				
Regentschap Keboemen [4])	—	—	(id.)	K
GOUVT. DJOKJAKARTA				
Regentschap Adikarta	(Vloertegels, neuten, fundeeringssteenen)	—	(id.)	A
Regentschap Djokjakarta [1])	(id. id.)	—	(Beelden)	D
Distr. Godean	—	id. id. id. en andere huishoudelijke artikelen	—	G
Imogiri	—	—	Grafpalen	I
Pengasih	—	Wrijfsteenen, potten	—	P

GROEP XIV: STEENBEWERKING.

MIDDEN/OOST-JAVA	A. DEELEN VOOR BOUWWERKEN	B. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	C. BEELDHOUWERIJ	
GOUVT. SOERAKARTA				
Regentschap Soerakarta	—	—	—	S
Distr. Kotta Solo	Vloertegels, neuten	Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	—	S
Kotta Mangkoenegaran	—	Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	—	M
Regentschap Bojolali	—	—	—	B
Distr. Bojolali Kota......	Neuten	—	Grafzerken	B
Djoewangi.........	id. voor wadas	—	—	D
OOST-JAVA				
RES. SOERABAJA				
Regentschap Soerabaja [11])	(Vloertegels, neuten en andere deelen voor bouwwerken)	—	(Grafpalen)	S
Regentschap Sidoardjo [4])	—	(Potten)	(id.)	S
RES. GRISEE				
Regentschap Lamongan [12])	(Neuten, fundeeringssteenen)	—	(id.)	L
RES. BODJONEGORO				
Regentschap Bodjonegoro [12])	—	—	(id.)	B
Distr. Bodjonegoro ...	—	id.	—	B
Regentschap Toeban	—	—	—	T
Distr. Rembes	—	—	id.	R
Rengel	—	id.	id.	R
RES. MADIOEN				
Regentschap Magetan [12])	—	(Wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen)	(Beelden)	M
Distr. Magetan	Neuten	Vijzels	Grafpalen	M
Goranggareng ...	Fundeeringssteenen	—	—	G
RES. PONOROGO				
Regentschap Ponorogo	—	—	—	P
Distr. Ponorogo	—	id. wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen	—	P
RES. KEDIRI				
Regentschap Kediri	—	—	—	K
Distr. Kediri	—	—	id.	K
Pare	id.	—	id.	P
Papar	—	—	id. en andere steenen voorwerpen	P

GROEP XIV: STEENBEWERKING.

OOST-JAVA/GEW. BALI EN LOMBOK	A. DEELEN VOOR BOUWWERKEN	B. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	C. BEELD-HOUWERIJ	
RES. BLITAR				
Regentschap Blitar	—	—	—	*B*
Distr. Blitar	—	Vijzels, wrijfsteenen potten en andere huishoudelijke artikelen	Grafpalen	B
Regentschap Toeloengagoeng [15]	(Vloertegels)	—	—	*T*
Distr. Tjampoerdarat	—	Potten en andere huishoudelijke artikelen	id.	T
RES. PASOEROEAN				
Regentschap Bangil [1]	—	—	(id.)	*B*
Distr. Bangil	id.	—	—	B
RES. MALANG				
Regentschap Malang [18]	(id. fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken)	—	(id.)	*M*
Distr. Boeloebawang ...	—	—	Beelden	B
Singosari	Neuten	Vijzels, wrijfsteenen en andere huishoudelijke artikelen	—	S
RES. PROBOLINGGO				
Regentschap Probolinggo [4]	(Fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken)	(Vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen)	(Grafpalen)	*P*
RES. DJEMBER				
Regentschap Djember	—	—	—	*D*
Distr. Djember	Vloertegels	Vijzels, wrijfsteenen	id.	D
Tanggoel	id., , neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken	id. id., , potten en andere huishoudelijke artikelen	id., beelden	T
RES. WEST-MADOERA				
Regentschap Bangkalan	—	—	—	*B*
Distr. Arosbaja	Neuten, fundeeringssteenen	Vijzels	id.	A
Baliga	id.	id., wrijfsteenen	id.	B
Regentschap Sampang	—	—	—	*S*
Distr. Kota Sampang ...	—	—	id.	S
RES. OOST-MADOERA				
Regentschap Pamekasan	—	—	—	*P*
Distr. Pamekasan	—	—	id.	P
GEW. BALI EN LOMBOK				
AFD. SINGARADJA				
Onderafd. Boeleleng	—	—	—	*B*
Distr. Boeleleng	—	id.	—	B
Tedjakoela	—	—	Beelden	T
Sawan	id.	id., wrijfsteenen	Grafpalen, beelden	S

GROEP XIV: STEENBEWERKING.

GEW. BALI EN LOMBOK	A. DEELEN VOOR BOUWERKEN	B. HUISHOUDELIJKE ARTIKELEN	C. BEELD-HOUWERIJ	
Onderafd. Djembrana	(Neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken)	—	(Grafpalen, beelden)	*D*
AFD. ZUID-BALI				
Onderafd. Gianjar	(Neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken)	(Wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen)	(Beelden)	G
Onderafd. Kloenghoeng	—	—	—	*K*
Distr. Bangli [17])	Neuten	Vijzels, wrijfsteenen	id.	B
Onderafd. Karangasem	—	—	—	*K*
Distr. Karangasem	id., fundeeringssteenen	id. id.	—	K
AFD. LOMBOK				
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	*WL*
Distr. Tjakranegara-Zuid	—	—	id.	TZ

GROEP XV: POTTENBAKKERIJ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang. (Onversierd aardewerk, het smoren en berooken van aardewerk) [1].

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.
District Paroeng [1]) .... Onversierd aardewerk.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang.
District Krawang .... id.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.
District Soekaboemi [4]) .... Versierd en onversierd aardewerk.

Regentschap Tjiandjoer.
District Tjikalongkoelon .... Onversierd aardewerk.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng. (Verglaasd aardewerk) [4].
District Oedjoengbroeng .... Aardewerk (keukengerei, bloempotten).
Tjiparaj .... Onversierd aardewerk.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Tasikmalaja.
District Tasikmalaja .... Onversierd aardewerk.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Indramajoe .... Versierd en onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk.
Kandanghaoer .... Versierd of onversierd verglaasd aardewerk.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon. (Versierd en onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk, verglaasd aardewerk) [5].

District Cheribon [6]) .... Onversierd aardewerk.

Regentschap Koeningan.
District Tjiawigebang .... id.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.
District Kedoengwoeni .... Versierd en onversierd aardewerk.

Regentschap Pemalang. (Onversierd aardewerk) [4].

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.
District Adiwerno .... Versierd en onversierd aardewerk.
Balapoelang .... id.

Regentschap Brebes. (Onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk) [4].

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang. (Onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk) [4].
District Semarang .... Aardewerk.
Salatiga .... Onversierd aardewerk.

Regentschap Kendal.
District Kendal .... id.
Weleri .... id.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.
District Koedoes .... id.
Tjendono .... id.

Regentschap Japara.
District Petjangaan .... id.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Pati. (Onversierd aardewerk) [7].

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora. (id.) [8].

Regentschap Grobogan.
District Kradenan .... id.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas. (id. , het smoren of berooken van aardewerk) [4].

Regentschap Poerwokerto. (Onversierd aardewerk) [5].

Regentschap Poerbolinggo.
District Bobotsari .... id. , het smoren of berooken van aardewerk.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang. (Onversierd aardewerk) [4].

Regentschap Temanggoeng. (id.) [8].

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Poerworedjo. (Het smoren of berooken van aardewerk) [1].

Regentschap Keboemen. (Onversierd aardewerk) [4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Djokjakarta.
District Pengasih .... id.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Het berooken van aardewerk, verglaasd aardewerk.

Regentschap Bojolali.
District Djoewangi .... Onversierd aardewerk.

Regentschap Klaten.
District Klaten .... Versierd en onversierd aardewerk.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja. (Onversierd aardewerk) [11]).

Regentschap Sidoardjo. (Het berooken van aardewerk) [4]).
District Taman .... Onversierd aardewerk.

RESIDENTIE MODJOKERTO.

Regentschap Modjokerto.
District Modjokerto .... Potten.

Regentschap Djombang.
District Modjoagoeng .... Onversierd aardewerk.

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.
District Grisee .... id.
Sidajoe .... Aardewerk.

Regentschap Lamongan.
District Soekadadi .... Onversierd aardewerk, potten.
Patjiran .... id. id.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro. (Versierd en onversierd aardewerk) [12]).
District Ngoempak .... Bloempotten, gendie.

Regentschap Toeban.
District Rembes.......... Aarden keukengereedschappen.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Magetan.
District Goranggareng .... Aardewerk.

Regentschap Ngawi.
District Ngawi .... Onversierd aardewerk.
Gendingan .... id.

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.
District Ponorogo .... Versierd en onversierd aardewerk.
Djebeng .... Onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk.

Regentschap Patjitan.
District Patjitan .... Potten.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.
District Modjoroto .... Onversierd aardewerk.
Ngadiloewih.......... id. , potten.
Pare .... Potten.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.
District Lodojo .... Onversierd aardewerk.
Wlingi .... id.

Regentschap Trenggalek. (Verglaasd aardewerk) [17]).
District Trenggalek .... Versierd en onversierd aardewerk.

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Pasoeroean.
District Pasoeroean .... Versierd en onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang. (Het smoren of berooken van aardewerk, verglaasd aardewerk).
District Malang .... Onversierd aardewerk.
Singosari .... id.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. (Versierd en onversierd aardewerk) [4]).

Regentschap Loemadjang. (Onversierd aardewerk) [4]).

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Djember .... id.
Tanggoel .... Versierd en onversierd aardewerk, verglaasd aardewerk.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.
District Baliga .... Onversierd aardewerk.

Regentschap Sampang.
District Kota Sampang..................... id.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Soemenep.
District Baratlaoet .... id.
Timoerdaja .... id.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng. (Het berooken van aardewerk) [16]).
District Pengastoelen .... Aardewerk.
Boeleleng .... Versierd en onversierd aardewerk.

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Badoeng.
District Kasiman .... id. id. id. Het smoren of berooken van aardewerk.

Onderafdeeling Tabanan.
District Krambitan .... Onversierd aardewerk.

Onderafdeeling Gianjar. (Versierd en onversierd aardewerk).

Onderafdeeling Kloengkoeng.
District Dawan .... Onversierd aardewerk.
Bangli [17]) .... Versierd en onversierd aardewerk. Het smoren of berooken van aardewerk.

Onderafdeeling Karangasem.
District Karangasem .... Onversierd aardewerk.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.
District Ampenan West .... Versierd en onversierd aardewerk.
Groeng .... id. id. id. Het smoren of berooken van aardewerk, verglaasd aardewerk.

Onderafdeeling Midden-Lombok.		
District Djonggat	Aardewerk.	
Batoekliang	Onversierd aardewerk.	
Kopang	id.	
Onderafdeeling Oost-Lombok.		
District Rarang	id.	
Masbagik	id.	Het berooken van aardewerk.
Sakra	id.	

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

WEST-JAVA	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
RES. BANTAM					
Regentschap Serang	—	—	—	—	S
Distr. Serang	Het vormen en bakken van baksteen	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	S
Tjiroeas	id.	id.	—	—	T
Pontang	id.	—	—	—	P
Pamarajan	id.	id.	Nokpannen	—	P
Tjilegon	id.	id.	—	—	T
Tjiomas	id.	—	—	—	T
Regentschap Lebak	—	—	—	—	L
Distr. Lebak	id.	id.	—	Putringen enz.	L
Tjilangkahan	—	id.	—	—	T
Regentschap Pandeglang	—	—	—	—	P
Distr. Menes	id.	id.	—	—	M
RES. BATAVIA					
Regentschap Batavia	—	—	—	—	B
Distr. Tangerang	id.	id.	—	—	T
RES. BUITENZORG					B
Regentschap Buitenzorg	—	—	—	—	B
Distr. Paroeng [1])	id.	id.	—	—	P
Djasinga [1])	id.	id.	—	—	D
Tjibinong [1])	—	id.	—	—	T
Tjibaroesa [4])	id.	id.	—	—	T
RES. KRAWANG					
Regentschap Krawang [1])	—	—	(Bijzondere vormen van dakpannen)	—	K
Distr. Poerwakarta	id.	id.	—	—	P
Krawang	id.	id.	—	—	K
Tjikampek	id.	id.	—	—	T
Soebang	—	id.	—	—	S
Sagalaherang	—	id.	—	—	S
Pamanoekan	id.	id.	—	—	P
Pegaden	id.	id.	—	—	P
RES. WEST-PRIANGAN					
Regentschap Soekaboemi [3])	—	—	—	id.	S
Distr. Soekaboemi [4])	id.	id.	—	—	S
Tjibadak [4])	—	id.	—	—	T
Djampangkoelon [4])	—	—	Nokpannen voor atapdaken enz.	—	D
Regentschap Tjiandjoer	—	—	—	—	T
Distr. Tjirandjang	id.	id.	—	—	T
Tjikalongkoelon	—	id.	—	Putringen	T

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

WEST-JAVA	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
RES. MIDDEN-PRIANGAN					
Regentschap Bandoeng	—	—	—	—	*B*
Distr. Tjikalongwetan	Het vormen en bakken van baksteen	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	T
Oedjoengbroeng......	—	id.	—	—	O
Tjiparaj	id.	id.	—	—	T
Soreang	—	id.	—	—	S
Tjililin	—	id.	—	—	T
Regentschap Soemedang	—	—	—	—	S
Distr. Soemedang	id.	id.	—	—	S
Tandjoengsari	—	id.	—	—	T
Tjimalaka	—	id.	—	—	T
Darmaradja............	id.	id.	—	—	D
RES. OOST-PRIANGAN					
Regentschap Garoet	—	—	—	—	*G*
Distr. Garoet	id.	id.	—	—	G
Leles	id.	id.	—	—	L
Trogong	id.	id.	—	—	T
Boengboelang	—	—	Nokpannen voor atapdaken enz.	—	B
Pameungpeuk.........	—	id.	—	—	P
Regentschap Tasikmalaja	—	—	—	—	*T*
Distr. Tasikmalaja	id.	id.	—	—	T
Tjiawi	id.	id.	—	—	T
Manondjaja............	id.	id.	—	—	M
Karangnoenggal ...	—	id.	—	—	K
Tjikatomas	id.	id.	—	—	T
Bandjar	id.	—	—	—	B
Regentschap Tjiamis	—	—	—	—	*T*
Distr. Tjiamis	id.	id.	—	—	T
Rantjah	—	id.	—	—	R
RES. INDRAMAJOE					
Regentschap Indramajoe	—	—	—	—	*I*
Distr. Indramajoe	id.	id.	—	—	I
Karangampel	id.	—	—	—	K
Djatibarang...........	id.	id.	—	—	D
Losarang	id.	—	—	—	L
Kandanghaoer	id.	id.	—	—	K
Regentschap Madjalengka	—	—	—	—	*M*
Distr. Madjalengka	id.	id.	—	—	M
Radjagaloeh	—	id.	—	—	R
Djatiwangi	id.	id.	—	—	D
RES. CHERIBON					
Regentschap Cheribon	—	—	—	—	C
Distr. Cheribon [8])	id.	id.	—	Putringen enz.	C

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

WEST-/MIDDEN-JAVA	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
Regentschap Koeningan	—	—	—	—	*K*
Distr. Koeningan	Het vormen en bakken van baksteen	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	K
Loerahgoeng	id.	id.	—	—	L
Tjiawigebang	—	id.	—	—	T
Tjilimoes	id.	id.	—	—	T
MIDDEN-JAVA					
RES. PEKALONGAN					
Regentschap Pekalongan [4])	—	—	—	(Putringen enz.)	*P*
Distr. Kedoengwoeni	id.	id.	—	—	K
Regentschap Batang	—	—	—	—	*B*
Distr. Batang	id.	—	—	id. id.	B
Regentschap Pemalang [4])	(id.)	—	—	—	*P*
RES. TEGAL					
Regentschap Tegal	—	—	—	—	*T*
Distr. Tegal	id.	—	—	—	T
Adiwerno	id.	—	—	—	A
Slawi	id.	id.	—	—	S
Pangkah	id.	id.	—	—	P
Balapoelang	id.	id.	—	id. id.	B
Djatinegara	—	—	—	id. id.	D
Regentschap Brebes	—	—	—	—	*B*
Distr. Tandjoeng	id.	—	—	—	T
Bandjarardja	id.	id.	—	—	B
RES. SEMARANG					
Regentschap Semarang [4])	—	—	—	(id. id.)	S
Distr. Semarang	id.	id.	—	—	S
Ambarawa	id.	id.	—	—	A
Oengaran	id.	id.	—	—	O
Salatiga	id.	id.	—	—	S
Regentschap Kendal	—	—	—	—	*K*
Distr. Kendal	id.	—	—	—	K
Selokaton	id.	—	—	—	S
Weleri	id.	id.	—	—	W
Bodja	id.	id.	—	—	B
Kaliwoengoe	id.	—	—	—	K
RES. KOEDOES					
Regentschap Koedoes	—	—	—	—	*K*
Distr. Koedoes	id.	—	Bijzondere vormen van dakpannen	—	K
Tjendono	id.	id.	Pannen en nokpannen voor atapdaken	—	T

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

MIDDEN-JAVA	*A.* BAKSTEEN	*B.* GEWONE DAKPANNEN	*C.* BIJZONDERE PANNEN	*D.* ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
Regentschap Japara [10])	—	—	(Bijzondere vormen van dakpannen, pannen met versieringen)	—	*J*
Distr. Japara	Het vormen en bakken van baksteen	—	—	—	J
Petjangaan	id.	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	Nokpannen voor atapdaken	—	P
Bangsri	id.	—	—	—	B
RES. REMBANG					
Regentschap Rembang	—	—	—	—	*R*
Distr. Binangoen	—	id.	—	—	B
Kragan	—	id.	—	—	K
Pamotan	—	id.	—	—	P
Regentschap Pati	—	—	—	—	*P*
Distr. Pati	id.	id.	—	—	P
Tlogowoengoe	id.	id.	—	—	T
RES. BLORA					
Regentschap Blora [8])	(id.)	(id.)	(Bijzondere vormen van dakpannen, pannen met versieringen, nokpannen voor atapdaken)	—	*B*
Regentschap Grobogan	—	—	—	—	*G*
Distr. Grobogan	id.	id.	Bijzondere vormen van dakpannen	—	G
Wirosari	id.	id.	—	—	W
Kradenan	id.	id.	—	—	K
RES. NOORD-BANJOEMAS					
Regentschap Banjoemas [4])	—	(id.)	—	—	*B*
Distr. Soempioeh	id.	—	—	—	S
Regentschap Poerwokerto	—	—	—	—	*P*
Distr. Djatilawang	id.	id.	—	—	D
Regentschap Poerbolinggo	—	—	—	—	*P*
Distr. Bobotsari	id.	id.	—	—	B
RES. ZUID-BANJOEMAS					
Regentschap Tjilatjap [4])	(id.)	—	—	—	*T*
Regentschap Karanganjar [4])	(id.)	(id.)	(Bijzondere vormen van dakpannen: echte pannen)	—	*K*

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

MIDDEN-JAVA	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
RES. WONOSOBO					
Regentschap Wonosobo	—	—	—	—	W
Distr. Wonosobo	—	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	W
Leksono	—	id.	—	—	L
Ngadisono	—	id.	—	—	N
Regentschap Bandjarnegara	—	—	—	—	B
Distr. Bandjarnegara	Het vormen en bakken van baksteen	id.	—	—	B
Karangkobar	—	id.	—	—	K
RES. KEDOE					
Regentschap Magelang	—	—	—	—	M
Distr. Magelang	id.	id.	—	—	M
Salaman	id.	id.	—	—	S
Regentschap Temanggoeng [3])	(id.)	(id.)	—	—	T
RES. BAGELEN					
Regentschap Poerworedjo	—	—	—	—	P
Distr. Poerworedjo	id.	id.	—	—	P
Regentschap Koetoardjo	—	—	—	—	K
Distr. Koetoardjo	id.	id.	—	—	K
Poerwodadi	id.	id.	—	—	P
Regentschap Keboemen [4])	—	—	—	(Putringen enz.)	K
Distr. Keboemen	id.	id.	—	—	K
GOUVT. DJOKJAKARTA					
Regentschap Adikarta	(id.)	(id.)	—	—	A
Regentschap Djokjakarta	—	—	—	—	D
Distr. Godean	id.	id.	—	—	G
Kotta Gede	id.	id.	—	—	KG
Bantoel	id.	id.	Nokpannen voor atapdaken	—	B
Imogiri	id.	id.	—	—	I
Pengasih	id.	id.	—	—	P
GOUVT. SOERAKARTA					
Regentschap Soerakarta	—	—	—	—	S
Distr. Kotta Solo	id.	id.	—	Putringen	KS
Kotta Mangkoenegaran	id.	id.	—	—	KM
Bekonang	id.	id.	—	—	B
Soekohardjo	id.	id.	—	id.	S
Tawangsari	—	id.	—	—	T
Karanganjar	id.	id.	Bijzondere vormen van dakpannen	id.	K
Karangpandan	id.	id.	—	—	K
Djoemapolo	—	id.	—	—	D

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

MIDDEN-/OOST-JAVA	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
Regentschap Bojolali	—	—	—	—	B
Distr. Bojolali Kota	Het vormen en bakken van baksteen	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	B
Banjoedono	—	id.	—	—	B
Djoewangi	id.	id.	—	—	D
Regentschap Klaten	—	—	—	—	K
Distr. Djatinom...............	—	id.	—	—	D
OOST-JAVA					
RES. SOERABAJA					
Regentschap Soerabaja [11]	(id.)	(id.)	—	(Andere onderdeelen voor bouwwerken)	S
Regentschap Sidoardjo	—	—	—	—	S
Distr. Taman..................	id.	id.	—	—	T
RES. MODJOKERTO					
Regentschap Modjokerto	—	—	—	—	M
Distr. Modjokerto	id.	id.	—	—	M
Regentschap Djombang	—	—	—	—	D
Distr. Djombang	id.	id.	—	—	D
Modjoagoeng	—	id.	—	—	M
RES. GRISEE					
Regentschap Lamongan	—	—	—	—	L
Distr. Ngimbang	—	—	—	—	G
Soekadadi	—	id.	—	—	S
Patjiran	—	id.	—	—	P
RES. BODJONEGORO					
Regentschap Bodjonegoro	—	—	—	—	B
Distr. Bodjonegoro	id.	id.	—	—	B
Pelem	—	id.	—	—	P
Padangan	—	id.	—	—	P
Regentschap Toeban	—	—	—	—	T
Distr. Rembes	—	id.	—	—	R
Rengel	id.	id.	—	—	R
RES. MADIOEN					
Regentschap Madioen	—	—	—	—	M
Distr. Tjaroeban	id.	id.	—	—	T
Regentschap Magetan [12]	—	—	(Nokpannen)	—	M
Distr. Goranggareng.........	id.	id.	—	—	G
Regentschap Ngawi	—	—	—	—	N
Distr. Dero	id.	—	—	—	D

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

OOST-JAVA	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
RES. PONOROGO					
Regentschap Ponorogo	—	—	—	—	*P*
Distr. Ponorogo	Het vormen en bakken van baksteen	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	P
Djebeng	id.	—	—	—	D
Ardjowinangoen	—	—	—	—	A
Regentschap Patjitan [1])	(id.)	(id.)	—	—	*P*
RES. KEDIRI					
Regentschap Kediri	—	—	—	—	*K*
Distr. Kediri	id.	id.	—	—	K
Modjoroto	id.	id.	—	—	M
Ngadiloewih	—	id.	—	—	N
Pare	id.	id.	—	—	P
RES. BLITAR					
Regentschap Blitar	—	—	—	—	*B*
Distr. Blitar	id.	id.	—	—	B
Srenget	id.	id.	—	—	S
Lodojo	id.	id.	—	—	L
Wlingi	id.	id.	—	—	W
Regentschap Toeloengagoeng	—	—	—	—	*T*
Distr. Toeloengagoeng	id.	id.	—	—	T
Regentschap Trenggalek	—	—	—	—	*T*
Trenggalek	id.	id.	—	—	T
Kampok	id.	id.	—	—	K
RES. PASOEROEAN					
Regentschap Pasoeroean	—	—	—	—	*P*
Distr. Pasoeroean	id.	id.	—	—	P
Kebontjandi	id.	—	—	—	K
Regentschap Bangil [1])	—	—	—	(Putringen)	*B*
Distr. Bangil	id.	id.	—	—	B
RES. MALANG					
Regentschap Malang	—	—	—	—	*M*
Distr. Poedjon	id.	id.	—	—	P
Toeren	id.	id.	—	—	T
Boeloebawang	id.	id.	—	—	B
Toempang	id.	id.	—	—	T
Singosari	id.	id.	—	—	S
RES. PROBOLINGGO					
Regentschap Probolinggo	—	—	—	—	*P*
Distr. Tongas	id.	id.	—	—	T
Dringoe	id.	id.	—	—	D
Tengger	id.	id.	—	—	T
Regentschap Loemadjang [4])	(id.)	(id.)	—	—	*L*

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

OOST-JAVA/GEWEST BALI EN LOMBOK	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
RES. DJEMBER					
Regentschap Djember	—	—	—	—	D
Distr. Djember	Het vormen en bakken van baksteen	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	D
Kalisat	id.	id.	—	—	K
Majang	id.	id.	—	—	M
Rambipoedji	id.	id.	—	—	R
Tanggoel	id.	id.	Bijzondere vormen van dakpannen: echte pannen; pannen met versieringen voor atapdakken	—	T
Woeloean	id.	id.	—	—	W
RES. WEST-MADOERA					
Regentschap Bangkalan	—	—	—	—	B
Distr. Arosbaja	—	id.	—	Putringen	A
Sapoeloe	id.	id.	—	—	S
Baliga	—	id.	—	—	B
Regentschap Sampang	—	—	—	—	S
Distr. Kota Sampang	—	id.	—	—	KS
Kadoengdoeng	—	id.	—	—	K
Ketapang	—	id.	—	—	K
RES. OOST-MADOERA					
Regentschap Pamekasan	—	—	—	—	P
Distr. Pamekasan	id.	—	—	—	P
Pagantenan	—	id.	—	—	P
Regentschap Soemenep	—	—	—	—	S
Distr. Timoerdaja	—	id.	—	—	T
GEWEST BALI EN LOMBOK					
AFD. SINGARADJA	—	—	—	—	S
Onderafd. Boeleleng	—	—	—	—	B
Distr. Soekasadapandji	id.	id.	—	—	S
Boeleleng	id.	id.	—	—	B
Tedjakoela	id.	—	—	—	T
Bandjar	id.	—	—	—	B
Sawan	id.	—	—	—	S
Onderafd. Djembrana	(id.)	(id.)	—	(id.)	D
AFD. ZUID-BALI					
Onderafd. Badoeng	—	—	—	—	B
Distr. Den Pasar	id.	—	—	—	DP
Kasiman	id.	—	—	—	K
Abeansemal	id.	—	—	—	A

GROEP XVI. STEEN- EN PANNENBAKKERIJ.

GEW. BALI EN LOMBOK	A. BAKSTEEN	B. GEWONE DAKPANNEN	C. BIJZONDERE PANNEN	D. ANDERE ONDERDEELEN V. BOUWWERKEN	
Onderafd. Tabanan	—	—	—	—	*T*
Distr. Tabanan	Het vormen en bakken van baksteen	—	—	—	T
Kediri	id.	Het vormen en bakken van gewone dakpannen	—	—	K
Penebel	id.	id.	—	—	P
Marga	id.	id.	—	—	M
Onderafd. Gianjar	(id.)	(id.)	(Nokpannen voor atapdaken)	—	*G*
Onderafd. Kloengkoeng	—	—	—	—	*K*
Distr. Dawan	id.	—	—	—	D
Bangli [17])	id.	id.	—	—	B
Soesoet	id.	—	—	—	S
Temboekoe	id.	—	—	—	T
Onderafd. Karangasem	—	—	—	—	*K*
Distr. Karangasem	id.	id.	—	—	K
Manggis	id.	—	—	—	M
Bebandem	id.	—	—	—	B
Abang	id.	id.	—	—	A
AFD. LOMBOK					
Onderafd. West-Lombok	—	—	—	—	*WL*
Distr. Tjakranegara-Nrd	id.	—	—	—	TN
Tjakranegara-Zuid	id.	—	—	—	TZ
Ampenan-West	id.	—	—	—	AW
Tandjoeng	id.	—	—	—	T
Onderafd. Midden-Lombok	—	—	—	—	*ML*
Distr. Praja	id.	—	—	—	P
Djonggat	—	id.	—	—	D
Batoekliang	id.	id.	—	—	B
Kopang	id.	id.	—	—	K
Onderafd. Oost-Lombok	—	—	—	—	*OL*
Rarang	id.	—	—	—	R
Masbagik	id.	—	—	—	M
Pringgabaja	id.	id.	—	—	P
Sakra	id.	—	—	—	S

GROEP XVII. KALKBRANDERIJ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang

District	Serang	Het branden van kalk.
	Pontang	id.
	Tjilegon	id.
	Anjer	id.

Regentschap Lebak.

District	Lebak	id.
	Tjilangkahan	id.

Regentschap Pandeglang.

District	Tjaringin	id.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.

District	Paroeng [1])	Het branden van kalk.
	Leuwiliang [4])	id.
	Djasinga [1])	id.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang.

District	Krawang	Het branden van kalk.
	Pamanoekan	id.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.

District	Soekaboemi [4])	Het branden van kalk.
	Tjibadak [4])	id.
	Djampangtengah [4])	id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng.

District	Tjikalongwetan	Het branden van kalk.

Regentschap Soemedang.

District	Darmaradja	id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.

District	Pameungpeuk	Het branden van kalk.

Regentschap Tasikmalaja.

District	Tasikmalaja	id.
	Manondjaja	id.
	Karangnoenggal	id.
	Tjikatomas	id.
	Bandjar	id.
	Pangandaran	id.
	Tjidjoelang	id.

Regentschap Tjiamis.

District	Rantjah	id.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.

District	Indramajoe	Het branden van kalk.
	Losarang	id.

Regentschap Madjalengka.

District	Madjalengka	id.

RESIDENTIE CHERIBON

Regentschap Cheribon.

District Cheribon [6]) .... Het branden van kalk.

Regentschap Koeningan.

Distrirt Loerahgoeng .... id.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Batang

District Batang .... Het branden van kalk.

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.

District Tegal .... Het branden van kalk.
Adiwerno .... id.
Balapoelang .... id.

Regentschap Brebes (id.) [4]).

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Kendal

District Weleri .... Het branden van kalk.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.

District Oendakan........ Het branden van kalk.

Regentschap Japara.

District Japara .... id.
Bangsari .... id.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.

District Pamotan .... Het branden van kalk.

Regentschap Pati. (id.) [7]).

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora. (Het branden van kalk.) [8]).

Regentschap Grobogan.

District Grobogan .... id.
Wirosari .... id.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas. (Het branden van kalk.) [4]).

Regentschap Poerwokerto.

District Poerwokerto........ id.

RESIDENTIE ZUID-BANJOEMAS.

Regentschap Tjilatjap. (Het branden van kalk.) [4]).

Regentschap Karanganjar. (id.) [4]).

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo.

District Leksono .... Het branden van kalk.
Ngadisono .... id.

Regentschap Bandjarnegara.

District Bandjarnegara .... id.

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Poerworedjo.

District Tjangkrep .... Het branden van kalk.

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta. (Het branden van kalk.)

Regentschap Djokjakarta.

District Bantoel .... id.
Imogiri .... id.
Pengasih .... id.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Wonogiri.

District Wonogiri .... Het branden van kalk.
Woerjantoro .... id.
Poerwantoro .... id.

Regentschap Klaten.

District Klaten .... id.

OOST-JAVA

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja. (Het branden van kalk) [11]).

Regentschap Sidoardjo.

District Porong .... id.

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.

District Grisee .... Het branden van kalk.

Regentschap Lamongan.

District Ngimbang .... id.
Babat .... id.
Patjiran.................................. id.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro. (Het branden van kalk) [12]).

Regentschap Toeban.

District Rembes. .... id.
Rengel .... id.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Magetan. (Het branden van kalk) [13]).

Regentschap Ngawi.

District Ngawi .... id.
Dero .... id.

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.

District Somoroto .... Het branden van kalk.

Regentschap Patjitan.

District Patjitan .... id.
Poenoeng .... id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.

District	Lodojo	Het branden van kalk.
	Wlingi	id.

Regentschap Toeloengagoeng.

District	Toeloengagoeng	id.

Regentschap Trenggalek.

District	Karangan	id.

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Bangil

District	Bangil	Het branden van kalk.
	Gempol	id.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.

District	Poedjon	Het branden van kalk.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo.

District	Tengger	Het branden van kalk.

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.

	Majang	Het branden van kalk.
	Tanggoel	id.
	Poeger	id.
	Woeloean	id.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.

District	Bangkalan	Het branden van kalk.
	Arosbaja	id.
	Sapoeloe	id.
	Kebanjar	id.
	Baliga	id.

Regentschap Sampang.

District	Kota Sampang	id.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Soemenep

District	Timoerlaoet	Het branden van kalk.
	Baratlaoet	id.
	Manding	id.
	Baratdaja	id.
	Timoerdaja	id.
	Kangean	id.
	Sapoedi	id.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.

District	Tedjakoela	Het branden van kalk.

Onderafdeeling Djembrana. (id.).

AFDEELING ZUID BALI.

Onderafdeeling Badoeng.

District	Den Pasar	Het branden van kalk.
	Kasiman	id.

Onderafdeeling Gianjar (id.).

Onderafdeeling Karangasem.

District	Karangasem	id.
	Manggis	id.
	Abang	id.
	Koeboe	id.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West Lombok.

District	Tjakranegara Zuid	Het branden van kalk.
	Groeng	id.
	Bajan	id.

Onderafdeeling Midden Lombok.

District	Praja	id.

GROEP XVIII. CONSERVEN- EN KOEKJESMAKERIJ ENZ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Lebak.
District Lebak .... Pisang sale, dodol.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.
District Buitenzorg [1]) .... Manisan.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.
District Soekaboemi [4]) .... Vruchtenconserven.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng. (Tamarindekoekjes enz.) [4]).

Regentschap Soemedang.
District Tandjoengsari .... Dodol.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.
District Garoet .... Pisang sale, dodol.
Boengboelang .... id. id.

Regentschap Tasikmalaja.
District Manondjaja .... Manisan, pisang sale.
Karangnoenggal .... Pisang sale, siropen, manisan, dodol.
Bandjar.. id. ,
Pangandaran .... id. ,
Tjidjoelang .... Manisan, pisang sale, dodol, tamarindekoekjes.

Regentschap Tjiamis. (Pisang sale) [1]).
District Tjiamis .... Dodol.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Karangampel .... Dodol.

Regentschap Madjalengka.
District Madjalengka .... Pisang sale, ketjap.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon. (Pisang sale, dodol, tamarindekoekjes [5]).
District Cheribon [6]) .... Siropen.

Regentschap Koeningan.
District Tjilimoes .... Ketjap, tahoe.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pemalang. (Manisan, pisang sale, dodol) [4]).

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.
District Tegal .... Manisan, pisang sale, dodol, tamarindekoekjes.
Balapoelang .... id. id. id. , siropen, zuren, jamsoorten.

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo
District Wonosobo .... Pisang sale.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang. (Dodol, tamarindekoekjes) [4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta. Koekjes.

Regentschap Adikarta. (Manisan).

Regentschap Djokjakarta. (Manisan, pisang sale, tamarindekoekjes) [1].
District Kotta Gede .... Dodol.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Manisan, pisang sale, dodol, tamarindekoekjes, siropen, zuren, jamsoorten.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja. (Vruchtenconserven) [11].

Regentschap Sidoardjo. (Manisan, dodol, tamarindekoekjes, siropen, zuren) [4].

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. (Manisan, pisang sale, tamarindekoekjes) [4].

Regentschap Loemadjang. (Koekjes) [4].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Tanggoel .... Tamarindekoekjes.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Banghalan.
District Arosbaja .... Manisan, pisang sale, dodol.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.
District Boeleleng .... Vruchtenconserven (dodol).
Tedjakoela .... Dodol.

AFDEELING ZUID BALI.

Onderafdeeling Badoeng.
District Abeansemal .... Dodol.

Onderafdeeling Karangasem
District Karangasem .... Vruchtenconserven.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling Midden Lombok.
District Praja .... Vruchtenconserven.
Batoekliang .... id.
Kopang.................................... Dodol

GROEP XIX. SUIKERBEREIDING.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang.

District Serang	Goela kelapa.		
Pamarajan	Goela aren.		
Tjilegon	id.	, goela kelapa.	
Anjer	id.	, id.	
Tjiomas	id.	, id.	

Regentschap Lebak.

District Rangkasbitoeng	id.	,	
Lebak	id.	,	
Paroengkoedjang	id.	, id.	, enz.
Tjilangkahan	id.	,	

Regentschap Pandeglang.

District Menes	id.	, id.	, id.

RESIDENTIE BATAVIA.

Regentschap Batavia.

District Balaradja .... Goela aren

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.

District Leuwiliang [4])	Goela aren	
Djasinga [1])	id.	
Tjibaroesa [4])	id.	, goela teboe.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang.

District Poerwakarta	Goela aren, goela kelapa.
Sagalaherang	id.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.

District Soekaboemi [4])	Goela aren
Tjitjoeroeg	id.
Djampangtengah [4])	id.

Regentschap Tjiandjoer.

District Tjiandjoer	id.	, goela kelapa
Tjikalongkoelon	id.	
Sindangbarang	id.	

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng.

District Lembang	Goela aren	
Tjikalongweten	id.	, goela kelapa
Soreang	id.	
Tjililin	id.	

Regentschap Soemedang.

District Soemedang	id.
Tjimalaka	id.
Tomo	id.
Darmaradja	id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.

District Garoet	Goela aren
Bajongbong	id.
Leles	id.
Tjikadjang	id.
Boengboelang	id.

Regentschap Tasikmalaja.

District Tjiawi	Goela aren.	
Manondjaja	id.	
Singaparna	id.	
Karangnoenggal	id.	
Tjikatomas	id.	, goela kelapa.
Bandjar	id.	, id.
Pangandaran	id.	, id.
Tjidjoelang	id.	, id.

Regentschap Tjiamis.

District Tjiamis	id.	
Rantjah	id.	
Kwali	id.	
Pandjaloe	id.	

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Madjalengka.

District Madjalengka	Goela teboe.	

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon. (Goela aren, goela kelapa) [4]).

Regentschap Koeningan.

District Koeningan	id.	
Loerahgoeng	id.	
Tjilimoes	id.	

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan. (Goela kelapa) [4]).

District Doro	Goela aren.	

Regentschap Batang.

District Bandar	id.	
Soebah	id.	, goela kelapa.
Bawang	id.	

Regentschap Pemalang. (id. , id.) [4]).

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.

District Balapoelang	Goela aren,	goela kelapa
Boemidjawa	id.	, id.
Djatinegara	id.	, id.

Regentschap Brebes.

District Bandjarardja	id.	, id.

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.

District Ambarawa	Goela aren	
Oengaran	id.	

Regentschap Kendal. (Goela kelapa) [4]).

District Selokaton	Goela aren.	
Bodja	id.	

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.

District Tenggeles	Suikersoorten.	

Regentschap Japara.

District Japara	Goela aren,	goela kelapa.
Petjangaan	id.	, id.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.	
District Soelang [8])	Goela aren
Regentschap Pati.	
District Tlogowoengoe	id. , goela kelapa.
Djoeana	Suikersoorten.

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora.	(Goela aren) [8]).
Regentschap Grobogan.	
District Grobogan	id. , goela kelapa.
Wirosari	id.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.	(Suikersoorten) [4]).
District Soempioeh	Goela kelapa.
Regentschap Poerwokarto.	
District Poerwokerto	id.
Regentschap Poerbolinggo.	(Suikersoorten) [4]).
District Poerbolinggo	Goela kelapa.
Bobotsari	id. , goela aren.

RESIDENTIE ZUID-BANJOEMAS.

Regentschap Tjilatjap.	(Suikersoorten) [4]).

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo.	(Goela kelapa) [1]).
District Wonosobo	Goela aren.
Leksono	id.
Regentschap Bandjarnegara.	
District Karangkobar	id. , goela kelapa.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.	
District Magelang	Goela kelapa.
Moentilan	Suikersoorten.
Salaman	Goela kelapa, goela aren.
Regentschap Temanggoeng.	(Goela aren) [9]).

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Poerworedjo.	
District Loano	Goela aren.
Tjangkrep	Goela kelapa.
Regentschap Koetoardjo.	
District Koetoardjo	id.
Regentschap Keboemen.	
District Premboen	id.

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta.	(Goela kelapa).
Regentschap Djokjakarta.	
District Godean	id.
Kotta Gede	id.
Bantoel	Suikersoorten.
Pengasih	Goela kelapa, goela aren.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.

District	Kotta Solo	Suiker.
	Karanganjar	Goela aren.
	Karangpandan	id.
	Djoemapolo	id.

Regentschap Bojolali.

District	Bojolali Kotta	Goela kelapa.
	Banjoedono	id.
	Ampel	Goela aren.
	Djoewangi	„ kelapa.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo. (Goela kelapa, goela aren) [4]).

RESIDENTIE MODJOKERTO.

Regentschap Djombang.

District	Ngoro	Goela kelapa, goela aren.

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.

District	Grisee	Suikersoorten.
	Sidajoe	id.

Regentschap Lamongan.

District	Patjiran	Goela kelapa, goela aren, goela siwalan.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro.

District	Padangan	Goela aren.

Regentschap Toeban.

District	Rembes	Goela kelapa.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Madioen.

District	Oeteran	Suikersoorten.

Regentschap Magetan. (Goela kelapa, goela aren) [13]).

Regentschap Ngawi. (Goela aren) [14]).

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.

District	Ponorogo	Suikersoorten.
	Ardjowinangoen	Goela kelapa, goela aren.

Regentschap Patjitan. (Goela aren) [1]).

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.

District	Kediri	Goela kelapa, goela aren, goela teboe (goela mangkok).
	Modjoroto	id. id. id. (id.).
	Ngadiloewih	Suikersoorten.
	Pare	id.
	Papar	Goela teboe (goela mangkok).

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap	*Blitar.*	
District	Lodojo	Suikersoorten.
	Wlingi	Goela kelapa, goela aren, goela teboe.
	Gandoesari	Goela kelapa.
Regentschap	*Toeloengagoeng.*	
District	Toeloengagoeng	Suikersoorten.
Regentschap	*Tranggalek.*	
District	Kampok	Goela kelapa, goela aren.
	Panggoel	Goela aren.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap	*Malang.*	(Goela kelapa, goela aren) [16].
District	Boeloebawang	Suikersoorten.
	Singosari	id.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap	*Loemadjang.*	(Goela kelapa, goela aren) [4].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap	*Djember.*	
District	Djember	Goela kelapa, goela aren.
	Majang	id. id.
	Rambipoedji	id. id.
	Tanggoel	Goela aren.
	Woeloean	Goela kelapa, goela aren.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap	*Banghalan.*	
District	Arosbaja	Goela aren.
	Sapoeloe	Goela siwalan.
	Baliga	Suikersoorten.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling	*Boeleleng.*	
District	Pengastoelen	Goela aren.
	Tedjakoela	id. kelapa, goela aren.
	Bandjar	Goela aren.
	Sawan	id.
Onderafdeeling	*Djembrana*	(id. goela kelapa).

AFDEELING ZUID BALI.

Onderafdeeling	*Badoeng.*	
District	Abeansemal	Goela aren.
	Penehel	id.
	Selamadeg	id.
Onderafdeeling	*Gianjar.*	(Goela kelapa).
Onderafdeeling	*Kloengkoeng.*	
District	Bangli [17])	Goela aren, goela kelapa.
	Soesoet	id.
Onderafdeeling	*Karangasem.*	
District	Karangasem	Suikersoorten.
	Manggis	Goela aren, goela kelapa.
	Abang	id.
	Koeboe	id. , id.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West Lombok.

District	Ampenan West	Goela aren, goela kelapa.
	Garoeng	id.
	Tandjoeng	id.
	Bajan	id. , id.

Onderafdeeling Midden Lombok.

District	Praja	id.
	Batoekliang	Suikersoorten.
	Kopang	Goela aren.

Onderafdeeling Oost Lombok.

District	Rarang	id.
	Masbagik	id.
	Pringgabaja	id.
	Sakra	id.

GROEP XX. MEELBEREIDING.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.

District	Buitenzorg [1])	Meelsoorten.
	Tjibinong [1])	id.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang.

District	Sagalaherang	Meelsoorten.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap	*Soekaboemi.*	Meelsoorten.
District	Tjitjoeroeg	id.

Regentschap Tjiandjoer.

District	Tjiandjoer	id.
	Tjikalongkoelon	id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng.

District	Lembang	Meelsoorten.
	Tjiparaj	id.
	Soreang	id.

Regentschap Soemadang.

District	Soemedang	id.
	Tandjoengsari	id.
	Darmaradja	id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.

District	Bajongbong	Meelsoorten.
	Leles	id.

Regentschap Tasikmalaja.

District	Manondjaja	id.
	Singaparna	id.
	Tjikatomas	id.
	Bandjar	id.
	Tjidjoelang	id.

Regentschap Tjiamis

District	Rantjah	id.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.

District	Indramajoe	Meelsoorten.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.

District	Cheribon [2])	Meelsoorten.

Regentschap Koeningan.

District	Tjilimoes	id.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.

District	Kedoengwoeni	Meelsoorten.
	Doro	id.

Regentschap Batang.

District	Batang	id.

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Brebes. (Meelsoorten) [4].

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Japara.
District Petjangaan .... Meelsoorten.

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Bandjarnegara.
District Karangkobar .... Meelsoorten.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.
District Moentilan .... Meelsoorten.

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Keboemen. (Meelsoorten) [4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta. (Meelsoorten).

Regentschap Djokjakarta.
District Pengasih .... id.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo. (Meelsoorten) [4].

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.
District Ponorogo .... Meelsoorten.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.
District Modjoroto .... Meelsoorten.
Ngadiloewih .... id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.
District Gandoesari .... Meelsoorten.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.
District Boeloebawang .... Meelsoorten.
Singosari .... id.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. (Meelsoorten) [4].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Majang. .... Meelsoorten.
Rambipoedji .... id.
Tanggoel .... id.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.
District Bangkalan .... Meelsoorten.
Arosbaja .... id.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.
District Boeleleng .... Meelsoorten.
Tedjakoela .... id.

Onderafdeeling Djembrana. (id.).

AFDEELING ZUID BALI.

Onderafdeeling Kloengkoeng.
District Bangli [17]) .... Meelsoorten.

Onderafdeeling Karangasem.
District Karangasem .... id.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West Lombok.
District Bajan .... Meelsoorten.

GROEP XXI. OLIEBEREIDING.

WEST-JAVA

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang.

District	Serang	Klapperolie.
	Pamarajan	id.
	Tjilegon	id.
	Tjiomas	id.

Regentschap Lebak.

District	Rangkasbitoeng	id.
	Lebak	id.
	Paroengkoedjang	id.
	Tjilangkahan	id. , djarakolie enz.

Regentschap Pandeglang.

District	Menes	id. id. id.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.

District	Tjibadak [4])	id.
	Djampangtengah [4])	id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng. (Djarakolie) [4]).

District	Tjililin	Klapperolie, aardnotenolie en boengkil.

Regentschap Soemedang.

District	Soemedang	id.
	Tandjoengsari	id.
	Darmaradja	id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Tasikmalaja.

District	Tasikmalaja	id.
	Tjiawi	id.
	Manondjaja	id.
	Karangnoenggal	id.
	Tjikatomas	id.
	Bandjar	id.
	Pangandaran	id.
	Tjidjoelang	id.

Regentschap Tjiamis.

District	Tjiamis	id.
	Rantjah	id.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.

District	Indramajoe	id.
	Karangampel	id.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.

District	Cheribon [4])	Oliesoorten.

Regentschap Koeningan.

District	Koeningan	Klapperolie.

MIDDEN-JAVA

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.

District	Doro	Klapperolie.

Regentschap Batang.

District Batang	Klapperolie.	
Bandar	id.	
Soebah	id.	
Bawang	id.	

Regentschap Pemalang. (id.) [4].

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.

District Adiwerno	id.	
Balapoelang	id.	, djarakolie.
Djatinegara	id.	

Regentschap Brebes. (id.) [4].

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.

District Salatiga .... Oliesoorten.

Regentschap Kendal.

District Kendal	Klapperolie.	
Bodja	id.	
Kaliwoengoe	id.	

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.

District Tjendono .... id.

Regentschap Japara.

District Japara	Oliesoorten.	
Petjangaan	Klapperolie.	

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.

District Binangoen	id.	
Kragan	id.	, djarakolie.

Regentschap Pati.

District Djoeana .... Oliesoorten.

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Grobogan.

District Kradenan .... Klapperolie.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.

District Soempioeh .... id.

Regentschap Poerwokerto.

District Poerwokerto .... id.

Regentschap Poerbolinggo. (Oliesoorten) [4].

District Poerbolinggo .... Klapperolie.

RESIDENTIE ZUDI-BANJOEMAS.

Regentschap Tjilatjap. (Oliesoorten) [4].

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo.

District Leksono .... Klapperolie.

Regentschap Bandjarnegara.

District Bandjarnegara .... Oliesoorten.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.		(Djarakolie)[4].	
District	Magelang	Klapperolie.	
	Moentilan	Oliesoorten.	

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Poerworedjo.			
District	Tjangkrep	Klapperolie.	
Regentschap Koetoardjo.			
District	Koetoardjo	id.	
Regentschap Keboemen		(id.)[4].	

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta.		(Klapperolie).	
Regentschap Djokjakarta.		(Djarakolie)[1].	
District	Bantoel	id.	
	Imogiri	id.	
	Pengasih	id.	

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.			
District	Kotta Solo	Klapperolie, katjangolie.	
Regentschap Bojolali.			
District	Banjoedono	Oliesoorten (katjang, kelapa, widjen).	

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo.		(Klapperolie)[4].	

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro.			
District	Bodjonegoro	id.	
	Pelem	id.	, djarakolie.
	Padangan	id.	id.
Regentschap Toeban.			
District	Rengel	id.	

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Madioen.		(id.	id.)[15]
Regentschap Magetan.			
District	Goranggareng	id.	
Regentschap Ngawi.			
District	Ngawi	id.	
	Dero	id.	
	Ngrambe	id.	
	Gendingan	id.	

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.			
District	Ponorogo	id.	id.
	Ardjowinangoen	id.	
Regentschap Patjitan.		(id.)[1].	

RESIDENTIE KEDIRI

Regentschap Kediri.	
District Kediri	Klapperolie
Modjoroto	id.
Ngadiloewih	id.
Pare	id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.	
District Lodojo	id. , djarakolie.
Wlingi	id.
Gandoesari	id.
Regentschap Trenggalek.	(id. id.) [17].

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.	
District Singosari	id.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo.	(Djarakolie) [6].
District Tongas	Klapperolie.

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.	
District Djember	id.
Majang	id. , djarakolie.
Woeloean	id.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.	
District Arosbaja	id.
Sapoeloe	Katjangolie.
Kebanjar	Klapperolie.
Baliga	Oliesoorten.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Pamekasan.	
District Pamekasan	Klapperolie, djarakolie.
Regentschap Soemenep.	
District Timoerlaoet	id.
Baratlaoet	id. id.
Manding	id. id.
Baratdaja	id. id.
Timoerdaja	id.
Kangean	id. id. , kosambiolie.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.	
District Soekasadapandji	Klapperolie.
Boeleleng	id.
Tedjakoela	id.
Bandjar	id.
Sawan	id.
Onderafdeeling Djembrana	(id.)

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Badoeng.		
District Den Pasar	Klapperolie	
Kasiman	id.	
Abeansemal	id.	
Onderafdeeling Gianjar.	(id.)	
Onderafdeeling Kloengkoeng.		
District Kloengkoeng	id.	: alleen voor eigen gebruik.
Bangli [17])	id.	„
Soesoet	id.	
Temboekoe	id.	„ djarakolie.
Onderafdeeling Karangasem.		
District Karangasem	id.	id.
Manggis	id.	
Sideman	id.	
Abang	id.	id.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.	
District Tjakranegara-Noord	id.
Mataram	id.
Pamenang	id.
Groeng	id.
Tandjoeng	id.
Bajan	id.
Onderafdeeling Midden-Lombok.	
District Praja	id.
Batoekliang	id.
Kopang	id.
Onderafdeeling Oost-Lombok.	
District Rarang	id.
Masbagik	id.
Pringgabaja	id.
Sakra	id.

GROEP XXII. BEREIDING VAN AETHERISCHE OLIËN ENZ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang.

District	Serang	Kenangaolie.
	Pamarajan	id.
	Tjilegon	id.
	Tjiomas	id.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang. (Aetherische oliën, sereholie) [1].

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Tjiandjoer. (Aetherische oliën) [4].

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng. (id.) [4].

Regentschap Soemedang. (id.) [4].

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Tasikmalaja.

District	Tasikmalaja	id.
	Tjikatomas	id.
	Tjidjoelang	Geneeskruiden.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.

District	Indramajoe	Wierooksoorten.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon. Kenangaolie, doepa, stanggie, geneesmiddelen en geneeskruiden) [5].

Regentschap Koeningan.

District	Koeningan	Geneeskruiden.
	Tjiawigebang	Kenangaolie.
	Tjilimoes	Sereholie.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan.

District	Doro	Geneesmiddelen, geneeskruiden.

Regentschap Pemalang. (id. id.) [4].

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal. (Doepa, stanggie, geneesmiddelen, geneeskruiden) [4].

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang. (Geneesmiddelen, geneeskruiden) [4].

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.

District	Tjendono	id. id.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.
District Binangoen .... Geneesmiddelen, geneeskruiden.

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo.
District Garoeng .... Voorwerpen van akarwangi.

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta. (Doepa, geneeskruiden).

Regentschap Djokjakarta. (Geneesmiddelen, geneeskruiden) [1]).

GOUVERNEMENT SOFRAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Kenangaolie, geneesmiddelen, geneeskruiden.

Regentschap Bojolali.
District Banjoedono .... Kenangaolie.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo. (Doepa, stanggie, geneesmiddelen, geneeskruiden) [4]).

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro. (Geneesmiddelen, geneeskruiden) [13]).

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.
District Ponorogo .... Aetherische oliën.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.
District Wlingi .... Geneesmiddelen, geneeskruiden.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.
District Boeloebawang .... id. id.
Singosari .... Geneeskruiden.

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Djember .... Geneesmiddelen, geneeskruiden.
Tanggoel .... Aetherische oliën (kenangaolie, rozenolie), reukwerken, wierooksoorten (doepa, stanggie), voorwerpen van akar-wangi.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.
District Arosbaja .... Doepa.

RESIDENTIE OOST-MADOERA.

Regentschap Soemenep.
District Baratdaja .... Papier van boombast.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.	(Geneeskruiden) [18].
District Boeleleng	Geneesmiddelen.

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Kloengkoeng.	
District Bangli [17])	Kenangaolie, reukwerken.
Onderafdeeling Karangasem.	
District Karangasem	Aetherische oliën.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.	
District Tjakranegara-Zuid	Geneesmiddelen.

GROEP XXIII: VERVAARDIGING VAN SIGAREN EN SIGARETTEN.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.	
District Garoet	Sigaretten.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.	
District Semarang	Sigaren en sigaretten.
Ambarawa	Sigaretten.
Oengaran	id.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.	
District Koedoes	id.
Tjendono	id.

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora.	(id.)[8].

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.	(id. , sigaren)[4].
Regentschap Poerbolinggo.	
District Poerbolinggo	id.
Bobotsari	id.

RESIDENTIE ZUID-BANJOEMAS.

Regentschap Tjilatjap.	(id.)[4].

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Wonosobo.	
District Wonosobo	id. , sigaren.
Regentschap Bandjarnegara.	
District Bandjarnegara	id.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang.	
District Magelang	id.
Moentilan	id. id.
Salaman	Sigaren.
Regentschap Temanggoeng.	(Sigaretten, sigaren)[8].

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Keboemen.	(id.)[4].

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Djokjakarta.	(Sigaren)[1].
District Godean	Sigaretten.
Kotta Gede	id.
Bantoel	id.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.	
District Kotta Solo	Sigaren, sigaretten.

OOST-JAVA

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo. .... (Sigaretten) [4]).

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Lamongan. (id.) [12]).

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro. (Sigaretten) [13]).
District Bodjonegoro.................................. Strootjes.

Regentschap Toeban.
District Rembes .... Sigaren

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.
District Ardjowinangoen .... Sigaretten.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Ngandjoek. (id.) [1]).

District	Ngandjoek	Strootjes:	kretek.
	Berbek	id.	id.
	Kertosono	id.	id.
	Lengkong	id.	id.
	Waroedjajeng	id.	id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Toeloengagoeng.
District Toeloengagoeng .... Sigaren, sigaretten.

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Rambipoedji .... Sigaren.
Woeloean .... id.

GROEP XXIV: VERVAARDIGING VAN SNUISTERIJEN, SPEELGOED ENZ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Lebak.
District Rangkasbitoeng .... Speelgoed, snuisterijen.

RESIDENTIE BATAVIA.

Regentschap Meester Cornelis.
District Kebajoran.................................. Speelgoed van hout.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.
District Djasinga [1]) .... Kunstvuurwerk.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi. (Speelgoed, snuisterijen van verschillende materialen, hout, bamboe, blik) [3]).

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Tasikmalaja.
District Tasikmalaja .... Speelgoed en snuisterijen van blik, kunstbloemen.
Singaparna .... Kunstbloemen.

Regentschap Tjiamis.
District Rantjah .... Speelgoed en snuisterijen van hout, papier, haar, veeren; kunstbloemen van papier.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Karangampel .... Kunstbloemen.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.
District Cheribon [6]) .... Speelgoed en snuisterijen van verschillende materialen; kunstbloemen en -vruchten van papier en was.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pemalang. (Speelgoed van blik, kunstbloemen en vruchten van papier) [4]).

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Brebes. (Kunstbloemen van papier) [4]).

RESIDENTIE REMBANG

Regentschap Rembang.
District Binangoen .... Speelgoed en snuisterijen van verschillende materialen.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang. (Speelgoed en snuisterijen van verschillende materialen: hout, blik, bamboe, papier, djalivruchtjes, haar, veeren, schubben enz.; kunstbloemen en -vruchten van papier en was) [4]).

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Keboemen. (Speelgoed en snuisterijen van blik, bamboe, papier; kunstbloemen en -vruchten van papier) [4]).

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Djokjakarta. (Speelgoed en snuisterijen van hout, blik, bamboe, papier, veeren schubben; kunstbloemen en -vruchten van papier en was) [1].

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Speelgoed en snuisterijen van hout, blik, papier.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Sidoardjo. (Speelgoed van blik, hout, bamboe, papier) [4].

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang. (Speelgoed van bamboe) [16].
District Boeloebawang .... Speelgoed en snuisterijen van hout en blik.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. (Speelgoed van hout, blik, bamboe, papier) [4].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Tanggoel .... Speelgoed en snuisterijen van blik, bamboe, papier, djali-vruchtjes; kunstbloemen en -vruchten van papier en was.
Woeloean .... Speelgoed en snuisterijen van bamboe, papier.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Kloenghoeng.
District Bangli [17]) .... Speelgoed van hout.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.
District Tjakranegara-Noord .... Kunstbloemen van papier.
Tjakranegara-Zuid .... Speelgoed van hout; kunstbloemen en -vruchten.

GROEP XXV: DRUKKERIJ EN BOEKBINDERIJ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang.
District Serang .... Boekbinden.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.
District Buitenzorg [1]) .... Boekdrukken, boekbinden.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN.

Regentschap Bandoeng. (id. id.) [4]).

Regentschap Soemedang.
District Soemedang .... id. id.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.
District Garoet .... id. id.

Regentschap Tasikmalaja.
District Tasikmalaja .... id. id.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan. (Boekdrukken, boekbinden) [4]).

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal. (Boekdrukken) [4]).
District Tegal .... Boekbinden.

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.
District Semarang .... id.

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Poerwokerto.
District Poerwokerto .... id.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang. .... (Boekdrukken, boekbinden) [4]).

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta Boekdrukken.

Regentschap Adikarta. (Boekbinden).

Regentschap Djokjakarta. (Boekdrukken, boekbinden) [1]).

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo .... Boekdrukken, boekbinden.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja.	(Boekdrukken, boekbinden) [11].

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro.	Boekbinden.

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.	
District Ponorogo	Boekdrukken, boekbinden.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.	
District Kediri	id. id.

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Pasoeroean.	
District Pasoeroean	Boekbinden.

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang.	(id.) [16].

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.	
District Djember	Boekdrukken, boekbinden.
Tanggoel	id. id.

GROEP XXVI: KLEER-, MUTSEN-, MATRASMAKERIJ ENZ.

WEST-JAVA.

RESIDENTIE BANTAM.

Regentschap Serang. (Kopjah, mutsen, matrassen) [1]).

District Serang	Kleeren.
Tjiroeas	id.
Pontang	id.
Pamarajan	id.
Tjilegon	id.
Anjer	id.
Tjiomas	id.

Regentschap Lebak.

District Lebak	Matrassen.

RESIDENTIE BATAVIA.

Regentschap Batavia.

District Batavia	Kopjah en mutsen.
Weltevreden	id.

RESIDENTIE BUITENZORG.

Regentschap Buitenzorg.

District Buitenzorg [1]).	Kleeren, kopjah, matrassen.

RESIDENTIE KRAWANG.

Regentschap Krawang. (Kleeren, kopjah) [1]).

District Pamanoekan	Matrassen.

RESIDENTIE WEST-PRIANGAN.

Regentschap Soekaboemi.

District Soekaboemi [4]).	Kopjah, mutsen.
Tjibadak [4]).	id. , kleeren.

Regentschap Tjiandjoer.

District Tjikalongkoelon	id.

RESIDENTIE MIDDEN-PRIANGAN

Regentschap Bandoeng. (Kleeren, kopjah, mutsen) [4])

District Soreang	Matrassen.

Regentschap Soemedang. (Mutsen) [4]).

District Soemedang	Matrassen.

RESIDENTIE OOST-PRIANGAN.

Regentschap Garoet.

District Garoet	Kleeren, kopjah, mutsen.

Regentschap Tasikmalaja.

District Tasikmalaja	id.	id.	id.
Tjiawi	id.	id.	id.
Manondjaja	id.	id.	id.
Singaparna	Mutsen.		
Karangnoenggal	Kleeren, matrassen.		
Tjikatomas	id. , kopjah.		
Bandjar	id.		
Tjidjoelang	id. , matrassen.		

Regentschap Tjiamis.

District Tjiamis	id. , kopjah, mutsen, matrassen enz.
Rantjah	id. , matrassen.

RESIDENTIE INDRAMAJOE.

Regentschap Indramajoe.
District Indramajoe .... Kopjah, matrassen.
Karangampel .... Kleeren, matrassen.

RESIDENTIE CHERIBON.

Regentschap Cheribon.
District Cheribon [3]) .... Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen.

Regentschap Koeningan.
District Koeningan .... id. id. id. id.

MIDDEN-JAVA.

RESIDENTIE PEKALONGAN.

Regentschap Pekalongan. (Kopjah) [4]).
District Doro .... Kleeren, mutsen.

Regentschap Batang.
District Bandar .... Matrassen.

Regentschap Pemalang. (Kleeren) [4]).

RESIDENTIE TEGAL.

Regentschap Tegal.
District Adiwerno .... Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen.

Regentschap Brebes. (Kleeren) [4]).

RESIDENTIE SEMARANG.

Regentschap Semarang.
District Salatiga .... Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen.

RESIDENTIE KOEDOES.

Regentschap Koedoes.
District Koedoes .... Kleeren.
Tjendono .... id.

Regentschap Japara.
District Petjangaan .... Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen.

RESIDENTIE REMBANG.

Regentschap Rembang.
District Binangoen .... Kleeren.
Kragan .... id.

RESIDENTIE BLORA.

Regentschap Blora. (Kleeren, kopjah, mutsen) [5]).

RESIDENTIE NOORD-BANJOEMAS.

Regentschap Banjoemas.
District Soempioeh .... Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen.

Regentschap Poerbolinggo. (Mutsen) [4]).
District Poerbolinggo .... Kleeren.
Bobotsari .... id.

RESIDENTIE ZUID-BANJOEMAS.

Regentschap Tjilatjap. (Kleeren, mutsen) [4]).

RESIDENTIE WONOSOBO.

Regentschap Bandjarnegara.
District Karangkobar ... Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen.

RESIDENTIE KEDOE.

Regentschap Magelang. (Kopjah, mutsen, matrassen) [4]).
District Moentilan ... Kleeren.

Regentschap Temanggoeng (Matrassen van idjoek) [9]).

RESIDENTIE BAGELEN.

Regentschap Poerworedjo. (Kleeren, matrassen) [1]).

Regentschap Keboemen. (Kleeren, kopjah, mutsen) [4]).

GOUVERNEMENT DJOKJAKARTA.

Regentschap Adikarta. (Kleeren, matrassen).

Regentschap Djokjakarta. (Kopjah, mutsen, matrassen) [1]).
District Bantoel ... Kleeren.

GOUVERNEMENT SOERAKARTA.

Regentschap Soerakarta.
District Kotta Solo ... Kopjah, mutsen, matrassen.

OOST-JAVA.

RESIDENTIE SOERABAJA.

Regentschap Soerabaja. (Kleeren, kopjah, mutsen, matrassen) [11]).

Regentschap Sidoardjo. (id. id.) [4]).

RESIDENTIE GRISEE.

Regentschap Grisee.
District Grisee ... id. id. id.

RESIDENTIE BODJONEGORO.

Regentschap Bodjonegoro. (Kopjah, mutsen) [13]).
District Bodjonegoro ... Kleeren, hoofddeksels, matrassen.
Pelem ... id. , matrassen.
Padangan ... id.

Regentschap Toeban.
District Rembes ... id.
Rengel ... id.

RESIDENTIE MADIOEN.

Regentschap Magetan. (id. , kopjah, mutsen, matrassen) [12]).

RESIDENTIE PONOROGO.

Regentschap Ponorogo.
District Ponorogo ... id. , matrassen.
Ardjowinangoen ... id.

RESIDENTIE KEDIRI.

Regentschap Kediri.
District Modjoroto ... id. id.
Ngadiloewih ... id.
Pare ... id.

RESIDENTIE BLITAR.

Regentschap Blitar.
District Wlingi .... Matrassen.

Regentschap Toeloengagoeng. (Kopjah) [15]).
District Toeloengagoeng .... Kleeren, mutsen.

RESIDENTIE PASOEROEAN.

Regentschap Pasoeroean.
District Pasoeroean .... id.

Regentschap Bangil. (id. , matrassen) [1]).

RESIDENTIE MALANG.

Regentschap Malang. (Matrassen) [16]).
District Boeloebawang .... Kleeren.
Toempang .... id.
Singosari .... id. , kopjah, mutsen.

RESIDENTIE PROBOLINGGO.

Regentschap Probolinggo. id. id.

Regentschap Loemadjang. (id.) [4]).

RESIDENTIE DJEMBER.

Regentschap Djember.
District Djember .... id. , kopjah, matrassen.
Rambipoedji .... id. , id. , mutsen, matrassen.
Tanggoel .... id. , id. , id. , id.
Woeloean .... id. , matrassen.

RESIDENTIE WEST-MADOERA.

Regentschap Bangkalan.
District Arosbaja .... Matrassen.
Kebanjar .... id.
Baliga .... id.

GEWEST BALI EN LOMBOK.

AFDEELING SINGARADJA.

Onderafdeeling Boeleleng.
District Soekasadapandji .... Kleeren, matrassen.
Boeleleng .... id. id.
Tedjakoela .... Matrassen.

AFDEELING ZUID-BALI.

Onderafdeeling Badoeng.
District Den Pasar .... id.
Kasiman id.

Onderafdeeling Gianjar. (id.).

Onderafdeeling Kloengkoeng.
District Bangli [17]). Kleeren, matrassen.

Onderafdeeling Karangasem.
District Karangasem .... Matrassen.
Abang .... Kleeren, matrassen.

AFDEELING LOMBOK.

Onderafdeeling West-Lombok.
District Tjakranegara-Noord .... Matrassen.
Tandjoeng .... id.

Onderafdeeling Midden-Lombok.

District Praja .... Matrassen

Onderafdeeling Oost-Lombok.

District Rarang .... id.
Masbagik .... id.
Pringgabaja .... id.
Sakra .... id.

SAMENVATTING

van de

26 takken van de Inheemsche Nijverheid

op Java, Madoera en Bali.

TOELICHTING.

I. De cijfers ¹) geven de bron aan:

1. B. B., Afdeelingsbank.
2. Volkscredietbank.
3. B. B., Gemeente.
4. Afdeelingsbank.
5. B. B., Volksbank.
6. Gemeente.
7. Volksbank, Semarang-Joana Stoomtram Mij.
8. Semarang-Joana Stoomtram Mij.
9. Adjunct-Landbouwconsulent.
10. Afdeelingsbank, Administrateur der ondern. „Balong", Semarang-Joana Stoomtram Mij.
11. B. B., Afdeelingsbank, Marine Etablissement.
12. Afdeelingsbank, Landbouwconsulent.
13. Afdeelingsbank, Schoolopziener, Volkscredietbank.
14. B. B., Afdeelingsbank, Landbouwconsulent, Gouvts. Rubberonderneming „Tretes".
15. B. B., Landbouwconsulent, Landbouwschool.
16. Cultuurschoolopziener, Afdeelingsbank, Landbouwconsulent.
17. B. B., Landbouwconsulent.
18. Landbouwconsulent.

II. Staan er geen cijfers, dan is de bron B. B.

In verband met het ontvangen der gegevens van verschillende bronnen, kon geen absolute uniformiteit bereikt worden. Zoo waren de regentschapsgegevens niet immer in overeenstemming met de districtsgegevens en de districtsgegevens niet steeds met de onderdistrictsgegevens.

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Lederwerk, pelswerk, looierij	Hoorn-, schild-, been- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
WEST-JAVA RES. BANTAM																											
Reg. Serang[1])	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	×	×	—	—	×	×	S
Dist. Serang	×	—	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	×	×	*S*
Dist. Tjiroeas	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	*T*
Dist. Pontang	×	×	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Pamarajan	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	*P*
Dist. Tjilegon	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	—	×	*T*
Dist. Anjer	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	*A*
Dist. Tjiomas	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	*T*
Reg. Lebak[4])	×	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	L
Dist. Rangkasbitoeng	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*R*
Onderd. Rangkasbitoeng	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	R
Onderd. Waroenggoenoeng	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	W
Onderd. Sadjira	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	S
Dist. Lebak	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*L*
Onderd. Lebak	×	×	—	×	—	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	L
Onderd. Moentjang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Onderd. Tjimarga	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	T
Onderd. Tjipanas	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Dist. Paroengkoedjang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Onderd. Paroengkoedjang	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Koempai	×	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	K
Onderd. Tjileles	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Bodjongmanik	×	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	B
Dist. Tjilangkahan	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*T*
Onderd. Tjilangkahan	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Tjihara	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Bajah	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Reg. Pandeglang[2])	×	×	—	×	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	P
Dist. Pandeglang	×	×	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Menes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*M*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder-, perkamentwerk, looierij	Hoorn-, beeld- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Tjaringin	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjibalioeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
RES. BATAVIA																											
Reg. Batavia[1])	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**B**
Dist. Batavia	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	*B*
Dist. Weltevreden	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	*W*
Dist. Tangerang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Balaradja	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Maoek	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Reg. Meester-Cornelis																											**M**
Dist. Meester-Cornelis	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Kebajoran	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	*K*
Dist. Bekasi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Tjikarang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
RES. BUITENZORG																											
Reg. Buitenzorg																											**B**
Dist. Buitenzorg[1])	×	×	—	×	—	×	×	×	×	—	×	[illegible]	×	×	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	*B*
Dist. Tjiawi[4])	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Paroeng[1])	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Leuwiliang[4]) ...	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Djasinga[1])	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	*D*
Dist. Tjibinong[1])	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjibaroesa[4])	×	—	—	×	—	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
RES. KRAWANG																											
Reg. Krawang[1])	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	**K**
Dist. Poerwakarta	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Krawang	—	×	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Tjikampek	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Rengasdengklok...	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Soebang	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Sagalaherang ...	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	*S*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder-, perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Pamanoekan ...	×	×	—	—	—	—	—	×	×	—	×	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Pegaden	×	×	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
RES. WEST-PRIANGAN																											
Reg. Soekaboemi[3])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	—	×	**S**
Dist. Soekaboemi[4])	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	*S*
Dist. Tjitjoeroeg	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjibadak[4])	—	—	—	—	—	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*T*
Dist. Palaboehan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Djampangtengah[4])	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Djampangkoelon[4])	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Tjiandjoer[4])	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	**T**
Dist. Tjiandjoer	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjirandjang ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjikalongkoelon...	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	—	—	×	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	*T*
Dist. Patjet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Tjibeber	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Soekanagara	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Sindangbarang ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*S*
RES. MID.-PRIANGAN																											
Reg. Bandoeng[4])	×	×	×	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	**B**
Dist. Bandoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Lembang	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Tjimahi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjikalongwetan	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Oedjoengbroeng ...	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*O*
Dist. Tjitjalengka	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjiparaj	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Bandjaran	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Soreang	×	×	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	*S*
Dist. Tjililin	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*T*
Reg. Soemedang[4]) ...	—	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	—	—	×	×	×	×	—	—	×	×	**S**
Dist. Soemedang	—	×	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	×	×	*S*
Dist. Tandjoengsari ...	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	×	×	—	×	—	×	—	×	×	—	—	—	—	—	*T*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Tjimalaka	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tomo	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Darmaradja	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	×	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	*D*
RES. OOST-PRIANGAN																											
Reg. Garoet	—	×	×	—	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	**G**
Dist. Garoet	—	×	×	×	—	×	—	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	×	×	*G*
Dist. Bajongbong	—	×	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Tjibatoe	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Leles	—	×	—	×	—	—	×	×	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Bloeboerlimbangan	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Trogong	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjikadjang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Boengboelang ...	×	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Pameungpeuk ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Reg. Tasikmalaja																											**T**
Dist. Tasikmalaja																											*T*
Onderd. Tasikmalaja	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	×	×	T
Onderd. Mangkoeboemi	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	M
Onderd. Indihiang ...	×	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	I
Dist. Tjiawi																											*T*
Onderd. Tjiawi	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	T
Onderd. Tjisajong ...	×	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	T
Onderd. Radjapolah...	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	R
Onderd. Tarikolot ...	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	T
Dist. Manondjaja																											*M*
Onderd. Manondjaja	×	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	×	M
Onderd. Tjibeureum...	×	×	×	×	—	—	×	×	—	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	—	T
Onderd. Tjineam	×	×	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	×	×	—	—	—	—	×	T
Dist. Singaparna																											*S*
Onderd. Singaparna ...	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	S
Onderd. Lewisari	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	L
Onderd. Tjigalontang .	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	T

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Onderd. Soekaradja ...	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Dist. Taradjoe	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Karangnoenggal																											*K*
Onderd. Karangnoenggal	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	K
Onderd. Parakanhondje	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	P
Onderd. Bantarkalong	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	B
Onderd. Tjibalong ...	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	T
Dist. Tjikatomas																											*T*
Onderd. Tjikatomas ...	×	×	—	—	—	—	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	×	T
Onderd. Bengkok	×	×	—	—	—	—	—	×	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	×	×	×	—	—	—	×	B
Onderd. Tjikalong ...	×	×	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	×	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	T
Dist. Bandjar																											*B*
Onderd. Bandjar	×	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	×	B
Onderd. Pamaritjan	×	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	×	P
Onderd. Tjimaragas	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	T
Onderd. Bandjarsari...	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Dist. Pangandaran																											*P*
Onderd. Pangandaran	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Padaherang	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	P
Onderd. Kalipoetjang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	K
Onderd. Parigi	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	P
Dist. Tjidjoelang																											*T*
Onderd. Tjidjoelang...	×	×	—	×	—	×	×	×	×	×	×	—	—	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	—	—	×	T
Onderd. Tjimerak ...	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	T
Onderd. Tjigoegoer ...	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	T
Onderd. Langkaptjajar	×	×	—	—	—	—	×	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	L
Reg. Tjiamis[1])	×	—	×	×	—	—	×	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	×	T
Dist. Tjiamis	×	—	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	×	*T*
Dist. Rantjah	×	×	—	—	—	—	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	×	*R*
Dist. Kawali	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Pandjaloe	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
RES. INDRAMAJOE																											
Reg. Indramajoe[4]) ...	×	×	×	×	—	×	—	×	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	I
Dist. Indramajoe	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	×	*I*
Dist. Karangampel ...	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	×	—	×	*K*
Dist. Djatibarang	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Losarang	—	—	—	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Kandanghaoer ...	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Reg. Madjalengka																											M
Dist. Madjalengka ...	—	×	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Telaga	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Radjagaloeh	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Djatiwangi	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
RES. CHERIBON																											
Reg. Cheribon[5])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	C
Dist. Cheribon[6])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	—	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	—	×	*C*
Dist. Sindanglaoet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Tjiledoek	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Ploembon	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Palimanan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Ardjowinangoen..	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*A*
Reg. Koeningan																											K
Dist. Koeningan	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	*K*
Dist. Loerahgoeng	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Tjiawigebang ...	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	*T*
Dist. Tjilimoes	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	*T*
MIDDEN-JAVA RES. PEKALONGAN																											
Reg. Pekalongan[4])......	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	×	×	P
Dist. Pekalongan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Wiradesa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Kedoengwoeni ...	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Doro	×	×	×	×	—	—	—	×	×	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	×	×	—	—	—	×	*D*
Dist. Kadjen	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Paninggaran ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Reg. Batang[4])	×	—	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	**B**
Dist. Batang	×	—	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Bandar	×	—	—	×	—	—	×	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*B*
Dist. Soebah	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Bawang	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*B*
Reg. Pemalang[4])	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	×	×	—	×	×	—	×	—	×	**P**
Dist. Pemalang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Tjomal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Randoedongkal ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Banjoemoedal ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Watoekoempoel	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
RES. TEGAL																											
Reg. Tegal[4])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	×	×	**T**
Dist. Tegal	—	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	*T*
Dist. Adiwerno	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*A*
Dist. Soerodadi	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Slawi	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Pangkah	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Balapoelang	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Boemidjawa	×	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Djatinegara	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Brebes[4])	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	×	**B**
Dist. Brebes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Tandjoeng	—	×	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Bandjarardja ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Boemiajoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Bantarkawoeng...	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
RES. SEMARANG																											
Reg. Semarang[4])	×	—	—	×	—	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	×	—	×	×	**S**
Dist. Semarang	×	—	—	×	—	×	×	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	*S*
Dist. Ambarawa	—	—	×	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	*A*
Dist. Oengaran	×	—	—	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	*O*

Ressort	Vlecht-werk	Weef-werk	Batik-werk	Goud- en zilver-werk	Geel-koper-werk	Rood-koper-werk	IJzer-werk	Blik-slagerij	Hout-werk	Klapper-dopwerk	Bamboe-werk	Leder- en perkam.-werk, looierij	Hoorn-, schild-pad- en ivoor-werk enz.	Steen-bewer-king	Potten-bakkerij	Steen- en pannen-bakkerij	Kalk-branderij	Conser-ven-, jammen- en koek-jesma-kerij enz.	Suiker-bereiding	Meel-bereiding	Olie-bereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, genees-middelen	Sigaren- en Siga-retten-makerij	Snuiste-rijen, speelgoed enz.	Boek-druk-kerij en boekbin-derij	Matras-sen- en kleer-makerij	
Dist. Salatiga	×	—	—	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*S*
Dist. Tengaran	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Reg. Kendal[4]**)**	×	—	×	×	—	—	×	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	**K**
Dist. Kendal	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Selokaton	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Weleri	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Bodja	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Kaliwoengoe	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*K*
RES. KOEDOES																											
Reg. Koedoes[6]**)**	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	×	×	×	—	—	×	**K**
Dist. Koedoes	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	*K*
Dist. Tjendono	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	×	×	—	—	×	*T*
Dist. Oendakan	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*O*
Dist. Tenggeles	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Reg. Demak[5]**)**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**D**
Dist. Demak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Wedoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Grogol	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Mranggen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Samboeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Reg. Japara[10]**)**	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	**J**
Dist. Japara	×	—	—	—	—	×	—	×	×	×	×	—	—	×	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*J*
Dist. Petjangaan.	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Bangsri	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Karimoendjawa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
RES. REMBANG																											
Reg. Rembang																											**R**
Dist. Rembang[8]*)*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Soelang[9]*)*	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Binangoen	×	—	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	*B*
Dist. Kragan	×	×	—	×	—	—	×	×	×	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*K*
Dist. Pamotan	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Sedan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliëbereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Reg. Pati[7])	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	**P**
Dist. Pati	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Kajen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Tlogowoengoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Djoewana	×	—	×	×	×	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Djakenan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Tajoe	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
RES. BLORA																											
Reg. Blora[8])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	×	—	—	×	**B**
Dist. Karangdjati	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Ngawen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Panolan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Randoeblatoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Djepon	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Grobogan[3])	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**G**
Dist. Poerwodadi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Grobogan	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Wirosari	×	—	—	×	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Kradenan	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Manggar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Singenkidoel	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
RES. N.-BANJOEMAS																											
Reg. Banjoemas[4])	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	×	—	×	—	—	×	**B**
Dist. Banjoemas	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Soekaradja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Poerwaredja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Soempioeh	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*S*
Reg. Poerwokerto[5])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	**P**
Dist. Poerwokerto	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	×	—	*P*
Dist. Adjibarang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*A*
Dist. Djatilawang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Poerbolinggo[4])	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	—	—	×	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	**P**
Dist. Poerbolinggo	×	—	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	*P*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Bobotsari	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	*B*
Dist. Boekatedja	×	×	×	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
RES. Z.-BANJOEMAS																											
Reg. Tjilatjap[4])	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	×	—	—	×	**T**
Dist. Tjilatjap	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Kroja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Sidaredja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Madjenang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Reg. Karanganjar[4]) ...	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**K**
Dist. Karanganjar ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Gombong	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Rowokele	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Pedjagoan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Poering	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
RES. WONOSOBO																											
Reg. Wonosobo[1])	×	—	×	—	—	×	×	×	×	—	×	×	—	×	—	×	×	×	×	—	—	×	×	—	—	—	**W**
Dist. Wonosobo	×	—	×	—	—	×	×	×	—	—	×	×	—	×	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	*W*
Dist. Garoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	*G*
Dist. Leksono	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Sapoeran	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Ngadisono	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Reg. Bandjarnegara																											**B**
Dist. Bandjarnegara ...	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	×	—	—	—	*B*
Dist. Wanadadi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Karangkobar ...	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	×	*K*
Dist. Batoer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
RES. KEDOE																											
Reg. Magelang[4])	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	×	×	**M**
Dist. Magelang	×	—	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	*M*
Dist. Bandongan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Tegalredjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Grabag	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Moentilan	×	—	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	*M*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Salam	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Salaman	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	*S*
Reg. Temanggoeng[2]) ..	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	**T**
Dist. Temanggoeng ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Kaloran	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Pringsoerat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Parakan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Tjandiroto	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
RES. BAGELEN																											
Reg. Poerworedjo[1]) ...	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	**P**
Dist. Poerworedjo	—	×	×	—	—	×	×	×	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Loano	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Tjangkrep	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*T*
Reg. Koetoardjo																											**K**
Dist. Koetoardjo	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Kemiri	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Pitoeroeh	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Poerwodadi	×	×	×	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Reg. Keboemen[4])	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	**K**
Dist. Keboemen	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Alihan	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*A*
Dist. Koetowinangoen	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Premboen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*
GOUVERN. DJOKJAKARTA																											
Pakoealamsch gebied ter hoofdplaats Djokjakarta	—	—	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	**P**
Reg. Adikarta	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	**A**
Reg. Djokjakarta[1]) ...	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	**D**
Dist. Kota	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Prambanan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Mlati	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Reg. Bantoel																											
Dist. Godean	×	×	×	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	*G*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Kota Gede	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	*KG*
Dist. Kota Gede Solo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*KGS*
Dist. Bantoel	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	—	×	×	—	×	—	×	—	×	—	—	×	*B*
Dist. Kebonongan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Pandak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Imogiri	×	×	×	×	—	—	×	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*I*
Reg. Koelon Progo																											
Dist. Pengasih	×	×	×	—	—	—	×	—	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Nanggoelan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Wates	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Reg. Goenoeng Kidoel	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**GK**
Dist. Wonosari	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Semanoe	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Plajen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
GOUVERN. SOERAKARTA																											
Reg. Soerakarta																											**S**
Dist. Kotta Solo	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	×	×	×	*KS*
Dist. Kartasoera	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Bekonang	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Soekohardjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Tawangsari	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Reg. Kotta Mangkoenegaran																											
Dist. Kotta Mangkoenagaran	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*KM*
Dist. Karanganjar ...	×	—	×	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Karangpandan ...	×	×	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Djoemapolo	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Wonogiri																											**W**
Dist. Wonogiri	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Woerjantoro	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Djatisrono.........	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Poerwantoro	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Batoeretno	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Reg. Bojolali																											**B**
Dist. Bojolali Kota ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*B*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Banjoedono																											*D*
Onderd. Banjoedono	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	—	B
Onderd. Teras	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Sawit	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Sambi	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Dist. Ampel	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*A*
Dist. Temon	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Karanggede	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Djoewangi	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Klaten																											**K**
Dist. Klaten	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Gondangwinangoen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Delangoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Bedji	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Djatinom	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Sragen																											**S**
Dist. Sragen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Gesi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Gemolong	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Masaran	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Gondang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
OOST-JAVA																											
RES. SOERABAJA																											
Reg. Soerabaja[11])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	×	**S**
Dist. Soerabaja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Djabakoeta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Goenoengkendeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Bawean	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Reg. Sidoardjo[4])	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	**S**
Dist. Sidoardjo	—	×	×	×	—	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Onderd. Sidoardjo ...	—	×	×	×	—	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Soeko	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Boedoeran ...	—	—	×	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Onderd. Tjandi.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Dist. Porong																											*P*
Onderd. Porong	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Toelangan ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Tanggoelangin	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Djabon	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Onderd. Kremboeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Dist. Taman																											*T*
Onderd. Taman	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Soekadana ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Waroe	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Onderd. Gedangan ...	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Onderd. Sedati	×	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Dist. Krian	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Onderd. Balongbendo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Onderd. Wonoajoe ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Onderd. Tarik	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Prambon ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
RES. MODJOKERTO																											
Reg. Modjokerto	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**M**
Dist. Modjokerto	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Modjokasri	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Modjosari	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Djaboeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Reg. Djombang																											**D**
Dist. Djombang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Ploso	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Modjoagoeng ...	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Ngoro	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*N*
RES. GRISEE																											
Reg. Grisee[1])	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	**G**
Dist. Grisee	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	*G*
Dist. Tjerme	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkam.-werk looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Sidajoe	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Karangbinangoen	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Reg. Lamongan[12])	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	—	—	×	—	—	—	**L**
Dist. Lamongan	×	×	×	—	—	—	—	×	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Ngimbang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Babat	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Soekadadi	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Patjiran	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*
RES. BODJONEGORO																											
Reg. Bodjonegoro[18])	×	—	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	—	×	×	×	—	—	×	**B**
Dist. Bodjonegoro	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	×	×	*B*
Dist. Baoereno	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Pelem	—	—	×	—	—	×	×	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Padangan	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Tambakredjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Ngoempak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Reg. Toeban[4])	×	—	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	**T**
Dist. Rembes	—	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	—	—	×	—	—	×	*R*
Dist. Djenoe	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Rengel	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*R*
Dist. Djatirogo	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Bantjar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Singgahan	×	—	×	×	—	—	×	×	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
RES. MADIOEN																											
Reg. Madioen[12])	×	×	×	—	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	**M**
Dist. Madioen	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Tjaroeban	×	×	—	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Oeteran	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*O*
Dist. Kanigoro	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Reg. Magetan[12])	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	**M**
Dist. Magetan	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Parang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Maospati[17])	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkam. werk looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen-speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Goranggareng ...	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*G*
Reg. Ngawi[14])	×	×	×	×	—	—	×	—	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	**N**
Dist. Ngawi	×	×	×	×	—	—	×	—	×	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Dero	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Ngrambe	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Gendingan	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*G*
RES. PONOROGO																											
Reg. Ponorogo																											**P**
Dist. Ponorogo	×	—	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	—	×	×	*P*
Dist. Somoroto	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Djebeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Ardjowinangoen	×	—	—	×	—	—	×	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	×	*A*
Dist. Poeloeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Reg. Patjitan[1])	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	**P**
Dist. Patjitan	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Poenoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Tegalombo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Lorok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*L*
RES. KEDIRI																											
Reg. Kediri																											**K**
Dist. Kediri	—	×	×	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	*K*
Dist. Modjoroto	×	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	*M*
Dist. Ngadiloewih	×	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	*N*
Dist. Pare	×	—	—	×	—	—	×	×	—	—	×	×	—	×	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Papar	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Reg. Ngandjoek[1]) ...	×	—	×	—	—	—	×	×	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	**N**
Dist. Ngandjoek	×	—	×	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	*N*
Dist. Berbek	×	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	*B*
Dist. Kertosono	×	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	*K*
Dist. Lengkong	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	*L*
Dist. Waroedjajeng ...	×	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	*W*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen-speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
RES. BLITAR																											
Reg. Blitar																											**B**
Dist. Blitar																											*B*
Onderd. Kota Blitar...	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	KB
Onderd. Garoem	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Onderd. Kanigoro ...	×	—	×	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderd. Senankoelon.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Nglegok	×	—	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	N
Dist. Srenget																											*S*
Onderd. Srenget	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Ponggok	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Oedanawoe...	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O
Dist. Lodojo																											*L*
Onderd. Soetodjajan...	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	S
Onderd. Kademangan	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	K
Onderd. Binangoen ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Dist. Wlingi																											*W*
Onderd. Wlingi	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	×	—	×	×	—	—	×	—	×	×	—	—	—	×	W
Onderd. Doko	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	D
Onderd. Kesamben ...	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	K
Dist. Gandoesari																											*G*
Onderd. Gandoesari ...	×	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	G
Onderd. Taloen	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Semen	×	×	×	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	S
Reg. Toeloengagoeng[16])	×	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	×	×	×	—	×	×	—	×	—	—	—	×	—	—	×	T
Dist. Toeloengagoeng ...	×	—	×	×	—	×	×	×	—	×	—	—	×	—	—	×	×	—	×	—	—	—	×	—	—	×	*T*
Dist. Ngoenoet	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Tjampoerdarat ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Kalangbret	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Reg. Trenggalek[17]) ...	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	T
Dist. Trenggalek	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Kampok	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Karangan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Panggoel	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en sigarettenmakerij	Snuisterijen-speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
RES. PASOEROEAN																											
Reg. Pasoeroean																											P
Dist. Pasoeroean	—	×	×	×	—	×	×	×	×	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	*P*
Dist. Wangkal	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Grati	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Kebontjandi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Tengger	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Reg. Bangil[1])	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	B
Dist. Bangil	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Gempol	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Poerworedjo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Pandakan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
RES. MALANG																											
Reg. Malang[18])	×	×	×	—	—	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	×	×	—	×	×	×	M
Dist. Malang																											*M*
Onderd. Malang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Onderd. Gadang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Onderd. Wagir	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Onderd. Daoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Dist. Poedjon																											*P*
Onderd. Batoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Onderd. Ngantang ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	N
Onderd. Poedjon	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Kasembon ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Dist. Kepandjen	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Pagak																											*P*
Onderd. Pagak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Donomoelio...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Onderd. Kalipare	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderd. Bantoer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Dist. Toeren																											*T*
Onderd. Toeren	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Onderd. Dampit	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbereiding	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Onderd. Ampelgading	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	A
Onderd. Soembermandjing	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Dist. Boeloebawang																											*B*
Onderd. Boeloebawang	×	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	B
Onderd. Tadjinan	×	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	T
Onderd. Gondanglegi	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	G
Onderd. Wadjak	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	W
Dist. Toempang																											*T*
Onderd. Toempang ...	×	—	—	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	T
Onderd. Pakis	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Pontjokoesoemo	×	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	P
Onderd. Djaboeng ...	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Dist. Singosari																											*S*
Onderd. Singosari ...	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	—	—	×	×	×	×	—	—	—	×	S
Onderd. Bedali	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Onderd. Karangploso	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderd. Blimbing ...	×	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
RES. PROBOLINGGO																											
Reg. Probolinggo[4] ...	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	×	—	×	×	—	—	×	—	×	P
Dist. Probolinggo																											*P*
Onderd. Probolinggo	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Kanigaran ...	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderd. Pakisadji ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Kebon-agoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Dist. Tongas																											*T*
Onderd. Tongas	×	×	—	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	T
Onderd. Amboeloe ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	A
Onderd. Soemberkareng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Patalan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Dist. Dringoe																											*D*
Onderd. Dringoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Onderd. Soemberboeloe	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkam.werk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Onderd. Letjes	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Dist. Tengger																											*T*
Onderd. Soekapoera	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Loembang ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Onderd. Ronggotali ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	R
Onderd. Soember	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Reg. Kraksaan[4])	—	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**K**
Dist. Kraksaan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Paiton	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Gending	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Gading	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Reg. Loemadjang[4]) ...	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	×	×	—	×	×	—	—	—	—	—	—	×	**L**
Dist. Loemadjang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*L*
Dist. Ranoelamongan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Tempeh	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Kandangan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
RES. BONDOWOSO																											
Reg. Bondowoso																											**B**
Dist. Bondowoso	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Tamanan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Wonosari	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*W*
Dist. Pradjekan	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Reg. Panaroekan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**P**
Dist. Sitoebondo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Panaroekan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Soemberwaroe ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Besoeki	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
RES. DJEMBER																											
Reg. Djember																											**D**
Dist. Djember																											*D*
Onderd. Djember	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	—	×	×	—	—	×	×	D
Onderd. Wirolegi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Onderd. Ardjasa	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	A

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Onderd. Djelboek	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Dist. Kalisat																											*K*
Onderd. Kalisat	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderd. Ledokombo...	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	L
Onderd. Soemberdjambe	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Onderd. Soekowono ...	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Dist. Majang																											*M*
Onderd. Majang	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	×	×	—	—	—	—	—	M
Onderd. Moemboel ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	M
Onderd. Silo	×	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	S
Dist. Rambipoedji																											*R*
Onderd. Rambipoedji .	—	—	×	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	R
Onderd. Panti	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Mangli	×	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	M
Onderd. Djenggawah ..	×	—	×	×	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	D
Dist. Tanggoel																											*T*
Onderd. Tanggoel	—	×	×	×	—	—	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	×	T
Onderd. Djatiroto	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	D
Onderd. Bangsalsari...	×	×	×	×	×	—	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	—	×	—	×	—	—	B
Dist. Poeger																											*P*
Onderd. Poeger	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Onderd. Gemoekmas...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	G
Onderd. Kentjong......	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Dist. Woeloean																											*W*
Onderd. Woeloean ...	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	×	—	×	W
Onderd. Baloeng	×	—	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	B
Onderd. Amboeloe ...	×	—	—	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	×	—	×	A
Reg. Banjoewangi ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Dist. Banjoewangi ...	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Genteng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Rogodjampi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
RES. WEST-MADOERA																											
Reg. Bangkalan																											B
Dist. Bangkalan	×	—	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	B
Dist. Arosbaja	×	—	×	×	—	—	×	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	×	×	×	×	×	—	—	—	×	A
Dist. Sapoeloe	×	×	×	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	S
Dist. Kebanjar	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	K
Dist. Baliga	×	×	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	B
Reg. Sampang																											S
Dist. Kota Sampang																											K
Onderd. Kota Sampang	—	×	×	×	—	—	—	×	×	—	×	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Onderd. Omben	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	O
Onderd. Darmatjamplong	×	×	×	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	D
Dist. Kedoengdoeng ...	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
Dist. Tordjoen	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	T
Dist. Ketapang	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	K
RES. OOST-MADOERA																											
Reg. Pamekasan																											P
Dist. Pamekasan	×	—	×	×	—	—	×	×	×	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	P
Dist. Boender	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	B
Dist. Pagantenan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	P
Dist. Waroe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	W
Reg. Soemenep																											S
Dist. Soemenep	—	×	×	—	—	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S
Dist. Timoerlaoet	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	T
Dist. Baratlaoet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	B
Dist. Manding	×	—	—	—	—	—	×	—	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	M
Dist. Baraidaja	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	B
Dist. Timoerdaja	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	×	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	T
Dist. Kangean	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	K
Dist. Sepoedi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	S

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
GEWEST BALI EN LOMBOK																											
AFD. SINGARADJA																											*S*
Onderafd. Boeleleng[10])	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	×	×	—	—	—	×	**B**
Dist. Pengastoelan ...	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Soekasadapandji	×	×	×	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*S*
Dist. Boeleleng	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	×	×	×	—	×	—	×	×	×	—	—	—	×	*B*
Dist. Djinengdalem ...	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Koeboetambahan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Tedjakoela	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	×	×	×	×	—	—	—	—	×	*T*
Dist. Bandjar	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Sawan	×	×	×	×	×	—	×	×	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*S*
Onderafd. Djembrana	×	×	×	×	—	—	×	—	×	×	×	—	×	×	—	×	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	**D**
Dist. Negara	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*N*
Dist. Mendojo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Djembrana	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
AFD. ZUID-BALI	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*ZB*
Onderafd. Badoeng																											**B**
Dist. Den Pasar	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*D*
Dist. Koeta	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Kasiman	—	×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	×	—	—	—	—	×	*K*
Dist. Mengwi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Abeansemal	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	*A*
Onderafd. Tabanan																											**T**
Dist. Tabanan	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Kediri	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Penebel	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Marga	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Selemadeg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Krambitan	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Onderafd. Gianjar ...	×	×	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	**G**
Dist. Oeboed	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*O*
Dist. Tegallalang	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Pliatan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Dist. Blahbatoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Gianjar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Pajangan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*P*
Onderafd. Kloengkoeng																											**K**
Dist. Dawan	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Kloengkoeng	×	×	—	×	×	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Badjarangkan ...	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Tojopakeh	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*T*
Dist. Bangli[17])	×	—	—	×	—	—	—	—	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	×	×	×	×	—	×	—	×	*B*
Dist. Soesoet	×	×	×	—	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Kintamadi	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*K*
Dist. Temboekoe	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*T*
Onderafd. Karangasem																											**K**
Dist. Karangasem	×	×	×	×	—	—	×	—	×	—	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	—	—	—	×	*K*
Dist. Manggis	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Sideman	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Rendang	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*R*
Dist. Selat	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*S*
Dist. Bebandem	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Abang	×	×	×	—	—	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	×	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*A*
Dist. Koeboe	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*K*
AFD. LOMBOK																											*L*
Onderafd. West-Lombok																				—							**WL**
Dist. Tjakranegara-Noord	×	×	×	×	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	×	—	—	×	—	×	*TN*
Dist. Tjakranegara-Zuid	×	×	×	×	×	—	—	—	×	—	×	×	—	×	—	×	×	—	—	—	—	×	—	×	—	—	*TZ*
Dist. Mataram	—	×	×	—	—	—	×	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*M*
Dist. Pamenang	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	*P*
Dist. Ampenan-Oost ...	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*AO*
Dist. Ampenan-West	—	×	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*AW*
Dist. Garoeng	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	×	—	×	—	—	—	—	—	*G*
Dist. Tandjoeng	×	×	—	×	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*T*
Dist. Bajan	×	×	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	—	×	—	×	×	×	—	—	—	—	—	*B*

Ressort	Vlechtwerk	Weefwerk	Batikwerk	Goud- en zilverwerk	Geelkoperwerk	Roodkoperwerk	IJzerwerk	Blikslagerij	Houtwerk	Klapperdopwerk	Bamboewerk	Leder- en perkamentwerk, looierij
Onderafd. Mid. Lombok												
Dist. Praja	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—
Dist. Djonggat	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dist. Batoekliang	×	—	—	—	—	—	—	×	×	—	×	—
Dist. Kopang	×	—	—	—	—	—	—	—	×	—	×	—
Onderafd. Oost-Lombok												
Dist. Rarang	×	×	—	×	—	—	×	—	×	×	×	—
Dist. Masbagik	×	×	—	×	—	—	×	—	×	×	×	—
Dist. Pringgabaja	×	×	—	×	—	—	×	—	×	—	×	—
Dist. Sakra	×	×	—	×	—	—	×	—	×	×	×	—

Ressort	Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk enz.	Steenbewerking	Pottenbakkerij	Steen- en pannenbakkerij	Kalkbranderij	Conserven-, jammen- en koekjesmakerij enz.	Suikerbranderij	Meelbereiding	Oliebereiding	Bereiding aeth. oliën, wierook, geneesmiddelen	Sigaren- en Sigarettenmakerij	Snuisterijen, speelgoed enz.	Boekdrukkerij en boekbinderij	Matrassen- en kleermakerij	
Onderafd. Mid. Lombok															**ML**
Dist. Praja	—	—	—	×	×	×	—	—	×	—	—	—	—	×	*P*
Dist. Djonggat	—	—	×	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	*D*
Dist. Batoekliang	—	—	×	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	*B*
Dist. Kopang	—	—	×	×	—	×	×	—	×	—	—	—	—	—	*K*
Onderafd. Oost-Lombok															**OL**
Dist. Rarang	—	—	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*R*
Dist. Masbagik	—	—	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*M*
Dist. Pringgabaja	×	—	—	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*M*
Dist. Sakra	×	—	×	×	—	—	×	—	×	—	—	—	—	×	*S*

BIJLAGE I*a*.

RONDZENDBRIEF VAN HET HOOFDBESTUUR VAN HET JAVA-INSTITUUT AAN DE REGENTEN EN ANDERE HOOFDEN VAN INHEEMSCH BESTUUR OP JAVA, MADOERA, BALI EN LOMBOK.

Soerakarta, 9 Maart 1929.

HoogEd. Gestr. Heer.

Het Bestuur van het Java-Instituut, gevestigd te Soerakarta, heeft het initiatief genomen tot het instellen van een onderzoek naar den bestaanden toestand van de Inlandsche nijverheid, kunstnijverheid, het Inlandsch ambacht en kunstambacht en naar de middelen tot verbetering daarvan. Voor het houden van dit onderzoek heeft het een studie-commissie samengesteld, waarvan de Heer J. E. JASPER, Gouverneur van Jogjakarta, het voorzitterschap op zich heeft genomen en waarin de Hoofden van de Departementen van Landbouw, Nijverheid en Handel en van Onderwijs en Eeredienst alsook het Hoofd van het Gevangeniswezen vertegenwoordigers hebben aangewezen.

Het doel dezer studie-commissie is in de eerste plaats zooveel mogelijk betrouwbare gegevens te verzamelen aangaande den tegenwoordigen toestand van de Inlandsche nijverheid enz. Om dit doel te bereiken is er, naar hare meening, geen betere weg dan het inroepen van de hulp der Inlandsche Bestuursambtenaren voor de invulling van door haar opgestelde vragenlijsten. Daarom neemt het Bestuur van het Java-Instituut de vrijheid hierbij beleefd Uwe zeer gewaardeerde hulp en medewerking te verzoeken voor den arbeid van genoemde studie-commissie. Het belang van het, voor een groot deel van de medewerking van het Inheemsch Bestuur afhankelijke, welslagen van dien arbeid behoeft hier wel niet nader uiteengezet te worden.

Hoogachtend,
Het Hoofdbestuur van het Java-Instituut,
(w.g.) HOESEIN DJAJADININGRAT,
Voorzitter,
(w.g.) S. KOPERBERG,
Secretaris.

BIJLAGE I*b*.

RONDZENDBRIEF VAN DE NIJVERHEIDS-COMMISSIE VAN HET JAVA-INSTITUUT AAN DE REGENTEN EN ANDERE HOOFDEN VAN INHEEMSCH BESTUUR OP JAVA, MADOERA, BALI EN LOMBOK.

Soerakarta, 9 Maart 1929.

HoogEd. Gestr. Heer.

De studie-commissie voor het onderzoek naar de Inlandsche nijverheid heeft de eer Uw medewerking te verzoeken voor een onderzoek naar den bestaanden toestand van de Inlandsche nijverheid en naar de middelen tot verbetering daarvan.

Hierbij doet de Commissie U ter kennisneming de *Vragenlijst* A toekomen. Van deze vragenlijst bestaat ook een Javaansche, Soendaneesche en Maleische tekst. De Commissie zou het zeer op prijs stellen, indien U zoo goed zoudt willen zijn Uwe hulp en medewerking te verleenen, opdat de daarin voorkomende vragen zoo volledig mogelijk beantwoord worden. Daarbij verdient het aanbeveling de lijst op ruime schaal te verspreiden onder de Inlandsche Ambtenaren in Uw Regentschap. Zoudt U daartoe op bijgaande briefkaart willen opgeven, hoeveel exemplaren in

het Javaansch, Soendaneesch, Maleisch en Nederlandsch U ter verspreiding in Uw Regentschap noodig denkt te hebben?

Mag de Commissie tevens Uw hulp inroepen om de ingevulde lijsten aan het adres van het Secretariaat van het Java-Instituut te Soerakarta te doen terugzenden?

Uw antwoord gaarne spoedig tegemoet ziend,

Met de meeste hoogachting,
Namens de Commissie vd.,
(w.g.) J. E. JASPER,
Voorzitter.
(w.g.) S. KOPERBERG,
Secretaris.

BIJLAGE Ic.

VRAGENLIJST A.

1. Welke van de hieronder genoemde bedrijven van nijverheid of kunstnijverheid, ambacht of kunstambacht, die in werkplaatsen of in huisvlijt door Inlanders worden uitgeoefend, zijn in Uw ambtsgebied *belangrijk? (Deze vraag te beantwoorden door hieronder de namen van de in Uw ambtsgebied voorkomende belangrijke bedrijven slechts met rood potlood te onderstreepen).*

I. *a.* Het vlechten van hoeden, manden, doozen, kokers, zakken, korven, hangers, vliegendeksels, speelgoed, visch- en vangwerktuigen van verschillende materialen: bamboe, rotan, pandanblad, lontarblad, gebangblad, lidi kelapa, lidi arèn, soorten biezen als mèndong, welingi enz., remboeloeng- of kiraibast, idjoek, enz.
b. Het vlechten van vloermatten en andere matten.
c. Het maken van borstelwerk, voetenvegers, e. d. van vezelsoorten als b. v. klappervezel, agave-vezel, enz.
d. Het vervaardigen van verschillende vezelsoorten en bastsoorten.

II. *a.* Het maken van gewone katoenweefsels (loerik, polèng, enz.).
b. Het maken van zijden weefsels met of zonder goud- of zilverdraad (songkèt of polos).
c. Het maken van katoenen ikatweefsels (kain kasang, kain goebah).
d. Het maken van zijden ikatweefsels (tjindé of tjindèn).
e. Het maken van agel-weefsels (bagor).
f. Het maken van bandenweefsels (stagèn).
g. Het maken van weefsels van andere materialen (widoeri, oerat pisang, enz.).
h. Het maken van kantwerk (rènda) van katoenen of zijden garens of van goud- of zilverdraad.
i. Het borduren (njoelam) met katoenen en zijden garens, goud- of zilverdraad, loovertjes, enz. op mutsen, sloffen, buikbanden (saboek), troempahs, enz.
j. Het maken van passementwerk.
k. Het kralenrijgen tot versiering van sloffen, banden, beurzen, enz.

III. *a.* Het batikken en stempelen op katoen.
b. Het batikken en stempelen op zijde (looktjans).
c. Het batikken en stempelen met gebruikmaking van goudblad (pradan).
d. Het verven van batiks (blauwverven, sogaverven, enz.).
e. Het maken van tritiks, djoempoettans, en kains kembangan.
f. Het maken van plangis.

IV. Het goud- en zilversmeden (smeden, drijven, ciseleeren, graveeren, incrusteeren, etsen, versiering met filigraan, bolletjes, email, zwart niello, vergulden, verzilveren, vernikkelen, beitsen, edelsteenzetting, gebruik van soeasa, Berlijnsch zilver, nikkel, enz.).

V. Het gieten van geelkoperen voorwerpen met of zonder toepassing van versieringswijzen (ciseluur, gebruik van zwart email, à-jour-gieten, relief-versiering, enz.), het maken van geelkoperen muziek-instumenten.

VI. Het maken van rood koperen voorwerpen.

VII. *a.* Het smeden van krissen, lansen en andere staatsiewapens (met of zonder pamor).
b. Het smeden van land- en tuinbouwwerktuigen en andere ijzeren voorwerpen.
c. Het hoefsmeden.
d. Het maken van voorwerpen van ijzerdraad (lampekappen, enz.).

VIII. Het blikslaan.
a. Het maken van huishoudelijke artikelen van blik.
b. Het maken en uitslaan van blikken nokversieringen.

IX. *a.* Het maken van houten meubels (versierd of onversierd).
b. Het maken van houten rij- en voertuigen en het maken van wielen voor rij- en voertuigen.
c. Het maken van houten onderdeelen van woningen (versierde stijlen, deuren, wanden, gebjoks, enz.).
d. Het maken van huishoudelijke artikelen van hout (klompen, rijstscheppers, enz.).
e. Het maken van versierd klein houtsnijwerk (doozen, gongstandaards, enz.).
f. Het maken van houtdraaiwerk, -zaagwerk en -inlegwerk.
g. Het maken van houten wajangfiguren (wajang golèk en wajang kroetjil).
h. Het maken van houten maskers (topèng).
i. Het maken van houten krisscheeden en krisgevesten.
j. Het maken van houten muziekinstrumenten (rebabs, angkloengs, enz.), houten standaards voor muziekinstrumenten.

X. Het maken van voorwerpen van klapperdop.

XI. *a.* Het maken van bamboe-meubels.
b. Het maken van bamboe-wanden voor woningen.
c. Het maken van pajoengs.
d. Het maken van huishoudelijke bamboe-voorwerpen (vogelkooien, spaarkokers, enz.).
e. Het maken van voorwerpen van bamboe-brandwerk

XII. *a.* Het maken van lederen zadels, lederen paardentuig, lederen banden en riemen, lederen schoenen, sloffen en troempahs.
b. Het uitslaan van leder voor wajangfiguren (wajang koelit of waj=ng poerwo, hoofddeksels en vleugelversieringen voor wajang orang, waaiers, leesteekens, enz.).
c. Het maken van voorwerpen van geprepareerde huiden (slangen, leguanen, enz.).
d. Het leerlooien.

XIII. Het maken van voorwerpen van hoorn, been, schildpad, schelp, ivoor, paarlemoer, akar bahar, enz.

XIV. De steenbewerking.
a. Het maken van vloertegels, neuten, fundeeringssteenen en andere deelen voor bouwwerken.
b. Het maken van vijzels, wrijfsteenen, potten en andere huishoudelijke artikelen.
c. Het maken van grafpalen, beelden, e. d.

XV. De pottenbakkerij (het maken van versierd en onversierd aardewerk, het smoren of berooken van aardewerk, het maken van verglaasd aardewerk.)

XVI. De steen- en pannenbakkerij.
a. Het vormen en bakken van baksteenen.

b. Het vormen en bakken van gewone dakpannen.

c. Het maken van bijzondere vormen van dakpannen (Echtsche pannen, pannen met versieringen, nokpannen voor atap-daken, enz.).

d. Andere onderdeelen voor bouwwerken b.v. putringen, enz.

XVII. Het branden van kalk.

XVIII. Het maken van vruchten-conserven (manisans, pisang salé), koekjes (dodol, tamarinde-koekjes, enz.), siropen, zuren, jamsoorten.

XIX. De bereiding van suikersoorten (goela klapa, goela arèn, enz.)

XX. De bereiding van meelsoorten.

XXI. De bereiding van oliesoorten (kapperolie, djarakolie, enz.)

XXII. De bereiding van aetherische oliën (kenanga-olie, rozenolie, enz.), reukwerken (ambar, enz.), wierooksoorten (doepa, stanggie, enz.), de vervaardiging van voorwerpen van akar wangi; de bereiding van geneesmiddelen en geneeskruiden.

XXIII. De vervaardiging van sigaren en sigaretten.

XXIV. Het maken van speelgoed en snuisterijen van verschillende materialen (hout, blik, bamboe, papier, djali-vruchtjes, haar, veeren, schubben, enz.), het maken van kunstbloemen en vruchten van papier en was.

XXV. Boekdrukken en boekbinden.

XXVI. Het maken van kleeren, kopjahs, mutsen, enz., het maken van matrassen.

---

2. Welke andere *belangrijke* bedrijven van nijverheid of kunstnijverheid, ambacht of kunstambacht worden in werkplaatsen of in huisvlijt door Inlanders in Uw ambtsgebied uitgeoefend? (slechts in het kort te vermelden).
3. Hoeveel arbeiders (toekangs en koelies, afzonderlijk op te geven) zijn naar schatting in elk der door U aangegeven *belangrijke* bedrijven werkzaam? Welke zijn hun loonen of verdiensten? (gemiddelden te schatten).
4. Kunt U eenige belangwekkende gegevens of bijzonderheden mededeelen omtrent productie en afzet?
5. Welke maatregelen acht U noodig of wenschelijk tot wegneming of ter verbetering van de plaatselijke toestanden en omstandigheden, die belemmerend werken voor de ontwikkeling of uitbreiding van het bedrijf, voor de beschikking over materialen en werktuigen, de verhandeling van de producten?
6. Welke maatregelen worden reeds in Uw ambtsgebied genomen en welke middelen worden er toegepast tot bevordering of aanmoediging van bedrijf of bedrijven en met welke resultaten? Hoe wordt dit werk door de bedrijfsleiders en toekangs op prijs gesteld? Welk resultaat heeft het gehad?

JAVA-INSTITUUT

Nijverheidskaart

van

Java, Madoera, Bali en Lombok

Bijlage II van het verslag van de Nijverheids-commissie van het Java-Instituut over de Inheemsche Nijverheid (Enquête A).

– – – – – –	Grens Gouvernement
– · – · – · –	„ Residentie
————	„ Regentschap
JAPARA.	Naam Regentschap

	1	2	3	
4	5	6	7	8
9	10	11	12	13
14	15	16	17	18
19	20	21	22	23
	24	25	26	

In het betr. Regentschap van belangrijke takken van inheemsche nijverheid, aangeduid met de cijfers der bijgaande groepen-indeeling.

GROEPENINDEELING:

1. Vlechtwerk.
2. Weefwerk.
3. Batikwerk.
4. Goud- en zilverwerk.
5. Geelkoperwerk.
6. Roodkoperwerk.
7. IJzerwerk.
8. Blikslagerij.
9. Houtwerk.
10. Klapperdopwerk.
11. Bamboewerk.
12. Leder- en perkamentwerk, looierij.
13. Hoorn-, schildpad- en ivoorwerk, enz.
14. Steenbewerking.
15. Pottenbakkerij.
16. Steen- en pannenbakkerij.
17. Kalkbranderij.
18. Conserven- en koekjesmakerij, enz.
19. Suikerbereiding.
20. Meelbereiding.
21. Oliebereiding.
22. Bereiding van aetherische oliën, wierook, geneesmiddelen.
23. Sigaren- en sigarettenmakerij.
24. Snuisterijen, speelgoed.
25. Boekdrukkerij en boekbinderij.
26. Matrassen- en kleermakerij.